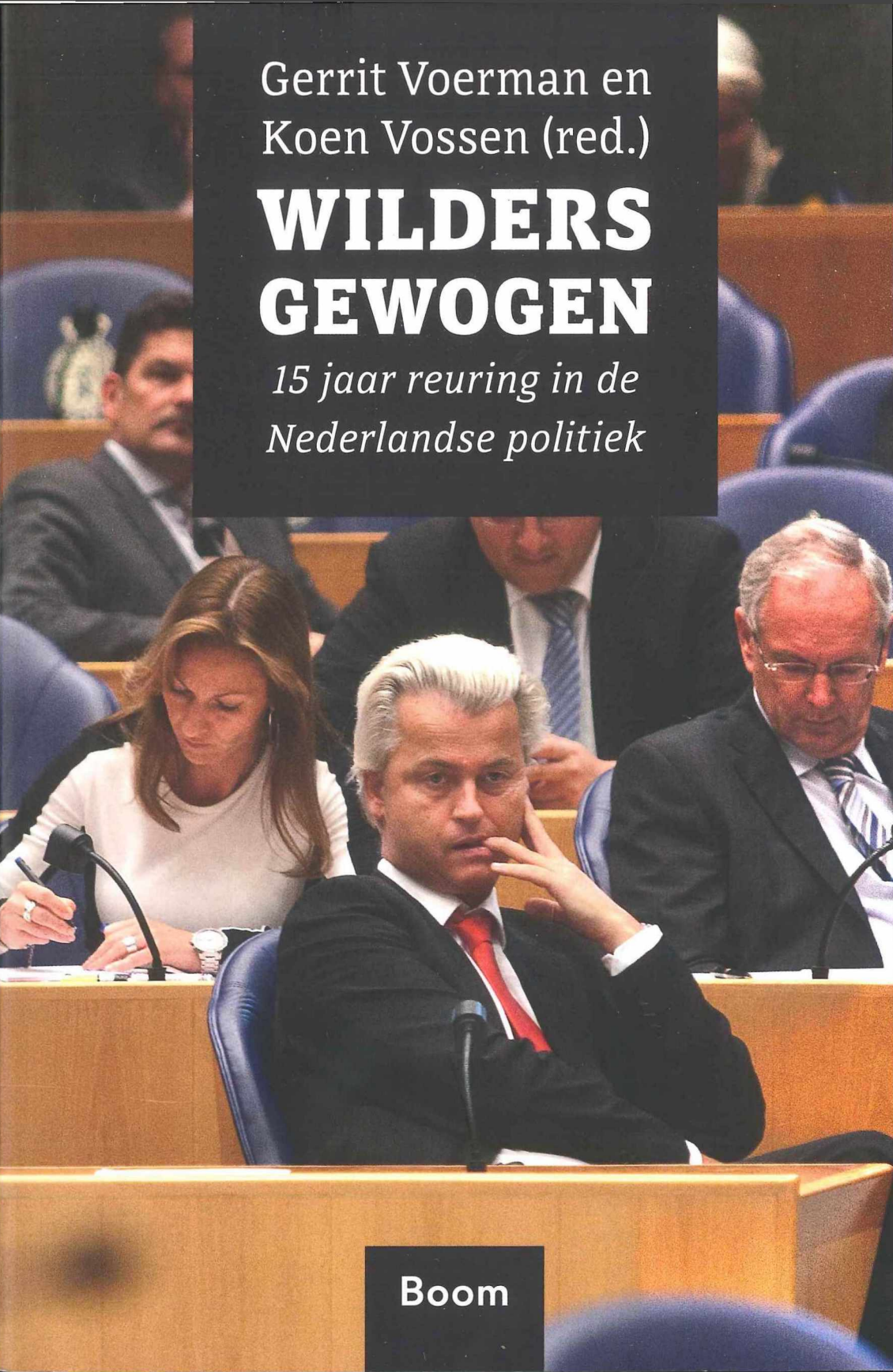




Gerrit Voerman en  
Koen Vossen (red.)

# **WILDERS GEWOGEN**

*15 jaar reuring in de  
Nederlandse politiek*

**Boom**

# WILDERS GEWOGEN



Gerrit Voerman en Koen Vossen (red.)

# WILDERS GEWOGEN

*15 jaar reuring in de Nederlandse politiek*

Boom



© Gerrit Voerman en Koen Vossen  
© Boom uitgevers Amsterdam, 2019

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, [www.reprorecht.nl](http://www.reprorecht.nl)) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, [www.stichting-pro.nl](http://www.stichting-pro.nl)).

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.*

Vormgeving omslag: Pieter Kers  
Foto omslag: Arie Kievit  
Vormgeving binnenwerk: Crius Group

ISBN 978 90 2443 327 7  
NUR 680

[www.boomgeschiedenis.nl](http://www.boomgeschiedenis.nl)  
[www.bua.nl](http://www.bua.nl)

# INHOUD

|                                                                                             |     |
|---------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Inleiding                                                                                   | 7   |
| <i>Gerrit Voerman en Koen Vossen</i>                                                        |     |
| 1. Verslaafd aan en veroordeeld tot de politiek. Portret van Geert Wilders                  | 17  |
| <i>Koen Vossen en Gerrit Voerman</i>                                                        |     |
| 2. Een uniek experiment. De pvv als partijorganisatie                                       | 25  |
| <i>Koen Vossen</i>                                                                          |     |
| 3. De vliegende Limburger. De internationale carrière van Geert Wilders                     | 47  |
| <i>Koen Vossen</i>                                                                          |     |
| 4. De pvv in Europees perspectief. Een vergelijking                                         | 65  |
| <i>Léonie de Jonge</i>                                                                      |     |
| 5. De programmatische en ideologische ontwikkeling van de pvv                               | 85  |
| <i>Tjitske Akkerman</i>                                                                     |     |
| 6. De kruistocht van Geert Wilders. De pvv als vertolker van een nieuwe identiteitspolitiek | 105 |
| <i>Merijn Oudenampsen</i>                                                                   |     |
| 7. Het soevereine volk. De pvv en de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht            | 129 |
| <i>Gerrit Voerman en Oscar Mazzoleni</i>                                                    |     |

|     |                                                                                                                                                     |     |
|-----|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 8.  | Henk, Ingrid en hun verschillende verschijningsvormen.<br>Een kwalitatief onderzoek naar de beweegredenen van<br>pvv-kiezers<br><i>Koen Damhuis</i> | 153 |
| 9.  | De strijd om de middelvinger. Over de kiezersaanhang<br>van de pvv<br><i>Joop van Holsteyn en Galen Irwin</i>                                       | 171 |
| 10. | De geografische spreiding van de pvv-kiezers<br><i>Eelco Harteveld en Ron de Jong</i>                                                               | 191 |
| 11. | De pvv in het parlement<br><i>Simon Otjes en Tom Louwerse</i>                                                                                       | 213 |
| 12. | De taal van Geert Wilders en de parlementaire cultuur<br><i>Henk te Velde</i>                                                                       | 231 |
| 13. | De invloed van de pvv op het immigratiebeleid<br><i>Tjitske Akkerman</i>                                                                            | 251 |
| 14. | De pvv en het Nederlandse buitenlands beleid<br><i>Bertjan Verbeek, Koen Vossen en Andrej Zaslove</i>                                               | 267 |
| 15. | <i>Hard to get and hard to neglect.</i> Geert Wilders en de<br>Nederlandse pers<br><i>Alyt Damstra en Rens Vliegenthart</i>                         | 289 |
| 16. | Geert Wilders in het licht van Donald Trump.<br>Vergelijkende beschouwingen<br><i>James Kennedy</i>                                                 | 309 |
|     | Dankwoord                                                                                                                                           | 327 |
|     | Noten                                                                                                                                               | 329 |
|     | Afkortingen                                                                                                                                         | 377 |
|     | Illustratieverantwoording                                                                                                                           | 379 |
|     | Personenindex                                                                                                                                       | 381 |
|     | Over de auteurs                                                                                                                                     | 385 |

# INLEIDING

*Gerrit Voerman en Koen Vossen*

‘Ik zal nooit aftreden. Nooit... Ik doe het met andere mensen, maar voor een groot deel ben ik de pvv’, aldus Geert Wilders daags nadat duidelijk was geworden dat zijn Partij voor de Vrijheid een verpletterende nederlaag had geleden bij de Europese verkiezingen van 23 mei 2019.<sup>1</sup> Met 3,5 procent van de stemmen had de pvv de slechtste verkiezingsuitslag uit haar geschiedenis behaald en veel journalisten vroegen zich af of Wilders zijn langste tijd heeft gehad.

Dat Wilders ‘voor een groot deel’ de pvv is, is nog zachtjes uitgedrukt. Niet vaak is een politieke partij zo sterk verbonden geweest met één enkele persoon. Wilders is immers oprichter, leider en zelfs het enige lid van de partij. Hoewel de partij formeel is opgericht op 22 februari 2006, gaat haar geschiedenis feitelijk dan ook terug tot 2 september 2004, het moment dat Wilders besloot te breken met de Tweede Kamerfractie van de vvd. Het bleek het begin van een duizelingwekkende tocht langs hoge pieken en diepe dalen. ‘Op dat moment kwam mijn leven in een stroomversnelling’, zo schreef hij later in het autobiografische boekje *Kies voor Vrijheid*. ‘Niet alleen werd ik het onderwerp van een publiciteitsgolf, maar ik kreeg ook te maken met toenemende bedreigingen en vergaande bewaking.’<sup>2</sup> Als eenmansfractie richtte Wilders zijn pijlen meer en meer op de islam en in korte tijd ontwikkelde hij zich mede door zijn veelal als kwetsend ervaren taalgebruik tot de meest controversiële – en ook meest bedreigde – politicus van Nederland.

Tabel 1. Uitslagen PVV bij verkiezingen voor Tweede Kamer, Europees Parlement, Provinciale Staten en Eerste Kamer, 2006-2019

| Jaar | Tweede Kamer |      | Europees Parlement |      | Provinciale Staten |      | Eerste Kamer |
|------|--------------|------|--------------------|------|--------------------|------|--------------|
|      | zetels       | %    | zetels             | %    | zetels             | %    | zetels       |
| 2006 | 9            | 5,9  |                    |      |                    |      |              |
| 2007 |              |      |                    |      | -                  | -    | -            |
| 2009 |              |      | 4                  | 17,0 |                    |      |              |
| 2010 | 24           | 15,5 |                    |      |                    |      |              |
| 2011 |              |      |                    |      | 69                 | 12,4 | 10           |
| 2012 | 15           | 10,1 |                    |      |                    |      |              |
| 2014 |              |      | 4                  | 13,3 |                    |      |              |
| 2015 |              |      |                    |      | 66                 | 11,7 | 9            |
| 2017 | 20           | 13,1 |                    |      |                    |      |              |
| 2019 |              |      | 0                  | 3,5  | 40                 | 6,9  | 5            |

Bron: [www.verkiezingsuitslagen.nl](http://www.verkiezingsuitslagen.nl) (geraadpleegd 12 juni 2019).

In november 2006 deed zijn partij voor het eerst mee aan de Tweede Kamerverkiezingen en won toen negen zetels (zie tabel 1). Vier jaar later behaalde de PVV maar liefst 24 zetels en was zij in grootte de derde partij in de Tweede Kamer geworden. Wilders maakte in de herfst van 2010 het eerste minderheidskabinet-Rutte van VVD en CDA op enkele beleidsonderdelen mogelijk, maar trok zijn gedoogsteun in het voorjaar van 2012 in. Bij de erop volgende vervroegde Kamerverkiezingen boekte de PVV een gevoelig verlies van ruim een derde; de partij kwam uit op vijftien Kamerzetels. Ten tijde van het derde kabinet-Rutte, waarin de VVD met de PvdA samenwerkte, volgde electoraal herstel. In de herfst van 2015 scoorde de partij spectaculaire resultaten in diverse peilingen. De voorspelde dertig tot veertig zetels kreeg de PVV echter niet bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017, maar met twintig zetels was zij wel de tweede partij van het land geworden.

Twee jaar gedoogsteun – dichters Wilders sinds 2004 niet bij de macht gekomen. Daarnaast nam de PVV in Limburg deel aan het college van Gedeputeerde Staten, maar langer dan een klein jaar duurde dit niet.<sup>3</sup> Van meebesturen heeft Wilders het in de afgelopen vijftien jaar niet moeten hebben. Maar ook al maakte de PVV sinds 2006 in de Tweede Kamer en vanaf 2011 in de Provinciale Staten vrijwel uitsluitend deel uit van de oppositie en heeft zij in de gemeenteraden waarin zij is vertegenwoordigd (sinds 2018 in 31 gemeenten) geen wethouder geleverd, toch heeft Wilders

in deze periode een vooraanstaande rol gespeeld in de Nederlandse politiek. Met radicale standpunten en opzienbarende uitlatingen over de islam en andere zaken, zoals de Europese Unie, de Nederlandse Antillen of in Nederland werkende Polen, wisten hij en zijn partij bij voortduring de aandacht op zich te vestigen en het debat tot op zekere hoogte te bepalen, zowel binnen als buiten het parlement (in de media, maar ook een paar keer in de rechtbank) en zowel in het binnenland als in het buitenland (bijvoorbeeld door zijn anti-islamfilm *Fitna* in 2008, en de aankondiging van een cartoonwedstrijd over de profeet Mohammed in 2018).

‘Wilders is niet zozeer machtig, als wel heel invloedrijk’, zo heette het in een portret van de pvv-leider in *NRC Handelsblad*.<sup>4</sup> Het is een oordeel dat in de afgelopen vijftien jaar dikwijls is gevelde, maar dat gek genoeg zelden onderwerp is geweest van meer structureel wetenschappelijk onderzoek. Dat zal ermee te maken hebben dat zo’n verkenning zeker niet eenvoudig is: mogelijke effecten zijn lastig meetbaar en een causale relatie laat zich vaak moeilijk vaststellen. Zijn bijvoorbeeld na de eeuwwisseling de parlementaire mores inderdaad verruwd en wanneer dat het geval is, is dit dan vooral op het conto van Wilders te schrijven, zoals wel wordt beweerd, of zijn hiervoor ook andere politici verantwoordelijk? Is dankzij Wilders het debat over integratie en immigratie inderdaad verruwd? Heeft de internationale reputatie van Nederland inderdaad schade ondervonden door de provocaties van Wilders?

Vanwege deze problemen van methodologische aard zal nooit exact het aandeel van Wilders en zijn partij in bepaalde ontwikkelingen op specifieke terreinen kunnen worden vastgesteld, maar dat is ook niet de bedoeling van deze bundel. *Im Grossen und Ganzen* is het streven dat de balans zal worden opgemaakt van vijftien jaar Geert Wilders en de pvv in de Nederlandse politiek. Soms zal dat aan de hand van een kwantitatieve analyse gebeuren, vaker echter op descriptieve wijze. Eerst wordt nagegaan hoe Wilders en zijn partij zich in de periode 2004-2019 hebben ontwikkeld. Is het programma van de pvv steeds radicaler geworden? Hoe is haar organisatie geëvolueerd? Is haar electorale aanhang sinds 2006 veranderd? Op welke wijze maakt Wilders gebruik van de media? Waar staat de pvv in internationaal opzicht? Daarna komen de effecten van Wilders’ optreden in de Nederlandse politiek aan de orde. Wat hebben hij en zijn partij bereikt? Heeft de opstelling van Wilders gevolgen gehad voor het regeringsbeleid, de programmatische opstelling van andere politieke partijen en de parlementaire en politieke cultuur en zo ja,

waar blijkt dat dan uit? Kortom: wat heeft de reis van Wilders die in september 2004 is begonnen, in de Nederlandse politiek teweeggebracht?

### *Inhoud van de bundel*

De bundel opent met een korte biografische schets van Geert Wilders van de hand van de redacteurs. Vervolgens richt de historicus Koen Vossen zich op de geschiedenis van de pvv als partijorganisatie. Het door Wilders gekozen partijmodel van de partij zonder leden is door zijn secondant Martin Bosma ooit 'het model van de toekomst' genoemd. Veel navolging heeft de pvv op dit terrein echter niet gehad. Sterker nog, de keuze om de partij gesloten te houden kan volgens Vossen zelfs als een verklaring dienen voor de opkomst van Forum voor Democratie. In de derde bijdrage, eveneens van zijn hand, staat de internationale carrière van Wilders centraal. Met zijn alarmerende analyse van de islam als totalitaire ideologie heeft hij zowel in Europa als in de Verenigde Staten enige weerklank gevonden. Daarnaast is Wilders de drijvende kracht geweest achter de samenwerking tussen een aantal nationaal-populistische partijen in Europa en het Europees Parlement. Dat Wilders er bij de Europese verkiezingen in mei van 2019 niet is in geslaagd een zetel te behalen, zal bij hem hard zijn aangekomen, ook al staat er een zetel voor de pvv klaar wanneer de Brexit heeft plaatsgevonden.

Over de plaats van de pvv binnen deze politieke familie gaat de bijdrage van de politicologe Léonie de Jonge. Zij toont aan dat, hoewel er nog steeds grote onderlinge verschillen bestaan, partijen als Vlaams Belang, Alternative für Deutschland en Front National/Rassemblement National de afgelopen jaren meer naar de pvv zijn toegegroeid. Daarentegen laat de politicologe Tjitske Akkerman zien dat de pvv met haar voorstellen in het Nederlandse politieke landschap steeds meer geïsoleerd is komen te staan. Met haar pleidooi voor een Nexit is de partij zelfs een van de meest eurosceptische partijen van West-Europa geworden.

In zijn bijdrage beschrijft socioloog en politicoloog Merijn Oudenampsen hoe de pvv zich wist op te werpen als belangrijkste vertolker van een nieuwe identiteitspolitiek, die haar wortels heeft in de jaren negentig. De scheidslijnen rondom integratie, immigratie en islam bleven daardoor dominant en dwongen de andere partijen om positie te kiezen. Op de door de pvv ingeslagen weg naar minder – of geen – immigratie



en meer *law and order* loopt de partij tegen internationale verdragen en onafhankelijke rechters aan. De historicus Gerrit Voerman en de politicoloog Oscar Mazzoleni gaan in hun bijdrage in op het spanningsveld tussen populisme en rechtsstaat. Zij inventariseren op welke wijze de pvv de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht wil inperken.

Het pvv-electoraat – door Wilders ooit ‘Henk en Ingrid’ gedoopt – is al jarenlang onderwerp van oprechte zorg, neerbuigende ridiculisering en hardnekkige clichés. In deze bundel worden de beweegredenen van de kiezers achter Wilders in twee bijdragen nader geanalyseerd. De socioloog Koen Damhuis heeft 64 pvv-kiezers in alle hoeken van het land geïnterviewd, alsook tientallen kiezers van het Franse Front National. Op basis daarvan komt hij onder meer tot een voor Wilders niet erg geruststellende conclusie dat maar weinig van zijn kiezers erg overtuigd zijn van hun stem op de pvv. De politicologen Joop van Holsteyn en Galen Irwin komen op basis van gegevens uit de Nationale Kiezersonderzoeken tot eenzelfde oordeel. Veel van de pvv-kiezers hebben in 2019 ‘het voordeel van hun diepe politieke twijfel aan Thierry Baudet en zijn Forum voor Democratie’ gegeven. In welke delen van het land de pvv-kiezers zijn oververtegenwoordigd, vormt het onderwerp van de bijdrage van de politicoloog Eelco Harteveldt en de historicus Ron de Jong. Zij maken inzichtelijk dat de ruimtelijke component er wel degelijk toe doet. Weliswaar zijn er grote verschillen tussen de arme stedelijke gebieden en de perifere krimpregio’s waar veel pvv-kiezers wonen, maar wel hebben ze gemeen dat ze processen ondergaan waardoor veel oude zekerheden en verbanden onder druk zijn komen te staan.

Mede door zijn precare veiligheidssituatie heeft Wilders zich de afgelopen vijftien jaar vooral gericht op zijn werk in de Tweede Kamer. Over het optreden van Wilders en zijn pvv-fractie in de Tweede Kamer gaan de bijdragen van de politicologen Tom Louwerse en Simon Otjes en de historicus Henk te Velde. Beide eerstgenoemden laten zien hoe de pvv-fractie na de mislukte gedoogsteun aan het eerste kabinet-Rutte koos voor een frontale oppositie, waarbij de Tweede Kamer vooral als een arena werd gezien om de verschillen met het kabinet te benadrukken en niet om constructieve beleidsvoorstellen in te dienen. Te Velde gaat in op de invloed van Wilders op de parlementaire cultuur en taalgebruik. Veranderde de pvv-leider de taal van het parlement of maakte hij gebruik van een verandering die al was

ingezet? Te Velde typeert hem als een ‘kind van 2002’, dankzij wie de taal en stijl van de straat het parlement zijn binnengedrongen.

Welk effect de PVV heeft gehad op het kabinetsbeleid is niet altijd eenvoudig vast te stellen. Aan geen van de regeringsvoorstellen hangt immers een label ‘made by Wilders’. Toch toont Akkerman in haar tweede bijdrage aan dat dit effect aanzienlijk is als het gaat om het immigratiebeleid van de regering. Directe invloed had de partij toen zij gedoogsteun verleende aan het eerste kabinet-Rutte, maar ook indirect heeft Wilders zijn stempel kunnen drukken. Vooral de VVD, maar ten dele ook het CDA, zijn onder invloed van de PVV een restrictiever immigratiebeleid en monocultureler integratiebeleid gaan voeren. Indirect heeft Wilders met zijn provocatieve uitspraken en acties ook het Nederlandse buitenlands beleid beïnvloed, zo blijkt uit de bijdrage van de politicologen Bertjan Verbeek, Andrej Zaslove en Koen Vossen. Vooral in islamitische landen draaiden Nederlandse diplomaten overuren om de schade te herstellen die Wilders de reputatie van Nederland zou hebben berokkend.

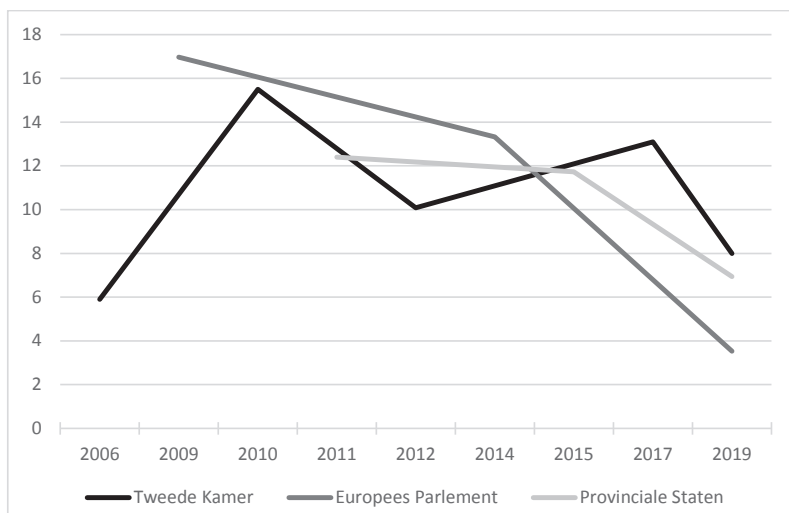
Voor de media waren de acties van Wilders moeilijk te versmaden. Vanaf het begin was de relatie tussen Wilders en de media een innige, zo laten de communicatiewetenschappers Alyt Damstra en Rens Vliegentshart in hun bijdrage zien. Met de opkomst van Baudet zal hij zich echter voor het eerst moeten zien te verhouden tot een even mediagenieke concurrent, die eenzelfde mediastrategie hanteert. In veel buitenlandse media is Wilders dikwijls de Dutch Trump genoemd. In hoeverre die vergelijking hout snijdt, los van het grote verschil in machtspositie, komt ten slotte aan de orde in de bijdrage van historicus James Kennedy. Waar president Donald Trump kon voortborduren op een populistische traditie en op patronen die al lang aanwezig waren in de Amerikaanse politiek, moest Wilders in het veel minder gepolariseerde Nederlandse politieke landschap veel meer zijn eigen weg vinden. Hij is daarmee in de woorden van Kennedy ‘de grotere innovator’ van de twee.

### *De toekomst van de PVV*

De bijdragen aan deze bundel zijn geschreven op een moment dat de toekomst van de PVV meer dan ooit ongewis lijkt te zijn geworden. Zowel bij de Provinciale Statenverkiezingen van 20 maart 2019 als bij de Europese Verkiezingen van 23 mei 2019 heeft de partij electoraal

een flinke veer moeten laten (zie figuur 1). Bij de laatste verkiezingen boekte de partij met 3,5 procent het laagste resultaat in haar geschiedenis en haalde zij niet eens meer de kiesdrempel. Veel voormalige pvv-kiezers bleven thuis, veel anderen gaven hun stem aan Forum voor Democratie van Thierry Baudet. De media hebben zich massaal op deze nieuwkomer gestort en gaan steeds meer voorbij aan Wilders en zijn partij. In de Peilingwijzer, die peilingen voor de Tweede Kamer van een aantal onderzoeksbureaus combineert, stond de pvv in mei 2019 op acht procent. De vraag is natuurlijk of dit electorale verval en de toenemende onzichtbaarheid de voorboden zijn van de definitieve ondergang van de partij. Heeft Geert na vijftien jaar niet gewoon zijn langste tijd gehad en is de toekomst aan Thierry? Wordt Forum voor Democratie het nieuwe politieke onderdak voor die honderdduizenden pvv-kiezers? En hoe lang zijn de actieve pvv'ers nog bereid om zich in te zetten voor een leider die geen inspraak toestaat?

Figuur 1. Uitslagen van de pvv bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, het Europees Parlement en de Provinciale Staten, 2006-2019 (%)



Bron: [www.verkiezingsuitslagen.nl](http://www.verkiezingsuitslagen.nl) (geraadpleegd 12 juni 2019).

NB: de waarde voor de Tweede Kamer in 2019 is gebaseerd op de Peilingwijzer, 1 mei 2019 ([peilingwijzer.tomlouwense.nl/p/laatste-cijfers.html](http://peilingwijzer.tomlouwense.nl/p/laatste-cijfers.html); geraadpleegd 11 juni 2019).



Geert Wilders en Thierry Baudet van Forum voor Democratie tijdens het Kamerdebat over het vertrek van minister van Buitenlandse Zaken Halbe Zijlstra (vvd) op 13 februari 2018.

Het is zeer goed mogelijk dat de dramatische nederlagen in 2019 de doodsteek zullen blijken te zijn voor de pvv en dat dit boek als een soort grafrede dient. Aan de andere kant is de pvv al verschillende malen vanuit een schijnbaar geslagen positie teruggekomen. In 2008 maakte de beweging Trots op Nederland van de gewezen vvd'er Rita Verdonk een enorme opmars in de peilingen, die grotendeels ten koste leek te gaan van de pvv. Twee jaar en vele interne conflicten later haalde Trots op Nederland zelfs niet eens de kiesdrempel en won de pvv 24 zetels, haar beste resultaat tot nu toe. Ook in 2012 leek de partij op haar retour, nadat Wilders zijn besluit om het door hem gedoogde eerste kabinet-Rutte te laten vallen moest bekopen met gevoelig zetelverlies. In 2014 zorgde zijn beruchte 'minder Marokkanen-toespraak' voor een verdere uittocht van pvv-activisten. In 2016 was de partij echter weer helemaal terug en stond zij in sommige peilingen zelfs op meer dan veertig zetels.

Ook nu is het goed mogelijk dat de pvv te vroeg wordt afgeschreven. Zo staat de voornaamste concurrent Forum voor Democratie ondanks alle electorale successen bol van de interne spanningen. Mocht deze partij net als Trots op Nederland imploderen, dan zullen veel

kiezers wellicht weer de weg naar Wilders weten te vinden. Zelf gelooft hij er in ieder geval nog in. 'De pvv zal terugkomen. We hebben de beste ideeën', zo twitterde de pvv-leider daags na het echec bij de Europese verkiezingen vol vertrouwen. 'Ik zit hier nog wel tien, vijftien jaar. U zult mij nooit zien vertrekken. Desnoods met een rollator zal ik hier mijn standpunten uitdragen', zo vertrouwde hij de toegestroomde parlementair journalisten toe.<sup>5</sup> Met hoeveel fractiegenoten dat zal zijn, liet de pvv-leider in het midden. Kortom: als het aan Wilders ligt, is deze bundel niet een eindverslag van zijn in 2004 aangevangen reis. In welk stadium zijn tocht na vijftien jaar dan wel is aanbeland, zal de toekomst moeten uitwijzen.



# 1. VERSLAAFD AAN EN VEROORDEELD TOT DE POLITIEK

PORTRET VAN GEERT WILDERS

*Koen Vossen en Gerrit Voerman*

Er zijn weinig politieke partijen die zo sterk verweven zijn met hun leider als de PVV. Niet alleen is Wilders oprichter, fractievoorzitter en nationaal en internationaal boegbeeld, strikt genomen is hij ook het enige lid van de partij. Als het in dit boek over de PVV gaat, dan gaat het vooral over Wilders. Om die reden begint deze bundel met een korte biografische schets van hem. Waar de overige artikelen in deze bundel zich richten op zijn denkbeelden, kiezers, nationale en internationale contacten en politieke activiteiten en prestaties, daar zal deze bijdrage vooral trachten een portret te schetsen van de achtergrond en de persoonlijkheid van Wilders. Daarbij baseren we ons op zijn autobiografische boeken, op enkele biografische werken en op portretten en interviews die in de loop der jaren zijn verschenen.<sup>1</sup>

Geen enkel ander lid van de Tweede Kamer in de samenstelling van 2019 loopt al zo lang rond op het Binnenhof als Geert Wilders. Zijn politieke leven startte in augustus 1990 met een baan als fractieassistent bij de Tweede Kamerfractie van de VVD. Ruud Lubbers was nog minister-president, de Tweede Kamer vergaderde in de oude zaal en de DDR (Duitse Democratische Republiek) en de Sovjet-Unie bestonden nog. Dat de dan 26 jaar oude Wilders was aangenomen als fractieassistent lag vooral aan zijn grote kennis van de sociale zekerheid in Nederland, een taai onderwerp waarover binnen de VVD-fractie weinig expertise bestond. Wilders had die wel, dankzij enkele jaren

werkervaring bij de Ziekenfondsraad en de Sociale Verzekeringsraad. Eenmaal aan de slag op het Binnenhof, ontpopte hij zich als een zeer gedreven, hardwerkende medewerker wiens belangstelling behalve naar de sociale zekerheid ook uitging naar buitenlandse politiek en dan met name het Midden-Oosten en Oost- en Midden-Europa. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 werd hij beloond met een 46<sup>e</sup> plaats op de kandidatenlijst van de vvd. Die plek leverde hem een Kamerzetel op, omdat de vvd een grote overwinning behaalde en enkele hooggeplaatste vvd'ers in het kabinet zitting namen.

Behalve door zijn geblondeerde kuif en rijzige gestalte viel Wilders als jong Tweede Kamerlid op door zijn soms stevige kritiek op de verzorgingsstaat en de macht van de vakbonden.<sup>2</sup> Hij volgde daarbij zowel inhoudelijk als stilistisch het voorbeeld van vvd-leider Frits Bolkestein. In de voorgaande jaren onderscheidde Bolkestein zich door op een voor Haagse begrippen nogal agressieve wijze te debatteren, waarbij hij niet zozeer gericht was op het vergelijk maar op het blootleggen van tegenstellingen. Zo hekelde Bolkestein de stroperige Nederlandse overlegeconomie, het zijns inziens weinig succesvolle concept van de multiculturele samenleving en de volgens hem te snelle Europese integratie.<sup>3</sup> Hoewel Bolkestein afscheid nam van de vvd-fractie op het moment dat Wilders erin kwam, voelde deze zich in de Tweede Kamer als een vis in het water. 'Ik vind het iedere dag weer heerlijk hier te mogen rondlopen, ik geniet ervan om de presentielijst te tekenen en tijdens een debat te interrumpen. Het is gewoon een voorrecht om als volksvertegenwoordiger hier je mening te mogen geven', zo tekende dagblad *Trouw* in 1999 op uit zijn mond.<sup>4</sup>

Over zijn leven voordat hij de politiek in is gegaan, weten we veel minder. Weliswaar zijn er tal van portretten en heeft Wilders zelf twee autobiografische boeken gepubliceerd (*Marked for Death* en *Kies voor Vrijheid*), maar deze zijn alle sterk gekleurd door zijn latere politieke carrière. Autobiografen hebben wel vaker de neiging om achteraf in hun levensverhaal bepaalde gebeurtenissen in hun leven als doorslaggevend aan te merken om daarmee retrospectief latere ingrijpende keuzes of stellingnames te legitimeren. Zeker is dat Wilders in 1963 werd geboren in Venlo. In deze Limburgse grensstad groeide hij op in een katholiek, betrekkelijk traditioneel middenklasse milieu. Zijn vader was adjunct-directeur van een fabriek van kopieermachines, zijn moeder huisvrouw. Wilders was een nakomertje en als puber voor



zijn ouders een eigenwijze lastpak, zo gaf hij later toe. Net als veel van zijn Limburgse generatiegenoten had hij weinig op met de rooms-katholieke kerk en het 'rijke roomse leven'. Waar hij in zijn jonge jaren politiek stond is niet duidelijk; wel leek hij zich thuis te voelen in de 'progressieve' subcultuur: lang haar, leren jas en luisteren naar – volgens eigen zeggen – 'foute, linkse anarchistische bands'.<sup>5</sup>

Wilders was avontuurlijk ingesteld: na de middelbare school reisde hij als backpacker door het Midden-Oosten en werkte hij een tijd in een kibboets in de Jordaanvallei.<sup>6</sup> Uit deze periode stamt, zoals hij later vaak heeft verteld, zijn onvoorwaardelijke liefde voor Israël maar ook zijn afkeer van de islam. Wat Israël betreft, lijkt dit te kloppen: hij is er nadien nog vele malen teruggekeerd en al als vvd-fractiemedewerker was hij een vaste bezoeker van de Israëlische ambassade.<sup>7</sup> Zijn felle afkeer van de islam lijkt echter van latere datum te zijn. Weliswaar stelde hij als vvd-Kamerlid na 1998 al tientallen vragen over de gevaren van islamitisch fundamentalisme en moslimextremisme, maar de islam als zodanig bleef buiten schot. Na de aanslagen op 11 september 2001 in de Verenigde Staten nam Wilders nadrukkelijk afstand van de oproep van de later door hem gekoesterde rechtse populist Pim Fortuyn om een 'Koude Oorlog tegen de islam' te beginnen. 'Een verwerpelijke opmerking, omdat ie daarmee alle moslims op één hoop gooit', aldus Wilders. 'De islam, daar is niets mis mee. Het is een te respecteren godsdienst. Ook de meeste moslims ter wereld, maar ook in Nederland, zijn goede burgers... Het gaat om dat kleine stukje moslimextremisme', zo zei hij in de veelbekeken talkshow Barend en Van Dorp.<sup>8</sup>

Waar komt de Wilders later zo kenmerkende afkeer van de islam dan wel vandaan? Zeker is dat deze van voor zijn breuk met de vvd dateert. Het lijkt erop dat '9/11', ondanks Wilders' aanvankelijk apaiserende reactie, toch al wel snel tot een eerste radicalisering van zijn opvattingen over de islam heeft geleid. Dat proces werd bevorderd door de komst van de van oorsprong Somalische Ayaan Hirsi Ali in de Tweede Kamerfractie van de vvd, na de verkiezingen van januari 2003.<sup>9</sup> Hirsi Ali had na 9/11 haar islamitische geloof afgezworen en zich vervolgens ontpopt als scherpe criticaster van de islam. Wilders en zij pleitten voor een 'liberale jihad' tegen de radicale islam. Om de vrijheid van godsdienst op langere termijn te beschermen, zou deze 'voor bepaalde groepen in bepaalde gevallen tijdelijk opzij moeten worden

gezet'. Het tweetal zou nog meer opiniestukken schrijven waarin zij de strijd aanboden tegen de politieke islam, die zij beschouwden als 'een nihilistische, antisemitische, gewelddadige religieuze ideologie die qua mensverachting overeenkomt met het nationaal-socialisme'.<sup>10</sup> Toch is dan nog geen sprake van een afwijzing van de gehele islam, maar slechts van de politieke islam. Zelfs in zijn in april 2005 geschreven boek *Kies voor Vrijheid* kritiseerde Wilders vooral de 'fascistische excessen van de islam', en maakte hij wel een onderscheid tussen 'islam en moslims'; hij meende dat moslims wel degelijk voor de democratie te winnen waren, op een kleinere groep na. 'Met de overige moslims, dus de overgrote meerderheid, is als het gaat om rechtsstatelijke standpunten en veiligheid geen vuiltje aan de lucht... De meerderheid is niet extreem, terroristisch of crimineel... Zij worden, volstrekt ten onrechte, over één kam geschoren met kwaadwillenden'.<sup>11</sup>

De geruchtmakende opmerking over 'een tsunami van islamisering' die Nederland dreigt te overspoelen, gemaakt tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van november 2006, vormde achteraf het startschot van een fundamentele radicalisering van Wilders' opvattingen over de islam, met alle bijbehorende polariserende uitlatingen over hoofddoekjes ('kopvodden'), moskeeën ('haatpaleizen') en de Koran ('het *Mein Kampf* van een religie'). De strijd tegen de islam als totalitaire ideologie ging het hoofdbestanddeel vormen van zijn politieke activiteiten. 'Dat is waar ik mee opsta en waar ik mee naar bed ga, dat is iedere seconde waar ik aan denk', zo verwoordde Wilders het zelf in 2015 in een interview met *De Telegraaf*.<sup>12</sup>

Voor deze verdere radicalisering worden dikwijls twee verklaringen gegeven. De eerste is dat zij een gevolg is van het strenge beveiligingsregime waaraan Geert Wilders sinds de moord op de filmmaker Theo van Gogh op 2 november 2004 is onderworpen. Door zijn uitspraken over de islam en de profeet Mohammed prikt Wilders' naam tot op de dag van vandaag hoog op de 'hitlist' van radicaalislamitische terroristische organisaties. Dagelijks ontvangt hij per mail of twitter doodsbedreigingen. Hoe reëel de dreiging is, is wel gebleken uit de aanslagen op Van Gogh en op de redactie van het Franse tijdschrift *Charlie Hebdo*. 'Soms, heel soms zie ik mezelf in een plas bloed op straat liggen, maar ik probeer dat beeld weer heel snel kwijt te raken', zo vertrouwde hij een journalist van *Trouw* toe.<sup>13</sup> In psychologisch onderzoek naar de effecten van permanente beveiliging op iemands psychische staat blijkt dat dat

de beveiligden vaak een verhoogd stressniveau hebben, minder goed kunnen relativeren en gevoeliger zijn voor complottheorieën.<sup>14</sup> Aangezien Wilders iedere medewerking aan zulke onderzoeken categorisch afwijst, weten we niet of deze gevolgen zich ook bij hem voordoen. Het is echter goed voorstelbaar dat de voortdurende aanwezigheid van bewakers in zijn buurt een constante bevestiging vormt van de opvatting dat de islam een sterke bedreiging vormt. De beveiliging verleent de politieke activiteiten van Wilders overigens tegelijk geloofwaardigheid en urgentie, zowel voor hemzelf als voor anderen. Hij heeft daardoor veel meer dan zijn politieke concurrenten het imago van iemand die grote persoonlijke offers moet brengen voor zijn opvattingen.



Geert Wilders ruimt zijn kamer uit die hij als VVD-Kamerlid bezette, na de breuk tussen hem en de liberale fractie.

Een tweede verklaring is dat die radicalisering een gevolg is van zijn toenemende politieke isolement, dat is begonnen met zijn breuk met de vvd. Niet langer gehinderd door de marges van het op bestuursverantwoordelijkheid gerichte conservatief-liberalisme van de vvd, kon Wilders op zoek naar een nieuwe achterban. In 2002 had Fortuyn al laten zien dat veel kiezers behoefte hadden aan een mediagenieke dwarsligger met uitgesproken rechtse opvattingen over immigratie,

islam, veiligheid en de Nederlandse identiteit. In de vvd had Wilders al tijdens de opkomst van Fortuyn gepleit voor een rechtserre koers, maar noch partijleider Hans Dijkstal, noch diens opvolger Jozias van Aartsen waren bereid de koers van de partij te verleggen. Nadat Wilders uit de vvd-fractie was gestapt, kon hij alle remmen losgooien. In *Kies voor Vrijheid* gaat hij tekeer tegen de in zijn ogen softe en gezapige Nederlandse politieke cultuur van dialoog en polderen. 'Den Haag' was een systeem dat kritische houding afstraft en risicomijdend gedrag belooft, met een mooi woordvoerderschap, een zetel in het fractiebestuur en – 'als je luistert naar de elite' – misschien wel een plek in het kabinet. Als je afwijkende posities inneemt, 'zeker als dat het standpunt is van de grote baas, raak je in de problemen, al staan er nog zoveel kiezers achter je'. Zelfs Bolkestein ontkwam niet aan zijn toorn: zijn gerespecteerde leermeester maakte ook deel uit van 'de politieke elite die ons land schaakt, die zichzelf in stand houdt'.<sup>15</sup> In zijn eerste program, dat in dezelfde tijd werd opgesteld, verklaarde Wilders zich 'onafhankelijk' van deze 'zelfvoldane politieke elite', die de vrijheid en onafhankelijkheid van Nederland zou willen inruilen voor multiculturalisme, cultuurrelativisme en een Europese superstaat. Zijn steeds radicalere visie op de islam past zo gezien in een algehele radicalisering die zich na zijn breuk met de vvd in rap tempo heeft voltrokken.

Volgens enkele voormalige partijgenoten zou Wilders daarnaast ook een meer persoonlijk motief hebben gehad om te breken met de vvd. Door de nederlaag van de liberalen in 2002 verloor Wilders zijn zetel in de Tweede Kamer. Omdat enkele Kamerleden doorschoven naar het eerste kabinet-Balkenende van CDA, vvd en Lijst Pim Fortuyn (LPF), kwam Wilders toch weer in de Kamer. Deze ervaring was echter dermate traumatisch voor hem, dat hij vanaf dat moment vastbesloten zou zijn om zijn politieke toekomst in eigen hand te houden. Als verklaring voor zijn breuk met de vvd is deze analyse wellicht wat vergezocht, maar zij toont wel aan hoezeer Wilders in zijn omgeving als een politieke junkie te boek stond. 'Geert zonder politiek is als een boek zonder letters. Leeg', zo omschreef vvd-Tweede Kamerlid Halbe Zijlstra in 2008 zijn oud-partijgenoot.<sup>16</sup>

Er is na alle jaren dat Wilders in de schijnwerpers staat nog steeds betrekkelijk weinig bekend over zijn privéleven. Met zijn van oorsprong Hongaarse echtgenote en zijn twee poezen Snoetje en Pluisje woont hij in een zwaarbeveiligd appartement op een strikt geheim adres, niet ver

van het Binnenhof. Over hobby's, interesses en vriendschappen buiten de politiek om weten we weinig meer dan dat hij de *Donald Duck* leest, graag naar de Efteling gaat en *House of Cards* volgt. Soms gaat hij naar de bioscoop, maar vanwege de beveiliging mag hij pas na aanvang van de film naar binnen en moet hij voor het einde weer vertrekken.<sup>17</sup>

Behalve als een workaholic wordt Wilders ook dikwijls gekarakteriseerd als een pure solist, die vriend en vijand vaak weet te verrassen met drastische besluiten, zoals zijn beslissing om de gedoogsteun voor het eerste kabinet-Rutte in te trekken of de publicatie van het één A4 tellende partijprogramma in 2016. Sinds de pvv in november 2006 in de Tweede Kamer kwam, omringt hij zich met een klein groepje vertrouwelingen als de fractieleden Fleur Agema, Martin Bosma, Dion Graus en Barry Madlener, zonder dat overigens duidelijk is wat hun invloed nu precies is. Over de interne partijperikelen van de pvv bestaan veel speculaties, maar weinig harde gegevens. Door zijn neiging tot solisme en zijn monomane werkdrang is Wilders volgens sommigen onmogelijk om mee samen te werken (zie ook de bijdrage 'Een uniek experiment. De partijorganisatie van de pvv' van Vossen in deze bundel). Zelf heeft hij wel eens opgemerkt dat hij juist door deze karaktertrekken bestand is tegen de moeilijke leefsituatie waarin hij zich sinds 2004 bevindt. 'Het helpt dat ik altijd een einzelgänger ben geweest', zo vertelde hij een journalist van *Het Parool*. 'Je zag mij nooit op vvd-borrels en dat soort dingen. Zonde van m'n tijd, ik ga liever werken.'<sup>18</sup>

Typerend ook was Wilders' reactie na het dramatische verlies bij de Europese verkiezingen van 23 mei 2019, toen de pvv al haar zetels verloor. Gevraagd of hij bereid was zelf consequenties uit het verlies te trekken, antwoordde Wilders gebeten: 'Ik zal nooit aftreden. Nooit. U zult mij nooit zien gaan.'<sup>19</sup> 'Desnoods met een rollator' zou hij doorgaan met het uitdragen van zijn opvattingen in de Tweede Kamer. Of dat als eenmansfractie is of als grootste fractie in de Tweede Kamer, lijkt welhaast van secundair belang. Het antwoord geeft enerzijds aan hoezeer Wilders zich is gaan identificeren met zijn werk als Tweede Kamerlid, 'de mooiste baan die er is', zoals hij zelf dikwijls heeft gezegd. Anderzijds toont zijn reactie ook een zekere tragiek. Want welke andere opties dan het Kamerlidmaatschap zijn er voor een contro-versiële en zwaarbeveiligde politicus als Wilders? Welke gemeente of provincie, zorgverzekeraar, bouwfonds, adviesbureau of woningcorporatie zal Wilders als boegbeeld willen hebben? Wellicht dat hij,

in navolging van Ayaan Hirsi Ali, bij een Amerikaanse denktank of stichting terecht kan, maar dan zal hij naar verloop van tijd wellicht wel zelf voor de kosten van zijn beveiliging moeten opdraaien. Een teruggetrokken bestaan als rozenkweker of eigenaar van een bed-en-breakfast lijkt alleen al om die reden evenmin tot de mogelijkheden te behoren. Wilders lijkt zo gezien ook gevangen te zitten in een bestaan als zwaarbeveiligde fractieleider op het Binnenhof.

Hoe lang Wilders dat nog zal blijven, zal behalve van hemzelf ook afhangen van het aantal kiezers dat bereid blijft om op hem te stemmen. Met de opkomst van Forum voor Democratie van Thierry Baudet is Wilders zijn monopolie op de uiterste rechterflank kwijtgeraakt. Niet alleen kiezers maar ook journalisten hebben hun aandacht verlegd naar Baudet, die net zo bedreven blijkt als Wilders in het trekken van aandacht en het provoceren van jan en alleman. De toekomst van de PVV is daardoor vooral afhankelijk van de lotgevallen van haar concurrent. Als Forum aan interne conflicten ten onder zal gaan, en de voortekenen daarvan zijn anno 2019 zeker aanwezig, dan kan Wilders opnieuw een electorale factor worden. Zo niet, dan rest hem waarschijnlijk een toekomst in de marge van het politieke spectrum. In ieder geval zal naar zijn solopartij minder worden geluisterd.

Hoe zullen historici later over Wilders oordelen? Worden zijn macht en betekenis heden ten dage overschat of onderschat? Is zijn strijd voor 'ons volk' achteraf een achterhoedegevecht of zal hij worden gezien als voorloper van een terugkeer naar de natiestaat? Is hij de moderne Cassandra of blafte hij slechts terwijl de karavaan verder trok? Het zijn vragen die in de hitte van de strijd nog niet goed kunnen worden beantwoord. Wat echter al wel kan worden gesteld is dat Wilders in veel opzichten is afgeweken van wat in de conciliante, bedachtzame Nederlandse politiek tot dan toe gangbaar was. Dat geldt voor zijn strategie van confrontatie en conflict, zijn snoeiharde aanvallen op andere politici, op de media, op rechters, maar ook voor de wijze waarop hij zijn partij heeft vormgegeven, als partij zonder leden. En het geldt voor zijn politieke programma, dat met zijn populisme, nationalisme en islamalarmisme, paden bewandelt die voordien in de Nederlandse politiek nauwelijks waren betreden. Of hij daarmee een pionier is van een nieuw tijdperk in de Nederlandse politiek of een kortstondig populaire afwijking van de Nederlandse normaliteit, zal de toekomst moeten uitwijzen.

## 2. EEN UNIEK EXPERIMENT

### DE PVV ALS PARTIJORGANISATIE

*Koen Vossen*

Geert Wilders heeft in de afgelopen vijftien jaar niet alleen opzien gebaard met zijn uitspraken en optreden, maar ook met de organisatievorm die hij heeft gekozen voor de Partij voor de Vrijheid. Formeel is de pvv niet meer dan de Vereniging Groep Wilders, op 30 maart 2005 opgericht door Geert Wilders en de op 20 november 2004 opgerichte Stichting Groep Wilders. Deze vereniging kent nog steeds slechts één natuurlijk lid, omdat Wilders direct een ledenstop heeft doorgevoerd die tot op de dag van vandaag van kracht is. Daarmee is de pvv de eerste 'ledenloze' partij in Nederland, terwijl er ook internationaal slechts enkele voorbeelden bekend zijn van partijen die dit organisatiemodel hebben gekozen.<sup>1</sup> Geen van die partijen heeft echter zo veel stemmen en zetels in zoveel verschillende volksvertegenwoordigende organen weten te krijgen als de pvv.

De geschiedenis van de pvv als partijorganisatie kan dan ook gezien worden als één groot experiment met een tot dusverre nog onbekend soort partijmodel. In deze bijdrage zullen de achtergronden van en de resultaten met dit partijorganisatorische experiment worden besproken. Makkelijk is dit niet, aangezien de pvv geen ledenblad of openbare vergaderstukken kent en er vanuit de partij tot dusverre nooit enige bereidheid is getoond om mee te werken aan enig onderzoek. Wel hebben in de afgelopen jaren verschillende uitgetreden pvv-Tweede Kamerleden in de media een boekje opengedaan over de gang van zaken in de partij, heeft een verslaggever undercover stagegelopen bij de pvv-Tweede Kamerfractie, en zijn er diverse interne mailwisselingen aan journalisten gelekt. Voor deze bijdrage is daarnaast gebruikgemaakt van een twintigtal vraagg gesprekken die

tussen 2012 en 2015 met uitgetreden pvv'ers zijn gehouden. Aan het interviewen van dissidenten kleven natuurlijk allerlei methodologische bezwaren – hoe betrouwbaar en objectief zijn zij? – maar tezamen met de onderzoeksjournalistieke rapportages in diverse media vormen zij een voldoende stevig fundament voor een analyse van een uniek experiment in de geschiedenis van de politieke partij.

### *Van de nood een deugd*

De ledenpartij wordt doorgaans als een belangrijke pijler van de parlementaire democratie beschouwd. Hoewel politicologen twisten over de macht en invloed van leden, zijn er weinigen die zich een parlementaire democratie zonder partijen met ledenorganisaties kunnen voorstellen. Zelfs in de door politieke entrepreneurs opgezette, zogeheten *business-firm parties* is er zoiets als een ledenorganisatie, alhoewel deze wel klein en weinig invloedrijk is.<sup>2</sup> Leden worden als onmisbaar beschouwd, omdat zij een aantal voor politieke partijen cruciale functies vervullen.<sup>3</sup> Allereerst zijn zij zowel de voelsprietten als de ambassadeurs van de partij in de samenleving. Enerzijds maken leden reclame voor de partij in hun eigen omgeving en mobiliseren ze kiezers om te gaan stemmen, anderzijds geven zij de partijtop cruciale informatie over wat er leeft onder de burgers. Daarnaast vormt de ledenorganisatie het reservoir waaruit kandidaten kunnen worden gerekruteerd voor kieslijsten en politiek-bestuurlijke functies. Leden houden de partij draaiende door afdelingen op te zetten, campagnes te voeren, nieuwkomers te scholen en bestuurswerk te verrichten. Door al deze functies te vervullen kunnen leden tevens aantonen uit het juiste hout te zijn gesneden om namens de partij een politieke functie te bekleden. De grootste querulanten, brokkenmakers en ideologische dwaallichten kunnen er op die manier tijdig worden uitgefilterd. Daarnaast zijn partijen in financiële zin voor een groot deel afhankelijk van de contributies van leden, terwijl hun aanwezigheid er tevens voor zorgt dat de partij recht heeft op overheidssubsidie. Volgens de Wet financiering politieke partijen (Wfpp) hebben alleen partijen met minimaal duizend betalende leden recht op subsidie.

Er zijn dus genoeg redenen om als politieke partij leden toe te laten. Waarom heeft Wilders er dan voor gekozen om zijn pvv gesloten



te houden? Daarvoor heeft hij verschillende motieven genoemd, sommige praktisch, sommige meer principieel. De voornaamste is de angst dat de PVV hetzelfde lot zou zijn beschoren als de rechtspopulistische Lijst Pim Fortuyn (LPF). Deze viel na het wegvallen van zijn leider Pim Fortuyn uiteen in tal van elkaar beechtende facties. Net als veel nieuwe partijen bleek de LPF een magnetische werking te hebben gehad op allerlei politieke avonturiers, ruziemakers en zakenlieden met een eigen agenda.<sup>4</sup> Ook enkele figuren uit het kleine en versnipperde extreemrechtse milieu bleken actief in deze nieuwe partij. Alle conflictjes en onthullingen zorgden voor een vrijwel onophoudelijke stroom van negatieve publiciteit, die waarschijnlijk in belangrijke mate bijdroeg aan de snelle electorale ondergang van de LPF. Om dit scenario te voorkomen wilde Wilders de rijen in zijn nieuwe partij zo klein en gesloten mogelijk houden.<sup>5</sup> Die mogelijkheid was er ook omdat de Nederlandse kieswet, anders dan bijvoorbeeld het Duitse *Parteiengesetz* het partijen zonder leden toestaat om deel te nemen aan de verkiezingen.

Een andere reden had te maken met het strenge beveiligingsregime waaraan Wilders sinds november 2014 is onderworpen. Hierdoor is het moeilijk om openbare bijeenkomsten en ledenvergaderingen te beleggen: alle bezoekers moeten van tevoren uitvoerig worden gescreeend, terwijl de locatie dient te voldoen aan stringente beveiligingseisen. Dit maakt ook het zoeken naar de juiste mensen moeilijk. 'Als ik een kandidaat wilde spreken, moest dat gebeuren in zo'n geheim gehouden hotel, zes hoog, met agenten voor de deur van mijn slaapkamer', aldus Wilders eind 2005.<sup>6</sup>

Gaandeweg benadrukten Wilders en zijn rechterhand Martin Bosma echter ook meer principiële argumenten om de ledenstop te rechtvaardigen. In zijn boek *De schijn-élite van de valse munters* stelt Bosma dat ledenpartijen dankzij de moderne communicatiemogelijkheden achterhaald zijn.<sup>7</sup> Internet biedt voldoende mogelijkheden om contacten te onderhouden, te communiceren en zich te informeren over wat er in het land leeft. Sterker nog, de ledenpartijen zijn dankzij de leden het contact met de samenleving steeds meer kwijtgeraakt, aldus Bosma, die als politicoloog is afgestudeerd. Deze leden zijn dikwijls wereldvreemde vergadertijgers die een achterhaalde visie op de samenleving hebben, waardoor ledenpartijen vaak met verkeerde voorstellen en kandidaten komen. Nieuwe ideeën en frisse kandidaten die beter

weten wat in de achterban leeft, komen door de logge partijstructuur zelden nog naar boven. De partijtop kan daardoor ook niet snel reageren op veranderende omstandigheden. Door hun dure huishouding zijn deze partijorganisaties bovendien sterk afhankelijk geworden van de subsidie die de overheid hen toestopt – dezelfde overheid die zij geacht worden te controleren. De ledenpartijen zijn daardoor feitelijk verworden tot instrumenten van de staat, die de werking van de democratie niet bevorderen maar juist verstoren. Het door de pvv gekozen organisatiemodel van een ledenloze virtuele partij die niet afhankelijk is van subsidie is kortom democratischer en flexibeler, en past daardoor beter bij de nieuwe tijd.

Deze analyse was niet het product van wishful thinking, maar sloot voor een deel aan bij ook door professionele politicologen gesignaleerde problemen bij ledenpartijen.<sup>8</sup> Wat Wilders en Bosma verder zal hebben gesterkt in hun overtuiging, is dat de keuze voor dit model in de eerste jaren verrassend goed uitpakte. In deze cruciale beginfase van haar bestaan had de pvv nauwelijks te maken gehad met interne conflicten of extreemrechtse infiltratie. De door Wilders hoogstpersoonlijk geselecteerde en getrainde parlementariërs onderscheidden zich door hun eensgezindheid en goede kennis van de mores van parlement en media. Met allerlei publiciteitsstunts, handig gebruik van sociale media, opzienbarende Kamervoorstellen en een permanente herhaling van de kernboodschap slaagde de pvv erin om ook zonder leden of dure verkiezingscampagnes haar boodschap tot in de verste uithoeken van het land te verspreiden. Het gebrek aan leden en financiële middelen stond electorale successen dan ook bepaald niet in de weg: de partij groeide van 5,9 procent bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 naar 15,5 procent bij de Kamerverkiezingen van 2010. Bovendien waren er weinig signalen dat de pvv-kiezers massaal stonden te popelen om actief te worden voor de pvv. Verschillende voorstellen om de pvv open te stellen voor leden ondervonden nauwelijks enige bijval. Zo kreeg het pvv-Tweede Kamerlid Hero Brinkman weinig steun toen hij een eigen voorkeurscampagne startte om de pvv van binnenuit te ‘democratiseren’, zoals hij het noemde. Zijn campagne om de partij open te stellen voor leden leverde hem in 2010 slechts een kleine 19.000 voorkeursstemmen op, ofwel net iets meer dan één procent van het pvv-electoraat. Ook de door de twee afgedankte pvv-kandidaten Oege Bakker en Geert Tomlow gestarte

beweging Vrienden van de pvv was geen succes. De beide initiatiefnemers hoopten dat hun beweging zo veel leden kreeg dat Wilders wel overstag moest gaan, maar op de vergaderingen kwam in de woorden van Bakker slechts 'een halve man en een paardenkop'.<sup>9</sup> Uiteindelijk moest hij teleurgesteld vaststellen dat 'de achterban van de pvv niet geïnteresseerd is in een ledenvereniging, en geen behoefte heeft om deel te nemen, direct of indirect, aan de politieke discussies binnen de pvv'.<sup>10</sup> Zo vormde het mislukken van dergelijke initiatieven voor Wilders en Bosma een verder bewijs voor de juistheid van hun keuze. Nadien klonk nog een enkele keer vanuit de pvv een pleidooi voor een ledenstructuur, onder meer van het Tweede Kamerlid Louis Bontes en senator Ronald Sörensens, maar in beide gevallen was het gevolg vooral dat beider carrière binnen de partij nogal abrupt ten einde kwam.<sup>11</sup> Hoewel het aantal gekozen pvv-vertegenwoordigers door de deelname aan Europese, Provinciale, Eerste Kamer- en lokale verkiezingen explosief is gestegen (van 9 in 2006 naar inmiddels 141 zetels in juni 2019), is er nog geen signaal dat Wilders bereid is om de ledenstop op te heffen.

### *Armoe troef*

Toch is inmiddels duidelijk dat er ook aan deze wijze van organiseren ernstige problemen kleven. Het meest tastbare was dat de partij geen subsidie ontving waar andere partijen in het kader van de Wfpp recht op hebben. Om daarvoor in aanmerking te komen moet een partij een vereniging zijn met minimaal duizend betalende leden die vergader- en stemrecht hebben. Daardoor is de pvv tussen 2006 en 2019 een behoorlijke som geld misgelopen van naar schatting rond de tien miljoen euro.<sup>12</sup>

Wel ontvangt de Tweede Kamerfractie van de pvv ongeveer 165.000 euro per Kamerzetel aan overheidssubsidie voor de bekostiging van fractiemedewerkers en secretariële ondersteuning.<sup>13</sup> Tussen 2006 en 2019 gaat het al snel om een bedrag van ruim boven de twintig miljoen euro. Met dat geld heeft de pvv inmiddels een behoorlijk ondersteunend apparaat opgetuigd, dat begin 2012 al werk bood aan tientallen werknemers. Van de pvv-vertegenwoordigers in de Tweede Kamer en het Europees Parlement wordt bovendien verwacht dat zij

op vrijwillige basis een klein deel van hun salaris (rond 200 à 300 euro per maand) in de partijkas stoppen.<sup>14</sup> De vorming van een gezamenlijke fractie in het Europees Parlement, met onder meer Front National, het Vlaams Belang en de Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ), heeft de partij ook extra inkomsten opgeleverd.

Voor haar inkomsten is de pvv daarnaast afhankelijk van donaties van derden. Over de hoogte van deze bedragen is in ieder geval tot 2014 niets met zekerheid te zeggen, omdat partijen niet verplicht waren om giften te melden. De donaties gaan naar de Stichting Vrienden van de pvv die, omdat zij de stichtingsvorm heeft, evenmin verplicht is haar begroting openbaar te maken. In de media, in de politieke wandelgangen en op internet circuleren tal van geruchten over geheime financiers uit de Verenigde Staten en Israël. Om die reden zou Wilders ook regelmatig *fundraising dinners* in de Verenigde Staten bijwonen en contacten onderhouden met rijke Amerikaanse geestverwanten als David Horowitz, Nina Rosenwald en Daniel Pipes.<sup>15</sup> Allen behoren tot de zogeheten Counter Jihad Movement, een netwerk van anti-islamactivisten in de Verenigde Staten, Canada, West-Europa en Israël (zie de bijdrage 'De vliegende Limburger' in deze bundel). De pvv heeft de geruchten over buitenlandse giften zelf ook gevoed door zich fel te verzetten tegen een wetsvoorstel dat partijen wil verplichten om giften van meer dan 4500 euro openbaar te maken. 'Of Truus van drie hoog achter ons 5000 euro wil schenken, gaat u geen bal aan', deelde Brinkman zijn collega-Kamerleden mee in het Kamerdebat over het voorstel.<sup>16</sup> Uiteindelijk kwam deze verplichting er toch, waardoor we vanaf 2014 weten hoeveel en van wie de partij grotere financiële giften heeft gekregen.<sup>17</sup> Inderdaad blijkt veruit de grootste donateur het in Californië gevestigde David Horowitz Freedom Center te zijn. Deze denktank heeft tussen 2014 en 2017 ruim 130.000 euro aan de Stichting Vrienden van de pvv overgemaakt. In dezelfde periode ontving de stichting 18.000 euro van ene J.A. de Keizer uit Dordrecht. Volgens de antifascistische onderzoeksgroep KAFKA gaat het om een vrouw die in het verleden tevens de Centrumdemocraten financieel heeft ondersteund.<sup>18</sup> Ten slotte zou een mysterieuze, in de Amerikaanse stad Buffalo gevestigde organisatie genaamd FOL Inc. 6853 euro hebben geschonken.

Welke bedragen de pvv vóór 2014 heeft ontvangen is nauwelijks na te gaan. Volgens voormalig pvv-Tweede Kamerlid Johan Driessen,

die een tijd lang de financiën van de pvv beheerde, zijn veel van de verhalen over buitenlandse financiers sterk overdreven. ‘Het meeste geld, zo’n vijf ton, is opgehaald in de begintijd van de pvv, waarbij onder meer gebruik werd gemaakt van het netwerk van Bart Jan Spruyt in de Verenigde Staten. Daarna is er nog wel eens wat geld bijgekomen, maar dat waren nooit erg grote bedragen. Eigenlijk is er sinds 2006 voor een groot deel ingeteerd op die vijf ton. Ik weet dat er in 2010 nog twee ton van over was en volgens mij is de partij nu echt platzak.’ De reden dat Wilders weigert openbaarheid te geven over de financiën is volgens Driessen vooral een imagokwestie. ‘Wilders wil liever niet toegeven dat zijn partij straatarm is omdat hij bang is dat dat dan als teken van zwakte wordt uitgelegd. Dan heeft hij nog liever dat over geheime geldbronnen wordt gespeculeerd.’<sup>19</sup> Het bekend worden van de ruimhartige steun van het Amerikaanse David Horowitz Freedom Center zorgde inderdaad voor enige beroering. Het gaf begin 2019 mede aanleiding tot een kabinetsvoorstel om de wet zodanig te verscherpen dat alle giften van buiten de Europese Unie aan politieke partijen verboden worden ‘om buitenlandse beïnvloeding van de democratie te voorkomen’.<sup>20</sup>

Welke consequenties die eventuele aanscherping van de wet zal hebben is vooralsnog moeilijk aan te geven. Zeker is dat de giften vanuit buiten- en binnenland een fractie vormen van de bedragen die de ledenpartijen jaarlijks aan subsidie opstrijken. Uiteindelijk is het daardoor al jarenlang armoe troef bij de pvv. Alle voor dit onderzoek geïnterviewde dissidenten vertellen dat er structureel te weinig geld was voor zelfs de meest normale activiteiten. Aan de campagnes voor de verkiezingen van het Europees Parlement, de gemeenteraden en de Provinciale Staten besteedde de partij nooit meer dan tienduizend euro. De campagneleiders van de verschillende provincies kregen elk een paar honderd euro voor de provinciale verkiezingscampagne. De pvv beschikte in Friesland, volgens campagneleider Jelle Hiemstra in 2011, nog niet over een fractie van het budget van andere partijen.<sup>21</sup> De vier campagnes voor de Tweede Kamerverkiezingen – in 2006, 2010, 2012 en 2017 – hebben de partij wel wat meer gekost, maar nog steeds bedragen de kosten veel minder dan wat andere partijen hebben besteed. Zo herinnert Bontes, die verantwoordelijk was voor de financiering van de campagne in 2012, zich dat circa 45.000 euro werd uitgegeven om verkiezingsspotjes te laten maken en uit te zenden op enkele

lokale televisiestations. ‘Maar dat was wel meteen veruit de grootste uitgave die we tijdens die campagne hebben gedaan. Veel meer geld was er niet.’<sup>22</sup> Waar veel andere partijen in verkiezingstijd dure verkiezingsspotjes maken, tal van steden bezoeken en her en der in het land politieke cafés en jeugdfestivals organiseren, daar heeft de pvv zich beperkt tot de productie van vaak knullige en goedkoop ogende filmpjes en enkele bliksembezoekjes aan belangrijk geachte steden. Maar er waren geen aparte pvv-standjes op de politieke markten of op de zomerfestivals, er werden geen pvv-verkiezingsprullaria als pennen, mokken en T-shirts uitgedeeld, en er waren nauwelijks advertenties in kranten of tijdschriften te vinden. In januari 2017 kondigde de pvv aan tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen ‘verzets-spray’ uit te delen aan vrouwen om zich te verdedigen tegen (islamitische) aanranders. Toen het puntje bij paaltje kwam, moesten enkele Kamerleden geld inleggen om de busjes verf te kopen, aangezien de partij zelf te weinig financiële middelen had.<sup>23</sup> Typerend was ook dat de partij bij de Provinciale Statenverkiezingen van 2015 tijdens de zendtijd voor politieke partijen vijf minuten lang alleen de slogan ‘Genoeg is Genoeg’ liet zien. ‘Dat vonden sommigen briljant bedacht, maar er was gewoon niet meer geld voor een spotje’, zo weet het gewezen Tweede Kamerlid Joram van Klaveren.<sup>24</sup> Wel maakte de pvv volop gebruik van internet, onder meer door enkele digitale meldpunten te lanceren zoals het beruchte Polenmeldpunt, en een sterke aanwezigheid op Facebook en Twitter, maar veel geld is daar niet mee gemoeid.

Door het ontbreken van financiële middelen is de campagnestrategie van de pvv dan ook vooral gericht geweest op het verkrijgen van gratis publiciteit in de reguliere media. ‘Iedere dag weer was de grote vraag: hoe zorgen we dat we in de media komen’, zo herinnert Bart Jan Spruyt zich van de beginperiode van de pvv.<sup>25</sup> Afgaande op de interviews met andere informanten is daar nooit verandering in gekomen. Het optreden van de pvv-fracties in de verschillende gremia kwam geheel in het teken te staan van het genereren van publiciteit (zie ook de bijdrage van Damstra en Vliegenthart in deze bundel). Dat deed de partij enerzijds door eigen media-events te organiseren, zoals het uitbrengen van de film *Fitna* of het houden van een cartoonwedstrijd. Anderzijds kopieerde en perfectioneerde de pvv een parlementaire strategie die de sp al eerder had geïntroduceerd. Deze aanpak bestond eruit om maximaal gebruik te maken van de controlerende

bevoegdheden van de Tweede Kamer, zoals het stellen van mondelinge en schriftelijke vragen, het aanvragen van spoeddebatten en het indienen van tal van moties (zie de bijdrage van Otjes en Louwerse in deze bundel). In directe zin was het resultaat van al deze activiteiten beperkt maar ze zorgden wel voor een voortdurende stroom van publiciteit, die bovendien de indruk wekte van een grote betrokkenheid en sterk activisme. Net als de sp introduceerde de pvv daarnaast een herkenbaar eigen idioom. Van hoog tot laag had de pvv-fractie het consequent over 'islamisering', 'massa-immigratie', 'straatterroristen', 'linkse hobby's' en 'Henk en Ingrid' (zie de bijdrage van Te Velde in deze bundel). Door deze communicatieve discipline werd ook buiten de campagnetijd duidelijk waar de pvv voor stond.<sup>26</sup>

Zonder grote financiële inspanning kon de partij aldus het merk pvv onder de aandacht brengen en wist zij soms dagenlang de media te beheersen. Bontes durft dan ook wel te stellen dat Wilders 'eigenlijk meer een mediastrategus dan een politicus is... Hij is altijd bezig met het verzinnen van plannen om de media voor zijn karretje te spannen... Bij iedere stap die Wilders zet, denkt hij na over de media-aandacht. Als er ergens geen media komen, gaat hij er ook niet heen.'<sup>27</sup> In Nederland ontwikkelde Wilders gaandeweg bovendien een slimme strategie om vooral de televisiemedia voor zijn karretje spannen, zo vertelt Jhim van Bommel, een ander voormalig pvv-Tweede Kamerlid. 'Wilders creëert bewust schaarste door vrijwel nooit in een programma te komen. Als hij dan komt, schieten de kijkcijfers omhoog en durven journalisten hem geen kritische vraag meer te stellen. Die zijn dan echt zo mak als een lammetje omdat ze bang zijn om Wilders tegen zich in het harnas te jagen.'<sup>28</sup>

Dankzij de populariteit van shockblogs als Geenstijl.nl en De Dagerijkse Standaard en de opmars van sociale media als Twitter en Facebook beschikt Wilders inmiddels over voldoende alternatieven voor de reguliere media. Zo heeft de pvv aangetoond dat ook partijen die weinig geld hebben electoraal succes kunnen boeken door een handig gebruik van moderne communicatiemiddelen en een slimme mediastrategie. Een nadeel daarbij is wel dat de pvv, meer nog dan ledenpartijen, moeite moet blijven doen om zowel in de reguliere media als op internet aandacht te blijven trekken. Die belangstelling verkrijgt zij eerder met nog radicalere voorstellen en nog hardere confrontaties met tegenstanders, dan met zwaarbevochten compromissen en

moeilijke onderhandelingen met andere partijen. Daardoor plaatst de pvv zich wel steeds meer buiten een politieke orde die in een veelpartijenland als Nederland nu eenmaal wordt bepaald door overleg en samenwerking.

### *Actief voor de PVV*

Een tweede consequentie van de keuze voor een ledenstop is nogal evident, namelijk een gebrek aan leden. Dat de pvv geen leden toelaat, betekent natuurlijk niet dat zij niet tal van activisten achter zich weet. Zo heeft de partij zoals hierboven al vermeld alleen al 141 zetels in de verschillende volksvertegenwoordigende gremia (Eerste en Tweede Kamer, twaalf Provinciale Staten, 31 gemeenteraden – en na de definitieve Brexit ook weer één in het Europees Parlement), en staan er ook tientallen fractiemedewerkers op de loonlijst. Om hoeveel personen het gaat, is moeilijk exact vast te stellen. Allereerst bekleden veel van deze activisten of informele leden meerdere politieke functies. Zij zijn gemeenteraadslid en fractiemedewerker, of combineren het lidmaatschap van de Eerste Kamer met dat van de Provinciale Staten. Zo hebben de senatoren Alexander van Hattem en Ton van Kesteren behalve in de Eerste Kamer ook zitting in de gemeenteraad en Provinciale Staten. In een aantal provincies bleken Provinciale Statenleden zichzelf in dienst te hebben genomen als fractiemedewerkers, waarmee de grens van het toelaatbare werd opgezocht. Al met al zijn er waarschijnlijk rond de honderd informele leden die, al of niet dankzij een combinatie van functies, voltijds voor de pvv in touw zijn, terwijl er nog eens honderd uitsluitend als lid van een gemeenteraad, Provinciale Staten of als fractieondersteuner een deel van de week aan partijwerk besteden. Naast de mandatarissen en fractiemedewerkers zijn er nog rond de driehonderd kandidaten die tussen 2006 en 2019 één of meerdere malen kandidaat hebben gestaan namens de pvv, alsook een groep vrijwilligers die wel eens hand- en spandiensten hebben verricht tijdens een verkiezingscampagne. Hoe groot deze laatste groep is, valt moeilijk vast te stellen, maar afgaande op de meeste schattingen zijn het er nooit veel meer dan een paar honderd geweest.

Hoewel de pvv dus meer is dan een eenmanspartij, is zij vergeleken met de andere Nederlandse politieke partijen nog steeds klein. Zelfs



bij de meest optimistische schatting komt het aantal informele leden niet boven de duizend uit, wat ruim beneden het aantal is van kleine ledenpartijen als 50PLUS en DENK.<sup>29</sup> Wat al deze PVV-activisten of informele leden onderscheidt van de leden van andere politieke partijen is bovendien dat ze geen contributie betalen, geen recht hebben om mee te besturen of inspraak te krijgen tijdens algemene ledenvergaderingen, en bovendien meestal pas zijn toegelaten na een sollicitatie-procedure of op voorspraak van een ander informeel lid.

Veel animo om toe te treden tot dit exclusieve gezelschap is er niet. Uit alle getuigenissen van dissidenten blijkt dat het vinden van goede kandidaten steeds uiterst moeizaam verliep.<sup>30</sup> Om die reden zag de partij in de meeste gemeenten af van deelname aan gemeenteraadsverkiezingen: er waren simpelweg te weinig kandidaten, of degenen die er waren werden ongeschikt bevonden. Vooral vrouwelijke kandidaten bleken steeds moeilijker te vinden. In de twintig zetels tellende Tweede Kamerfractie zitten in het voorjaar van 2019 nog vijf vrouwen, de negen zetels tellende Eerste Kamerfractie en vier zetels tellende delegatie in het Europees Parlement kent respectievelijk één en geen enkel vrouwelijk lid. Op de kandidatenlijsten voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2018 en de Provinciale Statenverkiezingen van 2019 was respectievelijk 18,3 en 16,9 procent van de kandidaten vrouw. Daarmee scoort de PVV slechter dan alle andere Nederlandse partijen, met uitzondering van de SGP, waar nog principiële bezwaren tegen het passieve vrouwenkiesrecht bestaan.

Het gebrek aan leden en financiële middelen zorgde er bovendien voor dat de kandidaten die wel waren toegelaten, niet altijd even goed gescreend waren. Het kostte journalisten vaak weinig tijd om na bekendmaking van de PVV-kandidatenlijsten minder fraaie feiten over kandidaten op te graven. Zo bleek de lijsttrekker van de PVV bij de gemeenteraadverkiezingen van maart 2018 in Rotterdam actief in extreemrechtse kringen, waren er verschillende PVV-kandidaten die zich op Facebook of Twitter wat al te grof hadden uitgelaten en werden andere PVV'ers in verband gebracht met stalking, huiselijk geweld, openbare geweldpleging, belastingfraude en alcoholmisbruik.<sup>31</sup> Door al deze schandalen werd de zoektocht naar goede kandidaten nog moeilijker dan deze door de controversiële standpunten van de partij al was. Veel aspirant-kandidaten haakten af vanwege de negatieve reacties die hun PVV-activisme in hun omgeving opriep. Sommige

kandidaten kregen problemen met hun werkgever, anderen met hun familie of vrienden.<sup>32</sup> Voor een maatschappelijke carrière bleek een verleden in de pvv allesbehalve een pluspunt te zijn. In een uitgebreide reportage in *NRC Handelsblad* gaven veel voormalige pvv'ers publiekelijk aan veel moeite te hebben om een baan te vinden, wat mede zou komen door hun verleden in de partij.<sup>33</sup> Een al wat ouder Statenlid in Drenthe raadde jongeren om die reden af om zich kandidaat te stellen voor de partij.<sup>34</sup> Daarnaast hebben verschillende pvv-kandidaten en -sympathisanten te maken gehad met bedreigingen, intimidaties en vandalisme. Er zijn inmiddels tientallen verhalen over bekladdingen van huizen, stenen door de ruit en zelfs lawaaidemonstraties voor de deur of bij de werkgever van een pvv'er.<sup>35</sup> Op de weinige partijbijeenkomsten die werden gehouden zijn er geen dixielandorkestjes en enthousiaste jongens en meisjes met koffie, thee en ballonnen, maar wel strenge veiligheidsbeambten, detectorpoortjes en demonstranten van de Anti Fascistische Actie of de Internationale Socialisten.

Tegenover deze hoge kosten staan betrekkelijk lage baten. De grimmige sfeer op partijbijeenkomsten en de negatieve reacties vanuit de omgeving verschaffen de pvv voor sommigen wellicht het karakter van een hechte gideonsbende vol moedige idealisten, die hun carrière en veiligheid durven opofferen voor de toekomst van het land. 'pvv'ers weten van elkaar hoe moeilijk het is en wat het kost om dagelijks voor de partij en haar kiezers in de weer te zijn', zo omschrijft voormalig Europarlementariër Lucas Hartong de 'wij-tegen-de-rest-mentaliteit'.<sup>36</sup> Hij vergelijkt de pvv'ers in zijn autobiografische boek *De 1 minuut-democratie* met de legendarische zestiende-eeuwse Geuzen, 'strijders die weten wat er op het spel staat en beseffen dat als zij niet doorgaan met de strijd en het verzet dat de gevolgen voor het land zeer ernstig zijn'. Nieuwe partijen drijven dikwijls op zulke pioniersromantiek. Daarnaast had de pvv door haar komeetachtige opkomst behoorlijk wat politieke functies te vergeven. Vooral in de begintijd was het daardoor zeker in vergelijking met andere partijen tamelijk eenvoudig om op een verkiesbare plaats terecht te komen, of een baan als fractiemedewerker in de wacht te slepen. Inmiddels heeft zich echter een kleine harde kern van oudgedienden gevormd die al jaren de meeste functies bezetten. Zo zijn acht van de negen leden van de eerste pvv-fractie nog steeds lid van de Tweede Kamer, bestaat de in 2019 verkozen senaatsfractie vrijwel geheel uit personen die al sinds 2010 lid zijn van de

Provinciale Staten en hebben relatief nieuwe pvv-parlementariërs als Vicky Maeyer, Emiel van Dijk, Gabrielle Popken en Alexander Kops voordat zij in de Tweede Kamer zijn gekomen al een lange loopbaan in de partij achter de rug.<sup>37</sup>



Partijcongres van de PVV (tekenaar Jean Gouders).

Wie eenmaal tot deze ‘inner circle’ is doorgedrongen, weet zich dankzij de vele dubbelfuncties en het vrij geringe verloop aan de top voor langere tijd verzekerd van een alleszins redelijk inkomen. Daartegenover staat dat zij door de slechte carrièreperspectieven wel steeds meer afhankelijk zijn van de partij. In de praktijk betekent dit: afhankelijk van Geert Wilders, het enige officiële lid van de pvv. Door het ontbreken van een ledenstructuur heeft Wilders binnen zijn partij een vrijwel onbeperkte macht gekregen: er is niets vastgelegd over mogelijkheden om inspraak te krijgen of over procedures waarmee kandidaten worden geselecteerd. In de loop der tijd heeft Wilders een kleine groep vertrouwelingen om zich heen verzameld die de voornaamste interne functies bekleden (zoals lidmaatschap van fractiebestuur, programmacommissie of betrokken zijn bij de kandidatenselectie) en die binnen de partij speciale privileges genieten. Binnen deze groep

was eigenlijk niemand zijn plaats helemaal zeker, aldus Bontes, die als penningmeester een tijd lang hoog in de pikorde stond. 'Wilders kan heel charmant zijn. Dan geeft hij je het gevoel dat je één van zijn vertrouwelingen bent. Maar hij laat je daarna net zo hard weer vallen. Opeens ben je dan uit de gunst geraakt. Zo wil hij laten blijken dat iedereen uiteindelijk van hem afhankelijk is.'<sup>38</sup> Hoewel ze niet allemaal even negatief oordelen over Wilders als persoon, beamen alle pvv-dissidenten wel dat het inderdaad Wilders was die hoogstpersoonlijk bepaalde wie er op de lijst terechtkwam en op welke plaats. 'Wilders kon je maken of breken. Mensen zijn steeds bang voor de gevolgen als ze een fout maken. Er heerst daardoor een angstcultuur. Heel ongezond', aldus Van Klaveren.<sup>39</sup> Op het jaarlijkse fractie-uitje verzocht Martin Bosma de aanwezigen altijd om op een gegeven moment te applaudiseren voor Wilders, zo herinnert hij zich. 'Want door hem hadden we nu allemaal een fatsoenlijke baan met een goed salaris.'

Tegelijk maakte Wilders zich volgens Johan Driessen steeds zorgen dat fractieleden zich tegen hem zouden keren. 'Zo gauw hij zag dat fractieleden te vaak met elkaar optrokken, probeerde hij ze tegen elkaar uit te spelen, bijvoorbeeld door één van de twee niet op de lijst te zetten. Het was echt: verdeel en heers.'<sup>40</sup> Wilders zag ook niet graag dat fractieleden al te populair werden of dat zij in de provincie een eigen machtsbasis probeerden op te bouwen, zoals Hero Brinkman als Statenlid had gedaan in Noord-Holland. Ook contacten met leden van andere partijen of journalisten werden zo veel mogelijk ontmoedigd. Zo beschrijft Marcial Hernandez in zijn boek over zijn ervaringen in de pvv hoe hij samen met de andere nieuwgekozen Kamerleden daags na de verkiezingen werd onderworpen aan een 'intimidatiesessie' onder leiding van Fleur Agema en Bosma. 'Agema schetste een beeld van een sfeer waarin niemand te vertrouwen was. Ze stak een tirade af over de andere politieke partijen waarin ze tegen je lachen en aardig tegen je doen maar zodra je je omdraait, kan je een mes in je rug verwachten. Er werd een beeld gecreëerd van een partij die drie jaar lang in de loopgraven had gezeten en een gevecht tegen de buitenwereld had gevoerd. Vooral tegen de media. Voornamelijk de media waren uit op ons bloed, ze zouden ons kapot willen maken.'<sup>41</sup>

Wilders zelf verschuilt zich het liefst in zijn werkkamer, zo blijkt uit verschillende getuigenissen, waar hij lange dagen maakt. Van de fractiemedewerkers en voorlichters verwachtte hij eenzelfde onvoorwaardelijke inzet. 'Als hij je nodig had, moest je direct komen,

ook als je op zaterdagavond in de bioscoop zat. Al zijn persoonlijke medewerkers hebben ook vroeg of laat een burn-out gekregen, zo herinnert een oud-medewerker zich.<sup>42</sup> Twee oud-medewerkers spannen zelfs een rechtszaak aan tegen de PVV, vanwege de 'onmenselijke werkdruk' die volgens hen op de burelen van de fractie heerste.<sup>43</sup> Mede door het gebrek aan personeel en financiële middelen moesten er allerlei niet-contractueel vastgelegde werkzaamheden worden verricht en golden er 'dubbeldienstroosters'. Wat Wilders zelf precies in zijn werkkamer uitvoert, blijft zelfs voor zijn fractiegenoten vaak een raadsel. Om de haverklap confronteert hij zijn partijgenoten met plotse koerswijzigingen of voldongen feiten, zoals het voorstel van de 'kopvoddentaks', het loslaten van de 65-jarige pensioenleeftijd als breekpunt, de lancering van het 'Polenmeldpunt' en de samenwerking met Marine Le Pen. Zijn besluit om het eerste kabinet-Rutte in april 2012 te laten vallen, kwam voor het overgrote deel van de fractie als net zo'n verrassing als voor de Nederlandse burgers.<sup>44</sup> Ook moesten de meeste fractiegenoten uit de media vernemen dat Wilders de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 besloot in te gaan met een één A4'tje tellend verkiezingsprogramma. Enige inspraak werd niet op prijs gesteld. Ook in fractievergaderingen liet hij weinig discussie toe; 'meestal gaf hij direct aan wat hij ergens van vond, waarna de rest zweeg'.<sup>45</sup>

Nu is Wilders bepaald niet de enige partijleider die als een dominante, eigenzinnige workaholic wordt omschreven. Het verschil is echter dat er binnen de PVV geen formele procedures bestaan om hem op andere gedachten te brengen. Zijn fractiegenoten zijn immers geen leden van de partijvereniging met alle rechten van dien. Bovendien is Wilders als leider niet een passant, zoals uiteindelijk de meeste andere partijleiders: zonder hem bestaat er letterlijk geen PVV. Of en hoe er ooit een opvolger zal worden aangesteld, blijft in nevelen gehuld. Het gebrek aan inspraak is voor verschillende aspirant-kandidaten, onder wie volgens insiders enkele zeer capabele, ook een reden geweest om af te zien van een kandidatuur voor het Kamerlidmaatschap.

### *Los zand*

Het gebrek aan een duidelijke ledenstructuur had ook als consequentie dat de organisatorische band tussen het centrum en de periferie

van de partij zeer zwak was. Bij de selectie en scholing van kandidaten voor de gemeenteraden en Provinciale Staten waren nog wel Tweede Kamerleden en Europarlementariërs van de partij betrokken. Maar al tijdens de verkiezingscampagnes in de verschillende gemeenten en provincies bleken de kandidaten er grotendeels alleen voor te staan. 'Er werden een paar posters opgestuurd en dat was het eigenlijk. De rest moest je allemaal zelf doen. Er werd ook verwacht dat je zelf een deel van de campagne betaalde', aldus een voormalig Drents Statenlid.<sup>46</sup> Eenmaal gekozen was er nauwelijks enig contact meer tussen de verschillende pvv-fracties en het fractiekantoor in Den Haag: 'Op e-mails met vragen kwam vaak geen enkel antwoord. Ze lieten je gewoon in de kou staan', vertelt er één.<sup>47</sup> 'Je kreeg het gevoel dat je er eigenlijk alleen was om de Eerste Kamer te kiezen. De rest deed er niet zo toe. Als je maar geen brokken maakte', stelt een ander.<sup>48</sup>

Ook de kandidaten die de pech hadden om niet geselecteerd te worden, hoefden niet te rekenen op enige vorm van nazorg of belangstelling vanuit de pvv. Geert Tomlow, een van de niet-gekozen kandidaten, merkte tot zijn verbazing dat vrijwilligers niet eens een bedankbriefje kregen. 'Of dat nou onkunde is of gewoon lomphheid, ik weet het niet. Maar zo ging het altijd bij de pvv. Zelf hoorde ik na de verkiezingen ook maanden helemaal niets meer, terwijl ik keihard had gewerkt voor de campagne.'<sup>49</sup> Blijkbaar had of voelde niemand in de partijorganisatie de verantwoordelijkheid om zich om de vrijwilligers in het land te bekommeren. Door het gebrek aan menskracht was de partij ook nauwelijks in staat om te reageren op telefonisch of per e-mail gestelde vragen of klachten van burgers.<sup>50</sup>

Deze kille houding en het gebrek aan formele binding met de partij maakten de stap voor veel gekozen pvv'ers om zich van de pvv te distantiëren niet erg groot. Een deel van de vertegenwoordigers in de provincies of gemeenten konden zich waarschijnlijk zonder veel gewetenswroeging afsplitsen. Door het steeds slechter wordende imago van de pvv was de verleiding voor velen groot om de partij de rug toe te keren om zo de schade voor de eigen loopbaan zo veel mogelijk beperkt te houden. In interviews verklaarden verschillenden van hen dat zij 'zich hadden vergist' en dat zij 'niets meer met de partij te maken willen hebben'. Zo raakte de partij tussen 2011 en 2015 alleen al in de Provinciale Staten 18 van de in totaal 69 Statenzetels kwijt door afsplitsingen, meer dan een kwart. In totaal is de partij vanaf 2006 in de

fracties in de verschillende volksvertegenwoordigende organen maar liefst veertig zetels kwijtgeraakt, bijna twaalf procent van het totaal. Dat is een percentage waarmee de pvv zelfs notoire ruziepartijen als de LPF, het Algemeen Ouderenverbond (AOV) en de Boerenpartij naar de kroon steekt. Ook na de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2018 en de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2019 ontstonden in verschillende fracties weer conflicten.<sup>51</sup>

Behalve Staten- en gemeenteraadsleden in de periferie van de partij gaat het daarbij ook om pvv'ers uit de harde kern. Naast het gebrek aan inspraak werd daarbij ook de politieke koers die Wilders eigenmachtig had uitgezet als reden genoemd. Deze zou in sociaaleconomisch opzicht te links zijn geworden en met betrekking tot islam en integratie te radicaal, zo luidde de klacht van veel vertrekkers. De 'minder Marokkanen'-toespraak was voor een aantal van hen de druppel: onder meer de Kamerleden Joram van Klaveren en Roland van Vliet, Europarlementariër Laurence Stassen en een aantal fractie-medewerkers verlieten de partij. Voor deze meer toegewijde pvv'ers was het vertrek vanzelfsprekend pijnlijker dan voor de genegeerde Statenleden. Velen van hen vergelijken de partij met terugwerkende kracht niet alleen met een sekte, die geheel gebouwd is rondom de wispelturige Wilders, maar ook met een fuik, waaruit het vanwege de beroerde carrièreperspectieven moeilijk ontsnappen is.

Onder leiding van Van Klaveren en Bontes heeft een groep dissidenten geprobeerd een nieuwe partij van de grond te krijgen, VoorNederland (VNL) geheten. Deze partij koos behalve voor een in sociaaleconomisch opzicht rechtser programma ook voor een ledenstructuur, met een wetenschappelijk bureau en een jongerenafdeling. Hoewel de partij meer dan 2000 leden kon inschrijven, lukte het VNL bij de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 niet om de kiesdrempel te halen. Een belangrijke reden daarvoor was de opkomst van het programmatisch vergelijkbare Forum voor Democratie (FvD). Lijsttrekker Thierry Baudet en tweede man Theo Hiddema hadden voordien nooit een geheim gemaakt van hun sympathie voor de pvv. Baudet had kort voor hij aankondigde met een eigen partij aan de Kamerverkiezingen te gaan deelnemen nog een uitvoerig rapport voor de pvv geschreven over directe democratie. Hiddema had eerder te kennen gegeven wel in te zijn voor een ministerspost namens de pvv.<sup>52</sup> Of beiden ooit daadwerkelijk door Wilders zijn benaderd voor een functie



namens de PVV, is niet helemaal duidelijk. Zeker is in ieder geval dat zij nooit de kans hebben gekregen om op zijn minst lid te worden van de PVV. Dat kan een dure misrekening blijken te zijn geweest. Nadat FvD in maart 2017 twee zetels in de Tweede Kamer heeft weten te krijgen, is de partij gestaag in de peilingen gegroeid. Bij de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2019 haalde de partij een verrassende 14,5 procent van de stemmen, waarvan volgens opinieonderzoek een derde uit te-leurgestelde PVV-stemmers bestond. Bij de Europese verkiezingen in mei 2019 kreeg FvD 11 procent van de stemmen en zakte de PVV terug naar 3,5 procent, het slechtste resultaat in haar geschiedenis. De keuze van Baudet om Forum wel open te stellen voor leden heeft bovendien verrassend goed uitgepakt. Begin 2019 had de partij al bijna 31.000 leden en een flinke jongerenafdeling. Natuurlijk waren die leden niet allemaal lid geworden van de PVV, als dat mogelijk was geweest. FvD lijkt vooral steun te vinden onder hoger opgeleide jongeren, voor wie de PVV te ordinair of te radicaal is. Tegelijk toont de snelle groei van FvD aan dat er blijkbaar een grote behoefte bestond aan een nieuwe ledenpartij op de rechterflank. Zo bezien heeft Wilders deze nieuwe concurrentie over zichzelf afgeroepen, door zijn halsstarrige weigering zijn partij open te stellen voor leden. De dramatische nederlaag bij de Europese verkiezingen van 23 mei 2019 en de daaropvolgende kritiek van enkele PVV-Statensleden hebben daaraan niets veranderd. 'De PVV wordt nooit een ledenpartij', zo verklaarde Wilders desgevraagd daags na de verkiezingen.<sup>53</sup> Daarmee maakte het enige lid direct een einde aan de discussie voordat die goed en wel was begonnen.

### *Slot: experiment mislukt?*

'Ons model is het model van de toekomst. Het zal door velen worden overgenomen', zo voorspelde Martin Bosma in 2011 in *De schijn-élite van de valse munters*.<sup>54</sup> Acht jaar later wijst weinig erop dat Bosma gelijk gaat krijgen. Geen enkele serieuze politieke partij heeft het ledenloze organisatiemodel overgenomen. Nieuwkomers als FvD maar ook DENK hebben hun partij opengesteld voor leden en hun organisatie opgetuigd met een jongerenvereniging, een scholingsinstituut en een wetenschappelijk bureau. Het moet voor Wilders en Bosma ongemakkelijk zijn om te zien hoe vooral FvD er in korte tijd in is geslaagd om



zo veel, vooral jonge leden aan zich te binden. De partij is daardoor veel meer zichtbaar in de samenleving dan de pvv, die het nog steeds voornamelijk van alle media-aandacht voor Wilders moet hebben. Als die aandacht uitblijft omdat de media hun aandacht op andere partijen hebben gevestigd, heeft de pvv direct een groot probleem om haar boodschap aan de man te brengen, zoals in de campagne voor de voor Wilders rampzalige Europese verkiezingen van mei 2019 is gebleken.

Daarentegen loopt Baudet met zijn ledenpartij het risico dat hij te maken krijgt met interne conflicten en onthullingen over ‘foute figuren’ in Forum. Een voorproef hiervan heeft hij al gehad in de winter van 2018 toen verschillende leden, onder wie enkele prominenten, zich van hem afkeerden en er bovendien ophef ontstond over vermeend racistische uitspraken van een kandidaat-gemeenteraadslid in Amsterdam. In april 2019 werd bovendien Henk Otten, mede-oprichter en het organisatorische brein van de partij, op een zijspoor gezet nadat hij in *NRC Handelsblad* de koers en stijl van Baudet had gekritiseerd.<sup>55</sup> Bij het afronden van deze bijdrage in mei 2019 is het nog onduidelijk wat het effect van deze machtsstrijd zal zijn op de populariteit van Forum en indirect op die van de pvv.

De pvv heeft echter aangetoond dat ook een partij die geen leden toelaat, het toneel kan worden van interne conflicten en schandalen. In 2005 stelde Wilders nog resoluut in *Kies voor Vrijheid* dat hij ‘geen mensen met verkeerde achtergronden en strafbladen, geen ruziezoekers’ in zijn partij wilde.<sup>56</sup> De centralistische, ledenloze organisatiestructuur moest daarvoor garant staan. Maar door de keuze voor dat ledenloze model had de pvv een permanent gebrek aan financiële middelen en menskracht. Daardoor lieten de selectie, screening en scholing van kandidaten veel te wensen over. Allerlei ‘foute figuren’ wisten daardoor toch de partij binnen te dringen, zoals de in december 2017 met veel bombarie aangekondigde lijsttrekker van de pvv voor de raadsverkiezingen in Rotterdam. De sterke media-aandacht voor schandalen en conflicten bleek nu niet in het voordeel, maar in het nadeel van Wilders uit te pakken.

Ook was er door het gebrek aan leden weinig contact tussen het centrum en de periferie van de partij. Er werden nauwelijks pogingen gedaan om vrijwilligers aan de partij te binden door ze enige verantwoordelijken te bieden of hen op zijn minst te bedanken voor hun inzet. Als voelsprietten of ambassadeurs van de partij in de samenleving

worden zij nauwelijks serieus genomen. Hier ligt mede een verklaring voor het feit dat het de pvv niet goed lukt om haar aanhang ook bij *second order elections* – dat wil zeggen de verkiezingen waarbij de machtsvraag niet centraal staat, zoals voor de raden en Staten – naar de stembus te krijgen. Veel pvv-vertegenwoordigers in het land voelden zich in de steek gelaten en keerden de partij, waarmee zij weinig binding voelden, de rug toe. Bij gebrek aan een heldere organisatie en een duidelijke hiërarchie kijkt iedereen naar de grote leider als degene die in hoogst eigen persoon alle interne problemen moet oplossen. Daardoor komt veel op de schouders van Wilders terecht. Deze lijkt karakterologisch niet zeer geschikt voor deze rol, hoewel het de vraag is welke politieke leider deze verantwoordelijkheid wel zou kunnen dragen. Veel van de kwalificaties die Wilders door dissidenten krijgt toebedeeld, zoals onvoorspelbaar, autoritair, solistisch en achterdochtig, hangen eveneens samen met het gekozen partijmodel.<sup>57</sup>

Het gebrek aan formele inspraakmogelijkheden zorgt er tevens voor dat vooral actieve informele leden zich na verloop van tijd te weinig gehoord en gezien voelen. ‘Aan de ene kant wordt van je verwacht dat je keihard werkt en veel opgeeft. Aan de andere kant voel je je totaal niet serieus genomen. Heel veel mensen denken op een gegeven moment: waar doe ik het allemaal voor?’, zo verwoordt Driessen een breed gedeeld gevoel.<sup>58</sup> Om die reden zouden verschillende capabele sympathisanten afgezien hebben van een kandidatuur voor de partij. Veel meer dan de rol van slippendrager van een onnavolgbare solist lijkt de pvv niet te kunnen aanbieden.

Door de keuze voor dit model maakt de pvv ook niet de indruk zich werkelijk voor te bereiden op de uitoefening van concrete macht. Hoewel de pvv meer dan eens als grootste partij uit peilingen is gekomen, zijn er weinig signalen dat zij bezig is kandidaten klaar te stomen voor bestuurstaken op nationaal, provinciaal of lokaal niveau. Weliswaar heeft zich in de loop der jaren een tamelijk hechte kern van pvv-activisten gevormd, maar daar zitten voor zover bekend geen bestuurlijke talenten tussen die bewezen hebben te kunnen functioneren binnen de smalle marges van de Nederlandse coalitiepolitiek. Slechts één maal heeft de pvv bestuurders geleverd in de vorm van twee gedeputeerden in de provincie Limburg, maar erg lang duurde dit experiment niet. Het bieden van gedoogsteun aan het eerste kabinet-Rutte leverde de partij invloed op en ontsloeg haar van de plicht

bestuurders te leveren. Deze op het oog uiterst gunstige uitgangspositie weerhield Wilders er echter niet van om tamelijk abrupt het kabinet te laten vallen. Hierdoor is er grote twijfel ontstaan of er, los van alle inhoudelijke verschillen, wel met de pvv-leider kan worden samengewerkt. En ook of Wilders überhaupt wel geïnteresseerd is in het dragen van bestuurlijke verantwoordelijkheid. ‘Wilders wil vooral een platform om zijn boodschap uit te dragen’, zo stelt Bontes. ‘Al dat onderhandelen en die afspraken die dan moeten worden nagekomen, dat is niets voor hem. Het ging gewoon in tegen zijn natuur. Op een dag kon hij er niet meer tegen en trok hij de stekker eruit.’<sup>59</sup>

Toch is het te vroeg om anno 2019 dit experiment als mislukt te beschouwen. Ondanks alle conflicten en schandalen bestaat de pvv nog steeds en is zij de tweede partij van het land. Vanuit theoretisch oogpunt is het goed voorstelbaar dat er in de sterk door de media gedomineerde zogeheten ‘toeschouwersdemocratie’ blijvend ruimte zal zijn voor een nieuw type partij dat is opgezet rondom een mediagenieke leider en waarin leden zijn vervangen door enkele professionele werknemers.<sup>60</sup> Deze kunnen zowel zorg dragen voor een uitgekiend publiciteitsbeleid als voor de contacten met de samenleving, die dankzij de moderne communicatiemiddelen makkelijker zijn te onderhouden dan vroeger. De vele afsplitsingen waarmee de pvv op provinciaal en lokaal niveau te maken heeft gehad, suggereren wel dat een dergelijke partij er goed aan doet zich te beperken tot enkele volksvertegenwoordigende gremia. Welke dat zijn, hangt natuurlijk weer af van de vraag of de partij een landelijke machtsfactor wil blijven. In dat geval zal zij namelijk behalve in de Tweede Kamer tevens in de Eerste Kamer vertegenwoordigd moeten zijn en dus ook in de Provinciale Staten.

Het voornaamste probleem waarmee een dergelijke partij te maken zal krijgen, is uiteindelijk de opvolgingskwestie. Bij vrijwel elke politieke partij leidt de opvolging van de grondlegger tot grote problemen, maar bij een partij waarvan alleen de leider lid is, zullen die problemen de kern raken. Hoe wordt een nieuwe leider gekozen? En wordt deze vanaf dan ook weer het enige lid van de partij? In het geval van de pvv is het in ieder geval moeilijk voor te stellen hoe de partij zou kunnen functioneren zonder Wilders. Zelf lijkt hij dit ook te beseffen, want daags na de dramatische Europese verkiezingen van 23 mei 2019 verklaarde hij onomwonden: ‘Ik zal nooit aftreden. Nooit... Ik doe het met andere mensen, maar voor een groot deel ben ik de pvv.’<sup>61</sup>



# 3.

## DE VLIEGENDE LIMBURGER

DE INTERNATIONALE CARRIÈRE VAN  
GEERT WILDERS

*Koen Vossen*

Hoewel de Partij voor de Vrijheid (pvv) zich graag opwerpt als spreekbuis van de Nederlandse natie en cultuur, is zij van meet af aan ook een zeer internationaal georiënteerde partij. Deze internationale gerichtheid hangt samen met de belangstelling en denkbeelden van haar leider, Geert Wilders. Sinds zijn vertrek uit de vvd in september 2004 reist hij letterlijk de wereld rond om lezingen te geven, prijzen in ontvangst te nemen of contacten te leggen. Zijn internationale tournee heeft hem inmiddels gevoerd naar België, Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Zwitserland, Oostenrijk, alle Scandinavische landen, Italië, Tsjechië, Hongarije, Rusland, de Verenigde Staten, Canada, Israël en zelfs Australië. Er is waarschijnlijk dan ook geen andere Nederlandse parlementariër te noemen die over zo'n groot internationaal netwerk beschikt als Geert Wilders. Sinds Donald Trump in 2017 president van de Verenigde Staten is, strekt dit netwerk zich zelfs uit tot in het Witte Huis. Tegelijk is Wilders in de afgelopen jaren uitgegroeid tot de misschien wel bekendste Nederlandse politicus in het buitenland. In buitenlandse kranten als *El País*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *The Guardian* en *Le Monde* is geen enkele Nederlandse politicus zo vaak genoemd als hij.

In deze bijdrage zal de internationale carrière van Wilders centraal staan. Met welke bewegingen, netwerken en politieke partijen heeft Wilders in de afgelopen jaren contact gelegd? Welke invloed heeft hij gehad en welke invloeden heeft hij ondergaan? En waarom steekt Wilders zo veel energie in deze internationale carrière? Ten slotte zal ook

kort worden stilgestaan bij de dramatische uitslag van de PVV bij de Europese verkiezingen van 23 mei 2019.

### *Een wereldwijde dreiging*

Wilders' internationale carrière is een logisch uitvloeisel van zijn vaste overtuiging dat de islam een bedreiging vormt voor de gehele wereld. De islam is in zijn ogen geen religie met verschillende stromingen en substromingen, maar een totalitaire ideologie, die uit is op wereldheerschappij. 'That is the crux of Islam: it is an ideology of global war', zo heet het in zijn boek *Marked for Death*.<sup>1</sup> 'Since Islam has global ambitions, we are all in danger, and we should stand with every nation and every people that is threatened by jihad.'<sup>2</sup> In dit in 2012 niet toevallig in het Engels verschenen boek legt Wilders uitvoerig uit dat de islam geen enkele variatie kent. De islam in Indonesië of Amsterdam-West is dus in essentie dezelfde als de islam in het zeventiende-eeuwse Ottomaanse Rijk, het Moorse Andalusië of het Medina van de profeet Mohammed. Van het bestaan van een gematigde islam of een verschil in sjiiitische en soennitische stromingen wil Wilders dan ook niet weten. Deze islamitische ideologie is totalitair in zoverre zij net als het communisme en het fascisme het leven en het gedrag van haar onderdanen geheel wil bepalen. Wie het gedrag van moslims wil begrijpen, moet zich dan ook wenden tot de Koran, het commandocentrum van de islam. De vele voorschriften in de Koran gelden als bevelen van Allah zelf en dienen dan ook door alle moslims zonder mitsen en maren te worden nagevolgd, aldus Wilders.

Vanaf zijn ontstaan is het belangrijkste voorschrift van de Koran volgens Wilders het veroveren van de wereldheerschappij en het onderwerpen van andere geloven en volkeren. Het gedrag van moslims moet tegen die achtergrond worden geïnterpreteerd. Tweemaal was het deze ideologie bijna gelukt om Europa aan zich te onderwerpen. De eerste islamitische invasie was in 732 door de Frankische hofmeier Karel Martel tot staan gebracht in Poitiers. De tweede islamitische inval begon in de vijftiende eeuw en werd pas in 1683 voor de poorten van Wenen afgeslagen door de Poolse koning Jan Sobieski. Momenteel is de wereld volgens Wilders wederom getuige van een

islamitische invasie, die Europa moet veranderen in 'Eurabië'. De islam maakt dit keer echter geen gebruik van legers, maar van een sluwe tactiek van immigratie, propaganda, misleiding en demografische vermeerdering. Dankzij het multiculturele geloof van de linkse, progressieve elites krijgt de islam daartoe volgens Wilders alle gelegenheid en dreigt Europa, en daarna wellicht de rest van de wereld, ten onder te gaan.

Met deze alarmistische analyse van de islam als een totalitaire veroveringsideologie staat Wilders niet alleen. Zij kan beschouwd worden als een radicale interpretatie van de theorie van de gezaghebbende Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington, die in zijn in 1996 verschenen boek *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* voorspelde dat de wereld het toneel zou worden van een botsing van verschillende culturen.<sup>3</sup> Auteurs als de Italiaanse journaliste Oriana Fallaci, de Zwitsers-Egyptische Gisèle Littman (bekend onder haar pseudoniem Bat Ye'or) en de Nederlandse arabist Hans Jansen vreesden dat de door hen eveneens als ideologie beschouwde islam een dergelijke botsing zou kunnen winnen, vanwege de slappe houding van progressieve elites in het Westen. De angst voor de islam, kritiek op het multiculturalisme en een afkeer van progressieve linkse politiek werden aldus met elkaar verbonden in een apocalyptische theorie over de ondergang van het Westen.<sup>4</sup> Vooral na de aanslagen van 11 september 2001 van moslimfundamentalisten in de Verenigde Staten kregen zulke islamalarmistische theorieën de wind in de zeilen. Tal van websites werden gelanceerd waarop onheilspellende analyses over de islam waren te lezen, zoals het Duitse *P.I.-news* van Stefan Herre, *Brussels-Journal* van Paul Beliën (die vanaf 2010 in dienst van Wilders is), *Atlas Shrugs* van de Amerikaanse Pamela Geller, *Jihad-Watch* van Robert Spencer, *The Religion of Peace* van Daniel Greenfield en *Gates of Vienna* van Edward S. May. De analyses werden geïllustreerd met nauwkeurig bijgehouden mediaberichten over de achtergronden van jihadistische terroristen, mensenrechtenschendingen in islamitische landen, allerlei misstanden in Europese moslimgemeenschappen en voorbeelden van progressieve naïviteit en capitulatieneigingen.<sup>5</sup>

Aldus bood het islamalarmisme een nieuw masterframe, een overkoepelend thema waarmee allerlei verschillende zaken kunnen worden verklaard. Van eerwraak in Turkse families tot

zelfmoordaanslagen in Bagdad of Parijs, van het toenemende aantal hoofddoekjes in de openbare ruimte tot de stroom asielzoekers uit landen als Syrië, Irak en Afghanistan, en van Somalische piraten in de Golf van Aden tot Marokkaanse draaideurcriminelen: alles was in deze visie direct te herleiden tot de kwaadaardige, expansionistische aard van de islam. Daarmee werd de islamitische jihad, voor wie het wilde zien, een alom aanwezige realiteit, zowel op de televisie als op de straten van grote en kleine steden. Maar helaas waren er in het Westen na jaren van multiculturalistische indoctrinatie te weinig mensen die dit verband legden. Weliswaar was enig onbehagen over de islam zeker sinds 9/11 redelijk wijdverspreid geraakt in Europa, maar dat de islam werkelijk van plan was om het Westen te onderwerpen werd door nog te weinigen beseft. Het waarschuwen van de wereld voor deze grote dreiging gold dan ook als topprioriteit. Want zoals Wilders het in *Marked for Death* verwoordde: 'If we fail to understand the nature of evil, we are doomed to become its next victims'.<sup>6</sup>

### *De klokkenluider*

Om de wereld te waarschuwen voor het naderende gevaar heeft Wilders een Engelstalige film en een Engelstalig boek uitgebracht (*Fitna* en *Marked for Death*), een (niet bijster actieve) International Freedom Alliance opgericht, samenwerking gezocht met verwante partijen elders in het Westen en de halve wereld rondgereisd om lezingen te geven. Volgens enkele voormalige medewerkers is de nationale politieke carrière van Wilders uiteindelijk zelfs ondergeschikt aan zijn rol van internationale klokkenluider. Zo vermoedt oud-PVV-Tweede Kamerlid Marcial Hernandez in zijn gepubliceerde herinneringen dat Wilders zijn Kamerlidmaatschap vooral opvat als een noodzakelijk platform om 'zijn anti-islam agenda wereldwijd te kunnen promoten', teneinde als 'een grote ziener de geschiedenisboekjes in te gaan'.<sup>7</sup> Een andere oud-medewerker stelt eveneens dat Wilders 'een historisch figuur' wil worden. 'Iemand die het gevaar tijdig zag aankomen en zo Europa heeft gered. Een beetje zoals Churchill, zijn grote voorbeeld'.<sup>8</sup>

Wanneer Wilders tot de conclusie is gekomen dat hij de wereld moet waarschuwen tegen de gevaren van de islam, is niet precies te



zeggen. Als vvd-Tweede Kamerlid stelde hij al eens een rapport op over de gevaren van islamitisch terrorisme, maar hij maakte daarin nog wel een onderscheid tussen moslimextremisme en de mainstream islam. Ook na de aanslagen op 11 september 2001 bleef hij dat doen. Zo kritiseerde hij in een veelbekeken talkshow op 24 september 2001 de oproep van de rechtspopulistische Pim Fortuyn tot een 'Koude Oorlog tegen de islam'. 'Een verwerpelijke opmerking, omdat ie daarmee alle moslims op één hoop gooit', stelde Wilders, 'De islam, daar is niets mis mee. Het is een te respecteren godsdienst. Ook de meeste moslims ter wereld, maar ook in Nederland zijn goede burgers waar niets mis mee is. Het gaat om dat kleine stukje moslimextremisme'.<sup>9</sup> In de jaren daarna verdween deze nuance steeds meer, maar er kan geen specifiek moment worden genoemd dat Wilders de islam *tout court* als gevaar is gaan zien.

Wanneer Wilders internationaal doorbrak als bestrijder van de islam kan wel makkelijk worden vastgesteld: dat was op 27 maart 2008, met de lancering van de documentaire *Fitna*. Als film was *Fitna* weinig meer dan een slordige collage van beelden waaruit de slechtheid van de islam moest blijken, maar in publicitair opzicht was hij wel uiterst succesvol. In de maanden voorafgaande aan de vertoning van de film had Wilders erop gezinspeeld dat hij een koran in brand zou steken of verscheuren. De Deense cartooncrisis in de winter van 2005 had aangetoond welke consequenties zulke beledigingen konden hebben. Niet alleen de Nederlandse regering, maar ook de Europese Unie en tal van internationale organisaties distantieerden zich openlijk van de documentaire, al voor hij goed en wel uit was gekomen. Zo veroordeelde Ban Ki-moon, secretaris-generaal van de Verenigde Naties, de film zonder deze gezien te hebben en riep hij moslims op om deze beledigende provocatie te negeren.<sup>10</sup> De goedgebekte Nederlandse stokebrand met het merkwaardige kapsel die sinds november 2004 permanent beveiliging genoot, bood de internationale media een aantrekkelijke storyline. Wilders belichaamde zowel de dramatische veranderingen in het kleine, onschuldige Nederland – ooit toonbeeld van tolerantie en vreedzaamheid –, als de botsing tussen het Westen en de islam. De permanente beveiliging gaf zijn verhaal bovendien geloofwaardigheid en urgentie, iets wat Wilders zelf ook maximaal uitbuitte. Om zijn internationale ambities te onderstrepen richtte hij

in 2010 zelfs een Geert Wilders International Freedom Alliance op met als slogan ‘Defend Freedom. Stop Islam.’<sup>11</sup>

Er was nog iets wat Wilders zeker in de Verenigde Staten een aantrekkelijk boegbeeld in de strijd tegen de islam maakte. Hij was niet zoals veel anti-islamstrijders betrokken bij een extreemrechtse partij met een hang naar antisemitisme. Veel Amerikaanse islamalarmisten waren joods en voelden zich sterk betrokken bij de staat Israël. De apocalyptische visie op de islam was voor hen aantrekkelijk, omdat het een nieuwe impuls kon geven aan de tanende sympathie voor Israël. In plaats van een strijd tussen een tot de tanden toe gewapend Israël en de naar een eigen staat strevend Palestijns volk, zoals het dominante frame was geworden, werd het conflict een botsing van de westerse, joods-christelijke beschaving en een kwaadaardige islam. Israël kreeg daardoor de status van West-Berlijn tijdens de Koude Oorlog, een soort vooruitgeschoven voorpost van de beschaving omringd door het communisme, die te allen tijde moest worden beschermd.

Deze joodse islamalarmisten in de VS vonden met Geert Wilders nu ook in Europa een belangrijke medestander. Al sinds hij als tiener in een kibboets had gewerkt, voelt Wilders een grote affiniteit met Israël. Hij heeft het land zeer regelmatig bezocht (‘meer dan vijftig keer’, zei hij in 2005) en beschikt er over een omvangrijk netwerk dat zich tot in de hoogste kringen uitstrekt.<sup>12</sup> Aanvankelijk ging zijn sympathie vooral uit naar ferme Likud-politici als Ariel Sharon (premier van Israël van 2001 en 2006, wiens begrafenis hij bezocht), maar tegelijk met zijn islamstandpunt radicaliseerde ook zijn Israëlstandpunt. In een opiniestuk in *de Volkskrant* uit 2008 schaarde Wilders zich achter het revisionistisch zionisme, het door Zëev Jabotinsky gepropageerde idee van een ‘Groot-Israël’, inclusief de Westelijke Jordaanoever, waarin de facto geen plaats is voor Palestijnen. ‘De Arabische landen kunnen de Palestijnen uit de “bezette gebieden” heel goed herbergen. Een migratie naar de Arabische landen is logisch en wenselijk.’<sup>13</sup> Dit standpunt wordt in Israël in zijn meest zuivere vorm vooral gevonden onder aanhangers van radicaal-rechtse politici als Ariele Eldad van de Hatikvah Partij en Avigdor Lieberman van Jisrael Beiteénou, die beiden goed bevriend zijn met Wilders. Zijn grote sympathie voor Israël en zijn hechte banden met rechtsnationalistische groeperingen aldaar zijn altijd een bron voor tal van speculaties geweest. Voor de AIVD was het in 2009 zelfs voldoende aanleiding om een onderzoek in te stellen

naar de Israëlische contacten van Wilders en de invloed op diens politieke standpunten.<sup>14</sup> Een andere pvv'er, Gidi Markuszower, trok in 2012 zijn kandidatuur voor de Tweede Kamer in nadat de AIVD had bekendgemaakt dat hij een 'risico voor de integriteit van Nederland' vormde vanwege zijn contacten met een 'buitenlandse veiligheidsdienst' (zeer waarschijnlijk de Mossad).

### *In Amerika*

Voor Amerikaanse islamalarmisten was Wilders Israëlconnectie juist reden om hem juichend binnen te halen. In januari 2005 had Wilders al eens samen met zijn toenmalige rechterhand Bart Jan Spruyt, medeoprichter van de conservatieve Edmund Burke Stichting, een studiereis naar de Verenigde Staten gemaakt. Ze bezochten verschillende neoconservatieve denktanks, spraken met enkele Republikeinse afgevaardigden en dachten hardop na over een neoconservatieve partij in Nederland.<sup>15</sup> Na het uitbrengen van de film *Fitna* reisde Wilders niet meer naar de Verenigde Staten om inspiratie op te doen, maar om de Amerikanen te informeren over de 'islamisering van Europa'. Sinds 2008 is hij zeker vijftien keer naar de Verenigde Staten gevlogen om lezingen te geven in grote steden als New York, Los Angeles, Philadelphia, Washington DC, Cleveland en Boston, maar ook in kleinere plaatsen als Orange County en Mountain View in California, Nashville in Tennessee, West Palm Beach en Boca Raton in Florida en het Canadese London, Ontario. Op 11 september 2010 was Wilders *keynote speaker* bij een manifestatie in New York, waarin niet alleen de aanslagen van negen jaar eerder werden herdacht maar tevens geprotesteerd werd tegen vermeende plannen om een moskee in de buurt van Ground Zero te bouwen, de plaats waar de Twin Towers stonden die door de islamitische fundamentalisten waren vernietigd. Die bijeenkomst was georganiseerd door twee van zijn grootste Amerikaanse bewonderaars, Pamela Geller en Robert Spencer, en hun organisatie Stop Islamization of America. Dezelfde organisatie organiseerde op 2 mei 2015 ook een 'Mohammed-cartoonwedstrijd' in Garland, Texas, waar Wilders ternauwernood aan een aanslag ontsnapte. Twee islamitische fundamentalisten werden neergeschoten voordat zij hun plannen ten uitvoer konden brengen.



Geert Wilders houdt een toespraak bij Ground Zero in New York op 11 september 2010.

Een andere Amerikaanse bewonderaar van Wilders is de Californische miljonair David Horowitz, oprichter van het David Horowitz Freedom Center, een studiecentrum dat volgens de website is gewijd aan 'the defense of free societies whose moral, cultural and economic foundations are under attack by leftist and Islamist enemies at home and abroad'.<sup>16</sup> Horowitz heeft Wilders verschillende malen uitgenodigd voor lezingen en hem in 2009 zelfs een Hero of Conscience Award toegekend. Daarnaast werd Wilders uitgenodigd door het Gatestone Instituut van de steenrijke weduwe Nina Rosenwald, het American Congress for Truth van Brigitte Gabriel, het Middle East Forum van Daniel Pipes, een voormalig adviseur van de Amerikaanse president George W. Bush, en de Council for National Policy van Frank Gaffney, ooit onderminister onder de Amerikaanse president Ronald Reagan. Dankzij dit groeiende netwerk kreeg Wilders toegang tot Republikeinse congresleden zoals Michele Bachmann, Jon Kyle, Steve King en Louis Gohmert, mocht hij columns schrijven voor het veelgelezen *Breitbart* en werd hij regelmatig geïnterviewd door enkele grote televisiezenders.<sup>17</sup> De boodschap die hij uitdroeg was steeds dezelfde: de Verenigde Staten dienen waakzaam te zijn voor het gevaar

van de islam en niet dezelfde weg op te gaan als Europa. 'Learn from the European lesson. The more Islam you get into your society, the less civilized it becomes and the less free', zo waarschuwde Wilders keer op keer.<sup>18</sup> Met tal van cijfers en voorbeelden liet hij zien hoezeer de islamisering in Europa had toegeslagen: in steden als Parijs, Amsterdam, Hamburg, Brussel en Malmö had de islam in sommige wijken al de macht overgenomen. Met ronkende citaten van Ronald Reagan, Abraham Lincoln en Winston Churchill riep hij zijn publiek op om in deze beslissende tijden vastberaden en moedig de westerse verworvenheden te verdedigen. In een toespraak in Mountain View, Californië heette het:

We can turn the tide if we act today. Today, my friends, must be our finest hour. We must confront cowardice with the truth. We must confront ignorance with the truth. We must confront political opportunism with the truth. The truth about Islam. I am from Europe, you are Americans, but we are all in the same boat. We must unite against a common threat. The Islamic tide is strong, but the West has repulsed it before. And we can do so again if we stand together.<sup>19</sup>

Lange tijd was het belang van zulke teksten niet overdreven groot. Wilders gold in sommige kringen dan wel als een moedige Europese held, maar die milieus waren uiteindelijk vrij klein en niet bijzonder invloedrijk. Wel leverde de Amerikaanse tour Wilders de broodnodige fondsen op voor zijn rechtszaken en zijn van subsidie verstoken partij (zie hiervoor de bijdrage over de pvv-partijorganisatie in deze bundel). Dit veranderde echter met de onverwachte verkiezing van Donald Trump tot president van de Verenigde Staten op 8 november 2016. Met Trump kregen de Amerikanen een president die meermaals een sterke afkeer van de islam had laten blijken. Zo had hij aangekondigd de grenzen te willen sluiten voor moslims, een belofte die hij na zijn verkiezing deels nakwam. Hij wees daarbij dikwijls naar de noodlottige islamisering in verschillende Europese landen. Voor veel Amerikaanse islamalarmisten én voor Wilders was het reden om al in een vroeg stadium de kandidatuur van Trump te steunen.

Op uitnodiging van het Republikeinse congreslid Bill Ketron was Wilders zelfs aanwezig op de Republikeinse conventie waar Trump

officieel als presidentskandidaat werd genomineerd. Tot een ontmoeting tussen de twee kwam het niet en is het tot dusverre ook nog niet gekomen. Het is zelfs de vraag of Trump weet wie Geert Wilders is: in zijn vele tweets heeft hij zijn naam nooit genoemd noch naar een van zijn lezingen of columns verwezen. Maar zeker is wel dat er in de omgeving van Trump anno 2019 veel personen zitten die Wilders wel persoonlijk kennen. Volgens *Vrij Nederland*-journaliste Freke Vuijst, die al sinds 2009 over de Amerikaanse contacten van Wilders schrijft, gaat het om onder meer de veiligheidschefs John Bolton en Michael Flynn, voormalig strateeg Steve Bannon, minister van Justitie Jeff Sessions en minister van Energiezaken Rick Perry.<sup>20</sup> Ook Pete Hoekstra, de nieuwe Amerikaanse ambassadeur in Nederland, was regelmatig aanwezig bij bijeenkomsten van het islamalarmistische netwerk, waar Wilders dikwijls te gast was. Hoekstra baarde opzien door te verklaren dat sommige Nederlandse steden dankzij de komst van moslimimmigranten ‘no-go-zones’ zouden kennen.<sup>21</sup>

Het is natuurlijk de vraag of Hoekstra zich hierbij op de analyses van Wilders heeft gebaseerd. De invloed die Wilders heeft gehad in de Verenigde Staten moet waarschijnlijk echter wel op dit niveau worden gezocht. Met zijn vele lezingen, columns en interviews heeft hij in meer conservatieve Republikeinse kringen het beeld van de opkomst van de islam in Europa beïnvloed. Indirect heeft hij daardoor sinds het aantreden van Trump enige invloed op het Amerikaanse beleid. Voor een Nederlands Tweede Kamerlid is dat al met al geen geringe prestatie.

### *Op zoek naar bondgenoten in Europa*

Behalve in Israël en de Verenigde Staten heeft Wilders ook in Europa inmiddels een omvangrijk netwerk opgebouwd. Het meest tastbare resultaat daarvan was de vorming in juni 2015 van een fractie in het Europees Parlement, genaamd Europe of Nations and Freedom (ENF). Behalve de pvv zitten in deze fractie het Franse Front National (sinds 2018 Rassemblement National geheten), de Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ), het Italiaanse Lega Nord, het Belgische Vlaams Belang, enkele overgestapte leden van de Britse United Kingdom Independence Party (UKIP) en het Duitse Alternative für Deutschland (AfD) en ten slotte enkele dissidenten uit Poolse en Roemeense partijen. Met

37 leden is zij de kleinste fractie in het Europees Parlement en als zodanig heeft zij niet overdreven veel directe invloed. Maar dankzij deze fractievorming hebben de deelnemende partijen wel recht op meer spreektijd en subsidie, en beschikken zij bovendien over een permanent gezamenlijk platform waar ideeën en strategieën kunnen worden uitgewisseld. Ook wekken zij door hun gezamenlijke afkeer van de Europese Unie en haar instituties en de gedeelde angst voor immigratie en islamisering sterker dan tevoren de indruk dat van een paneuropese beweging sprake is.

Aan de vorming van de fractie ging een periode van meer dan twee jaar vooraf, waarin Wilders een cruciale rol vervulde. Nadat hij in april 2013 voor de eerste maal met Front National-voorzitter Marine Le Pen afsprak, vloog hij Europa rond om te spreken met de leiders van Lega Nord (vanaf 2017 kortweg Lega), Vlaams Belang, de FPÖ en de Zweden-Democraten. Op die laatste partij na bleken ze allen enthousiast over de door Wilders voorgestelde samenwerking.<sup>22</sup>

Dat enthousiasme was opmerkelijk, want in de voorgaande jaren had Wilders zich steeds sterk gedistantieerd van voornoemde partijen. In 2009, toen de PVV voor de eerste maal deelnam aan de Europese verkiezingen, kondigde Wilders direct aan dat zijn fractie geen samenwerking zou zoeken met de kort tevoren gevormde fractie Identiteit, Soevereiniteit en Transparantie (IST), waarin onder meer het Vlaams Belang en het destijds nog door Jean-Marie Le Pen geleide Front National zitting hadden. ‘Een “nee” met een uitroepeten’, stelde Wilders beslist. ‘Ik heb niets met Le Pen, ook nooit gehad. Als je de programma’s van die Oost-Europese partijen leest, lopen de rillingen je over de rug.’<sup>23</sup> Weliswaar waren de meeste van deze partijen eveneens bevreesd voor de islam, maar vooral in het Front National en de FPÖ stak ook het antisemitisme nog regelmatig de kop op. In Nederland golden deze partijen om die reden dan ook als voorbeelden van een fascistoïde en onfatsoenlijk extreemrechts, dat niets had geleerd van de Tweede Wereldoorlog. Samenwerking met zulke partijen was daarom om zowel ideologische als electorale redenen problematisch. Eenmaal gekozen gaf Wilders zijn PVV-delegatie in het Europees Parlement dan ook uitdrukkelijk de opdracht om zich niet in nabijheid van Le Pen of leden van het Vlaams Belang of de FPÖ te vertonen. ‘We moesten zelfs ergens anders gaan zitten in het parlement omdat de oude Le Pen een paar zetels achter ons zat en we op die manier



makkelijk op één foto konden komen te staan. Dat mocht van Geert onder geen beding gebeuren, aldus Louis Bontes, die tussen 2009 en 2010 namens de partij in het Europees Parlement zat.<sup>24</sup>

Waarom besloot Wilders vier jaar later alsnog samenwerking te zoeken met partijen als het Front National, de FPÖ en het Vlaams Belang? Een eerste verklaring is dat deze partijen in de jaren na 2009 steeds meer afstand namen van antisemitische uitingen en zich zelfs ontpopten tot grote vrienden van Israël. Zo kwamen afgevaardigden van FPÖ, Vlaams Belang en de Zweden-Democraten in december 2010 bijeen in Jeruzalem, waar zij plechtig beloofden alles te zullen doen om Israël te beschermen tegen de islamitische agressor.<sup>25</sup> Het Front National begon in 2011 onder leiding van Marine Le Pen een proces van 'dédiabolisation', waarin de partij zich onder meer wilde ontdoen van haar antisemitische en homofobe imago. Marine Le Pen schrok er daarbij niet voor terug om haar vader Jean-Marie Le Pen uit de partij te zetten, nadat deze het nodig had gevonden om weer eens de Holocaust te relativiseren. Prominente leden als Louis Alliot, tevens levensgezel van Marine, en Gilbert Collard reisden af naar Jeruzalem en de westelijke Jordaanoever om hun steun aan de Joodse staat te onderstrepen. Inmiddels kent het Front National/Rassemblement National zelfs een aparte club voor Joodse aanhangers, genaamd de Union des Patriotes Français Juifs, die zich hard maakt voor de belangen van de staat Israël.<sup>26</sup> Het belangrijkste bezwaar tegen samenwerking was daarmee voor Wilders verdwenen.

Een tweede reden voor samenwerking was dat de na de Europese verkiezingen van 2009 aangetreden vier leden tellende pvv-delegatie er als eenzame fractie in het Europees Parlement voor spek en bonen bijzat. Zo nu en dan dienden de pvv'ers een meestal kansloos amendement in, terwijl zij naar voorbeeld van de Haagse fractie ook aandacht hoopte te trekken met onparlementair optreden en robuust taalgebruik. Die aandacht kreeg ze echter niet, want de Nederlandse media toonden nauwelijks enige interesse voor het Europees Parlement. Als de pvv-delegatie samenwerkte, dan was dat vaak met de UKIP en de Dansk Folkeparti (Deense Volkspartij). Deze twee eurosceptische partijen waren net als Wilders bevreesd voor de islam, maar golden toch als fatsoenlijker dan het Front National en de FPÖ. Zo waren in de UKIP veel voormalige Conservatieve politici actief (zij werd gek-scherend wel 'the Conservative Party in exile' genoemd), terwijl de



Dansk Folkeparti gedoogsteun gaf aan de Deense regering. Tijdens de kabinetsformatie in Nederland in de zomer van 2010 liet Wilders zich uitvoerig adviseren door de Deense Europarlementariër Morten Messerschmidt over de voor- en nadelen van een dergelijke gedoogconstructie.<sup>27</sup>

Voor Wilders waren de UKIP en de Dansk Folkeparti aanvankelijk dan ook de meest aangewezen partijen om een fractie mee te vormen. In de zomer van 2011 besloot de onnavolgbare pvv-leider echter tamelijk onverwachts om de besprekingen met beide af te kappen. Wat de exacte reden voor de plotse breuk is geweest, is altijd in nevelen gehuld gebleven. Een door insiders veelgenoemde reden is de slechte verstandhouding tussen Wilders en Nigel Farage, de opvolger van Malcolm Pearson als UKIP-leider. Farage vond alle apocalyptische analyses van de islam nogal overdreven en had sterke kritiek op het pvv-voorstel om de Koran te verbieden. Wilders op zijn beurt vreesde dat de populaire en welbespraakte Farage de nieuwe fractie te veel naar zijn hand zou zetten, waardoor het pvv-geluid zou verstommen. Hij koos voor een door hem eerder (en later) beproefde strategie: weglopen in de hoop dat de ander hem naar verloop van tijd uiteindelijk toch nog volgt, maar dan wel op zijn voorwaarden. ‘Geert heeft nooit definitief met UKIP willen breken’, zo weet een insider. ‘Waarschijnlijk hoopt hij nog steeds dat ze hem alsnog achterna komen.’<sup>28</sup> Die voorstelling zou deels uitkomen, want begin 2019 hebben zich inmiddels drie UKIP-leden, onder wie de nieuwe leider Gerard Batten, bij de Europe of Nations and Freedom (ENF)-fractie gevoegd. De meeste kiezers van UKIP volgden echter Farage, die met zijn Brexit Party bij de Europese verkiezingen van mei 2019 liefst 30,6 procent van de stemmen kreeg.

Een laatste verklaring voor de toenadering van Wilders tot Front National, FPÖ, Lega Nord en Vlaams Belang lag in het toenemende isolement van de pvv in de binnenlandse politiek. De gedoogsteun aan het eerste kabinet-Rutte had de pvv minder opgeleverd dan waar op was gehoopt. Vooral de verscherping van het immigratiebeleid bleek lastig in de praktijk te brengen, omdat de Europese Unie dwarslag. Tot grote frustratie van Wilders kreeg de verantwoordelijke minister Gerd Leers in Brussel steeds te horen dat Nederland gebonden was aan de Europese afspraken met betrekking tot het immigratie- en asielbeleid.<sup>29</sup> Toen de Europese Unie er daarnaast bij de Nederlandse

regering op aandrang om meer te bezuinigen, besloot de pvv-leider op 23 april 2012 om vrij plotseling zijn steun aan het minderheidskabinet-Rutte in te trekken.

De daaropvolgende campagne van de pvv voor de Tweede Kamerverkiezingen kwam in het teken te staan van het verzet tegen de Europese Unie. Minder dubbelzinnig dan in het verleden pleitte Wilders nu voor een snelle Nexit (een uittreden van Nederland uit de Europese Unie) en een terugkeer naar de gulden.<sup>30</sup> Met deze nieuwe koers vervreemde de pvv zich verder van de gevestigde partijen in de Nederlandse politiek, waar het pleiten voor een volledige Nexit tot dan toe ongehoord was. Electoraal leverde het de pvv echter weinig op: de partij verloor zelfs 9 van haar 24 zetels. Belangrijker was dat Wilders na het plotse opzeggen van de gedoogsteun niet langer als een betrouwbare partner werd gezien die zich aan de afspraken houdt en geen gekke dingen doet. In een coalitieland als Nederland is dat dodelijk. Geen enkele partij, ook niet de vvd, staat sindsdien te trappelen om nog met Wilders samen te werken.

Regeringsverantwoordelijkheid, of zelfs maar een rol als gedoogpartner, lijkt daardoor sinds 2012 verder weg dan ooit. Om nog een rol van betekenis te kunnen spelen keek Wilders naar Marine Le Pen, die volgens de Franse peilingen een gerede kans maakte om president van Frankrijk te worden. Op 13 november 2013 kondigden Wilders en Le Pen op een persconferentie in Den Haag officieel aan dat hun partijen gingen samenwerken na de Europese verkiezingen van 2014. 'Vandaag begint de bevrijding van de elite uit Europa, bevrijding van het monster uit Brussel. Wij gaan de samenwerking aan om de natiestaat in ere te herstellen. We willen de soevereiniteit terugbrengen uit Brussel en weer zelf de baas worden. We willen massa-immigratie tegengaan, de baas worden over ons eigen geld en de eigen wetgeving', aldus Wilders.<sup>31</sup> De internationale samenwerking die de pvv-leider en Le Pen voorstonden, stond kortom in dienst van de eigen natie.

### *Moedige leiders*

Betekende deze nadruk op de soevereiniteit en de belangen van het eigen volk en vaderland nu dat Wilders zijn ambitie had opgegeven om voor te gaan in de internationale strijd tegen de islam? Was

internationale samenwerking niet juist geboden om dit wereldwijde gevaar te verslaan? Of wilde de pvv deze strijd alleen met Nederland voeren? Wilders zelf weigert om enige tegenstrijdigheid te zien tussen de internationalistische implicaties van het islamalarmisme en de isolationistische implicaties van het Nexit-standpunt. In *Marked for Death* stelt hij dat de islam alleen verslagen kan worden als volkeren zich veilig weten in hun eigen soevereine natiestaat. ‘The peoples of the free world can defend their liberties only if they can rally around the flag with which they identify’, zo meende hij.<sup>32</sup> Dit betekende enerzijds dat hij ook na 2014 door bleef gaan met zijn internationale missie om de wereld de ogen te openen voor de gevaren van de islam. Behalve naar de Verenigde Staten reisde hij twee keer naar Australië op uitnodiging van de Q-Society, waar hij onder meer de oprichting van de Australian Liberty Alliance bijwoonde. Dichterbij huis trad hij als belangrijkste spreker op in Dresden, tijdens een bijeenkomst van de in 2014 plots opgekomen *grassroots*-beweging ‘Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes’ (Pegida). Anderzijds vestigde Wilders meer dan ooit zijn vertrouwen op sterke nationalistische leiders die opkwamen voor hun eigen volk en die bereid waren om de multiculturele kosmopolitische elites te weerstaan. In de Hongaarse premier Viktor Orbán zag hij het meest uitgesproken voorbeeld van een dergelijke leider. Ondanks de kritiek van de Europese Unie weigerde Orbán Syrische vluchtelingen toe te laten, omdat zij met hun islamitische achtergrond het christelijke karakter van zijn land in gevaar zouden brengen. Daarnaast had Orbán laten zien hoe binnen de marges van een democratie de kosmopolitische binnenlandse elites van rechtbanken, media en universiteiten het zwijgen kon worden opgelegd. In januari 2018 bezocht Wilders zijn ‘grote held’ in Boedapest, een stad die hij door zijn huwelijk met een Hongaarse goed kende. Hoewel Wilders de lof zong over de moedige Hongaarse leider, leidde het gesprek voor zover bekend niet tot concrete resultaten, zoals samenwerking tussen de pvv en Orbáns partij Fidesz.<sup>33</sup>

Een paar weken later reisde Wilders af naar Rusland voor een ontmoeting met een aantal parlementariërs van Verenigd Rusland, de partij van Vladimir Poetin. Ook de Russische president werd door Wilders bij die gelegenheid bewierookt als het type krachtige, vaderlandslievende leider waar het in zo veel landen aan ontbrak. De toenaadering tot Rusland was opvallend, want in de voorgaande jaren had de

pvv – anders dan bijvoorbeeld het Front National en de Lega – zich altijd kritisch opgesteld tegenover Poetin. Zeker na het neerschieten van de MH17 in juli 2015 door pro-Russische Oekraïense rebellen, waarbij bijna tweehonderd Nederlandse inzittenden omkwamen, was een pro-Poetinkoers alleen al uit electorale motieven niet erg verstandig. Maar in 2018 noemde Wilders Rusland een belangrijke bondgenoot in de strijd tegen islamitische massa-immigratie en terrorisme en kritiseerde hij juist de ‘hysterische russofobie’ bij de gevestigde partijen in Nederland.<sup>34</sup>

Ook de Amerikaanse president Trump gold als het type van de krachtige, realistische leider waaraan volgens Wilders behoefte was. Zoals al genoemd ondersteunde Wilders de kandidatuur van de New Yorkse miljardair vanaf het moment dat deze begon te pleiten voor een stop op islamitische immigratie. Voor Wilders was de verrassende overwinning van Trump dan ook een glorieus moment, dat geheel nieuwe perspectieven bood op een andere wereldorde. Op 21 januari 2017, daags na de inauguratie van Trump, organiseerde de fractie van het Europe of Nations and Freedom een congres in Koblenz, waar zich volgens de aankondiging ‘de leiders van het nieuwe Europa’ presenteerden.<sup>35</sup> Met zijn rijzige gestalte en blonde kuif vormde Wilders al snel het middelpunt van het gezelschap, dat tevens uit Frauke Petry (AfD), Marine Le Pen (Front National) en Matteo Salvini (Lega) bestond. In zijn toespraak kondigde Wilders het begin van de patriottische lente aan, waarin grote stembusoverwinningen voor zijn de pvv en de andere aanwezige partijen te verwachten waren.

Wellicht zal achteraf worden vastgesteld dat de bijeenkomst in Koblenz het hoogtepunt van de macht en status van Wilders markeerde. In de winter van 2017 belichaamde hij voor velen de golf van veranderingen die ook West-Europa dreigde te overspoelen. Internationale media streken neer in Nederland om de verkiezingscampagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017 te verslaan. De ‘Dutch Trump’, zo leek het, stond op het punt om de macht te grijpen in het normaal zo kalme, progressieve Nederland.<sup>36</sup> In een Amerikaanse documentaire met de titel *Eurotrump* werd Wilders zelfs als de Europese inspiratiebron van Trump neergezet en als ‘the chief marketing officer of the global populist movement.’<sup>37</sup> De vele buitenlandse reizen leken zich uit te betalen, maar leidden er ook toe dat Wilders groter werd gemaakt dan hij was. Zo leek het de meeste media te ontgaan dat achter

de ‘Nederlandse Trump’ een armoedig, amateuristisch partijtje schuil-  
ging dat nauwelijks in staat was om een serieuze campagne te voeren.

Hoezeer Wilders en zijn zwak georganiseerde partij werden overschat, bleek wel uit de verkiezingsuitslag. De pvv werd bij lange na niet de grootste partij maar bleef steken op dertien procent van de stemmen. Na de Kamerverkiezingen speelde zij geen enkele rol in de coalitiebesprekingen. Ook bij de daaropvolgende verkiezingen voor de gemeenteraden (2018), de Provinciale Staten (2019) en het Europees Parlement (2019) boekte de pvv teleurstellende uitslagen. Bij de Europese verkiezingen van mei 2019 haalde de partij niet eens de kiesdrempel: alleen na een Brexit krijgt ze een restzetel toegewezen. In de campagne voor deze verkiezingen presenteerde Wilders zich graag als de gelijke van Matteo Salvini en Marine Le Pen, maar in de uitslag bleken Lega, Rassemblement National, maar ook Vlaams Belang, FPÖ en Alternative für Deutschland mijlenver voor te liggen. Het is zonder twijfel de grootste afgang in de politieke carrière van Wilders.

Wat deze anticlimax zal betekenen voor de internationale status van Wilders is nog niet helemaal duidelijk. Niet alleen de binnenlandse maar ook de buitenlandse media hebben hun belangstelling na 2017 langzaamaan verlegd naar Thierry Baudet en diens Forum voor Democratie. Zowel bij de Provinciale Statenverkiezingen als bij de Europese verkiezingen van 2019 heeft deze nieuwkomer veel stemmen van de pvv afgesnoept. Of FvD de plaats zal innemen van de pvv binnen de fractie van het ENF is vooralsnog onwaarschijnlijk. De drie zetels tellende eurodelegatie van FvD heeft haar oog laten vallen op een andere fractie en bovendien heeft Wilders als medeoprichter waarschijnlijk wel enig krediet binnen de ENF-fractie. Of de pvv electoraal nog enige toekomst heeft en Wilders zijn gebutste imago van internationale klokkenluider weer kan opvijzelen, moet de toekomst uitwijzen.

### *Ten slotte*

‘Mijn focus is altijd op de islam gericht. Nederland, buitenland, het is een existentieel probleem. Dat is waar ik mee opsta en waar ik mee naar bed ga, dat is iedere seconde waar ik aan denk’, zo stelde Wilders in 2015 in een interview in *De Telegraaf*.<sup>38</sup> Zijn analyse van de islam als existentiële dreiging is zonder meer de voornaamste drijfveer voor zijn

politieke activiteiten buiten de Nederlandse grenzen. De wereld moet gewaarschuwd worden hoe gevaarlijk de islam is, voordat het te laat is. Daartoe acht Wilders veel middelen geoorloofd: van het beledigen van de profeet Mohammed tot het provoceren van islamitische landen, met alle diplomatieke en handelseconomische consequenties van dien. Persoonlijk betaalt hij er ook een hoge prijs voor in de vorm van een permanente beveiliging, die hem enerzijds in zijn overtuiging zal hebben gesterkt en die anderzijds zijn missie een grote geloofwaardigheid geeft.

Welk effect Wilders' buitenlandse reizen hebben gehad is natuurlijk moeilijk exact te meten. Alarmistische opvattingen over de islam bestonden al voor Wilders op het internationale toneel verscheen en hij is ook bepaald niet de enige die ze in de afgelopen jaren is blijven verkondigen. Maar Wilders is zeker een van de hoofdpersonen die hebben bijgedragen aan de verspreiding en voortbestaan van dit islamalarmistische discours. Zijn invloed reikt in die zin van de Noorse terrorist Anders Behring Breivik, die in zijn manifest weinig politici zo vaak citeert als Wilders,<sup>39</sup> tot aan de Amerikaanse president Trump, die in zijn omgeving verschillende adviseurs heeft die Wilders' uiterst negatieve analyse van de islam delen.

Wat hebben de buitenlandse contacten Wilders opgeleverd? De meest tastbare resultaten zijn allereerst de broodnodige fondsen voor zijn grotendeels van overheidssubsidie verstoken pvv. Zoals blijkt in het artikel in deze bundel over de pvv als partijorganisatie, moet de omvang van de donaties echter niet worden overschat. Ten tweede is Wilders een drijvende kracht geweest achter de vorming van de samenwerking tussen nationaal-populistische partijen als Front National/Rassemblement National, Lega Nord, FPÖ en Vlaams Belang. Die samenwerking heeft de pvv ook in ideologische zin beïnvloed: een door Front National gebruikt begrip als 'omvolking' en het 'eigen volk eerst' van het Vlaams Belang zijn ook in de pvv gemeengoed geworden. Daarnaast heeft de internationale tournee van Wilders er ook toe geleid dat zijn machtspositie in Nederland vooral in buitenlandse media enigszins is overschat. Dat achter alle mediagenieke provocaties en deftige ontvangsten slechts de leider van een amateuristische eenmanspartij schuilging, werd niet altijd waargenomen. In die zin wekt de internationale carrière van Wilders ook verbazing over de mogelijkheden die tegenwoordig blijkbaar bestaan om zonder grote organisatie of financiële basis toch de internationale media te kunnen bespelen.

# 4.

## DE PVV IN EUROPEES PERSPECTIEF

EEN VERGELIJKING

*Léonie de Jonge*

Sinds haar oprichting begin 2006 is de Partij voor de Vrijheid (pvv) uitgegroeid tot een duurzaam onderdeel van het Nederlandse partijstelsel. Uit het politieke en maatschappelijke debat is partijleider Geert Wilders vandaag de dag bijna niet meer weg te denken, ook al heeft hij vooral na de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2019 op de rechterflank concurrentie gekregen van Thierry Baudet, de leider van Forum voor Democratie. Met zijn felle uitspraken over de islam en migratie zorgt Wilders ook in het buitenland geregeld voor veel ophef. Op internationaal vlak staat de pvv mede daardoor bekend als een klassiek voorbeeld van een radicaal-rechtse populistische partij. In deze context wordt de pvv vaak in één adem genoemd met partijen als het Front National (FN, sinds juni 2018 Rassemblement National geheten) in Frankrijk, het Vlaams Belang (vb, het voormalige Vlaams Blok) in België, en de Alternative für Deutschland (AfD) in Duitsland. Maar zijn deze vergelijkingen wel terecht? Waar staat de pvv in internationaal opzicht?

In deze bijdrage worden de overeenkomsten en verschillen tussen de pvv en enkele andere radicaal-rechtse populistische partijen in West-Europa in kaart gebracht, met name in België, Duitsland en Frankrijk. De focus ligt daarbij voornamelijk op de ideologie en structuur van deze partijen. In de eerste paragraaf worden de gelijkenissen belicht. Daarvoor wordt eerst de radicaal-rechtse populistische partijfamilie geïntroduceerd. Hierbij blijkt dat er inhoudelijk wel degelijk parallellen bestaan tussen de pvv, vb, AfD en Rassemblement

National. Het tweede deel van deze bijdrage laat zien dat de pvv zich in een aantal opzichten echter ook van andere radicaal-rechtse populistische partijen onderscheidt. In de conclusie komt aan de orde dat de voornoemde partijen in de afgelopen jaren meer naar elkaar toegroeid zijn, wat uiteindelijk tot meer samenwerking op internationaal vlak zou kunnen leiden.

### *Overeenkomsten van de PVV met de radicaal-rechtse populistische partijfamilie*

Rechts-populistische partijen boeken sinds het begin van de eenentwintigste eeuw in vele Europese landen verkiezingswinst. Zelfs landen die lang immuun leken voor deze bewegingen, zoals Duitsland en Spanje, hebben sinds kort te maken met nieuwe groeperingen op uiterst rechts die zich fel afzetten tegen de bestuurlijke 'elite', immigratie en de Europese Unie. Door de grote inhoudelijke verscheidenheid binnen de radicaal-rechtse partijfamilie bestaat er over een nauwkeurige definitie onder politicologen nog steeds geen consensus. De Nederlandse politicoloog Cas Mudde heeft echter laten zien dat er wel degelijk sprake is van een 'ideologische kern', die radicaal-rechtse populistische partijen in Europa met elkaar verbindt.<sup>1</sup> Deze kern bestaat uit drie elementen: nativisme, autoritarisme en populisme.

Om te beginnen zijn radicaal-rechtse populistische partijen uiterst nationalistisch. Omdat er ook meer gematigde vormen van nationalisme bestaan, gebruiken veel politicologen liever de term 'nativisme'. Dit woord is afgeleid van het Amerikaanse begrip 'nativism' en verwijst naar een ideologische stroming waarin xenofobie en nationalisme samenkomen. Nativisme gaat ervan uit dat uitsluitend inheemse bewoners tot de natiestaat behoren. Immigranten maken daarvan geen deel uit en vormen zelfs een fundamentele bedreiging voor de homogene natiestaat.<sup>2</sup> Verder kenmerkt de radicaal-rechtse populistische partijfamilie zich door een hang naar het autoritaire.<sup>3</sup> In het autoritarisme staan orde en veiligheid centraal, oftewel het geloof in een strikt geordende samenleving waarbinnen overtredingen van de regels streng bestraft dienen te worden.<sup>4</sup>

Bij de pvv komen nativisme en autoritarisme tot uiting in xenofobe uitspraken en een rigide anti-immigratiepolitiek (zie hiervoor



ook de beide bijdragen van Akkerman in deze bundel). Deze twee ideologische kernwaarden zijn vanaf het begin terug te vinden in zowel haar verkiezingsprogramma's als in uitspraken van Wilders. Nadat hij in september 2004 de Tweede Kamerfractie van de vvd had verlaten, radicaliseerde hij in snel tempo.<sup>5</sup> Vlak na de oprichting van de pvv in 2006 publiceerde Wilders *Klare wijn*, een programmatische tekst waarin hij stelde dat een samenleving 'een bezielend verband nodig heeft', gebaseerd op 'spel- en fatsoensregels, een identiteit, waarden en normen waarover iedereen het in de kern eens is'.<sup>6</sup> In de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in november van dat jaar richtte hij zijn pijlen voornamelijk op de islam. Zo waarschuwde hij voor een 'tsunami van islamisering' die Nederland zou overspoelen als het vreemdelingenbeleid niet zou worden aangepast.<sup>7</sup>

Sinds haar oprichting is de pvv niet afgeweken van dit nativisme en autoritarisme. Ook in het uiterst korte verkiezingsprogramma dat in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 is gepresenteerd, zijn deze ideologische kernwaarden duidelijk terug te vinden. Onder de titel 'Nederland weer van ons!' stelde de pvv genoeg te hebben 'van de massa-immigratie en asiel, terreur, geweld en onveiligheid'.<sup>8</sup> De partij pleitte er onder andere voor om consequent geen immigranten uit islamitische landen toe te laten en 'fors extra geld' in defensie en politie te investeren.<sup>9</sup>

De derde ideologische kernwaarde van de rechts-populistische partijfamilie is het populisme. Dit element staat relatief los van nativisme en autoritarisme, omdat het met vrijwel iedere politieke ideologie kan worden gecombineerd. Hoewel populisme een wat ongrijpbaar concept is, bestaat er inmiddels wel een betrekkelijk grote mate van consensus over de kern ervan: het gaat uit van een deugdzaam en homogeen volk, dat wordt verraden en uitgebuit door een corrupte elite.<sup>10</sup> Een populistisch discours kenmerkt zich dus enerzijds door 'een onscrupuleuze en consequente "demonisering" van de elite als de vijand *tout court* en anderzijds door een verheerlijking van het ware volk als de drager van alle deugden en daarmee ook als de bringer van wijsheid en geluk'.<sup>11</sup>

Ook het populistische element is gemakkelijk terug te vinden bij de pvv, zowel in de uitspraken van haar leider als in haar verkiezingsprogramma's.<sup>12</sup> Zo stelde Wilders in zijn *Onafhankelijkheidsverklaring* dat Nederland 'geschaakt' zou zijn door een 'zelfvoldane politieke elite'

en ‘onderworpen aan een bewind dat onvoldoende opkomt voor het behoud van onze democratische rechtsstaat, onze veiligheid, onze welvaart en onze onafhankelijkheid’.<sup>13</sup> Bij de pvv staan het idee van volkssoevereiniteit en de resolute afkeer van het establishment al vanaf het begin centraal.<sup>14</sup> Naast de islam zijn de Nederlandse politieke elite, bepaalde sectoren in de maatschappij (zoals de media, de universiteiten en de ambtenarij) en de Europese Unie de aartsvijanden in het wereldbeeld van Wilders.<sup>15</sup> Mede daarom pleit hij voor de invoering van vormen van directe democratie, zoals het referendum. In *Klare wijn* brak hij een lans voor ‘bindende referenda (te beginnen met twee referenda: een over Turkije wel/of niet in de Europese Unie en de ander over de wenselijkheid van de euro), gekozen burgemeesters, politiechefs en de minister-president, alsmede een directere band tussen kiezers en volksvertegenwoordiging’ met het doel om ‘de kloof tussen burger en politiek te verkleinen’.<sup>16</sup>

In latere verkiezingsprogramma’s zijn eveneens de kenmerken van populisme terug te vinden. Sinds 2010 zet de pvv zich letterlijk in voor ‘Henk en Ingrid’, een imaginair echtpaar dat symbool staat voor de hardwerkende, brave Nederlander, die volgens Wilders verraden is door de elite.<sup>17</sup> In haar verkiezingsprogramma van 2017 belooft de pvv om meer geld te investeren in ‘de gewone Nederlander’.<sup>18</sup> Daarnaast komt de partij nog steeds op voor meer directe democratie, vooral via de invoering van het bindend referendum.<sup>19</sup>

Met haar nativistische, autoritaristische en populistische inslag is de pvv gaandeweg uitgegroeid tot het prototype van een radicaal-rechtse populistische partij. Hierna worden de overeenkomsten tussen de partij van Wilders en vergelijkbare partijen in België, Frankrijk en Duitsland geschetst.

### Vlaams Belang

Door de taalverwantschap lijken de overeenkomsten tussen de pvv en het vb het grootst, omdat beide partijen soms dezelfde campagneslogans gebruiken. Opgericht in 1978 door twee dissidente facties uit de Volksunie, profileerde het vb zich aanvankelijk als een elitaire, nationalistische en regionalistische partij, maar halverwege de jaren tachtig veranderde ze in een klassieke radicaal-rechtse populistische partij.<sup>20</sup> Op instigatie van partijleider Filip Dewinter werd immigratie een steeds belangrijker onderwerp op de agenda van het vb. Naast een

sterke nadruk op veiligheid en *law and order* behoren etnisch (oftewel Vlaams) nationalisme en xenofobie tot de kernelementen van haar ideologie, zoals geïllustreerd door de campagneslogans ‘Eigen volk eerst!’ (1987) en ‘Dit is ONS land!’ (2009).<sup>21</sup> Opvallend is overigens dat de partij in de campagne voor de lokale en provincieraadsverkiezingen van 2018 met ‘Vlaanderen weer van ons!’ vrijwel exact dezelfde slogan hanteerde als de pvv bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 (‘Nederland weer van ons!’).

Evenals de pvv pretendeert het vb de spreekbuis te zijn van ‘de gewone man in de straat’.<sup>22</sup> In de loop van de jaren negentig is het vb steeds meer gebruik gaan maken van een populistisch discours. De Belgische politicoloog Jan Jagers, die de verkiezingsprogramma’s van de partij in detail analyseerde, concludeerde dat zij duidelijk als populistisch kan worden beschouwd. ‘Politieke correctheid’, aldus Jagers, wordt door het vb ‘voorgesteld als een morele dwang op de samenleving, als een element in de samenzwering van de traditionele partijen tegen het vb, de partij die de stilzwijgende meerderheid, de volkswil en de democratie verdedigt’.<sup>23</sup> Met haar anti-establishmentretoriek benadrukt de partij de afstand tussen het volk en de elite. In haar verkiezingsprogramma van 2018 stelt het vb dat de ‘kloof tussen de politieke elite en de gewone man... in Vlaanderen nooit zo groot [was] als vandaag’.<sup>24</sup>

Net als de pvv is het vb een groot voorstander van directe democratie. De partij pleit ervoor dat volksraadplegingen constitutioneel bindend moeten worden.<sup>25</sup> Door toedoen van Dewinter startte de Antwerpse afdeling van het vb in januari 2018 een petitie om een referendum over een immigratiestop af te dwingen. Aanleiding hiervoor waren cijfers van het vb die aangaven dat moslims in de toekomst een meerderheid in de Scheldestad zouden vormen.

Antwerpen is in heel snel tempo aan het vervreemden waardoor de autochtone Vlamingen Antwerpen kwijtspele-  
len en we terecht komen in een reservaat waar we de minderheid zijn. Een beetje zoals de indianen in de Verenigde Staten. En ik wil niet de laatste indiaan van Antwerpen zijn.<sup>26</sup>

Eenzelfde rederering gebruikte het VB in verband met het omstreden VN-migratiepact van Marrakesh. In december 2018 riep partijvoorzitter Tom Van Grieken via Twitter op tot een referendum:

De elite wil het rampzalige immigratiepact van Marrakesh door de strot van de bevolking duwen. 80% van onze bevolking is tegen en het parlement vertegenwoordigt hen niet meer. Laat het volk beslissen. Daarom eisen we een referendum over dit zelfmoordpact!<sup>27</sup>

Opvallend is dat het VB ook in zijn uitspraken over het migratiepact dezelfde termen gebruikte als zijn Nederlandse zusterpartij, die enkele weken eerder reeds had opgeroepen tegen het zogenaamde ‘zelfmoordpact’.<sup>28</sup>

#### Front National/Rassemblement National

Er bestaan eveneens duidelijke parallellen tussen de PVV en het Franse Front National/Rassemblement National van Marine Le Pen (in het hiernavolgende zal steeds gesproken worden van Front National en FN, ook als het om het Rassemblement National gaat). Ook zij startte een onlinepetitie tegen het VN-migratieverdrag, dat volgens haar een ‘pacte diabolique’ en ‘insensé’ – oftewel een ‘diabolisch’ en ‘dwaas’ – pact was.<sup>29</sup> Haar onderliggende argumentatie behelsde echter voornamelijk de vermeende economische kosten van immigratie, terwijl Wilders en Van Grieken juist (on)veiligheid benadrukten. Volgens Le Pen was het verdrag namelijk een ‘belediging voor de armste Fransen’. ‘Emmanuel Macron beweert dat hij geen middelen heeft om te reageren op ons maatschappelijk leed’, aldus Le Pen.<sup>30</sup>

Terwijl een legitieme opstand op het gebied van koopkracht en billijke belastingheffing plaatsvindt in Frankrijk, bereidt de President van de Republiek zich voor op een wereldwijd pact voor migratie in Marrakesh op 10 december, dat Frankrijk miljarden euro’s zal gaan kosten!<sup>31</sup>

Wilders daarentegen speelde veel meer in op de angst dat het migratieverdrag zou leiden tot open grenzen, en dat de daaruit voortvloeiende islamisering en terreurdreiging Nederland onveiliger zouden maken.

Hoewel Le Pen sinds 2017 de nadruk duidelijker op economische ongelijkheid en 'welvaartschauvinisme' legt – dat wil zeggen: toegang tot het socialezekerheidsstelsel, maar dan enkel voor mensen die ook deel uitmaken van de natie, waartoe migranten vanzelfsprekend niet behoren (waarop later zal worden teruggekomen) –, wordt haar naam vaak in één adem genoemd met Wilders. Ook haar beweging kan worden beschouwd als een klassiek voorbeeld van een radicaal rechts-populistische partij. Terwijl haar vader, Jean-Marie, zich regelmatig in extreemrechtse kringen bewoog, heeft Marine Le Pen met haar 'dédiabolisation'-strategie voor een gematigder imago voor haar partij gezorgd.<sup>32</sup> Net als de PVV is het FN in de eerste plaats uiterst nationalistisch. Zo combineert ook deze partij xenofobe uitspraken met een populistisch anti-establishmentdiscours. Immigratie wordt door het FN beschouwd als een dodelijke bedreiging voor de Franse identiteit, die het wezen van het Franse volk diepgaand zou veranderen.<sup>33</sup> In het 144-puntenmanifest dat de partij van Le Pen voor de Franse presidentsverkiezingen in 2017 opstelde, pleitte zij voor de herinvoering van de nationale grenzen in Europa om daarmee de 'ongecontroleerde immigratie' te beëindigen en Frankrijk weer 'op orde' te krijgen.<sup>34</sup> Als een soort tegengif tegen de fundamentalistische islam wil het FN het secularisme stimuleren, bijvoorbeeld door de uiterlijke kenmerken van religies (zoals hoofddoekjes) in de openbare ruimte te verbieden. Bovendien eist de partij de sluiting van alle 'extremistische' moskeeën. Om de veiligheid in Frankrijk te kunnen garanderen moeten ook de politie en gendarmerie worden versterkt.<sup>35</sup>

Van oudsher vertoonde het FN-discours naast nativisme en autoritarisme ook duidelijke kenmerken van populisme. In de jaren tachtig en negentig ging de partij geregeld tekeer tegen de 'decadente en corrupte elite' en zette zij zich af tegen de zogeheten 'bende van vier' – een verwijzing naar de destijds vier belangrijkste, gevestigde partijen in de Franse politiek.<sup>36</sup> Hoewel het populistische discours in de afgelopen jaren wat meer op de achtergrond lijkt te zijn geraakt (in het 144-puntenmanifest is bijvoorbeeld geen sprake van 'de elite'), staat het principe van volkssoevereiniteit nog steeds centraal. In haar manifest pleit Le Pen dan ook voor institutionele hervormingen, met als doel een 'démocratie de proximité' ('democratie van de nabijheid') tot stand te brengen.<sup>37</sup> Zo wil ze het aantal parlementariërs vermindern en het volk meer bij het democratische proces betrekken. Net als Wilders wenst ook Le Pen de invoering van vormen van directe

democratie – met name het volksinitiatief (oftewel het ‘referendum van onderop’). Referenda zijn voor het FN een perfect middel om besluitvorming door ‘de elite’ te omzeilen en te bevorderen dat de wil van het Franse volk rechtstreeks kan worden omgezet in beleid.

### Alternative für Deutschland

Tot slot bestaan er ook een aantal overeenkomsten tussen de PVV en de AfD. Hoewel nationalisme in Duitsland mede door zijn ‘bruine’ verleden lange tijd taboe was, heeft ook dit land sinds 2013 te maken met de opkomst van een nieuwe partij op rechts. Na een grondige analyse van zowel het Europese verkiezingsprogramma uit 2014 als ook de website en Facebookpagina van de partij, concludeerde de Duitse politicoloog Kai Arzheimer dat de AfD weliswaar behoorlijk rechts is, maar dat de partij nauwelijks als radicaal of populistisch kon worden omschreven.<sup>38</sup> Tussen 2015 en 2017 schoof de partij echter geleidelijk verder naar rechts op.<sup>39</sup> In een land waar radicaal-rechtse politiek sterk gestigmatiseerd is, kan de AfD ondanks haar vergeleken bij de PVV en FN meer genuanceerde discours, wel als een ‘functionele equivalent’ van een rechts-populistische partij worden beschouwd.<sup>40</sup> Met andere woorden: hoewel de partij (wellicht bewust) iets gematigder lijkt dan haar Europese zusterpartijen, vervult zij wel de rol van een rechts-populistische uitdager.

De belangrijkste doelen van de AfD waren aanvankelijk het afschaffen van de euro en de herinvoering van de nationale munt, de Duitse mark. Toen de partij meer naar rechts opschoof en radicaler werd, kreeg ze meer trekken van de PVV.<sup>41</sup> Zo benadrukt de AfD bijvoorbeeld het belang van christelijke en westerse waarden en wil ze niet dat Turkije lid wordt van de Europese Unie. In haar beginselprogramma dat op het partijcongres in 2016 werd vastgesteld, toonde de partij zich uitgesproken kritisch over de islam:

De islam hoort niet bij Duitsland. In haar uitbreiding en in de aanwezigheid van een steeds groeiend aantal moslims ziet de AfD een groot gevaar voor onze staat, onze samenleving en ons waardenstelsel. Een islam die ons rechtssysteem niet respecteert of zelfs bestrijdt en die beweert dat zij de enige geldige religie is, is onverenigbaar met ons rechtssysteem en onze cultuur.<sup>42</sup>

Net als de PVV beschouwt de AfD de islam als een gevaar voor de homogene natiestaat. Om de Duitse cultuur en identiteit te beschermen, pleit de partij voor een restrictiever immigratiebeleid. Ook roept zij daarom op tot verzet tegen het VN-migratiepact en waarschuwt voor het verlies van de nationale soevereiniteit. Daarom maakt de partij zich sterk voor de herinvoering van grenscontroles in Europa. Bovendien staat bij de AfD de bezorgdheid over *law and order* en (on)veiligheid centraal. In haar beginselprogramma wijdt de partij een heel hoofdstuk aan de verbetering van de interne veiligheid, bijvoorbeeld door het versterken van justitie, politie- en inlichtingendiensten.<sup>43</sup>

Met haar aanvallen op de elite en de gevestigde politieke partijen bedient de AfD zich onmiskenbaar van een populistische retoriek.<sup>44</sup> Daarbij richt de partij het anti-establishmentdiscours in het bijzonder tegen de bureaucratische bestuurders van de Europese Unie, die niet naar de kiezers zouden luisteren.<sup>45</sup> Daarom wil de AfD de democratische legitimiteit van de Unie vergroten en eist ze dat toekomstige belangrijke beslissingen (met name over de euro) in referenda worden voorgelegd aan de bevolking van de lidstaten. Net als haar zusterpartijen pleit ook de AfD voor versterking van de volkssoevereiniteit: 'De AfD zet zich in om ook in Duitsland volksraadplegingen op basis van het Zwitserse model te introduceren. We willen mensen het recht geven om te stemmen over wetten die door het parlement zijn aangenomen.'<sup>46</sup>

## Balans

Uit de voorgaande analyse kan worden geconcludeerd dat er inderdaad duidelijke overeenkomsten bestaan tussen de PVV en enkele andere radicaal-rechtse populistische partijen in West-Europa. Bij zowel de partij van Wilders als ook bij het VB, het FN en de AfD zijn de kernelementen van nativisme, autoritarisme en populisme duidelijk aanwezig – zij het in uiteenlopende doseringen. Een andere opmerkelijke overeenkomst is dat al deze partijen zich keren tegen wat zij als de 'demonisering' van het nationale verleden van hun land beschouwen. Bij de PVV gaat het dan vooral om de slavernij; bij de overige partijen om de Tweede Wereldoorlog.<sup>47</sup> Zo probeert het VB telkens weer de verantwoordelijkheid van Vlaams-nationalistische collaborateurs wit te wassen, die oprecht overtuigd zouden zijn geweest van de 'goede bedoelingen' van de Duitse bezetters en voor hun 'vergissing' na de oorlog een veel te zware prijs moesten betalen.<sup>48</sup> Het FN bagatelliseert

regelmatig het optreden van de Vichy-regering (het Franse marionettenregime dat samenwerkte met nazi-Duitsland),<sup>49</sup> terwijl de AfD het taboe van de Duitse zogeheten ‘herinneringscultuur’ wil doorbreken door met een positieve herwaardering van de Duitse geschiedenis een streep te zetten onder het naziverleden.<sup>50</sup>

Verder staan deze partijen alle bijzonder kritisch tegenover de Europese Unie. Hoewel eurosceptis geen inherent kenmerk van radicaal-rechtse populistische partijen is en daarmee geen *defining characteristic*, is het wel voor hen een karakteristiek onderwerp. Dit vloeit voort uit hun populistische inslag: voor partijen die zich verzetten tegen een elite die zich in hun ogen ver verwijderd heeft van de burgers en hun zorgen, vormt de complexe en bovendien op grote afstand staande institutionele architectuur van de Europese Unie een logische aanleiding voor een afwijzende, populistische houding.<sup>51</sup> Zowel de pvv als haar Europese zusterpartijen kanten zich dan ook tegen de Europese Unie; Europese integratie staat voor hen gelijk met het verlies van nationale soevereiniteit. Niettemin verschillen ze inhoudelijk in hun eurosceptische opstelling. Bij de pvv en het vb staat de bezorgdheid over massamigratie en veiligheid centraal, terwijl het FN en de AfD vaak meer economische motieven benadrukken. Bovendien is de pvv de enige van de hier besproken vier partijen die na het Brexit-referendum in 2016 nog steeds expliciet ervoor pleitte om het betreffende land uit de Europese Unie te laten stappen. ‘We willen een spoedige Nexit’, stelde de pvv in haar programma voor de Europese verkiezingen van 2019.<sup>52</sup>

### *Versillen tussen de PVV en de radicaal-rechtse populistische partijfamilie*

Ondanks de vele gelijkenissen is de radicaal-rechtse populistische partijfamilie ook heel divers.<sup>53</sup> Hierna nemen wij de verschillen tussen de pvv en haar drie Europese zusterpartijen onder de loep, met betrekking tot met name hun oorsprong, partijorganisatie en programma. Uit deze vergelijking blijkt dat de pvv ondanks de bovengenoemde overeenkomsten in een aantal aspecten ook uniek is.



## Genese

In eerste instantie hebben de voorheen besproken radicaal-rechtse populistische partijen sterk uiteenlopende ontstaansgeschiedenissen. De pvv werd in februari 2006 door Wilders opgericht, maar haar voorgeschiedenis gaat wat verder terug. Wilders begon zijn politieke loopbaan bij de conservatief-liberale vvd.<sup>54</sup> In de loop der jaren werd hij steeds kritischer ten aanzien van de islam en in september 2004 stapte hij uit de Tweede Kamerfractie van de vvd na een botsing over de eventuele toelating van Turkije tot de Europese Unie. Na deze breuk vormde hij een eenmansfractie, formeel de 'Groep Wilders' geheten. Na anderhalf jaar van voorbereiding waarin Wilders onder meer een programma opstelde dat zich voornamelijk tegen de islam en immigratie in Nederland richtte, kwam de pvv tot stand. De nieuwkomer vulde een vacuüm dat was ontstaan na de implosie van de Lijst Pim Fortuyn (LPF), die vlak na de moord op partijoprichter Pim Fortuyn door een reeks interne conflicten en een gebrek aan leiderschap in elkaar stortte.<sup>55</sup>

De pvv kan dus als een afsplitsing van een van de gevestigde politieke partijen worden beschouwd. Het Front National daarentegen kwam in het begin jaren zeventig voort uit een fusie van enkele extreemrechtse bewegingen, die hun wortels hadden in naoorlogse neofascistische en pro-Frans-Algerijnse milieus.<sup>56</sup> De ontstaansgeschiedenis van het Vlaams Belang (en zijn voorganger, het Vlaams Blok) gaat zelfs nog verder terug. Het vb was in eerste instantie een regionale Vlaams-nationalistische partij, die aan het einde van de jaren zeventig werd opgericht door twee afsplitsingen van de Volksunie, die weer uit de jaren vijftig dateren en voortkwamen uit de Vlaamse beweging.<sup>57</sup> De Duitse AfD bestaat nog maar sinds 2013. Deze partij werd opgericht door een groep gedesillustioneerde leden van de Christlich Demokratische Union Deutschlands (Christelijk Democratische Unie van Duitsland, CDU) onder wie Alexander Gauland en Bernd Lucke. Aanvankelijk was het een *single-issue* partij, die zich tegen de euro kantte. Pas tijdens de vluchtelingencrisis in 2015 en als reactie op de 'welkomstcultuur' van bondskanselier Angela Merkel begon de AfD steeds duidelijker xenofobe en islamofobe standpunten in te nemen, waarmee zij zich ontpopte als radicaal-rechtse populistische partij.<sup>58</sup>

## Organisatie

Ook wat betreft haar organisatie is de pvv een uitzondering. De partij is volledig rondom Wilders opgebouwd, die formeel het enige natuurlijke lid is.<sup>59</sup> Als gevolg van dit partijmodel kent de pvv geen congressen en heeft ze geen jongerenorganisatie. Omdat de partij niet minstens duizend leden telt, ontvangt zij ook geen overheidssubsidie.

In Duitsland zou een eenmanspartij zoals de pvv wettelijk niet mogelijk zijn, gezien de formele eisen waaraan een politieke partij volgens het *Parteiengesetz* moet voldoen, zoals een democratische partijstructuur en leden.<sup>60</sup> Aan die voorwaarden voldoet de AfD; in januari 2019 telde de partij naar eigen zeggen 35.000 leden.<sup>61</sup> De partij heeft een jongerenorganisatie, de Junge Alternative, die echter in de gaten gehouden wordt door de Duitse binnenlandse veiligheidsdienst, vanwege de verdenking dat leden banden hebben met extreemrechtse bewegingen. Om die reden zou de AfD-leiding van de jongerenorganisatie af willen.<sup>62</sup>

Terwijl zowel Wilders als de oprichters van de AfD hun partijen vanuit het niets moesten opbouwen, konden hun al langer bestaande zusterpartijen in Vlaanderen en Frankrijk min of meer voortbouwen op bestaande structuren. Zo nam het vb enkele organisatorische elementen van zijn voorgangers over. Het vb kan worden beschouwd als een tamelijk conventionele, goed georganiseerde ledenpartij, die in 2006 vooralsnog zijn hoogtepunt bereikte met ruim 25.000 leden.<sup>63</sup> Het vb is in vergelijking met andere Belgische partijen intern minder democratisch opgezet; de macht is sterk gecentraliseerd bij het partijbestuur – zij het niet in dezelfde mate als bij de pvv.<sup>64</sup>

Ook het FN lijkt qua organisatiestructuur veel meer op een klassieke politieke partij dan de pvv. In de jaren negentig had de partij naar schatting 40.000 leden; toen Marine Le Pen in 2011 partijleider werd, bedroeg het ledenaantal 22.400.<sup>65</sup> Onder haar leiderschap steeg het ledenaantal weer tot 51.500 in 2015.<sup>66</sup> Terwijl de partij zelf aangaf ruim 83.000 leden te tellen, maakte de Franse krant *Le Figaro* in maart 2018 bekend dat het ledenaantal na het verlies van Le Pen bij de presidentsverkiezingen in 2017 en het vertrek van vicevoorzitter Florian Philippot was gedaald tot slechts 38.000.<sup>67</sup> Ook het FN is hiërarchisch opgebouwd rond een 'charismatische' leider, waarbij de macht geconcentreerd is bij de familie Le Pen. Volgens de Franse politicologen Gilles Ivaldi en Maria Elisabetta Lanzzone is er sinds 2011 sprake van een

‘Marinization’ van het FN.<sup>68</sup> Toch is de positie van Marine Le Pen in haar partij minder dominant dan die van Wilders in de PVV.

### Programma

Ook programmatisch zijn er tussen de hier besproken radicaal-rechtse populistische partijen een aantal duidelijke verschillen op te merken. Economisch gezien lijkt de AfD aanvankelijk meer rechts te staan dan de PVV, terwijl het FN zich juist linkser profileert – hoewel de AfD later ook wat meer in linkse richting is opgeschoven. Uit een systematische analyse van de verkiezingsprogramma’s van de PVV blijkt dat de partij van Wilders tussen 2006 en 2012 op economisch gebied consequent rechts van het midden in het Nederlandse partijlandschap te vinden was.<sup>69</sup> In de nasleep van de wereldwijde financiële crisis die in 2008 uitbrak, is de PVV (net als vele andere rechts-populistische partijen in Europa) op het economische vlak wel steeds verder naar links geschoven.<sup>70</sup> Uit een nadere analyse van de recente partijprogramma’s (2012-2017) blijkt echter dat de opstelling van de PVV ambivalenter geworden is.<sup>71</sup> Enerzijds toont de partij zich voorstander van het behoud van de verzorgingsstaat (een typisch ‘links’ programmapunt), anderzijds maakt ze zich sterk voor lastenverlichting en het verkleinen van het ambtenarenapparaat (typisch ‘rechtse’ thema’s). Sinds 2012 zijn de verkiezingsprogramma’s van de PVV alsmaar korter geworden en spreekt de partij zich nog amper uit over economische thema’s.

De AfD pleitte aanvankelijk voor een neoliberaal sociaaleconomisch beleid, maar is na het vertrek van partijoprichter Lucke, die de economisch-liberale vleugel van de partij vertegenwoordigde, een iets linkser koers ingeslagen. Nadat Frauke Petry in 2015 tot partijvoorzitter was verkozen nam de AfD een nationaalconservatief karakter aan, terwijl ze op sociaaleconomische gebied naar links opschoof: zo bepleit de partij het verbeteren van de positie van werklozen en uitzendkrachten en het behoud van het wettelijk vastgelegde minimumloon – standpunten die ook de sociaaldemocraten huldigen.<sup>72</sup>

De Franse FN gaat daar nog een stuk verder in. Sinds de jaren tachtig is de partij in sociaaleconomisch opzicht steeds verder naar links opgeschoven. Ivaldi heeft aangetoond dat de financiële crisis van 2008 voor de partij een aanleiding vormde om meer belang toe te kennen aan sociaaleconomische thema’s.<sup>73</sup> In de aanloop naar de presidentsverkiezingen van 2012 werden kwesties zoals inkomens, de euro, werkgelegenheid,

overheidsschuld, pensioenen en belastingen in het verkiezingsprogramma op de voorgrond geplaatst. In het actuele 144-puntenmanifest van Marine Le Pen van 2017 staan deze punten nog steeds centraal. Zo kondigt Le Pen aan dat ze geld wil teruggeven aan de Fransen, 'omdat ons sociale en fiscale beleid al te lang de midden- en onderklasse laat verarmen, terwijl het de multinationals verrijkt en overheidsgelden verkwist door een totaal ongecontroleerde immigratie'.<sup>74</sup>

Ook bij het VB is er duidelijk sprake van welvaartschauvinisme.<sup>75</sup> Net als de andere partijen tracht zij de welvaartsstaat te beschermen. Deze zou door de komst van immigranten onbetaalbaar worden, wat uiteindelijk de belangen van het Vlaamse volk zou schaden. Volgens de partij bestaat er een direct verband tussen immigratie en de beschikbaarheid van huurwoningen:

Het Vlaams Belang hekelt dat sociale huisvesting alsmaar minder wordt gezien als volkshuisvesting, maar wel als een sociaal vangnet en in het bijzonder voor buitenlandse gelukzoekers. We zeggen klaar en helder: er moet een rem gezet worden op de instroom van niet-Europese immigranten in de sociale huisvesting.<sup>76</sup>

Hoewel de PVV ook 'welvaartschauvinistisch' is, staan bij deze partij culturele vraagstukken centraal – met name de afkeer van de 'toenemende islamisering'. De sterke nadruk op de afwijzing van de islam vormt wellicht het belangrijkste onderscheid tussen de PVV en haar Europese zusterpartijen, die over het algemeen een wat meer genuanceerde kritiek op de islam uitoefenen. Sinds haar oprichting stelt de PVV allerlei maatregelen voor om de 'toenemende islamisering van Nederland en Europa' tegen te houden. In 2011 gaf Wilders in een interview aan dat de islam de reden was geweest waarom hij de PVV had opgericht.<sup>77</sup> In de loop van de jaren is zijn afkeer van en strijd tegen de islam uitgegroeid tot een soort eigen ideologie. 'Als er één thema is dat na 2006 het PVV-programma gaat overheersen, is het de overtuiging dat de islam de historische aartsvijand van het Westen is die nu voor de derde keer in de geschiedenis wil proberen om Europa te onderwerpen', zo schreef historicus Koen Vossen in zijn boek over Wilders.<sup>78</sup> Wilders wilde de Koran verbieden, hij maakte de controversiële film *Fitna*, hij bepleitte de introductie van een 'kopvoddentaks', en stelde in

het verkiezingsprogramma van 2017 van de PVV voor om Nederland te 'de-islameren', onder andere door het afkondigen van een complete migratiestop voor immigranten uit islamitische landen.<sup>79</sup>

Met haar scherpe afwijzing van de islam is de PVV in dit opzicht een stuk radicaler dan haar Europese zusterpartijen. In tegenstelling tot Wilders maken zij nog wel een onderscheid tussen de islam als religie en het islamisme als politieke ideologie. In het manifest van Marine Le Pen is enkel sprake van islamitisch terrorisme en fundamentalisme.<sup>80</sup> Wel ziet zij het islamisme als een fundamentele bedreiging voor de emancipatie van de vrouw.<sup>81</sup> Deze redenering is ook bij de AfD terug te vinden:

In overheidsfuncties mag geen hoofddoek worden gedragen... De integratie en gelijkheid van vrouwen en meisjes alsmede de vrije ontwikkeling van de persoonlijkheid zijn in tegenspraak met de hoofddoek als religieus-politiek teken van de ongeschiktheid van moslimvrouwen aan de man,

zo stelt de partij in haar beginselprogramma.<sup>82</sup> Daarnaast wil de AfD dat immigranten uit islamitische landen zich aanpassen aan de Duitse cultuur, onder meer door verplicht Duits te leren.

Net als de PVV ziet het VB de islam als een bedreiging voor de Vlaamse identiteit. Daarom roept de partij op tot culturele assimilatie:

Radicale moslims voelen zich ongenaakbaar en zien zich gesteund door al die bedeesdheid, ook door de toegevingen die scholen aan de islam doen: van halalmaaltijden tot het uitstellen van de start van het schooljaar omdat 1 september 2017 samenviel met het islamitische offerfeest. Bij islamitische leerlingen kan dit de indruk doen ontstaan dat zij zich niet moeten integreren ... De multiculturele indoctrinatie in het onderwijs moet onmiddellijk stoppen.<sup>83</sup>

Hoewel het VB in de afgelopen jaren steeds radicaler geworden is in zijn kritiek op de islam, gaat de partij minder ver dan de PVV. In een interview met *de Volkskrant* in 2007 stelde Dewinter zelfs dat hij vond dat het Koranverbod dat Wilders voorstelde, veel te ver ging.<sup>84</sup> In 2015 zorgde de VB-leider voor veel ophef nadat hij bij een demonstratie in

Rotterdam verklaarde dat de Koran ‘een *license to kill* is ten opzichte van ongelovigen’ en ‘een militair handboek hoe gelovigen moeten vermoord en afgeslacht’.<sup>85</sup> Desondanks heeft Dewinter zich nog nooit voor een Koranverbod uitgesproken.

De PVV onderscheidt zich ook van het VB, FN en de AfD met progressieve standpunten die zij inneemt met betrekking tot maatschappelijke en ethische thema’s als homoseksualiteit, abortus en euthanasie. Volgens Wilders zijn dit verworvenheden van de westerse beschaving, die ten koste van alles beschermd dienen te worden tegen de toenemende islamisering. Ook het Vlaams Belang koppelt een anti-islamdiscours vaak aan de verdediging van westerse waarden, maar neemt daarbij over het algemeen wel meer conservatieve standpunten in dan de PVV, vooral als het gaat om vrouwenrechten en gezin.<sup>86</sup> Hetzelfde geldt voor het FN. Sinds Marine Le Pen het leiderschap heeft overgenomen van haar vader, die homoseksualiteit ooit een ‘biologische en sociale afwijking’ noemde, is de partij zich gematigder gaan opstellen. Het vertrek van de openlijk homoseksuele FN-vicevoorzitter Florian Philippot in 2017 opende evenwel de weg naar een nieuwe ‘verrechtsing’.<sup>87</sup> Of dit ook daadwerkelijk zal gebeuren valt nog te bezien, maar opvallend is wel dat er in het 144-puntenmanifest geen enkele verwijzing is opgenomen naar homorechten, homohuwelijk, abortus of euthanasie. De AfD daarentegen neemt wel duidelijk stelling. In haar beginselprogramma toont de partij zich een overtuigd tegenstander van abortus, euthanasie en het homohuwelijk. Zij is daarmee duidelijk conservatiever dan de PVV.<sup>88</sup>

Tot slot wijkt de PVV in programmatisch opzicht van haar Europese zusterpartijen af met haar uitgesproken pro-Israëliische karakter, terwijl het VB en FN in het verleden juist werden beschuldigd van antisemitisme. In het beginselprogramma van de AfD komt Israël niet voor. Ook in hun houding tegenover Rusland verschillen de rechts-populistische partijen van elkaar. Zo onderhoudt Marine Le Pen nauwe banden met Vladimir Poetin.<sup>89</sup> Volgens een uitgebreid onderzoek van *der Tagesspiegel* zijn er ook opvallend veel connecties tussen de AfD en Rusland.<sup>90</sup> Dewinter, die geregeld te gast is in Moskou, pleit voor normalisering van de betrekkingen met Rusland.<sup>91</sup> Wilders is daarentegen juist uitgesproken pro-Amerikaans; een toenadering tot Rusland bleef daardoor lange tijd uit. Begin 2018 reisde hij echter voor gesprekken met Russische politici naar Moskou, wat bij de nabestaanden van de

slachtoffers van de MH17-ramp tot woede en verbijstering leidde. Toch pleit de PVV in tegenstelling tot haar Europese zusterpartijen voorlopig niet voor een opheffing van de sancties tegen Rusland.

Pogingen tot internationale samenwerking tussen de rechts-populistische partijen liepen in het verleden telkens weer uit op mislukkingen, omdat naast duidelijke overeenkomsten er ook veel was wat de partijen verdeelde – zoals hiervoor is weergegeven. Paradoxaal genoeg diende het Europees Parlement als platform voor meer gecoördineerde en formele samenwerking tussen deze eurosceptische partijen (zie ook de bijdrage ‘De vliegende Limburger’ van Vossen in deze bundel). Vóór 2015 probeerden sommige rechts-populistische leiders in Europa met man en macht te voorkomen om in verband te worden gebracht met andere partijen die als extremistisch te boek stonden en als paria’s werden beschouwd. In aanloop naar de Europese verkiezingen van 2014 bijvoorbeeld verwierp Nigel Farage, de leider van de United Kingdom Independence Party (UKIP), een aanbod van Marine Le Pen om een gemeenschappelijke fractie te vormen in het Europees Parlement, omdat haar partij beschuldigd werd van antisemitisme.



Geert Wilders in de aanloop naar de Europese verkiezingen van mei 2019 op een bijeenkomst in Milaan met bevriende partijleiders, onder meer Matteo Salvini (Lega Nord), Jörg Meuthen (Alternative für Deutschland) en Marine le Pen (Rassemblement National)

Deze terughoudendheid om met andere rechts-populistische partijen samen te werken is in de afgelopen jaren echter verminderd. Dit heeft wellicht te maken met het electorale succes van deze partijen, wat ertoe heeft bijgedragen dat zij hun 'extremisme-stigma' zijn kwijtgeraakt. Hoe dan ook, op 15 juni 2015 werd bekend dat Wilders en Le Pen erin geslaagd waren een nieuwe fractie in het Europees Parlement te vormen. Samen met het VB, de Italiaanse Lega, de Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) en enkele andere Europarlementariërs vormden het FN en de PVV het Europe of Nations and Freedom (ENF).<sup>92</sup> Wilders sprak van een D-Day: 'Dit is het begin van onze bevrijding. Wij zijn de stem van het Europese verzet. Wij verdedigen onze welvaart en onze soevereiniteit.'<sup>93</sup> In de aanloop naar de Europese verkiezingen van mei 2019 reisde Wilders op uitnodiging van de Italiaanse Lega-partijleider Matteo Salvini naar Milaan voor een bijeenkomst van rechts-populistische partijen (waaronder ook vertegenwoordigers van het FN, het VB en de AfD), die van plan waren om na de verkiezingen samen een grote fractie in het Europees Parlement te vormen. Na de nederlaag van de PVV, die al haar zetels in het Europees Parlement verloor, valt het te bezien of deze partijen nog steeds in internationale samenwerking met de partij van Wilders geïnteresseerd zijn.

### *PVV als voorloper of buitenbeentje?*

Er bestaan duidelijke overeenkomsten tussen de PVV en andere radicaal-rechtse populistische partijen in West-Europa. Ten eerste zijn de partijen die hier aan de orde zijn gekomen alle uiterst nationalistisch, wat tot uitdrukking komt in een sterk afwijzende opstelling ten aanzien van de Europese integratie en de multiculturele samenleving. Daarnaast hebben ze een voorkeur voor *law and order*. Bovendien zijn deze partijen populistisch: ze uiten felle kritiek op de elite, die in hun ogen consequent de belangen van het volk verzaakt.

Ondanks deze fundamentele gemeenschappelijke kenmerken, zijn er ook een aantal verschillen. Terwijl de PVV een 'hard eurosceptische' partij is die consequent eist dat Nederland uit de Europese Unie stapt, zijn de andere drie partijen vooral kritisch ten aanzien van specifieke aspecten van de Europese integratie, zoals de ondermijning van de nationale soevereiniteit of de invoering van de euro. Ook wat betreft de



partijorganisatie is de pvv een uitzondering. In haar radicale houding ten opzichte van de islam staat de partij van Wilders tamelijk alleen. Bovendien hebben de hier besproken rechts-populistische partijen uiteenlopende ontstaansgeschiedenissen. Het vb bestaat al sinds de jaren zeventig en is voortgekomen uit fusies van extremistische en nationalistische groeperingen. De AfD daarentegen is een relatief jonge partij, die werd opgericht met het doel om Duitsland uit de euro te halen.

Toch lijkt het erop dat deze partijen in de afgelopen jaren steeds meer op elkaar zijn gaan lijken. Met name in haar anti-islamopstelling lijkt de pvv een voorloper te zijn geweest; andere partijen laten zich tegenwoordig ook (veel) scherper uit over de islam. Hoewel er op sommige gebieden nog steeds meningsverschillen bestaan, zijn vooral de AfD en het vb op ideologisch vlak meer naar de pvv toegegroeid. Ook de internationale samenwerking tussen de partijen is in de afgelopen jaren toegenomen. Op 21 januari 2017 – de dag na de inauguratie van de Amerikaanse president Donald Trump – ontmoetten Wilders, Le Pen en Petry elkaar in Koblenz om hun onderlinge banden te versterken. In september 2018 was Wilders te gast bij Filip Dewinter om diens verkiezingscampagne als lijsttrekker bij de gemeenteraadsverkiezingen in Antwerpen een duwtje in de rug te geven. Ook bevochten de partijen gemeenschappelijk het akkoord van Marrakesh. Het vb en de pvv maakten daarbij zelfs gebruik van dezelfde slogans. In december 2018 nodigde Dewinter Le Pen uit voor een ontmoeting in het Vlaams parlement om samen campagne te voeren tegen het VN-Migratiepact. Of deze samenwerking duurzaam is of niet meer zal zijn dan een strategische manoeuvre van tijdelijke aard, moet nog blijken – er is immers niets moeilijker dan het oprichten van een ‘nationalistische internationale’.



# 5.

## DE PROGRAMMATISCHE EN IDEOLOGISCHE ONTWIKKELING VAN DE PVV

*Tjitske Akkerman*

De Partij voor de Vrijheid (pvv) nam meteen na de oprichting in februari 2006 het klassieke profiel aan van een populistische radicaal-rechtse partij. Zij richtte zich op thema's als immigratie, islam, veiligheid en Europese integratie.<sup>1</sup> Ook werd de pvv al snel populistisch, door zich scherp af te zetten tegen culturele en politieke elites.<sup>2</sup> Dit artikel beschrijft hoe dit profiel van de pvv zich in de loop der tijd ontwikkelde. In die evolutie kunnen drie fasen onderscheiden worden: ten eerste de beginfase, waarin Geert Wilders op zoek was naar aanscherping en verbreding van het profiel (2004-2010); vervolgens de regeringsperiode, waarin de pvv een evenwicht zocht tussen buitenstaandersrol en semiregeringspartij (2010-2012); en ten slotte de periode van verdergaande radicalisering en isolement als oppositiepartij (2012-heden).

### *De beginfase: hard op migratie, zacht op zorg*

In de opbouwfase, die eigenlijk al begonnen was toen Geert Wilders in september 2004 uit de Tweede Kamerfractie van de vvd stapte om als onafhankelijk Kamerlid door te gaan, onderging de pvv een aantal belangrijke veranderingen. Meteen na de oprichting deed de partij het niet erg goed in de peilingen en ging zij op zoek naar een groter

electoraat.<sup>3</sup> Wilders probeerde verschillende thema's uit. Gedurende een reis naar de Verenigde Staten in 2005 had hij al geconcludeerd: 'Die hele Reagan-agenda bevalt me wel!... Ik kan niet alleen de islam doen... We hebben in Nederland geen belastingverlagingspartij. Dat biedt mogelijkheden'.<sup>4</sup> Verschillende personen die bij de pvv betrokken waren, suggereerden dat opiniepeilingen en de commentaren van *De Telegraaf* de ideeënontwikkeling van de zoekende Wilders inspireerden. Bart Jan Spruyt, medeoprichter en een aantal jaren directeur van de conservatieve Edmund Burke Stichting, die aanvankelijk met Wilders samenwerkte, zei bijvoorbeeld dat het plotselinge voorstel van de pvv-leider om de grenzen te sluiten voor Poolse arbeidsmigranten – een idee dat inging tegen zijn geloof in de vrije markt – gebaseerd was op berichten in *De Telegraaf* over een Poolse 'tsunami' en opiniepeilingen van Maurice de Hond.<sup>5</sup> De pvv zocht aanvankelijk dus naar een bredere koers dan 'alleen de islam'.

### Immigratie en integratie

Wilders scherpste de standpunten ten aanzien van immigratie en integratie na de oprichting van de pvv in 2006 nog iets verder aan. Al daarvoor was hij een felle bestrijder van de islam, die hij een totalitaire ideologie noemde. Op zijn studiereis in de Verenigde Staten een jaar eerder had hij zich het neoconservatieve gedachtegoed eigen gemaakt dat onder de Amerikaanse Republikeinse president George W. Bush aan invloed gewonnen had. Dat werd gekenmerkt door een voorkeur voor een vrije markt en kleine overheid, en een sterk vijanddenken dat zich na de moslimfundamentalistische aanslagen op 11 september 2001 tegen de islam richtte.<sup>6</sup> Wilders vergeleek de strijd tegen de islam graag met de onafhankelijkheidsstrijd die Nederland voerde tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Sinds de *Onafhankelijkheidsverklaring* van de Groep-Wilders (zoals de eenmansfractie van Wilders in de Tweede Kamer formeel heette) van 2005 was dat een leidraad die vaak naar voren zou komen. In 2007 bleek dat Wilders ook de complottheorie van de publiciste Bat Ye'or (pseudoniem van de Zwitsers-Egyptische Gisèle Littman) over de 'islamisering' van Europa omarmde. Zij claimt dat de islamisering van Europa onderdeel is van een bewuste strategie en mede gedragen wordt door Europese, linkse, liberale en christendemocratische elites.<sup>7</sup> Haar 'Eurabië'-theorie introduceerde zij in Nederland tijdens een door de Lijst Pim Fortuyn (LPF) georganiseerde conferentie

in Den Haag in 2006, waarvoor zij als spreekster uitgenodigd was. Het jaar daarop schreef Wilders in een opiniebijdrage in *de Volkskrant* over 'de transformatie van Nederland in Nederabië als provincie van de islamitische superstaat Eurabië, die plaatsvond dankzij 'de laffe lieden' waar Den Haag vol mee zou zitten.'<sup>8</sup> Niet alleen in Den Haag maar in het hele land zag Wilders elites die meewerkten aan de islamisering van Nederland. 'Het complete establishment koos de kant van de vijand. Linksen, liberalen en christendemocraten, allemaal liggen ze in bed met de islam.'<sup>9</sup> In hetzelfde artikel lanceerde Wilders het idee dat de Koran verboden moest worden. Hij maakte duidelijk dat hij de Koran een 'fascistisch boek' vond en dat daarom een verbod gerechtvaardigd zou zijn.<sup>10</sup> Dat was een van de weinige ideeën die hij jaren later, in de verkiezingscampagne van 2017, zou nuanceren.<sup>11</sup>

De boodschap dat de islam terrein won in Europa en Nederland en dat 'we Nederland aan het kwijtraken zijn', werd door de pvv op alarmerende wijze uitgedragen. 'Wijk na wijk, straat na straat, school na school wordt geïslamiseerd', volgens het verkiezingsprogramma van 2010, met als titel *De agenda van hoop en optimisme*.<sup>12</sup> De voorstellen tegen immigratie en de islam die al in 2005 in de *Onafhankelijkheidsverklaring* en in het verkiezingspamflet van 2006 waren geformuleerd, werden hierin nog iets aangescherpt. De partij wilde nu een volledige stop op immigratie uit islamitische landen, in plaats van een tijdelijke stop op immigratie van niet-westerse allochtonen. Ook een stap verder waren de plannen voor een algehele stop op de bouw van moskeeën, voor een sluiting van alle islamitische scholen in plaats van een moratorium op de bouw ervan, en voor een belasting op hoofddoekjes. Het laatste idee had Wilders het jaar daarvoor gelanceerd in een Tweede Kamerdebat over de rijksbegroting, waarbij hij met de omstreden term 'kopvoddentaks' kwam. Naast deze nieuwe voorstellen gericht tegen de islam, werd ook strafbaarstelling van illegaliteit en het zelf betalen van inburgeringscursussen geïntroduceerd. Een aantal voornemens bleven, zoals een verbod op hoofddoekjes in publieke of gesubsidieerde instellingen en een algemeen verbod op de boerka. Ook afschaffing van de dubbele nationaliteit, een verbod op een generaal pardon, en een quotum voor asielzoekers waren al in 2006 door de pvv bepleit. De standpunten die de partij uiteindelijk in 2010 in haar verkiezingsprogramma vastlegde, zijn door de jaren heen haar kernprogramma met betrekking tot immigratie en integratie gebleven.

## Sociaaleconomisch programma

De belangrijkste koerswijziging in de beginfase van de pvv betrof haar sociaaleconomische programma. Het programma van 2006 werd bijgestuurd naar een meer centristische koers. In het programma van 2010 hield de pvv vast aan een aantal neoliberale premissen, zoals lagere belastingen en minder overheid, maar keerde zij zich ook tegen verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd en tegen aantasting van baan zekerheid. Deze koers was bedoeld om ook de meer linkse kiezers die tegen immigratie waren te bereiken, volgens voormalige pvv-politici. Joram van Klaveren bijvoorbeeld vertelde dat hij vaak de partijstrategie met Wilders besprak.

Geert zei: 'Het klopt dat de koers op een aantal punten linker wordt'. De overweging was dat een louter rechtse partij nooit meer dan 10 à 12 zetels kon halen. Dat is te weinig om een brede volkspartij te zijn. Het was dus enkel een electorale afweging: hard op migratie en veiligheid, zacht op zorg – dat spreekt veel meer mensen aan.<sup>13</sup>

De financiële en economische crisis die begonnen was in 2008 bepaalde sterk de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2010. In de verkiezingsdebatten op televisie stonden sociaaleconomische thema's centraal. Voor de pvv was dit ook reden om deze issues de ruimte te geven in haar verkiezingsprogramma en in de campagne. Het behoud van verworven rechten op sociale zekerheid werd sterk afhankelijk gemaakt van de beperking van immigratie en aanscherping van integratie. In het verkiezingsprogramma werd gesteld dat 'Henk en Ingrid voor Ali en Fatima betalen'. Massa-immigratie zou de belastingbetaler heel veel geld kosten.<sup>14</sup> Het merendeel van de voorstellen over sociale zekerheid betrof rechten van mensen met een immigratieachtergrond, zoals het stopzetten van kinderbijslag naar het buitenland en de afschaffing van het recht op bijstand voor vreemdelingen met een tijdelijke verblijfsvergunning. Daarnaast was er sprake van een duidelijker links profiel met betrekking tot sociale zekerheid en zorg. Wilders besteedde hieraan relatief veel aandacht in de verkiezingsdebatten op televisie, met name aan ouderenzorg.<sup>15</sup> Hoeveel belang de pvv-leider uit electoraal oogpunt aan sociaaleconomische thema's hechtte, werd duidelijk met betrekking tot zijn

oppositie tegen de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd. Gedurende de verkiezingscampagne van 2010 herhaalde Wilders dat behoud van de AOW-leeftijd van 65 jaar een breekpunt was voor de PVV in eventuele coalitieonderhandelingen. De linkse accenten in het sociaaleconomische profiel en met name het AOW-standpunt maakten de partij minder aantrekkelijk als regeringspartij. Als de PVV wilde regeren was de partij immers afhankelijk van de centrumrechtse partijen CDA en VVD, omdat de PvdA samenwerking met Wilders had uitgesloten. Toch hield de PVV stevig vast aan de instandhouding van de pensioengerechtigde leeftijd, terwijl VVD en CDA verhoging naar 67 jaar propageerden om een groot deel van de voorgestelde bezuinigingen te realiseren. Voor de PVV had de electorale steun prioriteit, ook al betekende dit dat daarmee een barrière opgeworpen werd voor regeringsdeelname.<sup>16</sup> Wilders nam echter direct na de verkiezingen, waarbij de PVV 24 zetels haalde, dit struikelblok weg door te laten weten dat verhoging van de AOW-leeftijd geen breekpunt meer was voor zijn partij.

Het politieke profiel dat de PVV in deze periode ontwikkelde, kan gekarakteriseerd worden als (uiterst) rechts wat betreft immigratie, maar links met betrekking tot zorg en sociale zekerheid. Deze opstelling werd niet alleen retorisch en programmatisch uitgedragen, maar ook in het parlement in de praktijk gebracht. Analyse van het stemgedrag van de Tweede Kamerfractie van de PVV tussen 2007 en 2010 laat zien dat de partij inderdaad een harde houding aannam op het terrein van het immigratie en integratiebeleid; zij verdedigde consistent de meest restrictieve standpunten. De afstand tot de andere partijen in het parlement was groot in dit opzicht.<sup>17</sup> Met betrekking tot zorg en sociale zekerheid echter stemde de PVV vaak samen met de SP (zie ook de bijdrage van Otjes en Louwerse in deze bundel). Ook in dit opzicht stond de PVV dus ver af van de centrumpartijen.<sup>18</sup>

### Populisme

Van meet af aan was de PVV een partij die opkwam voor het volk en zich afzette tegen elites. Al in de *Onafhankelijkheidsverklaring* van 2005 had Wilders de elite in Brussel en Den Haag tot mikpunt genomen: hij verklaarde zich onafhankelijk van die 'incompetente', 'laffe en bange', 'zelfvoldane' elite en beloofde het land terug te geven aan de burgers.<sup>19</sup> In het verkiezingsprogramma van 2010 werden (linkse)

elites opnieuw fel gekritiseerd. Die kritiek stond vooral in het teken van de anti-islamkoers van de PVV. De linkse elites zouden een verbond gesloten hebben met de islam. 'Onze elites hebben zich bekeerd tot de illusie dat alle culturen gelijk zijn' en de 'alliantie van linkse elites met de islam betekent dat ook fysiek gevaar dreigt'. Maar ook bij andere thema's zoals klimaat, de Europese Unie, kunst en ontwikkelingshulp 'bestaat een wereld van verschil tussen wat het Nederlandse volk vindt en wat de elites vinden'.<sup>20</sup>

De kloof tussen het volk en de elite was onaanvaardbaar groot volgens de PVV in haar programma van 2010. De Nederlandse democratie verkeerde in de 'grootste crisis sinds Thorbecke' en daarom was radicale democratisering nodig. Ook in dit opzicht scherpte Wilders voorstellen die hij al in 2005 en 2006 had gelanceerd, in 2010 enigszins aan. Bindende referenda werden nu zonder voorbehoud bepleit en de partij brak een lans voor de verkiesbaarheid van topfuncties in de rechterlijke macht en het Openbaar Ministerie. Afschaffing van de Eerste Kamer en afslanking van de Tweede Kamer, een gekozen minister-president en burgemeester bleven sinds 2006 constante voorstellen van de PVV door de jaren heen. Daarnaast werden acties aangekondigd, zoals een mars van gewone burgers naar Den Haag. Op haar website verklaarde de partij in 2010: 'Wij zijn voor een sprankelende democratie, met volop referenda. Niet de politieke elite, maar het volk moet zich vaker kunnen uitspreken; samen weten burgers het beter dan de linkse klik'.<sup>21</sup> De partij profileerde zich met een harde oppositiestijl ook als buitenstaander in het parlement. De fractie was heel actief wat betreft het stellen van vragen en indienen van moties, maar was heel passief als het meer constructieve initiatieven betrof, zoals amendementen en wetgevingsvoorstellen (zie ook de bijdrage van Otjes en Louwerse in deze bundel).<sup>22</sup> Tussen 2007 en 2010 diende de PVV bijvoorbeeld een extreem hoog aantal moties van wantrouwen tegen het vierde kabinet-Balkenende in (waarvan CDA, PvdA en ChristenUnie deel uitmaakten).<sup>23</sup> Ook liet de partij zich gelden als outsider door de politieke mores van het parlement te testen en uit te dagen; de fractieleden zochten de grenzen op van de gedragsregels, zoals Geert Wilders beaamde.<sup>24</sup> De hele fractie verliet bijvoorbeeld ostentatief de vergaderzaal van de Tweede Kamer, toen Wilders een debat zinloos vond.<sup>25</sup> De PVV-leider cultiveerde een taal die niet alleen een heldere, besliste en eenvoudige boodschap moest overbrengen door herhaling



en overdrijving, maar die ook welbewust de (in)formele regels van het politieke debat op scherp zette of overschreed door bijvoorbeeld ministers uit te maken voor 'knettergek', 'lafaard' of 'bangerik' (zie ook de bijdrage van Te Velde aan deze bundel).<sup>26</sup>

### *2010–2012: de PVV als gedoogpartij*

Toen de pvv als gedoogpartij van het eerste minderheidskabinet-Rutte (14 oktober 2010 – 23 april 2012) tot op zekere hoogte deel ging nemen aan de regering, moest de fractie de krachtige oppositierol bijstellen. De partij was formeel gebonden aan een deel van het regeringsbeleid dat vastgelegd was in het 'gedoogakkoord'. De pvv ging ermee akkoord om mee te stemmen met kabinetsvoorstellen op vier beleidsterreinen (immigratie en integratie, veiligheid, ouderenzorg en financiën) en om zich te onthouden van steun aan moties van wantrouwen van oppositiepartijen.<sup>27</sup> In vergelijking met de voorgaande periode nam de pvv-fractie in de Tweede Kamer gedurende de kabinetsperiode een constructieve houding aan; zij gedroeg zich als een betrouwbare coalitiepartner. De fractie stemde steeds overeenkomstig het gedoogakkoord als de regering nieuwe wetgeving introduceerde op de vier overeengekomen beleidsterreinen. In tegenstelling tot de radicale oppositie onder het vierde kabinet-Balkenende diende de pvv nu geen moties van wantrouwen in.<sup>28</sup> Zij werkte ook meer samen met andere partijen in de Tweede Kamer.<sup>29</sup>

Het resultaat van de kabinetsformatie was dat de pvv zich vastlegde op grote bezuinigingen. In ruil kreeg zij verschillende toezeggingen met betrekking tot het immigratie- en integratiebeleid (zie ook mijn bijdrage over dit onderwerp elders in deze bundel). Die waren mede geïnspireerd door het beleid dat de Dansk Folkeparti (Deense Volkspartij) als gedoogpartij tot stand had weten te brengen sinds 2001. De DF was een belangrijk voorbeeld voor de pvv en bij de onderhandelingen over het gedoogakkoord adviseerde voorman Morten Messerschmidt Geert Wilders. Hij suggereerde om een paragraaf in te lassen waarin de partijen overeenkwamen om het oneens te zijn over de islam.<sup>30</sup> Dat gaf de pvv de vrijheid om de radicale anti-islamboodschap vast te houden en daar maakte de partij ook gebruik van. Bovendien benutte de pvv de ruimte om op beleidsterreinen die niet

in het gedoogakkoord waren vastgelegd, zoals het buitenlands beleid, oppositie te blijven voeren. Publiciteit werd gezocht met uitspraken over met name de islam, zoals Wilders' kritiek op koningin Beatrix omdat zij een hoofddoek droeg tijdens een bezoek aan een moskee in het Midden-Oosten. Ook zijn aanwezigheid bij een controversiële herdenkingsbijeenkomst op Ground Zero in New York kreeg veel aandacht in de media. De anti-immigratieboodschap werd onderstreept met de opening van een pvv-website waar men klachten over Poolse werknemers kon melden. Dat laatste leidde tot bezwaren van ambassadeurs uit Midden- en Oost-Europa en een veroordeling door het Europees Parlement. Daarnaast oefende Wilders druk uit op het kabinetsbeleid en vooral op minister Gerd Leers (CDA) van Immigratie en Asiel, door zijn onvrede over het in zijn ogen te zwakke en gematigde optreden van de minister niet onder stoelen of banken te steken. Na anderhalf jaar echter viel het kabinet toen onderhandelingen over verdere miljardenbezuinigingen mislukten en Wilders meldde dat zijn partij per direct niet langer gedoogpartij was.<sup>31</sup>

### *Van 2012 tot heden: verdere radicalisering*

Na de val van het eerste kabinet-Rutte pakte de pvv de radicale oppositierol weer op en scherpte zij op een aantal punten haar programmatische profiel verder aan. De financiële en economische crisis beheerste nog sterk de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2012.

#### Europese integratie

De druk van de financiële en economische crisis uitte zich bovenal in de veranderde houding van de pvv ten aanzien van de Europese Unie. De partij gaf grote aandacht aan dit thema in de campagne; *Hun Brussel, ons Nederland* was de titel van het verkiezingsprogramma van 2012. Ook op dit punt radicaliseerde de pvv. De partij verlangde nu dat Nederland uit de euro en uit de EU zou gaan. Dat was nieuw. In 2006 en 2010 had de pvv voorgesteld om op uitsluitend economische samenwerking binnen de EU aan te koersen. Met haar eis tot uittreding werd de pvv samen met het Front National (FN) en de United Kingdom Independence Party (UKIP) een van de meest eurosceptische

partijen in West-Europa.<sup>32</sup> De pvv heeft sinds 2012 aan uittreding uit de euro en de EU vastgehouden. Volgens een onderzoeksrapport dat het Britse bureau Capital Economics in 2014 in opdracht van de partij had gemaakt, zou door een Nexit de Nederlandse economie fors groeien.<sup>33</sup> Ook toen sinds 2016 met de Brexit duidelijker werd wat de problemen van uittreding uit de EU kunnen zijn, hield de pvv vast aan dit standpunt. Wel werd Wilders door de discussies over hoe de Brexit-deal eruit zou moeten zien ertoe aangezet om zijn voorkeur voor een Nexit verder toe te lichten. Daaruit bleek dat hij voorstander is van blijvende toegang tot de Europese interne markt.<sup>34</sup> Beperking van Europese integratie tot economische samenwerking was al vanaf het begin het uitgangspunt geweest van de pvv. Niettemin betekende de stap naar uittreding uit de euro en de EU een aanmerkelijke aanscherping van de eurosceptische houding van de pvv.

### Immigratie en integratie

Op het terrein van immigratie en integratie koos Wilders voor voortzetting van de in de beginfase uitgezette koers. Daar kwam bij dat uittreding uit de EU het mogelijk moest maken dat Nederland het immigratiebeleid weer in eigen hand kreeg. Dat was dan met name bedoeld voor immigranten van buiten de EU.<sup>35</sup> Verder bevatte het verkiezingsprogramma van 2012 niet veel nieuws. In 2017 volstond de pvv met een kort programma van elf punten, waarvan het eerste en meest uitgebreide punt gewijd was aan immigratie en integratie. De zogeheten 'vluchtelingencrisis' van 2015 en 2016 had deze thema's weer bovenaan de politieke agenda's gezet. Aanscherping van het programma bleek uit het voorstel om het aantal toe te laten asielzoekers tot nul te reduceren en om alle al verleende verblijfsvergunningen voor bepaalde tijd in te trekken. Ook het voorstel om alle moskeeën te sluiten was vergeleken met de eerder bepleitte bouwstop en een minarettenverbod een stap verder in de uitwerking van het speerpunt om Nederland te 'de-islamiseren'.

De toon waarmee de anti-islamboodschap uitgedragen werd, was onverminderd scherp. Een pvv-filmpje met Mohammedcartoons dat in juni 2015 uitgezonden werd in de Zendtijd voor Politieke Partijen (ZPP) was voor het ministerie van Buitenlandse Zaken aanleiding om ambassadeurs voor te bereiden op mogelijk harde reacties uit het buitenland.<sup>36</sup> De boodschap dat de islamisering Nederland bedreigt

en de suggestie dat de islam een bezettingsmacht is die steeds meer grondgebied veroverd en waartegen (geweldloos) verzet legitiem is, werden uitgedragen via een door de pvv georganiseerde demonstratie in de Schilderswijk in Den Haag in augustus 2014. Zij werd ook zwaar aangezet in een verkiezingsspotje dat op 15 maart 2018 door de pvv in het kader van de zpp uitgezonden werd. De strekking van het spotje was dat de islam gelijkstaat aan geweld, terreur en discriminatie; ondersteund door heftige muziek en in rode letters eindigde het met de mededeling dat de islam dodelijk is. Het werd door verschillende politici en organisaties veroordeeld, waarbij een aantal islamitische organisaties aankondigde aangifte te zullen doen. In juni 2018 kondigde Wilders een cartoonwedstrijd over Mohammed aan in het beveiligde pvv-deel van de Tweede Kamer, maar kwam daarop terug toen er vele doodsbedreigingen en felle demonstraties in Pakistan volgden.

#### De grenzen van de rechtstaat

De pvv had ook al vóór 2012 met anti-islam- en anti-immigratie-uitspraken opschudding veroorzaakt. In 2011 hadden een aantal uitspraken van Wilders in de pers en in de film *Fitna* over de islam al tot een rechtszaak geleid, die evenwel tot vrijspraak leidde door de rechtbank Amsterdam op 23 juni 2011. Na 2012 ging Wilders een stap verder. Op 19 maart 2014, nadat de stembussen voor de gemeenteraadsverkiezingen waren gesloten, vroeg de pvv-leider retorisch aan het publiek in de zaal of ze meer of minder Marokkanen wilden, waarna zijn gehoor ‘minder, minder, minder’ scandeerde.<sup>37</sup> Deze uitspraak leidde tot veel aangiften van groepsbelediging en discriminatie. Binnen de pvv was er eveneens ophef over en verschillende Tweede Kamer-, Staten- en gemeenteraadsleden verlieten de partij of namen afstand van de uitspraak van Wilders.<sup>38</sup> Ook de media waren kritisch. Tekenend was dat *De Telegraaf* de woorden van Wilders veroordeelde. Electoraal leek er echter geen sprake van schade. Peilingen wezen erop dat bijna alle pvv-kiezers instemden met Wilders en dat er ook onder andere kiezers steun was voor de uitspraak dat men ‘minder Marokkanen’ in Nederland wilde.<sup>39</sup> Het daaropvolgende proces tegen Wilders bracht hem veel publiciteit.<sup>40</sup> Op 9 december 2016 veroordeelde de rechtbank in Den Haag Wilders voor groepsbelediging en aanzetten tot discriminatie. De zaak in hoger beroep voor het gerechtshof Den Haag dient

nog in het voorjaar van 2019, ten tijde van het schrijven van deze bijdrage.



Geert Wilders in een Haags café tijdens de uitslagenavond van de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 2014, waar hij zijn bekende 'minder-Marokkanen'-uitspraak deed.

De voorlopige veroordeling van Wilders door de Haagse rechtbank laat zien dat de pvv na 2012 in toenemende mate de grenzen van de legitimiteit opzoekt. De pvv heeft weliswaar vrijwel vanaf haar oprichting een omstreden reputatie vanwege het xenofobe nationalisme dat uit haar felle opstelling spreekt tegen immigratie uit niet-westerse landen en tegen de islam. Partijleider Wilders heeft in de loop der tijd verschillende uitspraken gedaan, in de film *Fitna* en met zijn voorstel voor een 'kopvoddenbelasting', die zeer omstreden waren. Politici en journalisten hebben in het verleden vaak van Wilders geëist dat hij zich zou distantieëren van extremistische acties, zoals oproepen tot steun aan de pvv op extremistische websites en de aanwezigheid van neonazi's bij een pvv-demonstratie.<sup>41</sup>

Vooral in de beginfase had de partij last van de associatie met extremisme, die kiezers afschrok.<sup>42</sup> Toch werd de pvv veel minder

gedemoniseerd dan voorgangers als de Centrumdemocraten van Hans Janmaat in de jaren negentig van de vorige eeuw.<sup>43</sup> Het pad voor Wilders was tot op zekere hoogte geëffend door de LPF van Fortuyn, die doorbrak toen het islamitische terrorisme de wereld opgeschrokken had met de aanslagen op de Twin Towers in New York op 11 september 2001. De moord op de filmmaker Theo van Gogh door een islamitische fundamentalist in 2004 bracht dat terrorisme dichtbij huis. De doodsb bedreigingen aan het adres van Wilders noodzaakten tot permanente beveiliging en maakten duidelijk hoe hoog de spanningen opgelopen waren in de Nederlandse samenleving. Dat de LPF en de PVV hun pijlen op de islam richtten, werd in die context legitiem geacht. Bovendien kon de PVV moeilijk geassocieerd worden met (neo) nazisme of fascisme. Zoals Wilders zelf zei: 'We hebben twee grote voordelen ten opzichte van partijen in het buitenland... We komen voort uit de keurige VVD en niet uit een schimmige neonazistische beweging. En we zijn pro-Israël, dus van antisemitisme kun je ons niet beschuldigen.'<sup>44</sup> Hoewel de PVV dus mede dankzij deze achtergrond als een legitieme partij beschouwd werd, was die reputatie nooit zo sterk als die van gevestigde partijen.<sup>45</sup>

Om associaties met neonazisme te voorkomen, vermeedde de PVV aanvankelijk openlijk contacten met het Vlaams Belang of het Front National (FN). In plaats daarvan zocht de PVV vooral toenadering tot de Dansk Folkeparti (DF) en UKIP (zie ook de bijdrage 'De vliegende Limburger' van Vossen in deze bundel). Toen FN-leider Marine Le Pen in 2010 een brief stuurde aan Wilders om hem te feliciteren met de verkiezingsuitslag, kreeg ze van hem geen reactie.<sup>46</sup> PVV-vertegenwoordigers in het Europees Parlement keken ervoor uit om niet naast de omstreden FN-leden Jean-Marie Le Pen en Bruno Gollnisch te zitten. Dat veranderde toen de onderhandelingen met de DF en UKIP over een gezamenlijke fractie in het Europees Parlement mislukten.<sup>47</sup> Voor de PVV was de kritiek op de EU inmiddels een hoofdpunt geworden en daarom was het des te belangrijker om bij de Europese verkiezingen in mei 2014 het uitzicht op een sterke vertegenwoordiging in het Europees Parlement te kunnen bieden. In 2013 begon Wilders toenadering te zoeken tot partijen die hij voorheen gemeden had, zoals het Vlaams Belang en het FN. Deze stap gaf aan dat Wilders bereid was om de reputatie als afstammeling van 'de

keurige vvd' op het spel te zetten en een toenemend isolement in Den Haag te riskeren.

### Politiek isolement

In de Tweede Kamer was de pvv sterker geïsoleerd dan voorheen. Niet alleen was dit het gevolg van de weigering van andere partijen om met Wilders samen te werken na de 'Marokkanen'-uitspraak, maar ook zonderde de pvv zichzelf welbewust af door vaak als enige partij anti-islam- of anti-immigratiemoties in te dienen die bij voorbaat kansloos waren (zie ook de bijdrage van Otjes en Louwerse aan deze bundel). De pvv introduceerde ook nieuwe oppositiemethoden, zoals het filibusteren, en legde zich na 2012 meer toe op buitenparlementaire acties, waaronder de eerder al genoemde demonstratie in Den Haag en het opzetten van nieuwe websites zoals MoskNee.nl, waar klachten tegen nieuwe moskeeën ingediend konden worden.<sup>48</sup> De buitenstaandersrol werd onderstreept toen Wilders de Tweede Kamer in 2015 een 'nepparlement' noemde, omdat er volgens hem een levensgrote kloof was tussen de opvattingen van de meerderheid van de bevolking en die van de Tweede Kamer.

De 'Marokkanen'-uitspraak had het isolement van de pvv in de Tweede Kamer verder versterkt. Sommige oppositiepartijen (PvdA, SP en 50PLUS) besloten niet langer samen met de pvv moties in te dienen.<sup>49</sup> vvd-leider en premier Mark Rutte had in 2012, direct na de val van zijn eerste kabinet, toekomstige samenwerking met de pvv niet willen uitsluiten. Begin maart 2014 herhaalde hij nog dit standpunt, maar een week later stelde hij voor het eerst dat samenwerking onmogelijk was omdat Wilders in zijn ogen een grens had overschreden op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen.<sup>50</sup> CDA-leider Sybrand Buma had even daarvoor samenwerking met de pvv al uitgesloten en de vvd opgeroepen dat ook te doen. Die weigering tot samenwerking van vvd en CDA bleek nog overeind te staan tijdens de verkiezingscampagne van 2017 en de daarop volgende kabinetsformatie. De omstrede legitimiteit van de pvv na de 'Marokkanen'-uitspraak van Wilders was een van de redenen tot uitsluiting, maar daarnaast speelden ook de onbetrouwbaarheid van de pvv als gedoogpartner van het eerste kabinet-Rutte en strategisch-electorale overwegingen van de vvd een rol.

## *De ontwikkeling van de PVV in politieke context*

Het toenemend isolement van de PVV wijst op een programmatische en ideologische verwijdering ten opzichte van de andere Nederlandse partijen. Of dat inderdaad het geval is, moet blijken uit een vergelijking van de partijen op een aantal kernpunten. Ik zal de opstelling van de PVV op een aantal beleidsterreinen vergelijken met de drie centrumpartijen VVD, CDA en PvdA, en met de twee populistische partijen SP en Forum voor Democratie (FvD).

### **Immigratie en integratie**

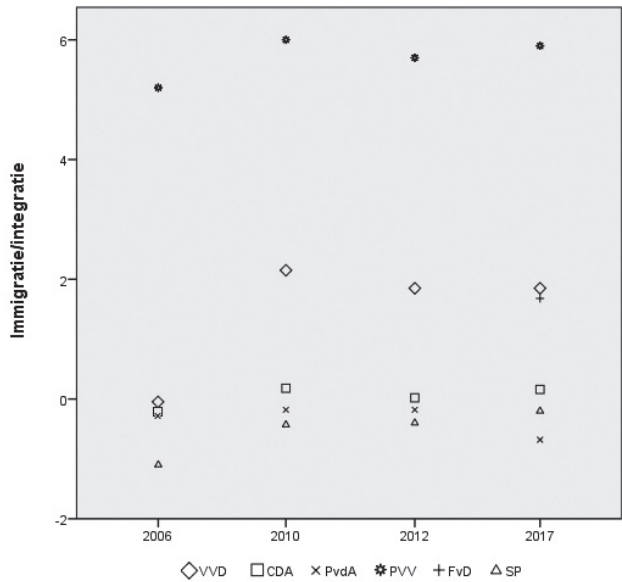
Met betrekking tot de thema's immigratie en integratie is een systematische vergelijking van programma's voor de Tweede Kamerverkiezingen gemaakt. Daarbij zijn negatieve scores gegeven aan beleidsvoorstellen die pro immigratie zijn en die in multiculturele richting gaan of integratie ondersteunen, terwijl voorstellen die restrictief zijn ten aanzien van immigratie en die in monoculturele richting gaan een positieve score is toegekend.<sup>51</sup> De analyse van de verkiezingsprogramma's in de periode 2006 tot 2017 maakt duidelijk dat de afstand van de PVV tot de centrumpartijen al bij haar oprichting groot was. De kloof met het CDA bleef in de loop der tijd groot. De afstand tot de VVD nam in 2010 af, maar werd daarna weer groter (zie figuur 1). Ter rechterzijde is FvD in 2017 gematigder dan de PVV, als men op het verkiezingsprogramma afgaat. De afstand tot de PvdA is over de hele periode aanzienlijk. De PvdA en de PVV waren dan ook tijdens de verschillende verkiezingscampagnes uitgesproken opponenten van elkaar.<sup>52</sup> De SP is sinds 2006 wel iets opgeschoven naar een meer restrictief beleid, maar is in 2017 nog steeds over het geheel genomen een kosmopolitische partij.

Gelet op de verkiezingsprogramma's is er dus sprake van een toenemende kloof van de PVV met de linkerzijde van het politieke spectrum, maar dat is niet zonder meer het geval ter rechterzijde. Wat betreft de VVD was er sprake van duidelijke toenadering in 2010, waarna de afstand weer enigszins toenam. Toch is de PVV ook ter rechterzijde na 2012 in toenemende mate geïsoleerd geraakt. De toon waarop de anti-immigratie- en anti-islamboodschap door de PVV is gebracht, is in de loop der tijd verhard. CDA en VVD namen toen meer afstand van de PVV door haar uit te sluiten als coalitiepartner. Daarbij was het niettemin opvallend dat beide partijen tegelijk hun toon in het



immigratiedebat tijdens de verkiezingscampagne van 2017 verhardden. Die campagne, waarop de ‘vluchtelingencrisis’ van 2015 en 2016 een stempel zette, werd ook door CDA en VVD in het teken van de bedreiging van de Nederlandse cultuur door immigratie geplaatst. Premier Rutte publiceerde bijvoorbeeld een open brief waarin hij immigranten opriep zich aan te passen aan de Nederlandse waarden, met de oproep ‘doe normaal of ga weg’.<sup>53</sup> Wat betreft de toon waren CDA en VVD dus weinig consistent als het ging om afstand te nemen van de pvv. Aan de uiterste rechterzijde vormt de opkomst van FvD electoraal een bedreiging voor de pvv. Hoewel het verkiezingsprogramma van Forum gematigder is dan dat van de pvv – het woord islam komt er bijvoorbeeld niet in voor – geldt dat niet voor de uitspraken van Forumleider Thierry Baudet. Evenals Wilders ziet hij islam en immigratie als een bedreiging voor de Europese beschaving. Beide partijleiders suggereren dat er sprake is van een welbewust beleid van overheden of linkse elites om Europa te vernietigen of ‘om te volken’.<sup>54</sup>

Figuur 1. Beleidsvoorstellen ten aanzien van immigratie en integratie, 2006-2017

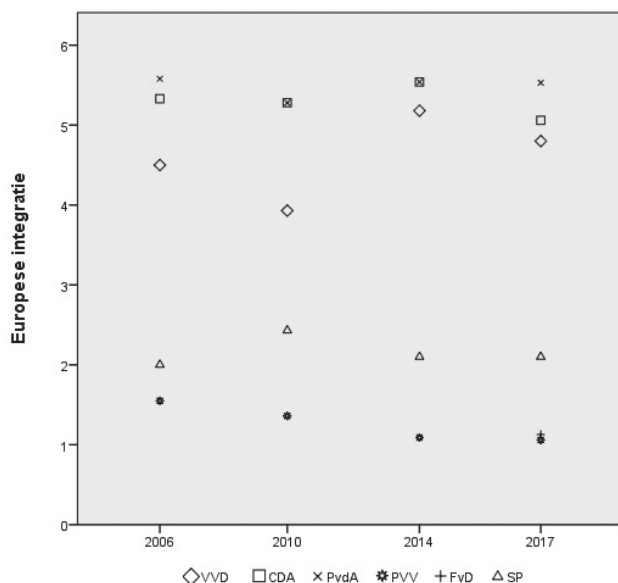


Bron: Eigen analyse verkiezingsprogramma's

## Europese integratie

Op basis van expertsurveys is een vergelijking gemaakt van de standpunten ten opzichte van Europese integratie.<sup>55</sup> Figuur 2 laat de posities van de verschillende partijen zien, waarbij geldt dat hoe negatiever de scores zijn, hoe eurosceptischer de partij is. De positie die de pvv inneemt ten aanzien van Europese integratie is vanaf haar oprichting in 2006 ver verwijderd van die van de centrumpartijen. sp en pvv staan in 2006 niet ver van elkaar, al is de pvv over Europese integratie van alle partijen het meest negatief. In 2017 is daar FvD bijgekomen, die even eurosceptisch is als de pvv. In 2010 was er enige toenadering tussen pvv en vvd, maar sinds 2012 is niet alleen de afstand tot de vvd en de beide andere centrumpartijen gegroeid, maar ook die tot de sp. De pvv is in dit opzicht in de loop der tijd verder geïsoleerd komen te staan, al heeft zij sinds 2017 gezelschap gekregen van het geestverwante FvD.

Figuur 2. Opstelling ten aanzien van Europese integratie, 2006-2017



Bron: Chapel Hill Expert Surveys (zie noot 32)

## Populisme

Wat betreft het populisme is de pvv niet de enige partij die zich retorisch als zodanig profileert. sp en FvD zijn ook partijen die zich nadrukkelijk als buitenstaanders in de politiek en uitdagers van de gevestigde partijen opstellen. Zowel sp, FvD als pvv komen op voor het 'gewone volk' en kanten zich tegen de politieke elites die zich afkeuren van de gewone mensen.<sup>56</sup> Daarnaast richt de pvv zich met name tegen 'progressieve elites' of 'de linkse klik', terwijl de sp haar pijlen vooral richt op 'grootverdieners' en 'elites die rijker zijn na de crisis dan ervoor'. De pvv onderstreept een pleidooi voor referenda in haar verkiezingsprogramma van 2010 bijvoorbeeld met: 'Laat ons volk zich maar uitspreken; samen weten burgers het beter dan de linkse klik'.<sup>57</sup> sp-leider Emile Roemer kritiseerde in 2017 de politieke elite vooral vanwege het economische beleid: 'Premier Rutte heeft goed gezorgd voor de directeuren en bestuurders, voor de banken en multinationals. Deze elite is na de crisis rijker dan daarvoor'.<sup>58</sup>

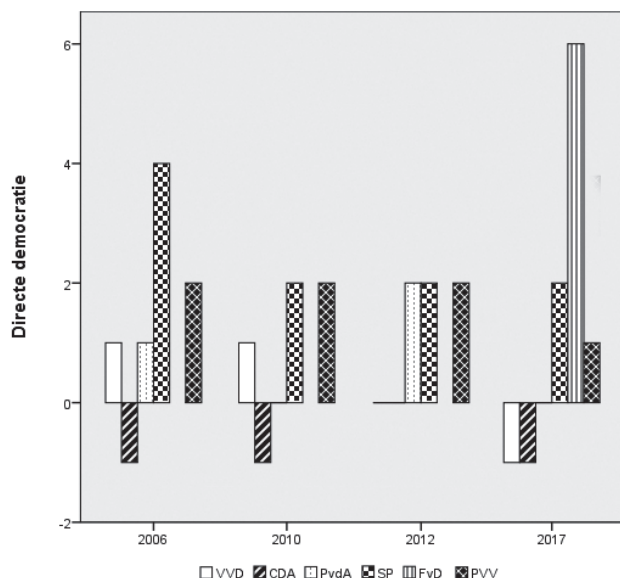
Populisme is niet alleen maar retoriek, maar kan ook kritiek op het politieke systeem inhouden. Populisten streven een volksdemocratie na die haaks kan staan op de liberale beginselen als onafhankelijke rechtspraak en vertegenwoordiging.<sup>59</sup> Om de pvv op deze punten te vergelijken met de vijf andere partijen, kijk ik of er voorstellen worden gedaan die enerzijds zijn gericht op meer directe democratie en anderzijds op een verzwakking van de vertegenwoordigende democratie en de rechtsstaat.

pvv, sp en later ook FvD zijn alle voorstander voor meer directe democratie via bindende referenda of direct gekozen bestuurders (zie figuur 3). FvD en sp zijn daarnaast ook voor volksinitiatieven. Voor zover de sp meer directe democratie wil, is dat streven echter stevig ingebed in handhaving of versterking van de vertegenwoordigende democratie en de rechtsstaat. De partij pleit bijvoorbeeld voor meer geld voor de rechterlijke macht en voor versterking van de Tweede Kamer. FvD laat zich niet in kritische zin uit over het parlement of de rechtsstaat als instituties, maar ageert wel voor versterking van de uitvoerende macht.<sup>60</sup> De pvv wenst directe democratie in combinatie met afschaffing van de Eerste Kamer en afslanking van de Tweede Kamer, en is daarnaast voor gekozen rechters of leden van de Hoge Raad. Daarmee lijkt de partij van Wilders zich het meest in de richting te bewegen van een directe democratie, wat ten koste zou kunnen gaan van

liberale *checks and balances* via de wetgevende en de rechterlijke macht (zie ook de bijdrage van Voerman en Mazzoleni in deze bundel).

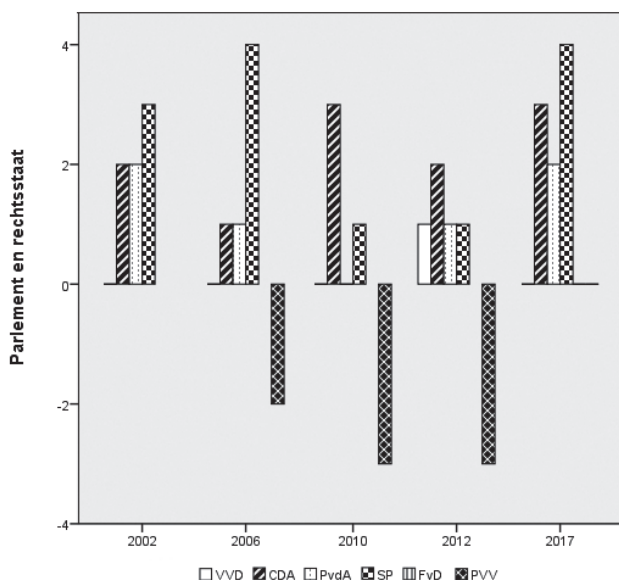
Opvallend is dat CDA, PvdA en SP zich vooral in 2017 als verdedigers van de rechtsstaat opwerpen (zie figuur 4). Dat zou een uitdrukking kunnen zijn van een toenemende zorg over de populistische bedreiging van de rechtsstaat door onder meer de ontwikkelingen in Hongarije en Polen, waar populistische partijen de rechtsstaat zwaar onder druk zetten, en de overwinning van de populistische presidentskandidaat Donald Trump in de Verenigde Staten. Van die zorg geven VVD, PVV en FvD in de verkiezingsprogramma's geen blijk. De laatste twee partijen lijken die ontwikkelingen eerder toe te juichen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de bewondering van Wilders en Baudet voor de autoritaire Hongaarse premier Viktor Orbán. Wilders noemde hem een held die de Nobelprijs verdient en ook Baudet heeft zijn bewondering niet onder stoelen of banken gestoken.<sup>61</sup> Als het gaat om behoud of versterking van de liberale beginselen van het democratische bestel is er een kloof tussen de PVV (en mogelijk ook FvD) enerzijds en de overige partijen anderzijds.

Figuur 3. Beleidsvoorstellen ten aanzien van directe vormen van democratie, 2006-2017



Bron: Eigen analyse verkiezingsprogramma's

Figuur 4. Beleidsvoorstellen ten aanzien van politieke vertegenwoordiging en rechtsstaat, 2006-2017



Bron: Eigen analyse van verkiezingsprogramma's

## Conclusie

Als men de opstelling van de PVV bekijkt, dan is er vooral in de periode na 2012 – na de mislukking van het experiment met regeringsdeelname als gedoogpartij – sprake van radicalisering en een daarmee gepaard gaand toenemend isolement. Dat geldt niet voor alle thema's even sterk. Het gold bijvoorbeeld niet voor het beleid dat de PVV voorstond ten aanzien van immigratie en islam, maar wel wat betreft de toon bij deze onderwerpen. De PVV heeft vanaf het begin een koers gevolgd die uitgesproken anti-immigratie en anti-islam was. De partij had in 2010, toen zij als gedoogpartner tot het eerste kabinet-Rutte toetrad, al een pakket aan verstrekkende beleidsvoorstellen met betrekking tot immigratie en integratie. Dat pakket is sindsdien grotendeels gelijk gebleven. Wilders koos al vroeg voor een anti-islamstellingname die niet alleen programmatisch vergaand, maar ook qua toon hard was. Doorspekt met oorlogsmetaforen werd verzet tegen de

nieuwe bezettingsmacht gepredikt. De harde benadering werd na 2012 voortgezet en nog sterker aangezet; de zogeheten ‘Marokkanen’-uitspraak van Wilders leidde tot veel ophef, verder politiek isolement en een veroordeling door de rechter.

De pvv heeft zich na 2012 ook minder aangetrokken van kritiek op contacten of samenwerking met omstreden leiders van radicaal-rechtse partijen zoals het Front National en het Vlaams Belang, die aanvankelijk zorgvuldig gemeden werden. De radicalisering van de pvv komt bij uitstek naar voren met betrekking tot Europese integratie: de partij heeft sindsdien een Nexit en uittreding van Nederland uit de euro bepleit. Zij behoort daarmee samen met FvD tot de meest eurosceptische partijen in West-Europa. Ook profileerde de pvv zich na 2012 in het parlement sterker als buitenstaander. Wat populisme betreft, is er aangaande de retoriek en voorstellen voor de inrichting van de Nederlandse democratie in de loop der tijd weinig veranderd; de partij kiest consistent voor versterking van volksmacht en afzwakking van parlementaire vertegenwoordiging en de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht.

De pvv is gaandeweg in het gevestigde Nederlandse politieke veld geïsoleerd komen te staan. De afstand ten aanzien van de middenpartijen is in allerlei opzichten groot. Wat betreft het immigratie- en integratiebeleid is de kloof ter linkerzijde alleen maar toegenomen. Aan de rechterzijde van het politieke spectrum is de vvd weliswaar enigszins opgeschoven naar een meer restrictieve en monoculturele positie, maar de afstand is groot gebleven. vvd en cda hebben zich na 2012 verder gedistantieerd van de pvv door toekomstige samenwerking als coalitiepartners af te wijzen. Niet alleen is de partij in het parlement geïsoleerd geraakt, het perspectief op samenwerking met de gevestigde partijen in een regeringscoalitie is ook vervaagd. Met de komst van Forum voor Democratie is daarbij de mogelijkheid van electorale achteruitgang in het verschieft gekomen, zoals al is gebleken bij de Provinciale Statenverkiezingen van maart en de Europese verkiezingen in mei 2019. Al met al ziet de toekomst van de pvv er niet rooskleurig uit.

# 6.

## DE KRUISTOCHT VAN GEERT WILDERS

DE PVV ALS VERTOLKER VAN EEN  
NIEUWE IDENTITEITSPOLITIEK

*Merijn Oudenampsen*

### *Introductie*

Vlak na de terreuraanslagen van 9/11 was Geert Wilders te gast bij het televisieprogramma Barend en Van Dorp. Wilders, toen nog Tweede Kamerlid voor de vvd, nam stelling tegen de anti-islampolitiek van de rechtse populist Pim Fortuyn. 'In tegenstelling tot Pim Fortuyn die oproept tot een kruistocht, of wat is het, een Koude Oorlog tegen de islam – wat een verwerpelijke opmerking is omdat hij daarmee alle moslims op één hoop gooit – heb ik van begin af aan gezegd: de islam, daar is niets mis mee, het is een te respecteren godsdienst.' Volgens de toenmalige rechtsbuiten van de vvd moest er een duidelijk onderscheid gemaakt worden: 'Ook de meeste moslims ter wereld, maar ook in Nederland, zijn goede burgers waar niets mis mee is. Het gaat om dat kleine stukje moslimextremisme.'<sup>1</sup>

Na de oprichting van de Partij voor de Vrijheid (pvv) in 2006 zou Wilders radicaal van mening veranderen. De islam werd door hem beschreven als een gewelddadige ideologie, gericht op de vernietiging van het Westen. De 'kruistocht tegen de islam' waar hij in 2001 nog op afgaf, zou uitgroeien tot het allesbepalende agendapunt van de pvv. Het thema islam is zelfs zo'n belangrijke plaats gaan innemen in het partijprogramma, dat de pvv vaak gekarakteriseerd is als een *one-issue* beweging. Wie na vijftien jaar de balans wil opmaken van de maatschappelijke impact van Wilders en de pvv, zal de partij bovenal in dit licht moeten zien.

De pvv is met haar anti-islampolitiek zo beeldbepalend geweest in de Nederlandse politiek, dat het soms moeilijk is daar een voorstelling van te maken zonder de continue media-interventies van de pvv in gedachten. De werkelijke invloed van de pvv is echter lastig concreet te maken. Enerzijds omdat de anti-islampolitiek van Wilders niet exclusief is voor de pvv, maar afgekeken is van andere Nederlandse politici – in het bijzonder Fortuyn en de vvd'ers Ayaan Hirsi Ali en Frits Bolkestein. Anderzijds omdat deze invloed in mindere mate tot uiting is gekomen in concreet beleid, en eerder af te meten is aan het politieke klimaat en zelfs de politieke taal die overheerst.



Pim Fortuyn op het congres van Leefbaar Nederland op 25 november 2001, waar hij tot lijsttrekker van die partij werd verkozen.

De politicologen Huib Pellikaan, Sarah de Lange en Tom van der Meer verklaarden de doorbraak van Fortuyn uit het feit dat hij een nieuwe politieke tegenstelling leidend wist te maken, die vanaf dat punt het politieke spel ging bepalen.<sup>2</sup> De auteurs baseerden hun analyse op het werk van de beroemde Amerikaanse politicoloog Elmer Schattschneider, die de essentiële rol van conflict in de moderne democratie heeft benadrukt. Volgens Schattschneider wordt het politieke veld



gestructureerd aan de hand van een beperkt aantal scheidslijnen of conflictdimensies. Tijdens de paarse coalities in de jaren negentig, zo stelden de drie politicologen, verflauwden de oude sociaaleconomische en levensbeschouwelijke scheidslijnen die voorheen de politieke agenda bepaalden. Het stelde Fortuyn in staat een nieuwe conflictdimensie leidend te maken die draaide om culturele identiteit, meer in het bijzonder het thema islam, immigratie en multiculturalisme. De opkomst van deze tegenstelling ging vergezeld van een nieuw politiek discours – een nieuwe identiteitspolitiek – waarin een groots beschavingsconflict werd geschetst tussen het Westen en de islam. Waar Fortuyn deze sociaal-culturele scheidslijn voor het eerst leidend heeft weten te maken, daar heeft de pvv een centrale rol gespeeld in de bestendiging daarvan.

Deze bijdrage richt zich daarmee op het politieke discours en de aanbodzijde van de politiek. Het betoog valt uiteen in twee delen. Allereerst wordt kort ingegaan op de theorie van Schattschneider en haar relevantie voor de weging van de rol van de pvv. Vervolgens wordt een historisch overzicht gegeven van de opkomst en invloed van deze nieuwe identiteitspolitiek.

### *Een nieuwe conflictdimensie*

In 1960 kwam Schattschneiders boek *The Semi-Sovereign People* uit.<sup>3</sup> In essentie bouwt hij daarin voort op de opvatting van de Oostenrijkse econoom en politieke wetenschapper Joseph Schumpeter, die democratie definieerde als keuze tussen onderling concurrerende elites. De politieke concurrentie, aldus Schattschneider, is gestructureerd aan de hand van een aantal scheidslijnen. Welke conflicten dominant zijn binnen een bepaalde politieke context, bepaalt ook wat voor type politieke ideeën en politieke eisen voor het voetlicht komen. Bepaalde conflicten kunnen daarbij op de voorgrond treden en vervolgens ingesloten raken, waardoor alternatieve verhalen nauwelijks meer aan bod komen.

Belangrijk is dat politieke strijd niet enkel een reflectie is van al bestaande sociale en politieke tegenstellingen onder het electoraat, maar ook een structuur verschaft waarin deze coherentie en relevantie krijgen voor burgers. Kiezers zeiden over Fortuyn en Wilders: ‘hij zegt wat ik denk’. Volgen we Schattschneider, dan bedoelen ze daarmee: ‘hij

neemt een positie in het politieke veld in, waardoor ik mijn mening in politieke zin kan plaatsen.’ Anders gezegd: politieke partijen en opiniemakers hebben een belangrijke vormende invloed op de scheidslijnen die centraal staan in de politiek. Zij kunnen kiezers mobiliseren en socialiseren aan de hand van een bepaalde tegenstelling en deze zo verder consolideren. Politiek draait daarmee ook om het ‘bevriezen’ van de bestaande scheidslijnen en het voorkómen van het opkomen van andere scheidslijnen, waardoor buitenstaanders opeens een kans kunnen krijgen. De meest krachtige en vernietigende vorm van politieke strategie, aldus Schattschneider, is om de aandacht te verleggen van het ene conflict naar het andere.

De Leidse politicoloog Peter Mair bouwde voort op Schattschneider in zijn werk over veranderende partijsystemen en benadrukte daarbij de vormende rol van partijelites:

It is they who ultimately set the agenda, and it is they who ultimately determine the terms of references through which we, as voters and citizens, understand and interpret the political world.<sup>4</sup>

In de lezing van Mair zijn het politieke partijen die burgers mobiliseren en ‘inculcate a set of enduring political identities.’<sup>5</sup> Alhoewel het woord ‘discours’ niet of nauwelijks voorkomt in zijn werk, benadrukt Mair wel dat toonaangevende scheidslijnen gepaard gaan met een bepaalde politieke taal waartoe ieder die aan het debat deelneemt zich moet verhouden:

There is, in short, a prevailing language of politics, which obliges certain issues to be translated before they can even enter the debate, and which often acts to freeze out other alternative perspectives more or less completely.<sup>6</sup>

In de twintigste eeuw was lange tijd een hoofdrol weggelegd voor de sociaaleconomische links-rechtsconflictdimensie. Mair observeerde echter dat het belang van deze tegenstelling navenant was afgenomen in de jaren negentig. De impact van Fortuyn en het rechts-populisme wordt in het verlengde van zijn analyse dan ook gezien als een gevolg van het feit dat Fortuyn een nieuwe culturele tegenstelling dominant

wist te maken op het gebied van islam, immigratie en integratie, waar-  
toe alle partijen zich gingen verhouden.<sup>7</sup> Het bestaande onderzoek op  
dit terrein heeft zich bovenal geconcentreerd op de vraagzijde van deze  
nieuwe scheidslijn (de veranderde attitudes onder de bevolking met  
betrekking tot islam, immigratie en integratie).<sup>8</sup> De aanbodzijde, waar  
deze bijdrage zich op richt, heeft relatief minder aandacht gekregen.<sup>9</sup>

De opkomst van de sociaal-culturele scheidslijn ging gepaard met  
de entree van een nieuw identiteitspolitiek discours, dat zich in de daar-  
opvolgende jaren ontwikkelde tot de dominante taal van de Neder-  
landse politiek, waaraan andere (sociaaleconomische) tegenstellingen  
ondergeschikt werden gemaakt. Alhoewel Fortuyn niet degene was die  
deze identiteitspolitiek het eerst had ontwikkeld, was hij degene die  
deze voor het eerst leidend wist te maken. De invloed van de pvv ligt  
er bovenal in dat zij in de daaropvolgende jaren deze identiteitspolitiek  
verder heeft weten uit te bouwen, en zo de dominantie van de soci-  
aal-culturele conflictdimensie heeft weten te 'bevriezen'. In een poging  
de pvv de wind uit de zeilen te nemen, hebben de gevestigde partijen  
deze identiteitspolitiek veelal in meer gematigde vorm overgenomen.

De opkomst van deze sociaal-culturele tegenstelling beperkt zich  
natuurlijk niet tot Nederland. In heel de westerse wereld is er sprake  
van een trend van groeiend anti-moslimsentiment, die als onderdeel  
wordt gezien van een diepere verschuiving in partijsystemen, van so-  
ciaaleconomische naar culturele scheidslijnen. De islam is een sym-  
bolisch referentiepunt geworden voor een hele waaier aan culturele  
ongenoegens in de Europese politiek, waaronder genderongelijkheid,  
homorechten, seksuele vrijheid, de rol van de Europese Unie, secula-  
risme, de teloorgang van het christendom, ongenoegens over raciale  
diversiteit en demografische zorgen.<sup>10</sup> Deze internationale tendens be-  
tekent echter niet dat het succes van een dergelijke identiteitspolitiek  
een gegeven is. Zelfs al is er een voedingsbodem aanwezig, dan zijn  
er alsnog concrete politieke inspanningen nodig om een dergelijke  
voedingsbodem politiek vrucht te doen dragen.

### *De botsing der beschavingen*

De oorsprong van deze nieuwe identiteitspolitiek is te herleiden tot  
de val van de Berlijnse Muur en het einde van de Koude Oorlog. De

oude (geo)politieke tegenstellingen verloren aan betekenis. De Amerikaanse neoconservatief en politicoloog Francis Fukuyama lanceerde in 1989 zijn beroemde stelling over het einde van de geschiedenis, in het neoconservatieve kwartaalblad *The National Interest*. Met zijn stelling doelde Fukuyama op het definitief wegvallen van ideologisch conflict: de alternatieven voor de liberale marktorde hadden het onderspit gedolven.<sup>11</sup> Zijn these ontlokte onmiddellijk een storm aan reacties. Velen stelden dat het communisme nog lang niet dood en begraven was, anderen wezen naar de islam als nieuwe rivaal voor de liberale democratie.<sup>12</sup> De politicoloog en neoconservatief Samuel Huntington, de voormalige promotor van Fukuyama, kwalificeerde diens stelling in het daaropvolgende nummer als intellectuele gril. Huntington verwees naar het eerdere debat over het einde van de ideologie in de jaren zestig, toen men dacht dat religie, etniciteit en nationalisme zouden verwateren door modernisering. Dat was prematuur gebleken, want dit soort identiteiten hadden zich in de jaren tachtig ontwikkeld tot 'the dominant bases of political action in most societies'. 'The revival of religion is now a global phenomenon', zo stelde Huntington vast.<sup>13</sup>

Daarmee gaf Huntington alvast een voorschot op zijn eigen grote verhaal. In 1993 publiceerde hij het essay 'The Clash of Civilizations?' in het tijdschrift *Foreign Affairs*. Daarin stelde hij dat de oude ideologische tegenstellingen uit de Koude Oorlog vervangen zouden worden door een nieuwe identiteitspolitiek, oftewel tegenstellingen op basis van religieuze en culturele identiteit: 'As people define their identity in ethnic and religious terms, they are likely to see an "us" versus "them" relation existing between themselves and people of different ethnicity or religion', aldus Huntington.<sup>14</sup>

Volgens Huntington kon de wereld tegen het einde van de twintigste eeuw onderverdeeld worden in een reeks van acht wereldbeschavingen. 'The fault lines between civilizations will be the battle lines of the future.' Conflict zou in toenemende mate plaatsvinden tussen deze beschavingen, in het bijzonder de westerse christelijke beschaving aan de ene kant, en de islamitische en confucianistische beschaving aan de andere zijde. Hij beschreef hiermee niet enkel een ontwikkeling van attitudes aan de basis; een dergelijke identiteitspolitiek zou in zijn ogen een belangrijk deel gaan uitmaken van de strategieën van politieke elites:

Decreasingly able to mobilize support and form coalitions on the basis of ideology, governments and groups will increasingly attempt to mobilize support by appealing to common religion and civilization identity.<sup>15</sup>

Het essay van Huntington kon op twee manieren gelezen worden: als beschrijvende analyse of als een politieke aanbeveling (om conflict opnieuw te definiëren, in de geest van Schattschneider). Het prescriptieve karakter van Huntingtons theorie kwam duidelijk naar voren in het geruchtmakende boek waartoe hij zijn essay had uitgewerkt: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. In een beroemde passage in de inleiding haalde hij een karakter aan uit de roman *Dead Laagoon* van de auteur Michael Dibdin. Hierin wordt een nationalistische demagoog opgevoerd, die verkondigt dat 'There can be no true friends without true enemies. Unless we hate what we are not, we cannot love what we are.'<sup>16</sup> Degenen die deze waarheden probeerden te ontkennen, verloochenden zichzelf en hun cultuur, aldus de demagoog.

Huntington omarmde dit vriend-vijanden denken en bombardeerde dit tot centrale filosofie van een nieuw tijdperk, hij noemde het 'a grim *Weltanschauung* for this new era'. 'For peoples seeking identity and reinventing ethnicity, enemies are essential, and the potentially most dangerous enmities occur across the fault lines between the world's major civilizations.'<sup>17</sup> Huntington wees bovenal op de islamitische beschaving als een mogelijke bron van vijandschap voor het Westen. '[The] centuries-old military interaction between the West and the Islam is unlikely to decline. It could become more virulent,' zo suggereerde hij.<sup>18</sup>

Huntington had de term 'botsing der beschavingen' niet zelf gemunt. Dat was de aan Stanford University verbonden oriëntalist Bernard Lewis, die al sinds de jaren vijftig een dergelijke clash verkondigde.<sup>19</sup> Hij publiceerde in 1990 – een maand na aanvang van de Eerste Golfoorlog – het essay 'The Roots of Muslim Rage' in het Amerikaanse opinieblad *The Atlantic*. Hierin beschreef Lewis de opkomst van het moslimfundamentalisme. Hij stelde dat dit de terugkeer betekende van een oude vijandelijkheid die de islam als beschaving altijd al had gekoesterd richting het Westen.

This is no less than a clash of civilizations – the perhaps irrational but surely historic reaction of an ancient rival against

our Judeo-Christian heritage, our secular present, and the worldwide expansion of both.<sup>20</sup>

Het waren volgens Lewis niet de westerse interventies in het Midden-Oosten, of de westerse steun voor dictators die tot zo veel afkeer van het Westen leidden. Nee, de onmin richting het Westen onder moslims was bovenal cultureel en religieus gemotiveerd:

It goes beyond hostility to specific interests or actions or policies or even countries and becomes a rejection of Western civilization as such, not only what it does but what it is, and the principles and values that it practices and professes. These are indeed seen as innate evil, and those who promote them or accept them as the 'enemies of God'.<sup>21</sup>

Lewis kwam tot deze alarmerende conclusie omdat hij het moslim-fundamentalisme en diens afkeer van het 'goddeloze' Westen als maatgevend beschouwde voor de moslimwereld in haar geheel. Het moslimfundamentalisme dat in de jaren negentig opgang vond, werd door Lewis niet beschreven als een extreme of buitengewone interpretatie van de islam. Hij karakteriseerde het als een authentieke herbronning, een terugkeer naar de 'classical Islamic view'. Deze analytische zet nam Huntington over. In zijn 'Clash of civilizations'-essay spelen fundamentalistische bewegingen een belangrijke rol als authentieke vertegenwoordigers van beschavingen: ze verschaffen beschavingen hun religieuze identiteit en 'verenigen' deze.<sup>22</sup>

Als nieuw ideologisch discours had de theorie van de botsing der beschavingen een aantal concrete politieke implicaties. Zoals de Franse islamdeskundige Gilles Kepel opmerkte, werd het overgeleverde vijandbeeld uit de Koude Oorlog van een centraal georganiseerde ideologische rivaal (de communistische Sovjet-Unie) opnieuw gebruikt en op een wereldreligie geplakt die in werkelijkheid zeer verdeeld was.<sup>23</sup> De 'islamitische beschaving' was volgens Kepel nog eerder met zichzelf in conflict dan met het Westen. Het theocratische regime in Saoedi-Arabië bijvoorbeeld, waar de meerderheid van de 9/11-vliegtuigkapers vandaan kwam, was al tijden een belangrijke westerse bondgenoot. Het land was tegelijkertijd in een langselepande geopolitieke machtsstrijd verwickeld met het islamitische regime in

Iran. De islam als beschaving is politiek, ideologisch en religieus veel sterker gefragmenteerd dan de Sovjet-Unie dat was, aldus Kepel. Mekka is niet het Moskou van de islam.

Tegelijkertijd leidde de retoriek van de botsing der beschavingen ook tot een herdefiniëring van de westerse identiteit. Lewis en Huntington benadrukten het christelijke karakter van de identiteit van het Westen, en portretteerden de westerse seculiere moderniteit als een product van het christendom, als 'joods-christelijk' erfgoed. De moderne liberale waarden in het Westen werden zo van een christelijk cultureel etiket voorzien en tegelijkertijd tegenover de islam gesteld. De theorie gaat er daarmee van uit dat het Westen en de islam twee losstaande culturele monolieten zijn die fundamenteel incompatibel en antagonistisch zijn. Deze culturele tegenstelling werd tot inzet gemaakt van een nieuw ideologisch conflict op wereldschaal, dat draaide om twee uiterste polen: de afwijzing van het Westen door moslims, of hun omarming van westerse waarden. De kracht en vitaliteit van culturen waren daarbij van centraal belang. Degenen die kanttekeningen plaatsten bij de superioriteit van de westerse cultuur (de cultuurrelativisten) werden op zijn best als ondermijnend en op zijn slechtst als cultuurverraders gezien.

### *Een koude oorlog tegen de islam*

Het discours van de botsing der beschavingen vond ook in Nederland snel opgang, in de nasleep van de val van de Berlijnse Muur november 1989. In de zomer van dat jaar had Francis Fukuyama zijn these over het einde van de geschiedenis gepresenteerd. In een debat aan de Universiteit Leiden op 7 december 1989 reageerde toenmalig VVD-leider Frits Bolkestein afwijzend. Bolkestein ontleende veel inspiratie aan het neoconservatisme en volgde de Amerikaanse intellectuele ontwikkelingen op de voet.<sup>24</sup> In een inleiding die in *de Volkskrant* werd gepubliceerd onder de droge titel 'Einde van de geschiedenis laat nog even op zich wachten', somde Bolkestein zijn kritiek op.<sup>25</sup> Net als Huntington stelde hij dat de geschiedenis niet ten einde was. Bolkestein identificeerde in het bijzonder de islam als een 'concurrerende ideologie' voor het Westen: 'Feit blijft dat de wereld een miljard moslims telt, van wie velen hun godsdienst superieur achten aan het "godeloze,

materialistische en egoïstische liberalisme” van het Westen.’ Hij wees daarbij op demografische factoren, op de leden van de gefrustreerde islamitische intelligentsia die ‘avond aan avond de televisiebeelden van onze postmoderne samenleving te zien krijgen’, op de Rushdie-affaire en de controverse in Frankrijk over de hoofddoek.

Deze stelling werkte Bolkestein in 1991 verder uit in een controversiële lezing voor het congres van de Liberale Internationale in Luzern. De tekst maakte een storm van reacties los. Het vormde het startschot van het ‘minderhedendebat’, dat de Nederlandse politiek in de daaropvolgende jaren zou gaan bepalen:

De Europese beschaving, wat zij verder ook op haar geweten mag hebben, is doordrenkt van de waarden van het christendom. Ook een liberale politicus zal dat erkennen. Na een lange geschiedenis met tal van zwarte bladzijden hebben rationalisme, humanisme en christendom een aantal fundamentele politieke beginselen voortgebracht, zoals: de scheiding van kerk en staat, de vrijheid van meningsuiting, de verdraagzaamheid en de non-discriminatie. Het liberalisme claimt universele geldigheid en waarde voor deze beginselen. Dat is zijn politieke visie. Dit betekent dat volgens het liberalisme een beschaving die deze beginselen in ere houdt, hoger staat dan een beschaving die dat niet doet.<sup>26</sup>

Volgens Bolkestein vormde de aanwezigheid van een groot aantal moslimmigranten een bedreiging voor de Europese waarden, die compromisloos verdedigd moesten worden. Dat was des te urgenter vanwege het ‘cultuurrelativisme’ van progressieve intellectuelen, die de ernst van deze bedreiging ontkenden. Bolkesteins lezing in Luzern vormde in feite een vertaling van Lewis’ theorie van de botsing der beschavingen naar het integratiedebat, waarbij de integratie van moslimmigranten gepresenteerd werd als een conflict met een ‘concurrerende ideologie’: de islamitische beschaving. In plaats van universele waarden te formuleren die boven culturen verheven zijn en daardoor als bindmiddel kunnen dienen voor burgers met verschillende culturele achtergronden, worden liberale waarden in dit discours gekoppeld aan de christelijke cultuur en tot inzet gemaakt van een nieuwe identiteitspolitiek.



Pim Fortuyn werkte deze identiteitspolitiek verder uit en radicaliseerde deze in zijn boek uit 1997, *Tegen de islamisering van onze cultuur. De Nederlandse identiteit als fundament*. Fortuyn bouwde hierin duidelijk voort op Huntington en diens ideeën over het gebruik van vriend-vijandtegenstellingen in de politiek. Hij introduceerde zich bij een journalist van *The Wall Street Journal* als ‘de Samuel Huntington van de Nederlandse politiek’.<sup>27</sup> Het probleem waar Fortuyn het boek mee begint, is verrassend genoeg niet de islam; het is de identiteitscrisis van het Westen sinds het einde van de Koude Oorlog:

Het wegvallen van de vijand, het staatssocialisme, laat ons echter achter als een keizer zonder kleren. Onze eigen energie, positieve instelling en identiteit waren te veel verward geraakt met het beeld dat wij ons van het land hadden gevormd. Wij waren alles wat zij niet waren. Het blijkt moeilijk om, als dat beeld wegvalt, een beeld van onszelf op te bouwen, waarin wij in positieve en negatieve termen zeggen wie we zijn, wat we willen, wat ons drijft en waar we vandaan komen.<sup>28</sup>

In zijn boek prijst Fortuyn de Amerikaanse president Ronald Reagan en diens beschrijving van de Sovjet-Unie als ‘het rijk van de duivel’. Fortuyn noemt dit een ‘zeer succesvolle strategie die beslist voor herhaling vatbaar is’ als het aankomt op de islam.<sup>29</sup> In de week voor de moslimfundamentalistische aanslagen van 9/11 publiceerde Fortuyn een column in *Elsevier* waarin hij oproept tot een koude oorlog tegen de islam. ‘De rol van het communisme’ als bedreiging voor westerse waarden ‘was overgenomen door de islam’.<sup>30</sup> De politieke doorbraak van Fortuyn in de media en de peilingen viel samen met de mondiale geopolitieke aardverschuivingen in de nasleep van 9/11 en de daaropvolgende oorlog tegen terreur onder leiding van de Amerikaanse president George W. Bush. In de tweede editie van *Tegen de islamisering van onze cultuur*, uitgegeven in reactie op 9/11, zou Fortuyn de betekenis van zijn oproep nog verduidelijken:

Vóór de aanslagen in de VS heb ik in mijn voorlaatste column in *Elsevier* opgeroepen tot een koude oorlog tegen de islam. Ik bedoelde daarmee net als de voorgaande koude

oorlog – dat is dus een oorlog met argumenten en in woorden, geen hete, gewapende oorlog – tegen het communisme, een ideologische strijd met de islam, met als doel de aanhangers daarvan ervan te overtuigen dat zij beter af zijn, indien zij loyaal en royaal de kernnormen en -waarden van de moderniteit omarmen.

De mogelijkheid van een gemoderniseerde, westerse islam blijft echter buiten beeld binnen dit discours, omdat het Westen en de islam immer als elkaars tegenpolen fungeren. Zo schrijft Fortuyn over ‘onoverbrugbare verschillen’ tussen de Nederlandse ‘joods-christelijke humanistische cultuur’ en de cultuur van de islam, zelfs in haar ‘liberale varianten’.<sup>31</sup> De koude oorlog tegen de islam is voor Fortuyn in essentie een ideeënstrijd om de *hearts and minds* van moslims te winnen, om ze ervan te overtuigen hun geloof achter zich te laten en te kiezen voor de normen en waarden van het Westen. Fortuyn eindigt het boek dan ook met een oproep tot verdediging van de westerse normen en waarden, ‘met het woord als wapen’.

Belangrijk is dat in de Verenigde Staten immigratie en integratie niet op deze wijze gepolitiseerd zouden worden (tot het aantreden van de Amerikaanse president Donald Trump in januari 2017). In het boek van Huntington ligt de nadruk bovenal op geopolitiek en buitenlands beleid, en zelfs op dat terrein zou dit discours niet politiek dominant worden.<sup>32</sup> George W. Bush benadrukte dat zijn regering een strijd tegen terreur voerde en niet tegen de islam. ‘The face of terror is not the true faith of Islam’, stelde hij kort na 9/11. De Amerikaanse bevolking moest weten dat aanslagen op onschuldige burgerslachtoffers ‘violate the fundamental tenets of the Islamic faith’ en dat de moslimbevolking met respect behandeld diende te worden.<sup>33</sup> De stellingname van Geert Wilders bij Barend en Van Dorp, tegen de ‘kruistocht’ van Fortuyn, had eenzelfde teneur. Wilders liep in 2002 en 2003 weliswaar voorop in de strijd tegen moslimextremisme en fundamentalistische regimes, maar zag de islam als zodanig nog niet als vijand.

Na 9/11 won de these van de botsing der beschavingen om begrijpelijke redenen aan overtuigingskracht. Een nieuwe stem maakte opgang, die een belangrijke invloed zou uitoefenen op Geert Wilders. De Somalische islamcritica Ayaan Hirsi Ali maakte haar geruchtmakende entree in de maanden na 9/11. Ze zou vanaf 2003 een controversiële politieke

carrière bij de vvd doorlopen, waar ze nauw samenwerkte met Wilders, die haar islamkritiek voor een belangrijk deel zou overnemen.

Hirsi Ali had in haar jeugd deel uitgemaakt van de moslimfundamentalistische beweging. Ze had het werk van islamisten gelezen als Sayyid Qutb en Abul Ala Maududi, die de islam in de twintigste eeuw probeerden te moderniseren en opnieuw uit te vinden als een geïntegreerde politieke ideologie die kon concurreren met moderne westerse ideologieën als het nationalisme, communisme en liberalisme. Deze islamisten pleitten voor een nationale staat die de islam zou invoeren als een geïntegreerd maatschappelijk systeem dat economie, maatschappij en politiek omvat. Zij gaven nieuwe betekenis aan de jihad als een leninistische revolutionaire voorhoedestrijd tegen ongelovige regeringen. Ook al zijn deze nationale staat en de revolutionaire strijd onmiskenbaar een moderne vinding, zij presenteerden deze visie als de ‘ware’ en ‘zuivere’ islam, in tegenstelling tot de verouderde denkbelden van traditionele geestelijken.<sup>34</sup>

Na haar aankomst in Nederland en haar studie politicologie in Leiden (waar ze onder meer les kreeg van islamcriticus Paul Cliteur), zou Hirsi Ali het werk van Bernard Lewis en Samuel Huntington ontdekken, waar ze haar eigen islamkritiek op baseerde.<sup>35</sup> In navolging van Lewis beschreef Hirsi Ali de zojuist genoemde fundamentalistische stroming binnen de islam consequent als ‘de ware islam’. Anders gezegd: in haar boeken nam Hirsi Ali de fundamentalistische interpretatie van de islam over, en gebruikte deze als basis voor haar kritiek op de religie in haar geheel. In haar ogen zijn de denkbelden van de Al Qaida-leider Osama Bin Laden geen extreme en gewelddadige interpretatie van de islam. Het is de religie zelf die inherent extreem, totalitair en gewelddadig is. De werkelijke bron van de aanslagen van 9/11 was dan ook niet Bin Laden, maar de islam. ‘De profeet Mohammed was de morele leider, niet Bin Laden.’<sup>36</sup>

Het vormde een voorbode van Wilders’ stelling dat de islam geen religie is, maar een totalitaire ideologie. Hirsi Ali werd zo een van de belangrijkste vertolkers van de botsing der beschavingen in Nederland. De brute moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh verscherpten de tegenstellingen verder in Nederland. Geert Wilders en Ayaan Hirsi Ali moesten vanwege doodsb bedreigingen onderduiken. Het publieke debat escaleerde en het beeld begon post te vatten dat Nederland daadwerkelijk een frontlinie was in de wereldwijde botsing

der beschavingen. ‘The greatest advantage of Huntington’s civilizational model of international relations is that it reflects the world as it is – not as we wish it to be’, zou Hirsi Ali later schrijven in *The Wall Street Journal*. ‘It allows us to distinguish friends from enemies.’<sup>37</sup>

### *De islamdenkbeelden van Geert Wilders*

De islamdenkbeelden van Geert Wilders bouwen in belangrijke mate voort op de eerdergenoemde auteurs, later aangevuld met meer obscure samenzweringstheorieën.<sup>38</sup> Door de jaren heen is een duidelijk proces van radicalisering te zien. Wilders en Hirsi Ali schreven in 2003 samen in *NRC Handelsblad* het opiniestuk ‘Tijd voor een liberale jihad’. Daarin pleitten zij voor de felle bestrijding van extremistische imams, door het sluiten van moskeeën en scholen die door Saoedi-Arabië gefinancierd worden. Ondanks de scherpe toon van het artikel wordt nog een duidelijk onderscheid gemaakt tussen moslimextremisme en de islamitische mainstream die daartegen beschermd moet worden: ‘Zeker niet alle imams zijn radicaal, en evenmin zijn alle gelovigen fundamentalisten. Maar de historie leert ons dat radicale bewegingen snel en onverwachts een olievlekwerking kunnen krijgen.’<sup>39</sup>

Ook in *Kies voor Vrijheid* uit 2005 stelt Wilders nog dat de groep ‘die in feite een fascistische ideologie aanhangt’ een extremistische minderheid is onder de moslims. Deze groep zou in Nederland slechts uit ‘een paar honderd man’ bestaan.<sup>40</sup> Daarnaast is er een grotere groep van vijf procent die volgens Wilders gekozen zou hebben voor de radicale islam, en die met enige moeite nog op andere gedachten gebracht zou kunnen worden. De overgrote meerderheid van de moslims is ‘niet extreem, terroristisch of crimineel’. Wilders beschuldigt op dit punt de overheid ervan dat ‘zij geen onderscheid heeft gemaakt tussen radicalen en niet-radicalen’, want zo ontstaat ‘het beeld dat alle imams en alle moskeeën niet deugen, en eigenlijk ook alle moslims niet’. ‘De meerderheid van de gematigde moslims’, zo schrijft Wilders, ‘worden volstrekt ten onrechte, over een kam geschoren met kwaadwillenden’.<sup>41</sup> Het is alleszins opvallend. Want niet lang daarna zou Wilders zelf degenen worden die structureel weigert een dergelijk onderscheid te maken.

Met de oprichting van de pvv radicaliseert de islamvisie van Wilders verder. Het eerste partijprogramma *Klare wijn* uit 2006 stelt dat

de islam 'in zijn politiek-theologische uitwerking' een 'beweging is die zich tegen de westerse beschaving als zodanig richt'. Door de komst van moslimimmigranten is de verdediging van de westerse identiteit geboden. De 'zuivere islam' is volgens de pvv 'intrinsiek a-democratisch'. De Nederlandse moslimgemeenschap kan niet vertrouwd worden om de orde en spelregels van de Nederlandse rechtsstaat te accepteren, en vandaar dat hen niet evenveel 'grondwettelijke rechten en vrijheden' toekomen als andere groepen in Nederland. Liberale, 'werkelijk gematigde moslims' daarentegen verdienen steun.<sup>42</sup>

Ook dit laatste voorbehoud verdwijnt het jaar daarop. 'Ik roep het al jaren: een gematigde islam bestaat niet', schrijft Wilders in augustus 2007 in *de Volkskrant*. Hij bepleit een verbod op de Koran, een boek dat hij vergelijkt met *Mein Kampf* van Adolf Hitler: 'De kern van het probleem is de fascistische islam, de zieke ideologie van Allah en Mohammed zoals neergelegd in de islamitische *Mein Kampf*: de Koran.'<sup>43</sup> Wilders komt tot deze conclusie door de gelijkstelling van het moderne moslimfundamentalisme van Qutb en Maududi met de gehele religie, een discursieve strategie die vvd'er Hirs Ali al eerder had toegepast. In het uitvoerigste boek van Wilders, *Marked for Death. Islam's War Against the West and Me*, wordt de islamist Maududi dan ook herhaaldelijk opgevoerd als fundering voor de claim dat islam geen religie is, maar een totalitaire antiwesterse ideologie:

Islam is not merely a religious creed [but] a revolutionary ideology,' Pakistani Salafist leader Syed Abdul Ala Maududi declared, 'and jihad refers to that revolutionary struggle... to destroy all states and governments anywhere on the face of the earth, which are opposed to the ideology and program of Islam.'<sup>44</sup>

Wat Wilders nog eerder beschreef als een radicale of extremistische minderheidsstroming binnen de islam, wordt nu het gezicht van de religie als zodanig. Een rapport van de Raad van Europa wijst erop dat het op deze wijze door elkaar halen van moslimfundamentalisme en islam, een strategie is die terugkomt bij verschillende radicaal-rechtse partijen, zoals het Franse Front National, de Nederlandse pvv, het Belgische Vlaams Belang, en de Schweizerische Volkspartei.<sup>45</sup> Zo komt Wilders tot zijn kruistocht tegen de islam. De verdere radicalisering

van zijn islamvisie lijkt daarmee niet een direct psychologisch gevolg van de moord op Theo van Gogh of de bedreigingen aan zijn adres, zoals politicoloog Meindert Fennema heeft geopperd.<sup>46</sup> De radicalisering valt samen met de electorale uitbouw van zijn partij, enkele jaren na deze gebeurtenissen.

In bredere zin kunnen we stellen dat Wilders voortbouwt op de botsing der beschavingentheorie van Bernard Lewis, zoals die eerder is toepast op het Nederlandse immigratie- en integratiedebat door Bolkestein, Fortuyn en Hirsi Ali. Het is hetzelfde identiteitspolitieke discours dat geconstrueerd is rond een wij-zijtegenstelling tussen het moderne, joods-christelijke Westen en de ‘achterlijke’ islam. Referenties aan de kruistochten en de slag bij Wenen plaatsen hedendaagse immigratie- en integratieproblematiek in het licht van een eeuwenoude beschavingsstrijd.<sup>47</sup> De pvv pleit er daarbij voor om het non-discriminatiebeginsel uit artikel 1 van de Grondwet te vervangen door een verklaring over de joods-christelijke en humanistische bronnen van de westerse beschaving:

Onze Grondwet zegt niets over onze identiteit en afkomst. En dat is een gemiste kans omdat juist deze tekst een opsomming biedt van bijvoorbeeld onze rechten en vrijheden, de belangrijkste verworvenheden van de democratische rechtsstaat. Die democratische rechtsstaat is ontstaan vanuit een eeuwenoude discussie tussen de twee tradities die onze cultuur hebben geschapen: de joods-christelijke en de humanistische. De normen en waarden zoals die in het spanningsveld tussen deze tradities zijn voortgebracht, vormen onze dominante cultuur, en die verdient het als zodanig in een nieuw artikel 1 van onze Grondwet te worden vastgelegd. Zij vormen niet alleen de basis maar ook de grenzen van onze beschaving.<sup>48</sup>

Moslims worden zo op symbolische wijze uitgesloten van de Nederlandse identiteit. Het partijprogramma verwijst daarbij naar Frits Bolkestein – en diens uitspraken in de jaren negentig over de christelijke en humanistische bronnen van de westerse cultuur – als inspiratie. Bij Wilders echter neemt de anti-islamretoriek een meer extreme en

radicale vorm aan dan bij zijn voorgangers. Vier punten zijn in dit verband het vermelden waard.

Ten eerste ziet de pvv islamisering nu als een gecoördineerd plan. Bolkestein, Fortuyn en Hirsi Ali zagen de islam als een ideologische rivaal voor het Westen, en pleitten voor de krachtige verdediging van de westerse waarden. Migratie uit moslimlanden werd door hen echter niet gezien als een gecoördineerd islamiseringsproject. De pvv portretteert immigratie uit moslimlanden (en hoge geboortecijfers onder moslims) als onderdeel van een islamitisch kolonisatieproject. De partij verkondigt de Eurabië-samenzweringstheorie van de Egyptische auteur Bat Ye'or. Die theorie stelt dat er een geheim plan bestaat om Europa te islamiseren, bekokstoofd in de jaren zeventig door de Europese Gemeenschap en de Arabische Liga.<sup>49</sup> Wilders gebruikt daarbij het begrip *takiyya* – het idee dat moslims van hun religie mogen liegen om hun ware aard te verbergen – om te suggereren dat gematigde moslims niet te vertrouwen zijn.

Ten tweede worden Nederlandse elites niet enkel passiviteit, maar ook medeplichtigheid verweten. Het verwijt van de pvv aan de gevestigde elites is niet meer dat zij passief blijven en lijden aan politieke correctheid, multiculturalisme en/of cultuurrelativisme. Elites krijgen een actieve rol toebedeeld. In een rede tijdens het proces tegen Wilders in de jaren 2010-2011 vanwege zijn mogelijk strafbare uitspraken over de islam, spreekt de pvv-leider over 'de multiculturalistische elites die een totale oorlog tegen hun bevolking uitvechten'.<sup>50</sup> pvv-ideoloog Martin Bosma schrijft in zijn boek over een pact tussen links en de islam om *dhimmi's* (een term voor niet-moslims die onder een islamitisch regime een religieuze belasting betalen) van de Nederlandse bevolking te maken.<sup>51</sup>

Ten derde is de toon apocalyptischer geworden. Vertolkers van het idee van een botsing der beschavingen in Nederland zijn aanvankelijk geen ondergangsdenkens. Zo schrijft ook Wilders in *Kies voor Vrijheid* uit 2005 dat moslims voor de democratie kunnen worden gewonnen. Al snel verandert de toon en spreekt hij over een 'tsunami van islamisering'. 'Overall in Europa gaan de lichten uit', zegt Wilders ten tijde van zijn eerste proces.<sup>52</sup> In de jaren daarop schermt hij herhaaldelijk met een volksoorlog en zelfs een burgeroorlog: 'Ik hoop dat we in Nederland afscheid kunnen nemen van premier Rutte zodat er geen burgeroorlog komt', zo stelt Wilders in 2016.<sup>53</sup>

Ten vierde laat de pvv zich minder gelegen liggen aan de liberale rechtsorde. Al in zijn tijd als vvd-Kamerlid pleitte Wilders voor het preventief oppakken van terreurverdachten en het partijprogramma *Klare wijn* stelt voor om moslims minder 'grondwettelijke rechten en vrijheden' te doen toekomen dan andere Nederlanders. Maar na 2006 wordt de opstelling radicaler. De pvv is tegen godsdienstvrijheid voor moslims, tegen de vrijheid van onderwijs, wil overlast gevende moslimjongeren harder kunnen aanpakken en hen in het uiterste geval het Nederlandse paspoort ontnemen. De pvv is eveneens een voorstander van het opzeggen van internationale verdragen zoals het Vluchtelingenverdrag en het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (zie hiervoor de bijdrage van Voerman en Mazzoleni in deze bundel).

### *De nalatenschap van de PVV*

De aanslagen van 9/11 in 2001, met daaropvolgend de moord op Theo van Gogh in 2004, zorgden ervoor dat moslims en islam in het brandpunt van de maatschappelijke en politieke aandacht zijn komen te staan. Met haar talloze interventies en continue aanwezigheid in de media heeft de pvv er in belangrijke mate toe bijgedragen dat deze culturele strijdpunten in de periode na Fortuyn het debat zijn blijven bepalen.

Zoals de politicoloog Mair stelt, gaat een dominante scheidslijn tevens gepaard met een prevalerende politieke taal, waar alle partijen zich toe dienen te verhouden. De taal van Wilders – de linkse elite, de massa-immigratie, Henk en Ingrid, islamisering, *dhimmitude* (onderwerping van niet-moslims aan moslims) en haatpaleizen (moskeeën) – heeft een dergelijk niet te negeren karakter gekregen. Niet alleen zijn er boeken geschreven over de taal van Wilders,<sup>54</sup> opponenten van Wilders zijn zijn taal gaan overnemen, zoals D66-leider Alexander Pechtold met zijn in 2012 verschenen boek *Henk, Ingrid en Alexander* (zie in deze bundel hierover ook de bijdrage van Te Velde).<sup>55</sup>

Vergeleken met andere westerse landen is de publieke opinie in Nederland al lange tijd (sinds de jaren negentig) bijzonder negatief geweest over moslims. Volgens een rapport van het Amerikaanse peilingsbureau Pew heeft ongeveer de helft van de Nederlandse bevolking een negatieve opinie over moslims.<sup>56</sup> Uit een in 2019 gepubliceerd rapport van de European Council of Foreign Relations blijkt



dat islamitisch radicalisme als belangrijkste bedreiging voor Europa wordt gezien, in bijna alle Europese landen. Nederland scoort echter hoger dan alle andere landen, met een derde van alle respondenten die islamitisch radicalisme als grootste bedreiging opgeeft.<sup>57</sup>

Het roept natuurlijk de typische kip-en-eivraag op: of het discours van de PVV inspeelt op al bestaande zorgen, of dat de PVV met haar alarmistische retoriek en media-impact dergelijke zorgen juist versterkt en aanwakkert. We kunnen hier volstaan met de vaststelling dat het een het ander niet hoeft uit te sluiten: zelfs als er een voedingsbodem bestaat voor een bepaalde politiek, dan zijn er alsnog concrete politieke inspanningen nodig om die zorgen inzet te maken van politieke strijd. Daarbij gaat het zowel om de prioriteit die aan bepaalde thema's wordt toegekend, als om de manier waarop een bepaalde problematiek politiek wordt geframed.

Zoals Mair stelt, hebben politieke partijen een belangrijke vormende invloed op de overtuigingen en identiteiten van het electoraat. Zij bepalen uiteindelijk de agenda en de kaders die kiezers hanteren om de wereld te interpreteren. De PVV is een saillant voorbeeld van die vormende invloed. Met haar discours van beschavingsstrijd biedt zij haar kiezers een ideologisch frame dat hen in staat stelt om hun ongearticuleerde zorgen over de islam politiek te plaatsen. De PVV – hier bij monde van Bosma in 2011 – ziet haar eigen functie ook primair op die pedagogische wijze:

Natuurlijk hopen ook wij, net als alle andere partijen, het bij de verkiezingen goed te doen. Maar onze taak is ook een andere, namelijk het vertellen van het verhaal van de islam en de massa-immigratie om zo een tegenwicht te vormen voor de roze wensdromen die de boven ons gestelden ons voorhouden. Het openscheuren van de discussie is minstens zo belangrijk als het aantal zetels dat we halen. We zijn niet alleen politici, we zijn ook een beetje zendelingen. Het is daarom altijd schitterend te zien hoe gewone burgers de boodschap oppakken. Na ons succes bij de Europese verkiezingen gaan actualiteitenrubrieken op zoek naar onze achterban in Volendam, waar we 40 procent van de stemmen behaalden. Een man op de markt zegt: 'Die islam is helemaal geen godsdienst. Het is uit op verovering.' Op een

pvv-bijeenkomst in Drachten zegt iemand die net van de steiger komt: ‘De linksen steunen de islam. Die wil dhimmi’s van ons maken.’ Het zijn momenten die veel goedmaken. Nederland gaat het steeds beter snappen.<sup>58</sup>

Gevestigde partijen hebben deze identiteitspolitiek veelal in meer gematigde vorm overgenomen (zie ook de bijdrage van Akkerman in deze bundel over de invloed van de pvv op het immigratiebeleid), en daarmee het idee dat er sprake is van een acute dreiging verder versterkt. Zo hield toenmalig minister van Volksgezondheid Edith Schippers (vvd) in 2016 de H.J. Schoo-lezing, waarin zij liet weten dat de opkomst van de islam in Nederland haar ’s nachts wakker hield. Ze vertelde in haar lezing over haar zorgen om de vrijheid van haar dochter om in de toekomst haar eigen keuzen te maken. De Nederlandse kernwaarden zouden onder druk staan. In haar toespraak schetste zij een duister beeld over de integratie van moslims in Nederland, die zich door het ‘oprukkende fundamentalisme’ steeds meer van de samenleving zouden afkeren. Referenties aan wetenschappelijke rapporten over de integratie van moslimminderheden of de staat van het salafisme in Nederland, ontbraken in de lezing. Alhoewel Schippers zich op een reeks van punten – zoals het sluiten van grenzen en moskeeën – tegen de pvv keerde, bevestigde ze in grote lijnen diens alarmistische beeld: onze vrijheid kunnen we ‘in een oogwenk verliezen.’<sup>59</sup>

Een stap verder ging Sybrand Buma, toenmalig leider van het CDA, in zijn H.J. Schoo-lezing uit 2017. In die lezing beschuldigde hij de hoogopgeleide elite ervan dat zij de opkomst van Wilders en Trump afdeden als irrationele oprispingen. In werkelijkheid waren gewone Nederlanders verweesd, ze waren iets kwijtgeraakt wat elites helemaal niet zagen: ‘hun gevoel van gemeenschap, hun identiteit, hun gevoel thuis en geborgen te zijn’. Buma refereerde daarbij aan Huntingtons theorie van de botsing der beschavingen en stelde dat ‘immigratie en globalisering de *clash of civilizations* in ons huis’ bracht.

Voortbouwend op Huntington stelde Buma dat het Westen in een ‘eeuwenoude joods-christelijke waardentraditie’ staat, die de Verlichting heeft voortgebracht. Daartegenover staat enerzijds de islam, die volgens hem nimmer een vergelijkbaar verlicht stadium zou kunnen bereiken. ‘De hoop dat er uit de hierheen gebrachte stromingen uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika een soort Europese verlichte islam

zou ontstaan, zo stelt Buma, 'is ijdel gebleken.' Anderzijds is daar 'het cultuurrelativisme van het multiculturele vooruitgangdenken', dat door progressieve cultuurelites wordt uitgedragen. Buma beschuldigt hen ervan de bevolking van het land te hebben vervreemd door nieuwkomers welkom te heten.<sup>60</sup>

In een uitgebreide kritische reactie in *De Groene Amsterdammer* stelden hoogleraar sociologie Jan Willem Duyvendak en rechtsfilosofe Tamar de Waal dat 'het gedachtegoed van Buma nauwelijks meer te onderscheiden is van dat van Wilders'.<sup>61</sup> Dat lijkt op hun beurt weer een onderschatting te zijn van het radicalisme van Wilders. Terugblikkend kunnen we stellen dat deze pogingen van gevestigde partijen om de pvv te bestrijden door delen van haar programma in gematigde vorm over te nemen, niet het resultaat hebben gehad dat ervan verwacht werd. De bijvangst is een normalisering van de kernthese van de pvv dat er een epische cultuurstrijd woedt tussen het Westen en de islam.

De partij die wél in staat is gebleken om de pvv electoraal te treffen is Forum voor Democratie (FvD) van Thierry Baudet. Forum bouwt duidelijk voort op de identiteitspolitiek van de pvv, maar geeft deze net een andere politieke invulling. Bovenal zien we de extremere posities van de pvv – veelal in licht gewijzigde vorm – bij Forum terugkomen. FvD lijkt daarmee de ruimte op uiterst rechts te benutten die de pvv door de jaren heeft weten te cultiveren en te normaliseren.

Zo suggereert Baudet eveneens dat er sprake is van een gecoördineerd plan om de Europese bevolking te vervangen. Wilders heeft recent verwezen naar de theorie van de 'Grand Remplacement' (omvolking) van de Franse schrijver Renauld Camus. Deze theorie bouwt voort op het werk van Bat Ye'or, maar beperkt zich niet tot islamitische immigratie en heeft tevens een meer raciale ondertoon. Lega-leider Matteo Salvini, de aanvoerder van de Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) Heinz-Christian Strache en Marion Maréchal-Le Pen (van het Rassemblement National, zoals het Front National sinds juni 2018 heet) staan bekend als aanhangers van de theorie.

Baudet verspreidt deze theorie eveneens op zijn Twitterpagina.<sup>62</sup> Hij verkondigt een vergelijkbaar idee ook op meer omfloerste wijze, door te stellen dat het Westen lijdt aan een auto-immuunziekte: 'Op elk vlak worden we verzwakt, ondermijnd, overgeleverd. Kwaadwillende, agressieve elementen worden ons maatschappelijk lichaam in

ongehoorde aantallen binnengeloodst, en de werkelijke toedracht en gevolgen worden verdoezeld.<sup>63</sup> Net als Wilders stelt Baudet daarbij dat de elites actief bezig zijn om het Westen van binnenuit te ondermijnen.

Een derde element dat beide partijen gemeen hebben is de apocalyptische insteek van hun retoriek. Baudet heeft herhaaldelijk gesteld dat we in een tijd leven die veel parallellen bevat met de jaren dertig van de twintigste eeuw. De westerse beschaving wordt bij Baudet niet zozeer met de ondergang bedreigd, de ondergang lijkt zich gedeeltelijk al te hebben voltrokken. ‘En zo staan we hier, te elfder ure, tussen de brokstukken van wat ooit de grootste en mooiste beschaving was die de wereld heeft gekend’, zegt Baudet in zijn overwinningstoespraak na de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2019.<sup>64</sup> Bij de Forumleider gaat politiek niet zozeer om de verdediging van onze bestaande beschaving, als wel om de grootscheepse reconstructie van een mythische beschaving die verloren is gegaan.

Een laatste element waarbij Forum voortbouwt op de nalatenschap van de pvv is in haar openlijke afkeer van de internationale rechtsorde. Baudet heeft er zijn proefschrift aan gewijd. Voor hem is de internationale rechtsorde – zoals deze wordt vormgegeven door instituties als het Internationaal Strafhof, het Europees Hof voor de Rechten van de Mens of het Internationaal Gerechtshof – een fundamentele inbreuk op de soevereiniteit van nationale staten.

## *Conclusie*

Sinds zijn breuk met de vvd heeft Geert Wilders een nieuwe vorm van identiteitspolitiek weten te populariseren, die breed opgang vond. De intellectuele wortels van deze identiteitspolitiek zijn te herleiden tot het werk van Bernard Lewis en Samuel Huntington. Hun these van de ‘botsing der beschavingen’ tussen het geseculariseerde joods-christelijke Westen en de traditionele islam zou een belangrijk referentiepunt worden voor rechtse politiek in Nederland. Huntington stelde dat de oude ideologische tegenstellingen uit de Koude Oorlog vervangen zouden worden door een politiek die zich beriep op (religieuze, culturele en etnische) identiteit. De pvv werd de belangrijkste vertolker van deze identiteitspolitiek in Nederland. De partij consolideerde daarmee de sociaal-culturele conflictdimensie in de politiek (over

immigratie, integratie en islam) die Pim Fortuyn al eerder tot centraal referentiepunt had weten te maken.

Een dominante politieke scheidslijn gaat samen met een dominante politieke taal die andere conflicten en perspectieven vaak buiten-sluit. Met haar continue interventies en uitgebreide aanwezigheid in de media, heeft de pvv een toonaangevende invloed uitgeoefend op de taal van de Nederlandse politiek. Gevestigde partijen als de vvd en het cda zijn zich daartoe gaan verhouden en hebben het identiteits-politieke discours van de pvv vaak in gematigde vorm overgenomen, in een poging de partij van Wilders de wind uit te zeilen te nemen. De eerste partij die de pvv werkelijk electoraal heeft kunnen treffen, is echter Forum voor Democratie. Wat radicale denkbelden betreft doet deze partij niet onder voor de pvv.

Wel is er sprake van een belangrijke accentverschuiving. De mobilisatie van de pvv tegen de islam kenmerkte zich door een duidelijke tegenstelling tussen de westerse moderniteit en de 'achterlijke' islam. In die zin had het anti-islamdiscours van de pvv altijd een resonantie met progressieve waarden. Bij Forum is niet enkel de islam een bedreiging. De westerse moderniteit wordt door Baudet bevraagd en zelfs als een cultuurondermijnende kracht gezien.<sup>65</sup> Thema's als vrouwenrechten en individualisme die door Wilders zijn opgevoerd als toonbeeld van westerse superioriteit, lijken bij Forum minder vanzelfsprekend tot de westerse kernwaarden te behoren.



## 7.

# HET SOEVEREINE VOLK

## DE PVV EN DE ONAFHANKELIJKHEID VAN DE RECHTERLIJKE MACHT

*Gerrit Voerman en Oscar Mazzoleni*

### *Inleiding*

Er bestaan aanzienlijke spanningen tussen aan de ene kant radicaal-rechtse populistische partijen en hun leiders en aan de andere kant de rechterlijke macht. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de heftige wijze waarop de Amerikaanse president Donald Trump in 2017 reageerde toen enkele rechtbanken zijn decreet om de toelating van moslims tot de Verenigde Staten te beperken, tijdelijk opschortten.<sup>1</sup> Ook Marine Le Pen, leider van het Front National (sinds 2018 Rassemblement National geheten), had moeite met de autonomie van de rechterlijke macht. Zo liet zij eveneens in 2017 tijdens de campagne voor de Franse presidentsverkiezingen weten: ‘De rechtsstaat is het tegendeel van de heerschappij van rechters... Rechters zijn er om de wet toe te passen: niet om het recht uit te vinden, niet om de wil van het volk te dwarsbomen, niet om op de stoel van de wetgever te gaan zitten.’<sup>2</sup> Deze voorbeelden laten een botsing zien tussen democratische waarden enerzijds en ‘de wil van het volk’ anderzijds.<sup>3</sup> Populistische partijen hebben de neiging om de ‘wetten van het volk’ en ‘de rechtsstaat’ tegenover elkaar te plaatsen, waarbij zij directe democratie en een rol voor gewone burgers in het recht benadrukken, terwijl zij tegelijkertijd het recht van vrijheid van meningsuiting opeisen wanneer hen racistische uitspraken ten laste worden gelegd.

Hoewel de gevolgen van het populisme voor de democratische rechtsstaat uiterst relevant zijn, is er tot nu toe door wetenschappers weinig aandacht besteed aan de populistische opvattingen over de

rechterlijke macht. Politicologen gaan nauwelijks in op de manier waarop populisten rechters en rechtbanken beschouwen – en op de korrel nemen. Ook vanuit theoretisch perspectief kan worden gesteld dat de relatie tussen populisme en de rechterlijke macht tot op zekere hoogte een *black box* is. De rol van populistische partijen in Oost-Europese landen, waar in de afgelopen tijd in met name Hongarije en Polen liberale constitutionele principes zijn uitgehold, heeft meer aandacht gekregen, mede als gevolg van het optreden van de Europese Commissie.<sup>4</sup> West-Europese populistische partijen huldigen echter evenzeer opvattingen die de rechtsstaat kunnen aantasten.

In deze bijdrage wordt nagegaan in welk ‘frame’ de Partij voor de Vrijheid (pvv) de rechterlijke macht en zijn vertegenwoordigers – de rechters – sinds haar oprichting in 2006 heeft geplaatst. Het accent ligt daarbij op de voorstellen van de partij van Geert Wilders die van invloed zijn op de formele, onafhankelijke positie van de rechters en de reikwijdte van hun oordelen. Andere aspecten van de opvattingen van de pvv ten aanzien van de rechtsstaat, zoals godsdienstvrijheid of de rechten van minderheden als bijvoorbeeld moslims, blijven hier buiten beschouwing. Ook wordt hier niet systematisch nagegaan in welke mate de plannen van de pvv door andere partijen worden gedeeld; duidelijk is wel dat de meeste van haar voorstellen om de autonomie van de rechter in te perken in de Nederlandse politiek weinig weerklank vinden. Hetzelfde geldt voor het opzeggen van internationale verdragen.

Hierna zullen eerst de tot nu toe gangbare theoretische perspectieven worden geschetst op de verhouding tussen het populisme en de rechterlijke macht, waarna wij vervolgens onze benadering preciseren. De concrete opstelling van de pvv ten opzichte van de rechters en de ‘derde macht’ komt daarna aan de orde aan de hand van een analyse van de verkiezingsprogramma’s en andere documenten van de partij en de debatbijdragen van haar vertegenwoordigers in de Eerste en Tweede Kamer. In de conclusie worden de theoretische benadering en de empirische uitkomsten bij elkaar gebracht.

### *Spanning tussen populisme en constitutionalisme*

Een cruciaal kenmerk van het populisme is dat het zich al dan niet expliciet afzet tegen ‘vijanden van het volk’, waarbij het zich meestal



richt tegen immigranten en de politieke elite. Wetenschappers zien andere doelwitten van populistten, zoals intellectuelen en journalisten, nogal eens over het hoofd. Hetzelfde geldt doorgaans ook voor rechters, alhoewel sommige staatsrechtgeleerden de populistische visie op rechters en de hooggerechtshoven onder de loep hebben genomen.<sup>5</sup> Samen met een aantal politicologen komen zij tot de conclusie dat de (liberale) constitutionele orde in toenemende mate een belangrijk mikpunt wordt in de strategie van de rechts-populistische partijen.<sup>6</sup>

Politicologen interpreteren de ambivalente relatie tussen populisme en constitutionalisme (dat kan worden omschreven als ‘het geheel van staatsrechtelijke arrangementen dat erop gericht is om de rechten en vrijheden van de burgers tegenover de staat te waarborgen’<sup>7</sup>) vaak op verschillende wijze. De Nederlandse politicoloog Cas Mudde meent dat ‘while populists-in-opposition cling to the constitutional protection of their minority rights, they reject those of other minorities on the basis of the democratic argument of majority rule’.<sup>8</sup> Deze visie kan als opportunistisch worden gekarakteriseerd, in de zin dat de standpunten van populistten afhangen van de omstandigheden en de daaruit voortvloeiende voor- of nadelen. De Chileense politicoloog Cristóbal Rovira Kaltwasser redeneert in dezelfde geest, als hij de verscheidenheid van constitutionele opvattingen binnen het populisme benadrukt:

(...) some populists tend to invoke the constituent power to change the constitution, others present themselves as guardians of the present constitution and develop a very specific interpretation of this. To a great extent, these differences can be explained by the degree to which the existing constitutional order reduces the room of manoeuvre of populist forces.<sup>9</sup>

Populisten zijn ook geneigd rechters als vertegenwoordigers van de rechterlijke macht – en meer in het algemeen van de rechtsorde – op dezelfde opportunistische manier te beschouwen: ‘their position towards constitutional judges is purely opportunistic. Depending upon the usefulness of their ruling, a judge is branded as one of “the people” or a member of “the elite”’.<sup>10</sup> Deze opportunisten-benadering

is nuttig, omdat zij scherp de ambivalentie en diversiteit van de populistische strategieën in beeld brengt die partijen en hun leiders ten aanzien van de 'derde macht' volgen. Dit perspectief kent echter ook beperkingen: het maakt het vooral moeilijk om populistische opvattingen over constitutionalisme en rechterlijke macht te verbinden met bepaalde intrinsieke kenmerken van de populistische ideologie.

Enkele onderzoekers interpreteren de gespannen verhouding tussen populisme en de rechtsstaat op een andere wijze. Hoewel hun begrippenkaders uiteenlopen, identificeren de politieke wetenschappers Jan-Werner Müller en Paul Blokker een 'constitutioneel populisme', dat als tegenhanger van het liberale constitutionalisme kan worden beschouwd.<sup>11</sup> Zij betogen dat het populisme in de eerste plaats gekenmerkt wordt door het idee van volkssoevereiniteit, en dat de liberale rechtsorde onvoldoende macht voor en invloed van het volk waarborgt. Vanuit een alternatieve constitutionalistische benadering stellen met name radicaal-rechtse populistten de liberale en pluralistische rechtsorde ter discussie. Zijn populistten eenmaal aan de macht, dan zijn zij – vooral in Zuid-Amerika, en tegenwoordig ook in Noord-Amerika en in Oost-Europa – geneigd om de liberale en constitutionele regels in te perken.<sup>12</sup> Maken zij echter deel uit van de oppositie, dan bepleiten zij vaak de vergroting van de noodzakelijk geachte, directe zeggenschap van het volk – met andere woorden: de versterking van diens soevereiniteit.<sup>13</sup> Deze tweede interpretatie heeft als voordeel dat zij de mogelijkheid opent rechterlijke macht en populisme theoretisch en inhoudelijk met elkaar te verbinden, de relevantie van het begrip soevereiniteit te benadrukken en te wijzen op de rol van populistische partijen in democratische regimes.

Om de populistische opvattingen over de rechterlijke macht te analyseren, is het eerst nodig aan te geven wat onder populisme wordt verstaan. De definitie van Mudde (volgens welke populistten een appel doen op het zuivere volk en zich richten tegen de egoïstische elite) is in de politicologie wijdverbreid, maar zij is ook omstreden.<sup>14</sup> Zo is het de vraag of deze 'minimale' definitie tot een groter en beter begrip leidt van de complexiteit van populistische boodschappen en stijlen in uiteenlopende contexten.<sup>15</sup> Het is wellicht mogelijk

deze complexiteit van het populisme beter te doorgronden door de benadering van de wetenschappers Paul Taggart, Yves Mény, Yves Surel, Margaret Canovan en Ernesto Laclau op dit terrein te combineren.

Om te beginnen beschouwen de Franse politicologen Mény en Surel populisme als een discours met drie fundamentele componenten. De eerste is het 'volk', dat in hun zienswijze de 'basis van de gemeenschap' vormt. Het tweede onderdeel is dat het volk 'is beroofd van zijn rechtmatige primaat'. Het derde bestanddeel betreft het geloof dat dit primaat – of preciezer gezegd: deze soevereiniteit – 'zijn juiste plaats terug moet krijgen en dat een regeneratie van de gemeenschap nodig is'.<sup>16</sup> Het ander belangrijk punt in de hier voorgestelde bredere benadering is dat dit drieluik van Mény en Surel niet altijd in een eenduidige vorm zichtbaar wordt. Volgens de Engelse politicoloog Taggart is het populisme intrinsiek flexibel en kameleonachtig; het past zich in hoge mate aan de omstandigheden aan. Dit betekent dat populistische partijen te maken hebben met contextueel bepaalde beperkingen en mogelijkheden die van invloed zijn op hun strategieën.<sup>17</sup> Ten slotte onderstreept de Argentijnse politicus Laclau dat het 'volk' een 'empty signifier' is die in de populistische logica, al naar gelang de context, uiteenlopende betekenissen kan aannemen.<sup>18</sup> Met andere woorden: het frame van Mény en Surel kan verschillende betekenissen inhouden en verschillende problemen betreffen. In het geval van de radicaal-rechtse populistische partijen is immigratie een van de voornaamste thema's, die zij beschouwen als een bedreiging voor de ware gemeenschap, die dan 'nativistisch' is gedefinieerd – wat wil zeggen dat alleen zij die in de gemeenschap geboren zijn, ertoe behoren.<sup>19</sup> Immigratie dient daarom ingedamd of verboden te worden.

Een ander vraagstuk in dit verband is de rechterlijke macht. De populistische kritiek op de rechters is onderdeel van het populistische frame waarin de tegenstelling tussen volk en elite centraal staat. De vooronderstelling dat het volk het fundament van de gemeenschap vormt, impliceert dat de zienswijze van het volk 'altijd juist' is, dat zijn macht 'volledig' en 'absoluut' zou moeten zijn, en dús dat het volk altijd de 'ultieme gezaghebbende' interpretatie van het algemeen belang biedt en dus waarachtig kan oordelen over maatschappelijk gedrag.<sup>20</sup> De mensen die het volk vormen, worden niet alleen beschouwd als

leden van de politieke gemeenschap en als kiezers, maar ook als de eigenlijke rechters.<sup>21</sup> 'Een volk dat kan stemmen, kan ook rechtspreken', zo is wel opgemerkt.<sup>22</sup> In de populistische zienswijze verraden de rechterlijke macht en de benoemde hoogste rechters het gezonde verstand van het volk (althans: zo lang de populisten niet aan de macht zijn en zij de rechters benoemen). Rechters zouden zich vaak tegen de wil van het volk en zijn belangen opstellen, bijvoorbeeld door regels en sancties toe te passen die het nationale gezag ondermijnen, of door een te tolerante houding ten opzichte van afwijkend dan wel crimineel gedrag, inclusief een 'soft' standpunt ten aanzien van vermeende terroristische dreiging. Het populistische appel op verandering en herstel van de ware rechten van het volk kan gepaard gaan met de eis om de autonomie van rechters (als justitiële elite) in te perken: door de invoering van juryrechtspraak, door rechters niet meer te benoemen maar te laten verkiezen door het volk, of door de introductie van verplichte minimumstraffen. Ook het opzeggen van internationale verdragen staat vaak op de populistische verlanglijst, omdat hun toepassing door tribunalen de rechten en de macht van het volk zou aantasten.

In feite eisen populisten de suprematie van de politieke besluitvorming op ten opzichte van de derde macht. In de populistische oppositie tegen de rechterlijke macht worden drie aspecten zichtbaar van de macht van het volk (oftewel soevereïnisme). De eerste is volkssoevereïniteit als een vorm van hegemonie over de justitiële elite, omdat die vonnissen uitspreekt die niet met de volkswil overeenkomen. Dit overwicht is gebaseerd op de overtuiging dat 'het oordeel van de gewone man betrouwbaarder is dan dat van de hoogopgeleiden', die in de rechterlijke macht de dienst uitmaken.<sup>23</sup> Volkssoevereïniteit houdt verder ook vormen van directe democratie in – niet alleen om de macht van de 'slechte' politieke elite te beknotten, maar ook om nieuwe wetten in te voeren die de beoordelingsvrijheid van de rechters inperken bij het opleggen van straffen ten aanzien van crimineel gedrag, bijvoorbeeld van immigranten. Dit aspect is nauw verbonden met het zogeheten 'penal populism', dat vooronderstelt dat rechters criminelen bevoordelen 'at the expense of crime victims and the law-abiding public in general'.<sup>24</sup> 'Penaal populisme', in het Nederlands, acht het legitiem dat de stem van de burgers in het justitiële establishment sterk doorklinkt bij de wettelijke bestraffing

van criminele handelingen, met als gewenst gevolg *zero-tolerance* en strengere gevangenisstraffen. Dit spoort met het autoritaristische karakter van het radicaal-rechtse populisme, dat uitgaat van een natuurlijke orde die niet verstoord mag worden: wie dat wel doet verdient harde straf.<sup>25</sup>

Het tweede aspect van populistisch soevereïnisme is de nationale soevereiniteit. In hun verzet tegen supranationale machtsvorming zien populistten doorgaans internationale justitiële organisaties als een gevaar voor de belangen en identiteit van de eigen bevolking. Terwijl de groeiende ‘politieke’ rol van de rechters van het Hof van Justitie van de Europese Unie en van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens van de Raad van Europa steeds meer omstreden raakt, verde-digen de radicaal-rechtse populistten de noodzaak van een ‘nationale justitie’.<sup>26</sup>

De derde component van het populistische discours is politieke soevereiniteit. Daarin wordt de suprematie van de politiek en de politici over de rechterlijke macht geëist. Dit gaat gepaard met een min of meer expliciet verzet tegen de zogeheten juridisering van de politiek-bestuurlijke verhoudingen.<sup>27</sup> Hiermee wordt bedoeld op de toenemende rol van rechtbanken in het beleidsvormings-proces, zowel nationaal als internationaal.<sup>28</sup> Met deze component verbonden is de kritiek op rechters als tegenstanders van populistische politici, die als gevolg daarvan slachtoffers van de rechterlijke macht zouden worden. Als een ‘herschepende’ correctie pleiten radicaal-rechtse populistische partijen voor een rechterlijke macht die de vrijheid van meningsuiting zo ruim mogelijk interpreteert en zich ‘neutraal’ of terughoudend opstelt ten opzichte van de politieke partijen – en in het bijzonder ten opzichte van de vertegenwoordigers van populistische partijen, die immers de wil van het volk representeren.

### *De Partij van de Vrijheid en de rechterlijke macht*

Wilders en zijn PVV hebben van meet af aan uiterst kritisch gestaan tegenover de rechterlijke macht. Hun visie op de rechters past naadloos in het populistische frame: die worden beschouwd als onderdeel van de ‘elite van media, politiek en rechterlijke macht’.<sup>29</sup> De arrogantie

van sommigen zou ertoe leiden 'dat de gewone burger de rechterlijke macht steeds meer ziet als een club van boven ons gestelden in een ivoren toren die geen enkele vorm van kritiek duldt en onfeilbaar is'.<sup>30</sup> Ook zouden rechters aan 'wereldvreemdheid' lijden.<sup>31</sup> Bovendien waren ze links. 'De twee meest uitgesproken multiculpartijen, D66 en GroenLinks, zijn veel populairder onder rechters dan onder het publiek', zo stelde Wilders' rechterhand Martin Bosma vast op basis van gegevens uit 2008.<sup>32</sup> In het programma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 sprak de pvv over 'D66'ers in toga'.<sup>33</sup> 'Dat het juristendom eenzijdig overhelde naar links kunnen we elke dag vaststellen', aldus het program van 2012.<sup>34</sup> De partij verheelde niet wat zij als remedie zag: 'De Partij voor de Vrijheid wil de vrijheid van rechters aan banden leggen'.<sup>35</sup> In antwoord op de kritiek dat zij de rechtsstaat ondermijnde, stelde de pvv dat juist de elite in dat opzicht de grootste bedreiging was, doordat zij de grenzen voor massa-immigratie opende en soevereiniteit van het nationale niveau naar de Europese Unie overdroeg.

De reductie van de autonomie van de rechterlijke macht wil de pvv door middel van drie – elkaar soms deels overlappende – strategieën bewerkstelligen, die als doel hebben de soevereiniteit van het volk, de natie en de politiek te bevorderen:

- Cruciaal is democratisering, waarmee de partij de invloed van het volk wil vergroten; niet alleen in de politiek-bestuurlijke processen, maar langs deze weg ook – en eveneens rechtstreeks – in de rechterlijke sfeer.
- Nationalisering dient in de optiek van de pvv de onafhankelijkheid van Nederland ten opzichte van internationale rechtsprekende instanties te herstellen.
- Politisering is enerzijds als reactie op (vermeende) jurisdisering erop gericht de politiek weer het primaat toe te kennen en is anderzijds een middel om de rechterlijke macht te diskwalificeren en maatschappelijke onvrede te mobiliseren.

In deze paragraaf wordt nagegaan hoe de pvv deze strategieën ten aanzien van de rechterlijke macht op nationaal en internationaal niveau vorm heeft gegeven.

## Volkssoevereiniteit

De Nederlandse kiezer kan zijn stem uitbrengen op kandidaten voor het parlement en andere vertegenwoordigende organen, maar niet op andere overheidsbestuurders, zoals de minister-president of de burgemeester. Van meet af ijverde de pvv voor de directe verkiezing van deze functionarissen door de burgers. Daarnaast maakte de partij zich sterk voor bindende correctieve referenda en volksinitiatieven als middelen om de volkssoevereiniteit te herstellen.<sup>36</sup> Op deze wijze wilde zij 'de macht teruggeven aan de burger' en 'de dominantie van de linkse elites doorbreken' – een typisch populistische argumentatie. Toen de in 2014 aangenomen wet die raadgevende referenda mogelijk maakte na vier jaar en twee referenda door het derde kabinet-Rutte weer werd ingetrokken, sprak het Tweede Kamerlid Bosma van een zwarte dag. 'De elites worden tegenwoordig gedreven door een panische angst voor het volk, demofobie... Het volk denkt verkeerd, stemt verkeerd en moet dus zwijgen'.<sup>37</sup>

De rechtstreekse invloed van de burger in het Nederlandse politieke bestel is nogal beperkt, maar in het justitiële domein is die geheel afwezig. De rechterlijke macht is onafhankelijk; rechters worden feitelijk door coöptatie en formeel voor het leven benoemd (maar gaan op zeventigjarige leeftijd met pensioen) en kunnen in beginsel niet afgezet worden.<sup>38</sup> Door het ontbreken van juryrechtspraak spelen burgers geen rol in het stelsel. Op verschillende manieren wil de pvv de handelingsruimte van de rechters inperken en de zeggenschap van het volk ten aanzien van de derde macht vergroten: door de invoering van minimumstraffen, de directe verkiezing van rechters en ten slotte juryrechtspraak. Hierdoor zouden de gerechtelijke vonnissen sterker de in de maatschappij levende opvattingen over de bestraffing van crimineel gedrag gaan weer spiegelen.

Het eerste instrument om de autonomie van de rechters te beknotten is de invoering van minimumstraffen voor bepaalde strafbare feiten, waardoor het voor rechters moeilijker, zo niet onmogelijk wordt om bij de strafbepaling eventuele verzachtende omstandigheden te betrekken. Al in haar eerste verkiezingsprogramma in 2006 pleitte de pvv hiervoor, als onderdeel van een 'keiharde aanpak' van 'crimineel

gedrag op straat en islamitisch terrorisme'.<sup>39</sup> Ook wilde zij 'na drie zware geweldsmisdrijven levenslange gevangenisstraf', naar het voorbeeld van het Amerikaanse 'three strikes, you're out'.<sup>40</sup> In het program van 2010 verlangde de pvv hogere minimumstraffen en zwaardere maximumstraffen. Voor zware mishandeling bijvoorbeeld wilde de partij niet maximaal acht jaar gevangenisstraf, maar minstens twintig jaar. 'Ook gaan we straffen stapelen', zo stelde het program van 2012 voor; opgelegde straffen moesten achter elkaar worden uitgezeten.<sup>41</sup> In 2006 pleitte de pvv voor minder taakstraffen, sinds 2010 wilde ze daar helemaal van af.<sup>42</sup> 'Nu besluiten D66'ers in toga nog graag tot taakstraffen, want anders kwetst dat de tere ziel van de misdadigers maar.'<sup>43</sup> Ook wenste de partij niet langer kwijtschelding van een deel van de gevangenisstraf bij goed gedrag.<sup>44</sup> TBS diende ook te verdwijnen.<sup>45</sup> Verder moest ook het type straf anders: soberder, geen verlov en dergelijke.<sup>46</sup>

Niet alleen in haar verkiezingsprogramma's, ook in de Tweede Kamer hamerde de pvv-fractie steeds op de invoering van minimumstraffen – zij diende enkele keren een initiatiefwet van die strekking in, overigens zonder resultaat. In 2007 toonde Raymond de Roon, die voordat hij Kamerlid werd advocaat-generaal in Amsterdam was, zich in het kader van de criminaliteitsbestrijding voorstander van 'de bulldozeraanpak': invoering van minimumstraffen voor zware misdadigers en voor alle recidivisten.<sup>47</sup> De minimumstraffen voor recidivisten die door het in 2010 aangetreden en door de pvv gedoogde eerste kabinet-Rutte werden aangekondigd, werden door Wilders warm onthaald. 'Waar we al jaren om hebben gesmeekt, gaat nu eindelijk gebeuren. 85% van de Nederlanders vindt dat misdadigers te licht worden gestraft. Rechters kunnen straks bij recidive niet meer zelf gaan freewheelen met straffen', zo stelde hij in het debat over de regeringsverklaring in de herfst van 2010.<sup>48</sup>

Als gevolg van de val van dit kabinet, door toedoen van de pvv, kwam van dit plan weinig terecht.<sup>49</sup> De Kamerfractie bleef er echter op aandringen. 'De minimumstraffen noem ik altijd wanneer de kans zich voordoet, dus nu ook', aldus de voormalige advocaat Lilian Helder in november 2013, aangezien rechters 'nog steeds de heropvoeding van de dader als prioriteit hebben'.<sup>50</sup> Ze kwam er regelmatig op terug.



Ik heb het al vaker gezegd en ik blijf het herhalen: mijn fractie is van mening dat er minimumstraffen moeten worden ingevoerd. Dan weet je namelijk zeker dat rechters gevolg zullen geven, omdat dit wettelijk nu eenmaal is vastgelegd, aan het gevoel in de maatschappij en in de politiek, in plaats van dat we maar moeten hopen dat rechters zich iets aan zullen trekken van verhoogde strafmaxima.<sup>51</sup>

Om aan de naïeve wereldvreemdheid van rechters een einde te maken waren minimumstraffen niet voldoende, maar was ook ‘de democratisering van de rechterlijke macht’ noodzakelijk, aldus het verkiezingsprogramma van 2010. ‘Reken maar dat hun straffen dan een stuk meer in lijn zullen zijn met hoe de burgers er over denken.’<sup>52</sup> Niet alleen rechters, maar ook officieren van justitie dienden te worden gekozen. ‘Falen de leden van de zittende en staande magistratuur moeten weg. De pvv wil dat democratisch regelen.’<sup>53</sup> Al in zijn *Onafhankelijkheidsverklaring* van 2005 had Wilders ervoor gepleit de benoeming van rechters door rechtstreekse verkiezingen te vervangen.<sup>54</sup> Met deze hervorming zouden de vonnissen meer in overeenstemming geraken met de publieke opinie.

Als eerste stap moest volgens de pvv de benoeming van rechters voor het leven veranderd worden in een aanstelling voor een vaste periode van tien jaar.<sup>55</sup> Wilders zou zelf van vijf à zes jaar spreken. Na een evaluatie zouden zij dan voor herbenoeming in aanmerking kunnen komen. ‘Niet valt in te zien waarom iedere werknemer een functionerings- en beoordelingsgesprek heeft en de heren en dames van de rechterlijke macht hiervan gevrijwaard zouden moeten zijn’, zo schreven Wilders en Helder in 2011 in *NRC Handelsblad*. Zij beriepen zich hiervoor op jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM), waarmee de pvv grote moeite heeft (zie hierna). Het EHRM zou het niet noodzakelijk achten dat om onafhankelijk te zijn rechters voor het leven worden benoemd; wel zou een rechter door een regering niet zomaar of op oneigenlijke gronden mogen worden ontslagen.<sup>56</sup> Wat betreft de criteria die bij herbenoeming de doorslag dienden te geven, was Wilders glashelder: ‘Kijk of ze zwaar hebben gestraft. Hebben ze alleen maar taakstraffen uitgedeeld, laat ze dan bij de sociale dienst gaan werken of bij het RIAGG. Hebben ze stevige straffen uitgedeeld, dan komen ze voor herbenoeming in aanmerking.’<sup>57</sup>

Wilders en Helder erkenden overigens wel dat ‘de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht’ en de scheiding der machten voorwaarden voor een rechtsstaat waren. Helder nam later afstand van de suggestie van Wilders om ‘milde rechters’ te ontslaan: ze noemde dat een ‘fout standpunt... We leven in een democratische rechtstaat’.<sup>58</sup>

Ten slotte heeft Wilders gepleit voor de invoering van juryrecht-spraak, waarin gewone mensen de plaats van professionele rechters innemen ‘zodat de stem van het volk ook in de rechtbank wordt gehoord’. Hij deed dat voor zover valt na te gaan slechts één keer, in zijn in 2005 gepubliceerde *Onafhankelijkheidsverklaring*, dus nog voordat de pvv werd opgericht.<sup>59</sup> In de verkiezingsprogramma’s van zijn partij is dit desideratum nooit opgenomen, en in de Eerste en Tweede Kamer is het nooit door de pvv-fractieleden naar voren gebracht.<sup>60</sup>

#### Nationale soevereiniteit

De pvv trachtte niet alleen op nationaal niveau de autonomie en onafhankelijkheid van rechters in te perken, maar ook op Europees en internationaal niveau. De partij verzette zich tegen de juridisering van de politiek, waarbij de actieradius van de politieke besluitvorming in Den Haag wordt verkleind door toedoen van internationale rechters die de werking en toepassing van verdragen oprekken en daarmee voldongen feiten creëren. De Tweede Kamerleden van de pvv drukten hun aversie tegen de ‘interventionistische’ Europese rechters op vele manieren uit. ‘Die malle rechters in hun ivoren torens in Luxemburg of Straatsburg’ werden betiteld als ‘dwaas’, ‘slap’, ‘gevaarlijk’ en ‘maf’.<sup>61</sup> Vooral het in Straatsburg gevestigde Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) moest het ontgelden. Dit Hof werd in 1959 opgericht en is een instelling van de Raad van Europa, dat toeziet op de naleving van het in 1950 overeengekomen Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens (EVRM). Burgers die menen dat hun mensenrechten door een van de lidstaten zijn geschonden, kunnen bij het EHRM een klacht indienen. Het Hof doet vervolgens een definitieve uitspraak, waartegen dus geen hoger beroep meer mogelijk is en die bindend is voor de betreffende lidstaat.

In maart 2013 trok Helder van leer tegen ‘uitspraken van een bemoeizuchtig Hof voor de Rechten van de Mens, die nationale wetgeving doorkruisen’. In haar optiek was het niet mogelijk protagonist te zijn van dit Hof

(...) als je voorstander bent van een democratische rechtsstaat. In een democratische rechtsstaat bepaalt de democratisch gelegitimeerde wetgever primair wat recht is. Het Hof staat echter buiten controle van nationale parlementen en dwingt landen inmiddels om democratisch tot stand gekomen beleid op nationaal niveau te herzien.

Dat het EVRM vlak na de Tweede Wereldoorlog tot stand was gekomen kon zij wel begrijpen, in een tijd waarin er niet op kon worden vertrouwd dat de staten de mensenrechten zouden garanderen, maar na de oprichting van het Hof was het gaandeweg zijn rechtsmacht steeds ruimer gaan interpreteren. ‘Het Hof maakt van alles mensenrechten. Het Hof eigent zich jurisdictie toe tot in details’. Helder stelde voor dat Nederland uit het EVRM zou stappen, ‘want democratisch tot stand gekomen nationale regel- en wetgeving kun je zo niet om zeep helpen.’<sup>62</sup> Een motie van die strekking die zij in 2012 indiende werd echter afgewezen, met alleen de stemmen van de pvv-fractie voor.

Opmerkelijk genoeg liet het Eerste Kamerlid Marcel de Graaff zich in diezelfde tijd genuanceerder over het EHRM uit. ‘De pvv hecht veel waarde aan de rechten van de mens en dus aan het verdrag en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, mits het Hof blijft binnen de kaders. Die liggen wat strakker dan de kaders waarbinnen het Hof zich nu beweegt. Daar zit de kern van het verschil in toonzetting tussen onze fracties van de Tweede en Eerste Kamer’. De Graaff wilde ‘dat een uitspraak van het Hof nooit fungeert als definitieve, juridisch bindende uitspraak als ware het een hof in vierde instantie... Het mag niet zo zijn dat het Hof zelf aan nationale rechters oplegt dat al haar uitspraken en overwegingen beschouwd moeten worden als een rechtsvordering, geldend recht en interpretatie van het EVRM. Hiermee gaat het Hof zijn grenzen te buiten.’<sup>63</sup> Een paar jaar later was ook De Roon tamelijk positief over het EVRM, ‘hoewel de pvv zoals bekend niet de grootste fan is van het Europees verdrag voor de

Rechten van de Mens'.<sup>64</sup> Hij stond welwillend tegenover maatregelen die de rechtspleging van het EHRM zouden verbeteren en stemde er zelfs mee in om ervaren rechters nog tot 70-jarige leeftijd en in sommige gevallen tot 74-jarige leeftijd als rechter van het Hof te laten aanblijven. Zijn positieve, constructieve toon, die ook Kamerleden van andere partijen opviel, betekende echter niet dat de PVV het Hof als een essentieel instrument binnen het internationaal recht zag, aldus De Roon: zijn partij distantieerde zich van het Verdrag en het Hof. 'Dat betekent niet dat wij afstand nemen van mensenrechten, natuurlijk niet. Wij vinden echter dat een en ander in Nederland bepaald moet worden.'<sup>65</sup>

Toch klonk vanuit de PVV-fracties in beide Kamers de afkeer van het EHRM het luidst, vooral bij monde van Gidi Markuszower.

Er is veel mis met het EVRM en zo mogelijk nog veel meer met het EHRM, het college van bemoeizuchtige, niet democratisch gekozen of democratisch gecontroleerde rechters in Straatsburg... De rechters in Straatsburg hebben echter, zoals niet-democraten dat vaak doen, hun opdracht extreem opgerekt... Zoals een hongerige tijger zijn prooi verslindt, zo hebben de rechters van het EHRM wetten, zoals wij die hier in de Tweede Kamer op democratische wijze hebben gemaakt, buiten werking gesteld... De soevereiniteitsoverdracht naar het Hof in Straatsburg bedreigt juist onze democratie. In een democratische rechtsstaat bepaalt juist de democratisch gelegitimeerde wetgever primair wat recht is.<sup>66</sup>

Niet alleen het EHRM moest het ontgelden, ook andere internationale rechtsprekende instellingen werden door de PVV op de korrel genomen, zoals het in 1952 (met een andere benaming) opgerichte Hof van Justitie van de Europese Unie. Het Hof is in Luxemburg gevestigd en ziet erop toe dat het Europees recht in alle lidstaten van de Europese Unie op identieke wijze wordt geïnterpreteerd en toegepast en dat de lidstaten zich aan de Europese wetgeving wetgeving houden. In essentie was de kritiek van de PVV op dit Hof hetzelfde als op het EHRM: 'soevereine Nederlandse wetgeving wijkt voor regels van ongekozen EU-technocraten, of die nu in de Europese Commissie huizen of in het

Europees Hof'.<sup>67</sup> In 2012 verzette het Eerste Kamerlid Tobias Reynaers zich tegen een uitspraak van het Hof van Justitie waarin het stellen door de Nederlandse staat van een nationaliteitsvereiste voor het notarisambt werd veroordeeld. 'Voor de pvv-fractie is het eens te meer een bevestiging dat Nederland in hoog tempo soevereiniteit inlevert, ook op terreinen waar een eigen, nationale koers alleszins voor de hand ligt'.<sup>68</sup>

Bij internationale verdragen behorende tribunalen vonden evenmin genade bij de pvv. De Roon kantte zich tegen het (in 2017 voorlopig in werking getreden) Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA), het handelsverdrag tussen de Europese Unie en Canada. Hierin was een onafhankelijk arbitragesysteem opgenomen om geschillen met betrekking tot investeringen te beslechten.<sup>69</sup> 'Ook daarvan zegt de pvv: dat willen we helemaal niet, we willen niet nog meer onafhankelijke internationale rechters op wier benoeming we nauwelijks of geen enkele invloed hebben en die straks voor ons allerlei beslissingen gaan nemen.'<sup>70</sup> Hetzelfde gold voor het voorgestelde vrijhandelsverdrag tussen de Verenigde Staten en de EU, Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP) geheten, dat een vergelijkbaar arbitragemechanisme kende. De pvv uitte in de Tweede Kamer haar zorgen over 'het effect dat de investeerdersclaimcultuur kan hebben op het democratische wetgevingsproces'.<sup>71</sup>

Van het Vluchtelingenverdrag wilde de pvv ook het liefst af. Het 'Verdrag betreffende de status van vluchtelingen', zoals de formele aanduiding luidt, is in 1951 opgesteld door de Verenigde Naties. Nederland sloot zich in 1956 erbij aan. Het bepaalt dat vluchtelingen niet mogen worden teruggestuurd naar het land van herkomst wanneer zij daar gevaar lopen. Het Tweede Kamerlid Sietse Fritsma diende in november 2013 een motie in om met onmiddellijke ingang het Vluchtelingenverdrag op te zeggen, omdat het Nederland zou dwingen 'om iedereen die dat wil, toegang te bieden tot de Nederlandse asielprocedure'.<sup>72</sup> Deze motie kreeg alleen steun van de pvv-fractie. Het Vluchtelingenverdrag was uit de tijd, zo stelde hij later: 'We moeten van het Vluchtelingenverdrag af... Verdragen kunnen opgezegd worden en regels kunnen veranderd worden. Het is geen kwestie van niet kunnen, het is een kwestie van niet willen'.<sup>73</sup>

Dat Nederland gebonden was aan internationale verdragen, zag de pvv dus zeker niet als een belemmering: verdragen konden gewoon worden opgezegd. Tijdens de behandeling van het wetsontwerp om bij terroristische misdrijven daders het Nederlandschap te ontnemen merkte Markuszower in de Eerste Kamer op dat 'ons kabinet bang is voor de Europese rechters en voor de Europese verdragen dan voor de terroristen. Wat de pvv betreft zijn de Europese verdragen niet sacrosanct en geen hemelse stem'. Als Nederland door die verdragen in 'onze oorlog tegen terrorisme' beperkt wordt, dan moet het zich daaruit terugtrekken.<sup>74</sup>

De bemoeienis van Europese en internationale rechters werd door de pvv beschouwd als directe schendingen van de Nederlandse soevereiniteit. Nederlands recht diende niet te worden gemaakt door benoemde rechters die internationale verdragen op hun eigen wijze interpreteren en toepassen, maar uitsluitend door het democratisch gekozen parlement van Nederland – de Eerste en Tweede Kamer. Herstel van de nationale soevereiniteit was geboden door het opzeggen van verdragen zoals het EVRM, waarmee Nederland verlost zou worden van het EHRM. Met een Nexit, waarvoor de pvv sinds 2012 pleit, zou het gedaan zijn met de jurisdictie van het Hof van Justitie van de EU in Nederland.

#### Politieke soevereiniteit

Vanuit de gedachte van het belang van de scheiding der machten zijn Kamerleden van oudsher terughoudend ten aanzien van gerechtelijke uitspraken en de positie van rechters in het algemeen. Zeker wanneer het gaat om zaken die onder de rechter zijn, worden politici geacht afstand te houden. Van een dergelijke prudente opstelling moest Wilders niets hebben. 'Ik vind trouwens dat je gewoon keiharde kritiek op een rechter mag hebben, ook als politicus', zo zei hij in 2016 tegen *De Telegraaf*.<sup>75</sup>

Van een nevenschikking van de machten die gedrieën de trias politica vormen lijkt bij de pvv-leider evenmin sprake; in zijn optiek ligt in de verhouding tussen de wetgevende en rechtsprekende macht het zwaartepunt bij de eerste. Daarmee krijgt de politiek in die relatie het primaat toebedeeld, zoals eerder ook al is gebleken bij het voorstel van de pvv om de levenslange benoeming van rechters te wijzigen in een tijdelijke aanstelling, in combinatie met het voeren

van functioneringsgesprekken. Het politieke primaat komt ook tot uitdrukking in de weerstand van de pvv tegen de voortschrijdende juridisering van de politiek als gevolg van uitspraken van internationale rechters, zoals eerder is weergegeven. Ook in Nederland zelf interpreteren volgens de pvv 'activistische' rechters internationale verdragen op elastische wijze, met hetzelfde resultaat. Vanzelfsprekend was de partij van Wilders tegen het 'vreselijke' Pact van Marrakesh (de in 2018 vastgestelde Internationale Overeenkomst voor veilige, ordelijke en reguliere migratie), omdat het tot 'massa-immigratie' zou leiden. Volgens Tweede Kamerlid Fritsma ontbraken garanties dat individuele vreemdelingen geen rechten konden ontlenen aan het migratiepact, waardoor 'rechters ermee aan de haal gaan, net als zij hebben gedaan bij het klimaat-akkoord... Dat vn-klimaatakkoord van Parijs is juridisch ook niet bindend, maar rechters hebben dat wel bindend gemaakt. Je weet pas wat de rechters doen, als zo'n pact van kracht is'.<sup>76</sup>

Het binnen de politieke sfeer brengen van de benoemingsprocedure voor leden van de Hoge Raad, het hoogste rechtsprekende orgaan in Nederland, is een ander voorbeeld van de politiseringsstrategie van de pvv. Volgens die procedure doet de Hoge Raad een niet-bindende aanbeveling aan de Tweede Kamer, die vervolgens een bindende voordracht aan het kabinet doet. Daarbij gaat de Kamer niet in op de politieke signatuur van de kandidaat.<sup>77</sup> In maart 2011 maakte de pvv echter inbreuk op die bestaande traditionele terughoudendheid, door bezwaar te maken tegen een door de Hoge Raad bij de Tweede Kamer aanbevolen kandidaat. Het ging om de Nijmeegse hoogleraar strafrecht Ybo Buruma, lid van de PvdA. Het pvv-Kamerlid Louis Bontes vond de voordracht een 'enorme schande': Buruma zou 'veel te politiek' zijn om voor een positie als raadsheer van de Hoge Raad in aanmerking te komen; zo zou hij betrokken zijn geweest bij het opstellen van het PvdA-verkiezingsprogramma.<sup>78</sup> Daarbij kwam ook nog dat Buruma Wilders eens met Mussolini had vergeleken.<sup>79</sup> 'En daar wordt hij nu voor beloond, terwijl Wilders voor zijn uitspraken wordt vervolgd', aldus Bontes, die daarmee verwees naar de rechtszaak tegen de pvv-leider (zie hierna). 'Met een beetje pech moet Buruma als raadsheer nog oordelen over de zaak-Wilders'.<sup>80</sup>

Normaal gesproken krijgen de door de Hoge Raad voorgestelde kandidaten de unanieme instemming van de Tweede Kamer, die zich

niet op inhoudelijke, laat staan politieke gronden daarmee bemoeit. Dit keer verzocht de pvv-fractie echter om een schriftelijke stemming. Van de 142 aanwezige Kamerleden stemden er 115 voor Buruma. Wilders deelde vervolgens in de Kamer mee dat zijn fractie blanco had gestemd. ‘Hierbij geef ik aan dat wij in ieder geval de heer Buruma niet in de Hoge Raad willen.’ Kamervoorzitter Gerdi Verbeet was *not amused*: ‘De essentie van een schriftelijke stemming over personen is nu juist dat die niet worden genoemd. U hebt hiermee dus een heel goede traditie in dit huis doorbroken.’<sup>81</sup> Eveneens in 2011 had de pvv al in een vroegtijdig stadium in een besloten vergadering van een Kamercommissie de benoeming van een andere kandidaat voor de Hoge Raad – advocaat-generaal Diederik Aben – geblokkeerd, wat zou zijn gesteund door de vvd en het cda, wier minderheidskabinet werd gedoogd door de pvv.<sup>82</sup> De pvv-fractie zou het Aben kwalijk hebben genomen dat hij zich kritisch zou hebben uitgelaten over de succesvolle wraking van de rechtbank tijdens het eerste strafproces tegen Wilders.<sup>83</sup> Niet toevallig stelde de pvv een jaar later in haar programma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 voor om de raadsheren van de Hoge Raad door de kiezers te laten verkiezen.<sup>84</sup>

Met haar strategie van politisering poogt de pvv niet alleen om de voortgaande juridisering van het politiek-bestuurlijke proces te stoppen of ongedaan te maken of tot nu toe gedepolitiseerde procedures en praktijken te politiseren, maar ook bewust de rechterlijke macht te diskwalificeren, mede om maatschappelijk ongenoegen te mobiliseren. Deze methode wordt bijvoorbeeld zichtbaar in de hiervoor al aangehaalde pejoratieve aanduiding ‘D66-rechters’ waarvan pvv-Kamerleden zich regelmatig bedienen om rechters te discrediteren: zij zouden slap zijn, meegaand en buigzaam, met weinig oog voor het lot van de slachtoffers van criminelen. Bovendien zouden de ‘ongekozen...’, steeds linkser wordende rechters’ volgens Bosma in 2008 in de afgelopen decennia ‘een groot aantal politieke uitspraken’ hebben gedaan. ‘Wie zich islamkritisch uitlaat, moet vrezen voor juridische problemen.’<sup>85</sup>

Een ander sprekend voorbeeld van politisering van de rechterlijke macht vormen de twee strafprocessen die tegen Wilders gevoerd werden nadat hem aanzetten tot haat, discriminatie en groepsbelediging ten laste waren gelegd.<sup>86</sup> De aanleiding was in 2010 onder meer zijn oproep om de Koran te verbieden en in 2016 een toespraak over ‘minder Marokkanen’. In het eerste proces werd hij vrijgesproken, alhoewel



een aantal van zijn uitspraken opruiend van aard werden bevonden en 'op de grens van het toelaatbare'.<sup>87</sup> Het tweede proces eindigde in een formele veroordeling zonder dat er een straf werd opgelegd, waarna zowel Wilders als het Openbaar Ministerie in beroep gingen.<sup>88</sup> Als gevolg van beide processen kreeg de pvv-leider veel media-aandacht, ook omdat hij veelvuldig erover twitterde. Wilders maakte in beide processen van de gelegenheid gebruik om zich af te zetten tegen de 'vooringenomen' en 'bevooroordeelde' rechters en zich als slachtoffer van de naar zijn mening links-liberale rechterlijke macht te presenteren. Dat in beide gevallen de rechters niet bereid waren op zijn verzoek een aantal politici als getuige te willen horen, onder wie premier Mark Rutte, stoorde hem zeer. Wilders beschuldigde zijn rechters ervan een 'politiek proces' tegen hem te voeren en zijn vrijheid van meningsuiting te smoren om hem het zwijgen op te leggen.



Geert Wilders tijdens de tweede strafzaak tegen hem in de rechtbank van Schiphol.

Zijn tweede rechtszaak beschouwde Wilders nadrukkelijk als een poging om hem als politieke tegenstander uit te schakelen.<sup>89</sup> Het tweede kabinet-Rutte van vvd en PvdA zou indirect het Openbaar Ministerie (als 'marionet van het kabinet') ertoe hebben aangezet om hem te vervolgen.<sup>90</sup> De bedoeling was om politiek af te rekenen met een oppositiepoliticus 'die men in de Tweede Kamer niet aankan' en omdat 'die premier dreigt

te worden... in de rechtbank kalt te stellen'. Het was een 'proces tegen de vrijheid van meningsuiting', waarbij Wilders monddood gemaakt moest worden. Hij waarschuwde de rechters dat zij niet alleen oordeelden over hem, maar ook over een paar miljoen 'gewone Nederlanders', van wie hij 'hun woordvoerder, hun verkozenen' was. 'Ik zeg u: als u mij veroordeelt, veroordeelt u half Nederland' – met als gevolg dat veel Nederlanders hun 'laatste stukje vertrouwen in de rechtsstaat' zouden verliezen.

Ik zeg u, de strijd van de elite tegen de bevolking zal door het volk gewonnen worden... Wij zullen winnen, het Nederlandse volk zal winnen en zich goed herinneren wie aan de goede kant van de geschiedenis stond. Het gezonde verstand zal het winnen van de politiek-correcte arrogantie.<sup>91</sup>

De rechtbank Den Haag achtte Wilders met zijn 'opruimende, opzweepende' uitlatingen schuldig aan groepsbelediging en aanzetten tot discriminatie, maar legde hem geen straf op. Na zijn veroordeling sprak Wilders van een 'nep-rechtbank' en 'pvv-hatende rechters' die 'knettergek' zouden zijn. Het was voor hem onbestaanbaar dat hij in zijn vrijheid van meningsuiting werd beperkt. 'Dit vonnis bewijst alleen dat u, rechters, het contact met de maatschappij volledig kwijt bent'.<sup>92</sup> 'De pvv-leider vond dat niet hij, maar de rechters met dit soort uitspraken de geloofwaardigheid van de rechtsstaat op het spel zetten'.<sup>93</sup> Wilders herhaalde nog eens dat rechters niet meer voor het leven zouden mogen worden benoemd. 'Maar deze politicus gaat geen rechters ontslaan'.<sup>94</sup>

Ook al was Wilders niet van plan om rechters de laan uit te sturen, met zijn voortdurende kritiek, aantijgingen en verdachtmakingen aan het adres van de rechtbank ondermijnde de pvv-leider een belangrijke institutie van de rechtsstaat, zo meende Geert Corstens, de voormalige president van de Hoge Raad.<sup>95</sup> Wezenlijk in het Nederlandse democratische systeem is de onafhankelijke rechtspraak, die door de andere machten wordt gerespecteerd. 'Wilders haalt dat gewoon onderuit'.<sup>96</sup> Voor Wilders lag het juist andersom: de politieke elite schond de machtscheiding door van rechters gebruik te maken om hem als pvv-leider uit te schakelen, zo stelde hij in zijn slotwoord tijdens zijn eerste proces. 'De linksen verschalken graag de scheiding der machten. De strijd die men politiek niet kan winnen omdat het Nederlandse volk hun sinistere agenda doorheeft, probeert men nu via de rechter te beslechten'.<sup>97</sup>

## *Conclusie*

Tot nu toe is er vanuit wetenschappelijke hoek niet veel uitgebreide en systematische aandacht geweest voor de opstelling van de radicaal-rechtse populistische partijen ten aanzien van de rechterlijke macht. In deze bijdrage is geprobeerd theoretisch aan te geven dat hun neiging om de autonomie van de rechters in te perken meer is dan alleen maar een opportunistische houding en dat deze als een intrinsiek en consistent onderdeel kan worden gezien van het populistische streven naar het herstel van de soevereiniteit van het volk, de natie en de politiek. Bij dat vertoog hoort ook dat die soevereiniteit is verraden door de 'slechte' elite – politici, maar ook rechters. We hebben drie strategieën onderscheiden die kunnen bijdragen aan de restauratie van de rechtmatige, centrale positie van het volk: democratisering, nationalisering en politisering. Vervolgens zijn we nagegaan of deze te herkennen zijn in het discours van de pvv: in concreto in haar verkiezingsprogramma's en in de bijdragen van haar Kamerleden aan de parlementaire debatten.

Wat betreft de volkssoevereiniteit bepleit de pvv de beperking van de onafhankelijkheid van de rechters – die het contact met het werkelijke leven zouden hebben verloren – door het uitbreiden van directe democratie, die de interventiemogelijkheden van het volk moeten vergroten. De invoering van bindende referenda en volksinitiatieven verschaft het volk in beginsel de mogelijkheid zijn stempel te drukken op de institutionele structuur van de rechterlijke macht en op het proces van wetgeving en -toepassing. De pvv wil de rechters disciplineren door hun levenslange benoeming te vervangen door een tijdelijke aanstelling (van een aantal jaren). Nog liever echter wil de partij hen direct door het volk laten verkiezen, dat dan zo een doorslaggevende invloed zou krijgen op hun selectie. Het volk zou ook een grotere stem moeten krijgen in de rechterlijke uitspraken door de interpretatieruimte van rechters te verkleinen, door de invoering (dan wel uitbreiding) van minimumstraffen, of van juryrechtspraak (althoewel Wilders dit laatste voorstel slechts één keer heeft gedaan, nog voor de oprichting van de pvv). Democratisering is daarmee een effectief instrument om de autonomie van de derde macht in te perken en de rechtstreekse zeggenschap van het volk te vergroten – niet alleen in de politieke en bestuurlijke, maar ook in de justitiële sfeer.

Met betrekking tot de nationale soevereiniteit kritiseert de PVV op scherpe wijze internationaal rechtsprekende instanties als het EHRM en het Hof van Justitie van de Europese Unie, alsmede internationale verdragen als het Vluchtelingenverdrag, CETA en (het voorgestelde) TTIP. Deze hoven en verdragen zouden alle inbreuken vormen op de nationale onafhankelijkheid. Vooral het EHRM krijgt het van de PVV te verduren. De partij zet zich af tegen de uitdijende jurisdictie van het Hof en zijn toenemende politieke invloed, die worden gezien als een vermindering van de nationale soevereiniteit. Het opzeggen van verdragen en de repatriëring van afgestane bevoegdheden zijn kernelementen in de strategie van nationalisering.

De PVV maakt zich ten slotte ook sterk voor politieke soevereiniteit, met haar verzet tegen de juridisering van de politiek. Zij moet niets hebben van een grotere rol van rechtbanken (internationaal en nationaal) en juridische instrumenten in de politieke besluitvormingsprocessen, die de positie van de niet-verkozen rechterlijke elite alleen maar versterken.<sup>98</sup> Deze juridisering wordt bestreden met een strategie van politisering van de rechterlijke macht, waarbij de neutraliteit en politieke onpartijdigheid van rechters in twijfel worden getrokken en zij van politieke intenties worden beticht. Zo sprak Wilders in de beide strafzaken tegen hem van een ‘politiek proces’, waarin hem als de ware vertegenwoordiger van de wil van het volk, wiens legitieme mening hij vertolkte, het zwijgen zou zijn opgelegd. De PVV-leider verwacht van de rechters dat zij geen ‘politiek misbruik’ maken van antidiscriminatie- en antiracismewetgeving, maar de vrijheid van meningsuiting zo ruim mogelijk toepassen. De vrijheid die Wilders voor zichzelf en zijn medestanders opeist, geldt overigens niet voor iedereen; de vrijheid van meningsuiting voor moslims bijvoorbeeld wil hij beknootten door een verbod op islamitische uitingen na te streven.

De opstelling van de PVV ten aanzien van de rechterlijke macht past in de interne logica van het populisme om de zelfstandige positie van de verschillende sferen binnen de liberale democratieën in te perken. De politiek historicus Pepijn Corduwener omschrijft dit proces als volgt:

In a populist democracy the political domain consequently extends into spheres not considered “political” in a liberal democracy: media, judiciary, culture, the economy

and education are allegedly no longer largely impartial and non-political institutions, but all spheres which are political and over which “the people” consequently should be able to exert influence.<sup>99</sup>

De soevereiniteit van het volk is in beginsel exclusief en onbeperkt. Zij is voor populisten de ultieme machtsbron, die in de eerste plaats in de constitutionele sfeer tot uiting moet komen door het volk te mobiliseren en diens macht te laten gelden door direct-democratische arrangementen. Op deze wijze gelegitimeerd kan het volk via de politiek en het bestuur aan de ene kant de externe relatie tussen de natiestaat en supranationale structuren (de Europese Unie, internationale verdragen en gerechtshoven en dergelijke) hervormen door de renationalisering van de ooit afgestane soevereiniteit. Aan de andere kant kan het de interne verhoudingen binnen de natiestaat herschikken door de politisering van de autonome maatschappelijke sferen en instellingen (zoals de rechterlijke macht). Op deze wijze kan de soevereiniteit van het volk, de natie en de politiek worden hersteld, die is verraden door de elites.

Dit herstel van de soevereiniteit en de macht van het volk heeft een welhaast religieuze dimensie: ‘the promise of a better world through action by the sovereign people’, oftewel de al eerder genoemde regeneratie van de gemeenschap.<sup>100</sup> In zijn boek *De schijn-élite van de valse munters* vraagt Martin Bosma zich af, nadat hij in grauwe kleuren de gevolgen van massa-immigratie, de islam en het multiculturele project heeft geschetst:

(...) wat kan Nederland nog redden? Als je alles wegstreept blijft er maar één kandidaat over. Heel, heel misschien ligt de redding bij het Nederlandse volk. Ik denk dat uiteindelijk alleen de goedheid en taaiheid van onze burgers nog voor een ommekeer kan zorgen. In de geschiedenis zijn het altijd de gewone mensen geweest die in het geweer kwamen nadat ze in de steek werden gelaten door de elites.<sup>101</sup>



# 8.

## HENK, INGRID EN HUN VERSCHILLENDE VERSCIJNINGSVORMEN

EEN KWALITATIEF ONDERZOEK NAAR DE  
BEWEEGREDEKENEN VAN PVV-KIEZERS

*Koen Damhuis*

Wat beweegt burgers om op partijen als de pvv te stemmen? Hoewel deze vraag veelvuldig is gesteld, in de media en de academische wereld, komen twee eigenaardigheden regelmatig terug bij de beantwoording ervan.<sup>1</sup> Allereerst wordt er meestal óver deze kiezers gesproken. Zo bestaan er opmerkelijk genoeg weinig wetenschappelijke studies waarin de betreffende burgers in eigen woorden kunnen aangeven wat hen politiek motiveert – het overgrote deel van het bestaande onderzoek is kwantitatief van aard en gebaseerd op gesloten vragen. Als luchtfoto's geven deze studies interessante overzichten van de achterban van deze partijen. Daardoor weten we dat pvv-stemmers vaker 'laag' dan 'hoog' opgeleid zijn, gemiddeld negatiever staan tegenover zaken als immigratie en Europese integratie en meer belang hechten aan criminaliteitsbestrijding dan kiezers van andere partijen. Maar door niet mét hen te praten, door hen niet zelf te laten vertellen over wat zij belangrijk vinden en waarom, blijft het onduidelijk welke ervaringen en overtuigingen relevant zijn voor deze kiezers en politiek vertaald worden in een stem op de Partij voor de Vrijheid (pvv).

Een tweede fenomeen dat vaak terugkeert wanneer het gaat over de aanhang van partijen als de pvv is meer inhoudelijk van aard: de regen aan generalisaties om deze kiezers te kwalificeren. Opmerkelijk genoeg hebben niet alleen politici en journalisten de neiging om in

algemene termen over deze burgers te praten – denk aan Trump-steunende ‘deplorables’, lepenistische ‘ploucs’, of Nederlandse ‘tokkies’ –; hetzelfde gebeurt in wetenschappelijke studies. Zo wordt vaak gesteld dat de politieke voorkeur van deze kiezers verklaard kan worden door hun ‘autoritaire’ opvattingen, lage opleidingsniveau of dito plek op de maatschappelijke ladder.<sup>2</sup> Wie verder kijkt, ziet echter al snel dat achter soortgelijke *one-size-fits-all* verklaringen een complexere werkelijkheid schuilt. Toen bijvoorbeeld de Amerikaanse president Donald Trump in februari 2019 zijn *State of the Union* uitsprak, werd niet één, maar een verscheidenheid aan kiezersgroepen op hun wenken bediend: van diepreligieuze *evangelicals* (‘geen abortus van foetussen die pijn kunnen voelen in de baarmoeder’), via arbeiders in een maak-industrie, tot vrijemarktconservatieven (‘Amerika zal nooit een socialistisch land worden’).<sup>3</sup> Een vergelijkbaar plaatje was te zien in Frankrijk, waar Marine Le Pen in het voorjaar van 2017 een derde van de stemmen haalde tijdens de presidentsverkiezingen – niet alleen van politiek teleurgestelde arbeiders in de industrieel vervallen delen van het land, maar ook van kleine ondernemers, traditionele katholieken en steeds meer conservatieve kiezers uit de (gegoede) middenklasse.<sup>4</sup> Zonder een dergelijke coalitie van uiteenlopende groepen zou Le Pen überhaupt nooit in de tweede ronde van de presidentsverkiezingen zijn gekomen, en Trump niet in het Witte Huis.<sup>5</sup>

Net als Le Pen en haar Front National (tegenwoordig Rassemblement National), werd ook de pvv tweede tijdens de verkiezingen in 2017. De partij van Wilders won bijna 1,4 miljoen stemmen en bemachtigde twintig Tweede Kamerzetels (een aantal dat in de jaren daarvoor in de opiniepeilingen vaak zelfs boven de dertig lag). Met zulke aantallen is het feitelijk onmogelijk om louter kiezers te trekken uit één maatschappelijke hoek, of het nu ‘lager’ opgeleiden, arbeiders of bewoners van probleembuurten zijn. Zo blijkt bijvoorbeeld ook dat er binnen de pvv-achterban, net als bij veel vergelijkbare partijen in het buitenland, zeer uiteenlopende beroepsgroepen (over)vertegenwoordigd zijn en tref je er niet alleen uitkeringsgerechtigden en modale inkomens, maar ook miljonairs aan. Met andere woorden: net als de politieke partijen zelf, met hun intern uiteenlopende stromingen en vleugels, vormt de pvv-achterban geen enkelvoudig geheel. Een ‘geheel van delen’ zou een veel betere omschrijving zijn. Een geheel kan immers, zoals de Italiaanse politicoloog Giovanni Sartori ooit



treffend schreef, ‘niet geïdentificeerd worden met slechts één deel. In dat geval is een deel geen deel, en een geheel geen geheel’.<sup>6</sup>



Geert Wilders in Spijkenisse op campagne voor de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2019.

Gebaseerd op het idee van electorale heterogeniteit richt de rest van deze bijdrage zich op de diversiteit aan beweegredenen om op de pvv te stemmen. Daarbij staat de volgende vraag centraal: zijn er verschillende vormen van electorale steun voor de pvv te onderscheiden; en zo ja, wat hebben deze met elkaar gemeen, waarin verschillen zij van elkaar, en hoe kunnen deze verschillende vormen van electorale steun worden verklaard?

Om deze vraag te beantwoorden, en inzicht te krijgen in wie deze kiezers zijn, wat ze belangrijk vinden en hoe ze dit vertalen op een stem voor de pvv, is gebruikgemaakt van zogeheten *life history interviews*, een specifieke vorm van semigestructureerde diepte-interviews waarbij de voorkeuren en keuzes van mensen begrepen worden als stappen op een persoonlijk levenspad. Op deze wijze interviewde ik 64 pvv-stemmers in alle hoeken van het land, van Groningen tot Goes en van Zuid-Limburg tot Noord-Holland. Hoewel zij onmogelijk

representatief kunnen zijn voor de vele honderdduizenden Nederlanders die ooit op de pvv hebben gestemd, vertegenwoordigen ze dus wel hun geografische verscheidenheid. Hetzelfde geldt voor de sociaaleconomische en demografische achtergrond van deze burgers: tijdens mijn rondreis sprak ik met jong en oud, mannen en vrouwen, hoger, lager en middelbaar opgeleiden en kwam ik niet alleen in rijtjeshuizen, maar ook in flatgebouwen en villawijken.<sup>7</sup>

Tijdens de interviews en vooral bij het terugluisteren en uitwerken daarvan, bracht ik de overeenkomsten en verschillen van mijn gespreksgenoten in kaart. Daarbij werden langzaam maar zeker drie ideaaltypische hoofdwegen naar pvv-steun zichtbaar.<sup>8</sup> Langs een stijgende lijn van opleidingsniveau, inkomen en maatschappelijke status kun je deze omschrijven als: 1) verongelijkheid, 2) contributionisme en 3) radicaal conservatisme. In de volgende paragrafen worden deze vormen van pvv-steun stuk voor stuk besproken, alvorens de bevindingen in een bredere context te plaatsen en terug te komen op de centrale vraag van dit hoofdstuk. Daarbij zal ik tevens aandacht besteden aan een andere dimensie van diversiteit onder pvv-kiezers: de mate waarin zij overtuigd zijn van hun stem op Wilders' partij. Aangezien de bestendigheid van electorale steun grotendeels afhangt van deze dimensie, is ze erg relevant in het licht van het verlies van de pvv in recente verkiezingen en de opkomst van Forum voor Democratie.

### *Verongelijkheid in verschillende domeinen*

De eerste vorm van pvv-steun kan het best worden omschreven met het vrijwel onvertaalbare woord verongelijkheid. Deze term, afgeleid van het in onbruik geraakte Middelnederlandse werkwoord *verongelijcken* (ongelijk maken) omvat de belangrijkste elementen die deze eerste hoofdweg naar Wilders karakteriseren. Allereerst verwijst het begrip naar het gevoel onrechtmatig achtergesteld te worden. In de ogen van deze kiezers krijgen niet-Nederlanders – met name ‘vluchtelingen’ en ‘asielzoekers’ – een voorkeursbehandeling ten koste van mensen als zichzelf. Uit mijn gesprekken met pvv-kiezers blijkt dat dit gevoel vooral voorkomt onder de financieel minder bedeeden, wier ouders vrijwel zonder uitzondering lager opgeleid zijn en hun brood verdienen of verdienen met relatief slecht betaalde banen,

bijvoorbeeld als vrachtwagenchauffeur, kraanmachinist, schoonmaakster of fabrieksarbeider. Deze kiezers zelf zijn doorgaans ook lager opgeleid en werken of werkten op een ondergeschikte plek in de professionele pikorde. Sommigen beschreven hun baan zelfs expliciet als ‘laag’, ‘vies’ of ‘minderwaardig.’ Nog belangrijker echter is de ontwikkeling van hun levenscondities, die subjectief steeds zorgelijker is en verergerd wordt door de stijgende kosten van publieke voorzieningen en de dalende toegankelijkheid daarvan. In dat licht beklaagde deze 45-jarige vrouw – die direct in de catering begon met werken na het behalen van haar middelbareschooldiploma, maar door ziekte inmiddels al jaren thuis zit – zich op illustratieve wijze:

Iedereen wordt hier gekort in Nederland. Om naar m’n eigen voorbeeld te kijken, ik had vijf uur hulp in de huishouding, dat is gekort naar drie uur. Je kreeg altijd vergoeding omdat je chronisch ziek was, dat was 450 euro per jaar. Dat is eraf gehaald, mantelzorgcompliment is eraf gegaan. We [*zij en haar man*] kregen altijd 33 procent korting op de huishoudelijke hulp, dat is eraf gegaan. Dus je bent altijd maar meer, meer, meer gaan betalen en je krijgt steeds minder. Ik bedoel, voor de zorgkosten zijn wij met z’n tweeën, even uit m’n hoofd, al 190 euro per maand kwijt. In februari kunnen wij de eigen bijdrage al aftikken. Ik slik hele dure medicatie voor de pijn en alles. Ik bedoel, wij moeten steeds meer gaan betalen en als je dan hoort dat asielzoekers gratis zorg krijgen, gratis tandartsen krijgen... Dan denk ik pardon: is zijn pijn anders dan mijn pijn? Dat zijn dan dingen waar ik niet met m’n verstand bij kan. Het is bijna voortrekkertje, zo van: ah jullie zijn extra zielig. En dan denk ik: ja prima, maar mijn vader heeft ook de oorlog meegemaakt, en mijn grootvader, die heeft ook in de gevangenis gezeten. En toen stond er ook niemand voor ze klaar, en konden ze ook nergens naar toe. En ik vind het prima dat die mensen ergens geholpen moeten worden, maar wel aan de eigen kant.

*Vrouw, 45 jaar, arbeidsongeschikt*

Deze tegenstelling tussen ‘wij’ (benadeelde ingezetenen, waarbij soms ook kinderen, ouders of andere familieleden in moeilijkheden

worden aangehaald) en 'zij' (onterecht bevoorrechte buitenstaanders) is cruciaal voor een beter begrip van dat wat verongelijkte pvv-kiezers beweegt. Dit onderscheid stelt de betreffende burgers namelijk niet alleen in staat om betekenis te geven aan de sociale en politieke werkelijkheid waarin zij leven. Bovenal bevat het weren van *out-groups* uit de ingebeelde nationale gemeenschap een belofte van verbetering.<sup>9</sup> Want meer dan enige andere laag in het bewustzijn van de moderne mens, zoals de Duits-Britse socioloog Norbert Elias eens schreef, heeft precies het integratieniveau van de natiestaat – waar onder meer leger en sociale zekerheid georganiseerd zijn – de functie van een 'overlevingseenheid'.<sup>10</sup> Buiten dat het de ultieme bron is waar de betreffende kiezers nog uit kunnen putten, biedt precies hun nationaliteit dan ook uitzicht op bescherming, op een toekomst zonder, of in ieder geval met minder precariteit.

Deze symbolische wij/zij-grens is onlosmakelijk verbonden met een tweede belangrijke kenmerk van verongelijkheid: het richt zich niet alleen op degenen die worden voorgetrokken, maar ook op de verantwoordelijke voortrekkers, met name politici van gevestigde partijen en medewerkers van de overheid. Zoals deze gepensioneerde arbeider het verwoordde: 'Dat ze [linkse en rechtse politici] het allemaal maar goed vinden, dat er zo veel buitenlanders komen en dat die hulpverleners meer bij hun zijn dan bij mij, dat is eigenlijk het probleem.' Dergelijke antipathie jegens de hulpverleners en politici 'daarboven' wordt versterkt door de relatief 'lage' maatschappelijke positie van deze kiezers. In hun ogen worden 'al die mensen die daar hogerop zitten' níet geconfronteerd met sociaaleconomische achteruitgang en de negatieve gevolgen van hun eigen besluiten. 'Kijk, fulmineerde een 54-jarige werkloze man bijvoorbeeld, 'zo'n Kamerlid die verdient 10.000 euro per maand, die kan rustig zorg inhuren!' Hijzelf daarentegen komt net rond van 1200 euro per maand, terwijl hij evenveel eigen risico betaalt. Precies deze 'dubbele demarcatie'<sup>11</sup> – jegens niet-Nederlandse nieuwkomers enerzijds en politici van gevestigde partijen anderzijds – sluit naadloos aan op het anti-immigratie- én anti-elitediscours dat door Wilders en zijn collega's wordt gepropageerd.

Zo wordt de pvv-leider door deze kiezers gezien als de belangrijkste politieke protagonist die wél opstaat voor 'gewone Nederlanders' als 'zijzelf'. Ondanks het feit dat de bronnen van verongelijkheid verschillen – waarbij gezondheidszorg, huisvesting en sociale

voorzieningen voor ‘onze ouderen’ veruit de belangrijkste thema’s zijn –, delen deze kiezers dus een subjectieve hiërarchie van bescherming waarin het ‘eigen volk’ op de eerste plaats behoort te staan. Zo identificeert deze weduwe, die haar man vele jaren geleden verloor en haar financiële situatie al een decennium verder bergafwaarts ziet gaan, zich met Wilders’ partij omdat hij ‘de ouderen’ in Nederland wel voorrang belooft te geven:

Dat hoor je vaak genoeg dat-ie [Geert Wilders] opkomt voor de ouderen... En dan zegt ie bijvoorbeeld ook d'r achteraan, ik weet niet of het in de juiste volgorde gaat hoor, maar: help eerst hier de ouderen eens! Die kunnen hier niet meer naar verpleegtehuizen, die kunnen hier niet meer naar bejaardenhuisen. Op het gebied van huishoudelijke hulp en gezondheidszorg, hè. Ja, daar heeft hij het dan ook over. Hij komt echt op voor Nederland, hij komt echt op voor Nederland. En dat ben ik gewoon met hem eens. Dat vind ik ook zeer belangrijk. Kijk, en daarnaast kun je altijd aan andere landen denken. Maar waarom moeten wij altijd overal helpen en hulp bieden en laten de anderen maar in de steek en weet ik veel wat? Want ik hoef hier nergens aan te kloppen hoor! Om hulp te krijgen. Ik zou niet weten waar. In een bejaardencentrum kom ik niet meer. Dat weet ik wel zeker, daar kom ik niet meer.

*Vrouw, 82, gepensioneerd*

Sommige verongelijkte kiezers die ik sprak veralgemeniseerden hun eigen specifieke zorgen zelfs tot de verwachting dat alle pvv-kiezers aangetrokken worden door vergelijkbare ervaringen van ‘ongelijke’ en ‘oneerlijke’ behandeling. Zoals deze alleenstaande arbeidsongeschikte moeder het verwoordde, die tijdens het interview meermaals haar zorgen uitte om binnenkort op straat te komen staan:

Ik denk dat pvv-stemmers toch allemaal wel een beetje dezelfde richting op denken. Het zijn allemaal mensen die toch wel een stukje dezelfde achtergrond hebben.

*Dezelfde achtergrond?*

Nou, in die zin dat ze allemaal ervaringen hebben, dat ze allemaal zien, een stukje toekomstperspectief, dat ze zien

dat er dingen niet goed gaan... Dat stukje asielbeleid blijft gewoon wel echt heel belangrijk. En dat we zien van: er is in Nederland meer nodig dan dat er nu gegeven wordt, en datgene dat hier nodig is daarheen gaat. En mensen die het hier nodig hebben krijgen het niet, en mensen die binnen komen die krijgen het wel... Waarom krijgen asielzoekers, en uitgeprocedeerde asielzoekers ook, waarom krijgen die voorrang op een woning, terwijl ze zijn uitgeprocedeed, ze zijn afgewezen, we helemaal niet weten of ze mogen blijven, die krijgen voorrang op een woning waar ik al jaren lang voor moet betalen, op de wachtlijst sta, en dan sta ik straks op straat! Leg het mij maar uit! Kun je het me uitleggen? Niemand kan me dat uitleggen. Maar het gebeurt wel. Ja, dat is dat stukje achtergrond, dat stukje ongelijkheid, dat stukje oneerlijkheid, hè.

*Vrouw, 33, arbeidsongeschikt*

De voorgaande fragmenten zijn illustratief in de zin dat gezondheidszorg, huisvesting en sociale voorzieningen voor ouderen het vaakst genoemd werden door de verongelijkte kiezers die ik sprak. Opmerkelijk genoeg kwam ik bijna niemand tegen die persoonlijk bezorgd waren over concurrentie met migranten in een domein waar veel over is geschreven en dat ook bij dit eerste type PVV-steun past: de arbeidsmarkt.<sup>12</sup> Het beperkte belang van de zogeheten 'arbeidsmarktcompetitiehypothese' lijkt beïnvloed te worden door het feit dat migranten vaak in specifieke sectoren van de economie werken, waardoor directe concurrentie met Nederlandse werknemers relatief weinig voorkomt.<sup>13</sup> Daarentegen observeerde ik wel een interessante variant van dit eerste type PVV-steun onder een kiezersgroep die zo goed als geheel onopgemerkt is gebleven in bestaand onderzoek: zogeheten *street-level bureaucrats*.<sup>14</sup> Deze werknemers, die actief zijn in de (semi) publieke sector, bijvoorbeeld als verpleegkundige, treinconducteur of agent, zien met eigen ogen wat er gebeurt in ziekenhuizen, treinen en op straat. Hoewel ze dankzij hun baan niet in sociaaleconomische moeilijkheden verkeren, zoals vele kiezers die we hiervoor zagen, delen ze enkele belangrijke eigenschappen. Met name: een relatief 'lage' maatschappelijke startpositie, een dito plek in de bureaucratische hiërarchie en een wereldbeeld dat gekleurd wordt door verval – in hun

geval door negatieve ervaringen met migranten op het werk, waarbij de laatsten zich vaak onaangepast zouden gedragen, ongestraft blijven en (bijvoorbeeld in de zorg) onterecht voorrang krijgen. Net als bij andere verongelijkte kiezers wordt hun pvv-steun zo vooral bepaald door een geschonden norm van gelijkheid en een subjectieve afstand ten opzichte van gevestigde politici en verantwoordelijke bestuurders – versterkt door het gevoel dat hun eigen managers niet genoeg oog hebben voor de problemen waar zij zich mee geconfronteerd zien. Wilders, die deze problemen wel belooft aan te pakken, vormt daarop een positieve uitzondering.

### *Contributionisme*

Daar waar de eerste vorm van pvv-steun vooral wordt gekenmerkt door het gevoel dat men te weinig krijgt ten opzichte van niet-Nederlanders, bestaat de tweede weg naar Wilders juist uit de overtuiging dat men te veel geeft. Dit onderscheid is geworteld in de achtergronden van deze kiezers: in tegenstelling tot de maatschappelijk relatief lage en sociaaleconomisch kwetsbare positie van verongelijkte pvv-stemmers, komen mijn gespreksgenoten die aansluiten bij het tweede type pvv-steun eerder uit de (lagere) middenklasse. Daarbij valt op dat zij hun sporen doorgaans niet hebben verdiend in de schoolbanken – velen hebben hun opleiding überhaupt niet afgemaakt. Desondanks hebben ze een relatief economisch succes behaald door hard te werken in het professionele leven, veelal als werknemer in de private sector of als zelfstandig ondernemer. Deze relatieve voorspoed, bereikt door het overwinnen van aanvankelijke moeilijkheden, staat aan de basis van een meritocratische overtuiging die het wereldbeeld van deze kiezers domineert: hun prestaties zijn de vrucht van puur persoonlijke inzet. Precies dit mechanisme is cruciaal om te begrijpen waar deze kiezers het meest tegen ageren: groepen die contrasteren met hun ethos van verdienstelijkheid.<sup>15</sup>

Deze groepen bevinden zich zowel binnen als buiten de landsgrenzen. Zo keert deze 33-jarige zzp'er in de ondergrondse infrastructuur – die op school 'geen hoogvlieger' was en qua werk nergens om geeft 'als het maar betaalt' – zich tegen 'vluchtelingen', omdat 'het miljarden kost': 'Het kost gewoon miljarden. Stop dat in je eigen bevolking, die



belasting betaalt.' Zijn antipathie tegenover 'buitenlanders' werd echter al jaren geleden gewekt toen hij, vanuit het dorp van zijn jeugd, in grootstedelijke 'achterstandswijken' meterkasten ging inspecteren en 'luiwammes' hem dermate 'ergerden' en 'intimideerden' dat hij uiteindelijk besloot ander werk te zoeken:

Ik heb meterkasten geïnspecteerd. En als je dan bij die buitenlanders aanbelde, bij die islamieten, dat was altijd gedonder. Blikjes cola naar je hoofd, ze dachten meteen dat je politie was. Ze zaten soms de hele dag niks te doen, aan hun pik te trekken, het is één bron van ergernis. Daar word je gewoon racist van. Als je door zo'n wijk loopt, dan word je gewoon racist. Ja, dan wil je ze eigenlijk gewoon allemaal opruimen. *Aan hun pik te trekken?*

*(lacht)* Zo mag je het eigenlijk niet zeggen. Maar ze zaten soms vijf of zes man op een ééngezinswoning de hele dag met de PlayStation te spelen, en wiet te roken. Allemaal gezonde kerels van 25, 30 jaar oud. Dure kleren, dure auto's voor de deur. Dat kan niet hè... Die doen de hele dag niks! Terwijl ik altijd gewerkt heb. Ik heb altijd gewerkt. Ik heb soms wel 110 uur in de week gedraaid!

*Man, 33, zelfstandig ondernemer*

Naast vluchtelingen, veelal gedefinieerd als 'profiteurs' die 'nog nooit iets hebben bijgedragen', vormen Grieken een andere vaak genoemde out-group onder deze pvv-stemmers. 'Ik zie dat als een soort junkies', aldus deze 31-jarige kiezer die na vroegtijdig gestopt te zijn met zijn hbo-opleiding door 'hard werken en veel sparen' een florerend importbedrijfje opbouwde: 'je kunt Griekenland wel geld geven, in de hoop dat ze daar dan hun problemen mee oplossen. Maar zij zijn een soort verslaafden. Wat een verslaafde daadwerkelijk gaat doen met 50 euro, zij gaan daar toch drank van kopen, of toch drugs van kopen.' Kijkend naar het buitenland vindt hij het daarbij, net als andere pvv-kiezers die ik ontmoette, onverteerbaar dat 'wij steeds armer worden' en zuidelijke landen steeds rijker:

Wij worden steeds armer, die andere landen worden steeds rijker. Totdat we op een punt zitten waar we allemaal gelijk



zijn. Ik ben daar niet van. Ook daar is het zo dat wij heel hard werken. Wij werken tot ons 67<sup>e</sup>, wij dragen enorme aantallen belastingen af, terwijl in die landen mensen wel dezelfde welvaart en economische voorspoed ambiëren maar niet de lasten daarvan willen dragen... Bijvoorbeeld Griekenland, die hebben stelselmatig belastinggeld niet geïnd. Dat hadden ze kunnen innen.

*Man, 31, zelfstandig ondernemer*

Zoals al deze fragmenten laten zien, vormen (verschillende groepen) 'buitenlanders' voor deze kiezers geen directe, persoonlijke bedreiging – bijvoorbeeld wat betreft toegang tot zorg of huisvesting. Ze worden veeleer als een belasting gezien. In plaats van verongelijkheid wordt de tweede weg naar Wilders dan ook eerder gekarakteriseerd door dat wat ik contributionisme noem: de overtuiging dat het geld van belastingbetalers (*les contribuables* zoals de Fransen zeggen) niet terecht zou moeten komen bij degenen die geen bijdrage leveren (contribueren) aan het welvaren der natie (de *tribus*). In plaats van achterstelling en een subjectief geschonden norm van gelijkheid – zoals het geval was bij verongelijkte kiezers –, wordt hun pvv-steun gekenmerkt door een gevoel van 'geschonden reciprociteit',<sup>16</sup> gebaseerd op hun arbeids-ethos en gevoel van verantwoordelijkheid dat overeenkomt met wat de Canadese socioloog Michèle Lamont het 'gedisciplineerde zelf' noemt.<sup>17</sup>

Net als bij verongelijkte kiezers speelt echter ook bij hen een verantwoordelijk gehouden groep een belangrijke rol. Dit zijn met name politici, in Den Haag in Brussel, die het geld dat 'hardwerkende Nederlanders' hebben opgebracht weggegeven aan mensen die het niet verdienen – denk aan premier Mark Rutte ('geen cent meer naar Griekenland') en de Europese Unie (niet zelden geassocieerd met 'zakkenvullers'). Door zich af te zetten tegen de 'elite' én onverdienstelijke niet-Nederlanders, vormt Geert Wilders ook hier een positieve uitzondering. Hij wordt door deze kiezers beschouwd als 'de enige die ervoor uitkomt dat hij ons uit de EU wil halen' en ervoor openstaat – zoals deze café-eigenaar het verwoordde – dat je 'meer voor je eigen land' mag opkomen. Ofwel: 'trots zijn dat je Nederlander bent en daarvoor werken en niet meegaan met andere landen waardoor het allemaal minder wordt'.

In sociologische termen zou je de eerste twee hoofdwegen naar Wilders kunnen omschrijven als specifieke vormen van relatieve deprivatie, waarbij sociaaleconomische en sociaal-culturele factoren onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.<sup>18</sup> Het politieke wereldbeeld van kiezers passend bij het derde type PVV-steun daarentegen wordt nauwelijks bepaald door sociaaleconomische overwegingen – die spelen geen ‘doorslaggevende’ rol, zoals deze 32-jarige universitair geschoolde commercieel ontwerper het verwoordde: ‘Hoe moet Nederland eruitzien over tien of twintig of dertig jaar, dat vind ik belangrijker dan of ik volgend jaar wat meer of minder belastingopgave terugkrijg.’ Dit verschil kan deels worden verklaard door de relatief bemiddelde achtergrond van deze kiezers, een omstandigheid waardoor ze zich ook minder zorgen hoeven te maken over sociaaleconomische thema's. Ze komen vaak uit de welgestelde middenklasse en hebben doorgaans hoger onderwijs genoten (hoewel niet altijd afgemaakt), alvorens als ondernemer aan de slag te gaan of een goede positie te bekleden in het bedrijfsleven. Hoewel ze vaak voor typisch rechtse standpunten staan op sociaaleconomisch gebied, zoals een vlaktaks en minder overheidsbemoeienis, bestaat het belangrijkste wat deze PVV-kiezers willen conserveren dan ook uit sociaal-culturele zaken, waarbij het gevaar van Europese integratie en vooral ‘de islam’ worden genoemd.

Deze zorgen worden geuit in termen die we bij de vorige twee typen niet tegenkwamen, bijvoorbeeld door expliciet over ‘ideologieën’ te spreken, het ‘joods-christelijk-humanistische gedachtegoed’ of ‘de vrijheid van meningsuiting’ te verdedigen en te stellen dat ‘het onbeheersbare proces van islamisering’ vooral op ‘macroniveau’ moet worden bekeken. In die zin bestaat er een verband tussen de maatschappelijke posities van deze kiezers en de criteria waarmee ze politieke fenomenen duiden. Deze zijn minder exclusief ‘moreel’ van aard (zoals bij de vorige twee typen PVV-steun) en worden vooral gekenmerkt door ideologische overwegingen. Dit sluit aan bij bestaand onderzoek, waaruit blijkt dat hoe ‘hoger’ iemands opleidingsniveau en maatschappelijke positie is, hoe schaarser de verwijzingen naar persoonlijke of morele criteria zijn en hoe vaker politieke overtuigingen georganiseerd worden rondom abstracte of ideologische constructen.<sup>19</sup> In plaats van geschonden normen van gelijkheid (eerste type) of reciprociteit en verantwoordelijkheid (tweede type), worden

out-groups door kiezers die aansluiten bij het derde type voornamelijk gekritiseerd op basis van culturele incompatibiliteit.

In de interviews werden meerdere bronnen genoemd waaruit deze kritiek voortkwam. De temporeel meest 'afstandelijke' hiervan is primaire socialisatie, waarbij een ouder al aan het begin van deze eeuw op Pim Fortuyn of (later) Geert Wilders stemde en de partijpolitieke overtuigingen op de volgende generatie overdroeg. In andere gevallen wordt door kiezers expliciet aan zichzelf gerefereerd als 'homoseksueel' of het hebben van een partner van hetzelfde geslacht, bij het kritiseren van 'buitenlandse' out-groups (voornamelijk moslims). Hoewel deze pvv-kiezers niet per se direct te maken hebben gehad met negatieve consequenties van immigratie, vrezen zij een groeiende invloed van 'de islam' in Nederland. Zoals deze hbo-geschoolde planner bij een verzekeringsmaatschappij het verwoordde:

In een vrij land, waar kerk en staat gescheiden zijn, is het toch gek dat we al onze kerken aan het afbreken zijn en er allerlei moskeeën worden opgebouwd? Dat is bizar. In een niet-religieus land. Want we zijn geen religieus land meer. En dat gaat wel de overhand nemen. De islam is zichzelf aan het faciliteren, en ik ben dan niet zo'n doemdenker dat ze heel Europa willen overnemen, maar dat is natuurlijk wel zo. Dat kan gewoon gaan gebeuren... En het schrikbeeld is dat de mensen hier uiteindelijk allen nog maar met een hoofddoek lopen. We gaan terug in de tijd. De islam brengt je terug in de tijd in plaats van dat je verder gaat... Kijk we leven in Nederland en we hebben het altijd over homo-emancipatie, nou heb ik zelf ook een vriend, maar we laten het wel gebeuren dat onder onze ogen, 75 procent van de mensen met een islamitische achtergrond in Nederland homoseksualiteit sowieso afkeurt. Sowieso!

*Man, 30, planner bij verzekeringsmaatschappij*

Daarnaast werden directe negatieve ervaringen met migranten genoemd, vooral in buurten waar deze kiezers eerder woonachtig waren. Deze 47-jarige ICT-ingenieur bijvoorbeeld, een voormalig financieel beheerder van een casino die het wegens gezondheidsproblemen rustiger aan doet, zag Hans Janmaat, in de tijd van de Centrumdemocraten in de jaren

negentig, nog als een ‘gek’ en een ‘mafkettel’ – ‘omdat ik gewoon vond dat er geen wezenlijk probleem was met buitenlanders op dat moment. Of met de islam’. Maar na jaren in een wijk te hebben gewoond die hij beschrijft als een ‘minikalifaat’, hebben aanvaringen met ‘Marokkanen’ hem niet alleen ‘bang’ gemaakt – ook zijn politieke percepties zijn veranderd:

Je merkt gewoon dat er een causaal verband is tussen de mate waarin je verdrongen wordt, en dan spreek ik van de wijk waar we [hij en zijn vrouw] gewoond hebben, en hoe jouw opstelling, ook naar een pvv bijvoorbeeld, is. Als je eenmaal simpelweg merkt dat zaken ingepikt worden, die gewoon zijn vanuit van je jeugd, die je normaal vond, en die nou door een cultuur overgenomen worden, dan is het niet zozeer, ik ben niet de politiek gaan opzoeken. De politiek is eigenlijk naar mij toegekomen. Je gaat erover nadenken, omdat je denkt jeetje, dit gaat helemaal niet goed. Wat is hier aan de hand? Dus op een gegeven moment word je wakker.

*Man, 47, arbeidsongeschikt*

Gepreoccupeerd door het thema van islamisering, worden deze kiezers electoraal het meest aangetrokken door de enige politicus die openlijk opstaat ‘tegen de islam’: de oprichter en voorman van de pvv. In tegenstelling tot leiders van andere partijen – vooral ‘verrader’ Mark Rutte, die Nederland zou ‘uitleveren’ aan de EU en haar opengrenzenbeleid – wordt Wilders gezien als de enige politicus ‘die de problemen die er zijn’ benoemt en ‘hier geen islamitisch land van wil maken’. Je zou hun steun voor de pvv daarom kunnen samenvatten met wat ik radicaal conservatisme noem – een term die zowel een institutioneel streven naar verandering impliceert, door radicale kritiek op de gevestigde politieke orde, als een inhoudelijke richting van verandering, die begrepen moet worden in de etymologische zin van het woord radicaal (het Latijnse ‘radix’), ofwel een verzet tegen het verlies van culturele wortels.<sup>20</sup>

### *PVV-steun in perspectief*

Als de vorige paragrafen iets laten zien, dan is het wel dat dé pvv-kiezer niet bestaat. Zowel wat betreft achtergronden (wie),

drijfveren (waarom) als de wijze waarop deze vertaald worden op een stem voor de Partij voor de Vrijheid (hoe) is verscheidenheid troef.<sup>21</sup> Desondanks delen de pvv-stemmers die ik sprak twee belangrijke kenmerken: 1) op basis van gearticuleerde identificaties met dezelfde nationale *in-group*, bijvoorbeeld als ‘gewone’, ‘oudere’, ‘hardwerkende’, ‘joods-christelijke’ of ‘conservatieve’ Nederlander, worden 2) hun politieke percepties gekarakteriseerd door een vergelijkbare structuur. Hierbij zetten deze kiezers zich niet alleen af tegen de verantwoordelijke politieke elites met verkeerde prioriteiten, maar ook tegen niet-Nederlandse groepen, met name vluchtelingen, moslims, Marokkanen, Grieken, Polen en buitenlanders *tout court*. Deze twee samenhangende kenmerken, die overlappen met het nativistische anti-elite- én anti-immigratiediscours van Wilders, helpen te verklaren hoe burgers met verschillende achtergronden, voorkeuren en belangen in het stemhokje toch bij dezelfde partij uit kunnen komen.<sup>22</sup> Ondanks hun diversiteit identificeren deze burgers zich met hetzelfde, overkoepelende conflict dat door Wilders wordt gepolitiseerd – binnenlands versus buitenlands – en steunen zij de politicus die volgens hen wél opkomt voor de nationale bevolking. Het propageren van precies dit interpretatiekader, waarin de nationale *in-group* deugdzaam slachtoffer is van zowel ‘arrogante’, ‘incompetente’, ‘volksvijandelijke’ leiders als van uiteenlopende ‘buitenlandse’ *out-groups* die ‘onze’ welvaart, tradities, veiligheid, vrijheid en identiteit bedreigen, stelt de pvv-voorman zo in staat om een diverse groep kiezers symbolisch te verenigen.

Wilders staat hierin niet alleen. Bij geestverwanten over de grens als Donald Trump, Matteo Salvini en Marine Le Pen valt een vergelijkbaar aanbod te ontwaren.<sup>23</sup> Interessant genoeg geeft internationaal kwalitatief onderzoek aan dat dit gepaard gaat met soortgelijke grieven en perspectieven onder hun kiezers. Het laat zien dat overeenkomstige mechanismen – met name de specifieke vormen van relatieve deprivatie die ik verongelijkheid en contributionisme noem –, werkzaam zijn in verschillende contexten, waar ze vergelijkbare typen steun voeden voor soortgelijke partijen.<sup>24</sup> Afhankelijk van historische eigenaardigheden en beschikbare interpretatiekaders manifesteren deze mechanismen zich echter op verschillende manieren. In Frankrijk bijvoorbeeld waar ik voor mijn onderzoek meer dan zestig Le Pen-stemmers interviewde, beklagde niemand zich over (‘luie’)

Grieken. Dit geldt ook voor Marine Le Pen zelf, die de Grieken, in no-  
toire tegenstelling tot Wilders, eerder als slachtoffer portretteert van  
het 'destructieve' EU-beleid in Zuid-Europa, geïmplementeerd om 'de  
euro te redden en niet de volkeren'.<sup>25</sup> Op hun beurt kritiseerden de  
vele contributionisten die ik in Frankrijk tegenkwam een groep waar  
ik juist in Nederland nooit over hoorde: Arabieren ('*les Arabes*'). Ook  
onder de radicaal conservatieven die ik sprak in beide landen waren  
duidelijke verschillen waarneembaar. Ondanks overlap in termen van  
achtergrond en overtuigingen – men zette zich in beide gevallen af  
tegen het politieke establishment én de groeiende 'islamisering' –,  
bleken de Franse kiezers veel minder gericht te zijn op precies die cul-  
tureel liberale zaken die door vele van deze pvv-stemmers werden  
verdedigd, zoals acceptatie van homoseksualiteit, vrouwenrechten en  
vrijheid van meningsuiting. Dit resoneert met het uiteenlopende poli-  
tieke aanbod in de twee landen: in tegenstelling tot Wilders, die in lijn  
met de seksueel-progressieve meerderheid in Nederland progressieve  
waarden heeft omarmd in zijn conservatieve discours,<sup>26</sup> keert Marine  
Le Pen zich juist openlijk tegen het homohuwelijk en adoptiemoge-  
lijkheden voor stellen van hetzelfde geslacht.<sup>27</sup>

Naast de wie-, waarom- en hoe-aspecten viel ten slotte nog een  
andere belangrijke dimensie van diversiteit op onder kiezers van Le  
Pen en Wilders: de mate waarin ze overtuigd zijn van hun stem. Deze  
overtuiging is in beide landen verre van eensluidend. Zo bleken veel  
Franse gespreksgenoten sceptisch over 'hun' kandidate. Gevoed door  
politiek wantrouwen ('politici zijn één pot nat') kozen ze voor de partij  
die nog nooit aan de macht is geweest, zonder veel fiducia te hebben  
in echte verandering door Le Pen. Anderen hoopten zelfs dat ze eer-  
der minister zou worden dan president, zodat ze niet te veel macht  
zou krijgen. Hun stem op het Front National is dan ook vooral een  
boodschap richting de gevestigde orde – een proteststem. Hoewel in  
polderland Nederland de kans op een meerderheid voor de pvv prak-  
tisch uitgesloten is, blijkt ook hier lang niet iedereen overtuigd van  
zijn of haar stem op Wilders' partij. In dat licht merkte de politicoloog  
Chris Aalberts eens op dat er twee soorten pvv-kiezers bestaan: 'trou-  
we aanhangers' (die Wilders door dik en dun steunen) en 'twijfelaars'  
(die op zijn partij stemmen bij gebrek aan beter).<sup>28</sup> In 2012 waren vol-  
gens Aalberts de twijfelaars al in de meerderheid. Ook ik bespeurde  
veel scepsis onder de pvv-kiezers die ik tegenkwam. Niet alleen qua

vorm (te hard, bot, onfatsoenlijk, et cetera), maar ook qua inhoud, waarbij gesteld werd dat het hen 'gaat om Nederland, niet per se om de pvv'. In hun ogen ligt Wilders' functie vooral in zijn 'tegengeluid' en het scherp houden van de andere partijen. Nu recentelijk een fris en minder radicaal alternatief is opgestaan dat zich grotendeels profileert op dezelfde thema's, zal de pvv-leider het dan ook erg moeilijk krijgen om de gunst van deze twijfelaars terug te winnen. Hoewel een trouwe kern hem niet snel zal verlaten, dreigt voor Wilders zo een electorale leegloop richting Forum voor Democratie.





# 9.

## DE STRIJD OM DE MIDDELVINGER

OVER DE KIEZERSAANHANG VAN DE PVV

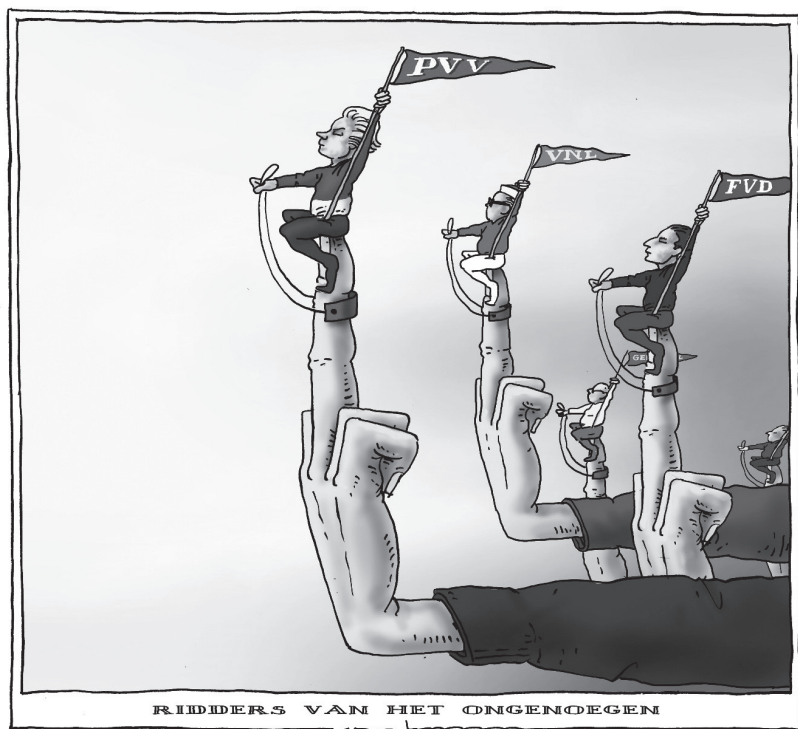
*Joop van Holsteyn en Galen Irwin*

### *Inleiding*

De strijd om de kiezer kent meerdere vormen. Een heel specifieke variant van die electorale strijd betreft 'het gevecht om de middelvinger', zoals onder anderen Hans Goslinga, politiek commentator van het dagblad *Trouw*, heeft gesignaleerd.<sup>1</sup> Op de uiterste flanken van de Nederlandse politiek zouden ter linkerkzijde de Socialistische Partij (sp) en ter rechterzijde de Partij voor de Vrijheid (pvv) zich tijdenlang succesvol hebben getoond in het herhaald werven van steun van vooral die kiesgerechtigde burgers die op verkiezingsdag hun middelvinger wensten op te steken naar 'Den Haag'. Een afwijzend, scherp kritisch gebaar naar de gematigde, compromissen zoekende en op sommige inhoudelijke punten naïeve, gevestigde partijen en traditionele politici van het politieke midden. Politieke polarisatie en populistisch protest als kenmerken of hoofdbestanddelen van een electoraal verdienmodel, dat overigens bij de Provinciale Statenverkiezingen van 20 maart 2019 ook door Forum voor Democratie (FvD) met aanzienlijk succes lijkt te zijn geëxploiteerd.

Deze bijdrage gaat over de kiezersaanhang van de pvv, met bescheiden aandacht voor de aanhang van FvD en de electorale bedreiging die laatstgenoemde partij voor Wilders en de zijnen vormt of kan gaan vormen. We schetsen, op basis van Nationale Kiezersonderzoeken (nko's) die rondom verkiezingen van de Tweede Kamer gehouden worden en empirische informatie bevatten over kiezers en hun opvattingen, een profiel van die pvv-aanhang en eventuele

ontwikkelingen daarin gedurende het bijna vijftienjarige bestaan van de pvv.<sup>2</sup> Hoe verhoudt met name de aanhang van het beginjaar 2006 zich tot latere jaren, in het bijzonder die van 2017?



Spotprent van Joep Bertrams.

We vergelijken in onze schets die pvv-aanhang nadrukkelijk níet met de aanhang van alle overige partijen afzonderlijk, maar opteren voor een – inderdaad: erg grove – tweedeling van het Nederlandse electoraat: de aanhang van de pvv versus alle andere kiezers.<sup>3</sup> Praktisch heeft deze tweedeling het voordeel dat de vergelijking te behappen is in een bijdrage van beperkte omvang en niet voortdurend een vergelijking van de pvv met tien of meer andere partijen behoeft. Van groter belang nog is het idee dat de pvv zich als populistische rechts-radical partij aan of voorbij de zijlijn van het traditionele Nederlandse politieke speelveld zou bevinden, met aanhangers die vanaf die zijlijn in

voortdurend fel protest de middelvinger opsteken naar de zwoegende spelers op het veld. Waarbij vermoed wordt dat het signaal dat zij also wensen af te geven een dubbele bedoeling heeft. Enerzijds zou de pvv-aanhang zich via steun aan deze populistische protestpartij uitspreken tegen de bestaande politieke spelers en misschien zelfs de spelregels van de representatieve democratie, terwijl anderzijds heel andere inhoudelijke opvattingen zouden bestaan over voorname kwesties als het proces van Europese eenwording en vraagstukken rondom immigratie en de integratie van etnische minderheden in Nederland. Op basis van ons dubbelprofiel in termen van democratisch spel en spelers en, secundair, politieke knikkers, hopen we te komen tot een wat scherper, empirisch gefundeerd beeld van de pvv-aanhang en wellicht van de bruikbaarheid van de middelvingermetafoor als interpretatiekader van die kiezers die de pvv al geruime tijd een zichtbare, prominente plek geven in de Nederlandse politiek en maatschappij.<sup>4</sup>

### *Een sociaal-demografische schets van de PVV-aanhang*

In 2006 deed de pvv onder de naam Groep Wilders/Partij voor de Vrijheid voor de eerste maal mee aan Tweede Kamerverkiezingen.<sup>5</sup> Met groot succes. In totaal 579.490 kiesgerechtigden gunden de nieuwe politieke formatie hun stem, goed voor 5,9 procent van alle stemmen en resulterend in 9 Kamerzetels. Een bijzondere prestatie, die nauwelijks aan glans verloor vanwege het feit dat vier jaar eerder de Lijst Pim Fortuyn (LPF) als nieuwkomer met niet minder dan 26 zetels het record zo buitengewoon scherp had gesteld. Het Nederlandse electorale en politieke systeem had zich nogmaals van zijn open kant laten zien.<sup>6</sup> De pvv had vervolgens de Kamerverkiezingen van 2010 nodig om met 24 zetels de piek van de LPF te benaderen en zakte in 2012 enigszins weg naar 15 Kamerzetels, maar werd in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van 2017 lange tijd gezien als de partij die mogelijk als grootste uit de stembus zou komen. Dat bleek uiteindelijk niet het geval, maar met 20 zetels hoefde de pvv in grootte slechts de vvd met 33 zetels (ruim) voor te laten gaan.<sup>7</sup> Volgens vvd-lijsttrekker en premier Mark Rutte was Nederland op 16 maart 2017 'wakker geworden in een "normaal" land'.<sup>8</sup>

De pvv claimt in ieder geval sinds 2010 de partij van en voor de doorsnee-Nederlanders genaamd Henk en Ingrid te zijn, maar blijft

in termen van geslacht toch echt gemakkelijker Henk dan Ingrid voor zich te winnen. Onder haar kiezers zijn in 2017, en meer nog in het beginjaar 2006, mannen in de meerderheid. Met 63 respectievelijk 58 procent mannelijke aanhangers in 2006 en 2017 wijkt de PVV in het nadeel van de vrouwen af van de min of meer gelijke 50-50-verdeling naar geslacht in electoraat en Nederlandse bevolking (zie tabel 1). Dat mag niet echt verbazen, gezien het feit dat in het algemeen geldt dat ‘at all levels, (leadership, membership, electorate) there are fewer women than men within populist radical right parties.’<sup>9</sup>

Wat de leeftijdsopbouw betreft, is er eveneens enig verschil tussen de aanhang van de PVV en die van de overige partijen gezamenlijk, met overigens iets andere verschillen in 2006 dan in 2017. In 2006 deed de partij het opmerkelijk goed onder jongere kiezers, of althans was een aanzienlijk deel van de PVV-aanhang nog geen 30 jaar oud. Jongeren dragen trouwens vaker een extra steentje bij aan de electorale doorbraak van nieuwe partijen.<sup>10</sup> In 2017 zijn dergelijke jongeren relatief minder aanwezig onder de PVV-aanhang en kent de aanhang iets meer oudere kiezers, maar is de leeftijdsopbouw eigenlijk niet veel anders dan bij de overige kiezers.

Tabel 1. Kiezers van de PVV versus overige kiezers naar enkele achtergrondkenmerken, 2006 en 2017 (%)

|                                   | KIEZERS PVV      |                  | OVERIGE KIEZERS    |                    |
|-----------------------------------|------------------|------------------|--------------------|--------------------|
|                                   | 2006<br>(N ±114) | 2017<br>(N ±315) | 2006<br>(N ±2.084) | 2017<br>(N ±2.130) |
| <i>Geslacht</i>                   |                  |                  |                    |                    |
| • man                             | 63               | 58               | 49                 | 49                 |
| • vrouw                           | 37               | 42               | 51                 | 51                 |
| <i>Leeftijd</i>                   |                  |                  |                    |                    |
| • 18-29 jaar                      | 24               | 12               | 16                 | 17                 |
| • 30-49 jaar                      | 36               | 31               | 39                 | 31                 |
| • 50-64 jaar                      | 24               | 31               | 27                 | 26                 |
| • 65-plus                         | 17               | 26               | 19                 | 25                 |
| <i>Subjectieve sociale klasse</i> |                  |                  |                    |                    |
| • arbeidersklasse                 | 49               | 46               | 30                 | 19                 |
| • gewone middenklasse             | 44               | 41               | 49                 | 53                 |
| • hogere (midden)klasse           | 7                | 13               | 22                 | 29                 |
| <i>Religie</i>                    |                  |                  |                    |                    |
| • beschouwt zichzelf gelovig      | 37               | 37               | 55                 | 41                 |
| • beschouwt zichzelf niet gelovig | 63               | 63               | 45                 | 59                 |

Ter verklaring van de opkomst en het electorale succes van rechts-populistische partijen in gevestigde West-Europese democratieën, waaronder Nederland, wordt recentelijk vaak een beroep gedaan op de zogenoemde mondialiseringstheorie, volgens welke diverse ontwikkelingen in maatschappij en politiek kunnen worden teruggevoerd op een toegenomen internationale verwevenheid tussen landen op economisch, politiek en cultureel vlak. Volgens deze theorie pakken die ontwikkelingen niet voor alle burgers op gelijke wijze uit: het proces kent winnaars en verliezers. In het bijzonder mensen met een relatief lage opleiding of in het algemeen een lagere sociaaleconomische status of positie wisten zich lange tijd verzorgd en beschermd door een nationale, in hoge mate begrensde welvaartsstaat, maar zien of beleven mondialisering en europeanisering als een bedreiging van die beschermende constructie, en op cultureel gebied van de eigen nationale identiteit. Rechts-populistische partijen zouden zich sterk maken voor en daadwerkelijk electoraal succes hebben onder deze groep verliezers van of bedreigden door dit gestage globaliseringsproces.<sup>11</sup>

Het sociaal-demografische profiel van de pvv-aanhanger weersprekt deze mondialiseringstheorie niet. Hoewel opleidingsgegevens als zodanig problematisch en over de jaren lastig vergelijkbaar zijn (en hier dan ook niet worden gepresenteerd), lijken de kiezers van de pvv relatief laagopgeleid.<sup>12</sup> Gelet op hun zogeheten subjectieve sociale klasse – tot welke klasse rekenen mensen zichzelf? – zien we dat de aanhang van de pvv in relatieve meerderheid meent tot de lagere of gewone arbeidersklasse te behoren. Deze groep is zelfs iets groter dan de groep middenklassers onder de pvv-aanhanger, terwijl ‘de middenklasse’ bij de overige kiezers de helft beslaat en daarmee ruimschoots de grootste subklasse is, en bij die overige kiezers eveneens een aanzienlijk deel zegt tot de hogere klasse te behoren – een indruk die slechts een zeer beperkt aantal pvv-aanhangers van zichzelf heeft. Inkomensgegevens (gegevens hier niet gepresenteerd) ondersteunen het vermoeden dat de pvv-aanhanger wat sociaaleconomische status betreft enigszins achterblijft op de rest van het Nederlandse electoraat: ‘Onder de Henks en Ingriden verdient een dikke 45 procent een laag inkomen. Bij andere kiezers is dit percentage ongeveer 30 procent.’<sup>13</sup>

Overigens vormen gelovigen een minderheid onder de pvv-kiezers, wat past bij het algemenere beeld van radicaal-rechtse partijen die weliswaar claimen pal te staan voor de joods-christelijke identiteit en traditie, maar daarmee in de regel toch niet veel gelovige kiezers voor zich weten te winnen.<sup>14</sup> Waar bij de overige kiezers ruim de helft (in 2006) of een aanzienlijke minderheid (in 2017) van 41 procent van zichzelf zegt gelovig te zijn, is dit bij de pvv in beide jaren slechts 37 procent. Het is daarbij opmerkelijk dat althans op dit ene kenmerk, dat vanuit electoraal perspectief uiteraard in het Nederland van de eenentwintigste eeuw nog maar een beperkte rol speelt, de aanhang van de pvv in 2017 vrij sterk lijkt op de rest van het electoraat.

### *Een politiek profiel van de PVV-aanhang*

Wat denken die vooral mannelijke sociaaleconomisch achtergebleven seculiere aanhangers van de pvv? Hoe zien zij het politieke spel, en zijn zij daarin geïnteresseerd? In deze paragraaf gaan we in op dergelijke vragen, waarbij we na enkele opmerkingen over de percepties en houdingen ten aanzien van de politiek in het algemeen het karakter van de pvv-aanhang in termen van populisme in kaart brengen.

#### Opvattingen over het politieke spel en de spelers

Het is al te gemakkelijk en dan ook niet gerechtvaardigd om de aanhangers van de pvv simpelweg neer te zetten als een groep burgers die zich ongehinderd door interesse en kennis bij verkiezingen uitsprekt tegen de gevestigde politieke orde. Het opsteken van de electorale middelvinger behoeft nu eenmaal nauwelijks grote politieke interesse en diepgaande kennis van zaken. Tegelijkertijd kan niet worden ontkend dat deze kiezers volgens enkele gebruikelijke indicatoren van politieke belangstelling en naar eigen inschatting relatief weinig belangstelling tonen voor politiek. In 2006 geeft een derde deel van de pvv-aanhang van zichzelf aan geen enkele politieke interesse te hebben, in 2017 een vijfde deel; voor beide jaren is dat ongeveer twee keer zo veel als bij de overige kiezers (zie tabel 2).

Tabel 2. Kiezers van de PVV versus overige kiezers naar opvattingen over politiek als proces, 2006 en 2017 (%)

|                                                                                                                                                   | KIEZERS PVV |              | OVERIGE KIEZERS |              |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------|--------------|-----------------|--------------|
|                                                                                                                                                   | 2006        | 2017         | 2006            | 2017         |
| <b>Subjectieve politieke interesse</b>                                                                                                            |             |              |                 |              |
| ▪ niet geïnteresseerd                                                                                                                             | 34          | 22           | 16              | 12           |
| ▪ tamelijk geïnteresseerd                                                                                                                         | 60          | 65           | 70              | 69           |
| ▪ zeer geïnteresseerd                                                                                                                             | 6           | 13           | 14              | 19           |
| <b>Politiek cynisme</b><br>(% [helemaal] mee eens)*                                                                                               |             |              |                 |              |
| ▪ Tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken.                                                                             | 98          | [2010]<br>97 | 92              | [2010]<br>91 |
| ▪ Ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigenbelang uit.                                                                            | 61          | 63           | 36              | 33           |
| ▪ Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan op grond van je capaciteiten.                                                            | 63          | 63           | 46              | 40           |
| <b>Politiek zelfvertrouwen</b> (% [helemaal] mee eens)                                                                                            |             |              |                 |              |
| ▪ Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek.                                                                               | 18          | 23           | 23              | 32           |
| ▪ Ik heb een goed beeld van de belangrijkste problemen in ons land (2006)/ Ik begrijp de belangrijkste onderwerpen die spelen in ons land (2017). | 47          | 72           | 62              | 78           |
| ▪ Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld dat mensen zoals ik niet echt kunnen begrijpen wat er speelt.*                                            | 76          | [2010]<br>69 | 56              | [2010]<br>54 |
| <b>Politieke responsiviteit</b> (% 'is zo')                                                                                                       |             |              |                 |              |
| ▪ Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.                                                                               | 67          | 73           | 35              | 36           |
| ▪ De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.                                                      | 76          | 83           | 46              | 50           |
| ▪ Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.                                                                             | 55          | 78           | 39              | 43           |

\* Omdat in latere NKO's deze vragenreeks niet is opgenomen, ontbreekt het ons aan gegevens voor latere jaren dan 2010. Zie ook Jean Tillie et al., *Rumoer. Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012* (Amsterdam 2016), 148.

Dat relatieve gebrek aan politieke interesse weerhoudt pvv-kiezers er niet van een scherp cynisch oordeel te vellen over politici. In 2006 zijn deze kiezers zo goed als zonder uitzondering van mening dat politici tegen beter weten in meer beloven dan zij kunnen waarmaken en menen ruime meerderheden dat bewindslieden vooral op hun

eigenbelang uit zijn en dat het Kamerlidmaatschap eerder via politieke vrienden dan op basis van bekwaamheden wordt verkregen. Over de eerste stelling bestaat brede consensus binnen het Nederlandse electoraat, maar de overige kiezers zijn aanzienlijk minder van mening dat puur eigenbelang de ultieme drijfveer van ministers en staatssecretarissen zou zijn en dat niet bekwaamheid maar politieke vrienden de deur zouden openen naar de Tweede Kamer. De pvv-aanhang toont zich aldus in 2006, en in 2010 is dat niet anders, aanzienlijk cynischer dan de overige kiezers. En als een dergelijke cynische houding ‘sarcasme en proteststemgedrag om de irreële pretenties en huichelarij van overheid en politici aan de kaak te stellen’ legitimeert, dan is het opsteken van de middelvinger op verkiezingsdag zelfs een welhaast passend gebaar.<sup>15</sup>

Deze cynische houding onder de aanhang van de pvv wordt gecombineerd met een gevoel van politieke machteloosheid. Die machteloosheid op haar beurt lijkt het gevolg van een combinatie van enerzijds een gebrek aan politiek zelfvertrouwen of zogeheten *internal efficacy* en anderzijds de indruk dat het politieke systeem – ‘Den Haag’ – niet voldoende openstaat of responsief is voor de inbreng van gewone burgers. Minder dan andere kiezers blijken pvv-kiezers zowel in 2006 als later van mening dat zij goed in staat zijn een actieve rol te spelen in de politiek en dat zij een goed beeld hebben van de belangrijkste problemen in het land. En meer dan anderen denken pvv’ers dat de politiek eigenlijk te ingewikkeld is om echt goed te kunnen begrijpen.

Overigens is het verschil in politiek zelfvertrouwen tussen de twee hier onderscheiden kiezersgroepen geringer dan het verschil in termen van politiek cynisme. Maar dat verschil blijkt dan weer veel groter als het gaat om de perceptie van de responsiviteit van het representatieve politieke bestel. Zowel de pvv-aanhang van 2006 als die van 2017 is in soms heel ruime meerderheid van mening dat Kamerleden zich niet om de mening van mensen zoals hen bekommeren, dat politieke partijen slechts uit zijn op hun stem en geen interesse hebben in hun mening, en dat ‘mensen zoals ik’ geen enkele invloed hebben op de regeringspolitiek. Ook bij de overige kiezers komen deze meningen wel voor, maar toch in aanzienlijk mindere mate en in geen enkel geval is een meerderheid van die overige kiezers een dergelijke opvatting toegegaan.<sup>16</sup>



De indruk van een gebrekkige toegankelijkheid of responsiviteit van het politieke systeem kan worden gerelateerd aan het kernidee of de ideologie van het populisme, opgevat als ‘het idee van kiezers dat de opvattingen van “de gewone man of vrouw” in grote lijnen met elkaar overeen stemmen, maar niet of onvoldoende doorklinken in politieke keuzen en beleid’.<sup>17</sup> Hoewel het debat over wat populisme ‘precies’ is nog niet is beslecht, is volgens velen toch de kern ervan dat het de corrupte politieke elite stelt tegenover het homogene, goede volk, dat voortdurend door die elite wordt genegeerd, miskend of verraden.<sup>18</sup> In het NKO 2017 is via enkele stellingen gepoogd de relatie tussen politieke elite en volk en daarmee de essentie van het populistische gedachtegoed aan de oppervlakte te brengen, wat het ons mogelijk maakt om te exploreren of de aanhang van de PVV zich op dit punt onderscheidt van de overige kiezers.<sup>19</sup> En het korte antwoord op deze vraag is dan een volmondig ja: de PVV-aanhang toont zich in alle opzichten relatief populistisch (zie tabel 3).

Dat gekozen volksvertegenwoordigers zich moeten laten leiden door de mening van het volk is op zichzelf natuurlijk niet zo’n vreemde gedachte in een democratie, ook in een representatieve democratie waarin de ‘decision-making of those who govern retains a degree of independence from the wishes of the electorate’.<sup>20</sup> Met die stelling over het gewenste zware gewicht van de volksstem zijn dan ook de meeste Nederlandse kiezers van maart 2017 het wel eens, zij het dat PVV-kiezers in nog ruimere meerderheid (84 procent) hun instemming betonen dan de overige kiezers (61 procent) doen, mogelijk vanuit het idee dat die volksmening direct(er) moet doorklinken en meer leidend moet zijn in de Tweede Kamer. De bevinding dat ruim de helft van de kiezers van de PVV vindt dat de belangrijkste beslissingen door het volk en niet door politici moeten worden genomen, sluit hierbij aan; voor die positie is slechts een minderheid van 19 procent van de overige kiezers te vinden. De vrij massale steun onder de PVV-aanhang voor het referendum als inspraak- en besluitvormingsinstrument (gegevens niet in tabel opgenomen), is in dit licht begrijpelijk.<sup>21</sup> Dat is een door vele populistten gedeelde opvatting: ‘Voor een echte democratie zijn vrije verkiezingen van volksvertegenwoordigers noodzakelijk, maar niet voldoende. Het volk zou via referenda en volksinitiatieven (...) de politieke besluitvorming van onderop moeten kunnen bepalen’.<sup>22</sup>

Tabel 3. Kiezers van de PVV versus overige kiezers naar populistische opvattingen, 2017 (%)

|                                                                                                                                | KIEZERS<br>PVV | OVERIGE<br>KIEZERS |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------|--------------------|
| <b>Manifestaties van populisme</b> (% [zeer] mee eens)                                                                         |                |                    |
| • Politici in de Tweede Kamer moeten zich laten leiden door de mening van het volk.                                            | 84             | 61                 |
| • Politici praten te veel en doen te weinig.                                                                                   | 81             | 42                 |
| • De politieke tegenstellingen zijn groter tussen de elite en gewone burgers dan tussen burgers onderling.                     | 74             | 52                 |
| • Wat men in de politiek 'het sluiten van compromissen' noemt, is eigenlijk gewoon het verraden van je principes.              | 64             | 20                 |
| • Een sterke regeringsleider is goed voor Nederland, ook als die leider de regels wat oprekt om dingen voor elkaar te krijgen. | 58             | 50                 |
| • De belangrijkste politieke beslissingen moeten worden genomen door het volk en niet door politici.                           | 55             | 19                 |
| • De meeste politici zijn alleen maar geïnteresseerd in de belangen van rijke en machtige mensen.                              | 56             | 19                 |
| • Ik word liever vertegenwoordigd door een gewone burger dan door een beroepspoliticus.                                        | 49             | 17                 |
| • De meeste politici geven niets om het volk.                                                                                  | 47             | 13                 |
| • De meeste politici zijn [niet; stelling gespiegeld gepresenteerd, JvH/GI] te vertrouwen.                                     | 44             | 17                 |
| • Politici vormen het grootste probleem in Nederland.                                                                          | 29             | 7                  |

Eveneens begrijpelijk is dan dat zo goed als de helft van de PVV-aanhang liever vertegenwoordigd wordt door een gewone burger dan door een beroepspoliticus, waarvoor bij de overige kiezers weinig steun te vinden is. Die politici, die overigens naar de mening van een zeer ruime meerderheid van de PVV-kiezers (81 procent) te veel praten en te weinig doen en volgens een grote minderheid van hen van 47 procent niets om het volk geven – behalve wellicht om rijke en machtige mensen – en niet te vertrouwen zijn (44 procent), daar moet de aanhang van de PVV maar heel, heel weinig van hebben, wat de indruk van een hoog ideologisch-populistische gehalte van het gedachtegoed van die PVV-aanhang verder versterkt. Het gaat nog maar net niet zo ver dat die politici het grootste probleem in Nederland zijn, een stelling waarmee toch nog bijna 30 procent van de PVV-aanhang instemt, vergeleken met 7 procent van de overige kiezers.

Voor het populistische kernidee van een duidelijk antagonistische houding tussen politieke elite en volk lijkt overigens eveneens brede steun te zijn. Niet alleen een zeer ruime meerderheid (74 procent) van de pvv-aanhangers vindt althans dat de politieke tegenstellingen tussen de elite en gewone burgers groter zijn dan die tussen burgers onderling, maar ook ruim de helft van de overige kiezers stemt in met een stelling die dit beweert. De pvv-aanhang onderscheidt zich scherper van de overige kiezers in zijn mening over het sluiten van compromissen. In het land van minderheden dat Nederland traditioneel is, mag die manier om tot besluiten en 'daden' te komen dan misschien gebruikelijk en wellicht noodzakelijk zijn, voor bijna twee derde van de pvv-kiezers gaat het eigenlijk gewoon om het verraden van de eigen principes, een mening die slechts een op de vijf overige kiezers te kennen geeft. En misschien maakt deze afkeer van het voortdurend traag en stroperig zoeken naar compromissen en de gulden middenweg ook dat een aanzienlijke mate van steun aanwezig blijkt voor een sterke regeringsleider die dingen voor elkaar kan krijgen, al zouden daarbij allicht de regels een beetje worden opgerekt. Die steun, die toch wel lijkt te wringen met de mening dat het vooral het volk en de gewone burger moeten zijn die de touwtjes in handen hebben, is trouwens bepaald niet exclusief onder de pvv-aanhang te vinden: met 50 procent instemming met de stelling over het nut van de sterke regeringsleider blijven de overige kiezers opmerkelijk dicht in de buurt van de 58 procent die gemeten wordt onder de kiezers van de pvv.

Dat de pvv-aanhang in algemene zin bijster weinig opheeft met politici, lijkt zich te weerspiegelen in de beoordeling van concrete Nederlandse politici in termen van sympathie. We presenteren hier niet in tabelvorm alle (gemiddelde) scores voor de lijsttrekkers van partijen die deelnamen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2017, maar kunnen wel opmerken dat de gemiddelde sympathiescore voor tien van de dertien in de Kamer verkozen lijsttrekkers onder de pvv-aanhang lager is dan onder de overige kiezers, zij het dat het verschil soms gering is. Alleen Henk Krol (50PLUS), Thierry Baudet (FvD) en de eigen leider Geert Wilders hebben gemiddeld meer sympathie onder pvv'ers dan onder de overige kiezers. Deze vergelijking van sympathiescores onder pvv-kiezers versus overige kiezers zegt echter nog niets over de absolute score die lijsttrekkers behalen. Als we ons daarop richten, zien we dat Wilders de enige

lijsttrekker is die, op een schaal lopend van 0 tot en met 10, tot een heel dikke voldoende weet te komen: 7,4. Met gemiddelde scores die in ieder geval (ruim) voldoende zijn, mogen wellicht Thierry Baudet (6,6), Kees van der Staaij (6,3) en Gert-Jan Segers (6,2) eveneens op enige sympathie rekenen onder pvv-kiezers en misschien ook nog wel Henk Krol en Marianne Thieme (beiden 5,9), maar leiders van grotere gevestigde partijen als Mark Rutte (4,6), Lodewijk Asscher (4,2), Alexander Pechtold (4,0) en Jesse Klaver (4,5) komen zelfs niet in de buurt van de gemiddelde score van 5. En voor die laatsten zal het slechts een heel schrale troost zijn dat het altijd nog erger kan: de lijsttrekker van DENK, Tunahan Kuzu, kan onder de overige kiezers al bepaald niet op sympathie rekenen (3,1), maar kan dat gezien zijn extreem lage gemiddelde score van 2,7 al helemaal niet onder de kiezersaanhang van de pvv.

#### Identiteit, opvattingen en ideologie

We wezen eerder op de mondialiseringsthese, betrekking hebbend op een onderliggende voortgaande maatschappelijke ontwikkeling die binnen onder meer de Nederlandse samenleving niet op alle burgers een gelijk effect zou hebben. De 'verliezers' ervan zouden zich door processen van internationalisering of europeanisering bedreigd voelen, niet alleen in materieel opzicht maar ook in hun identiteit, en uit angst daarvoor en afkeer daarvan hun electorale toevlucht zoeken bij rechts-populistische partijen als de pvv, waarbij nationalisme een ideologisch wezenskenmerk zou zijn.<sup>23</sup> Wat hiervan ook moge zijn, het is in dat licht opvallend dat de pvv-kiezers en de overige kiezers zich niet wezenlijk anders uitspreken in reactie op enkele stellingen waarmee in 2017 geprobeerd is de nationale identiteit nader in beeld te brengen (zie tabel 4). Sterker nog, van die overige kiezers is een groter deel (88 procent) dan van de pvv-kiezers (77 procent) het eens met de stelling dat zij zich verbonden voelen met Nederland en Nederlanders. En terwijl slechts een op de tien pvv-kiezers zich meer Europeaan of wereldburger dan Nederlander voelt, is dat onder de overige kiezers evenmin meer dan een op vijf. Ten slotte zijn onder beide groepen kiezers redelijk vergelijkbare percentages van rond de 70 en 40 procent het eens met de stelling dat men er trots op is Nederlander te zijn respectievelijk dat er geen beter land is dan Nederland. Van een uitgesproken nationalistisch of patriottisch (zelf)beeld van

pvv-kiezers in vergelijking met de overige Nederlandse kiezers lijkt in 2017 geen sprake te zijn.

Tabel 4. Kiezers van de pvv versus overige kiezers naar identiteit, 2017 (%)

|                                                              | KIEZERS<br>PVV | OVERIGE<br>KIEZERS |
|--------------------------------------------------------------|----------------|--------------------|
| <b>Identiteit</b> (% [helemaal] mee eens met stelling)       |                |                    |
| ▪ Ik voel me verbonden met Nederland en Nederlanders.        | 77             | 88                 |
| ▪ Ik voel me meer Europeaan of wereldburger dan Nederlander. | 10             | 18                 |
| ▪ Ik ben er trots op Nederlander te zijn.                    | 68             | 75                 |
| ▪ Er is geen beter land dan Nederland.                       | 40             | 39                 |

Hiervoor zagen we ook al dat de pvv-kiezers, als zij de middelvinger al wensen op te steken bij verkiezingen, zij dat allicht primair doen tegen het democratische spel zoals dat gespeeld wordt in met name Den Haag en tegen de dubieuze dominante spelers van dat spel. Maar inhoud doet er mogelijk evenzeer toe. Het kan zijn dat zij over belangrijke politieke vraagstukken opvattingen hebben die ver verwijderd zijn van die van andere kiezers, en die vervolgens niet of onvoldoende krachtig doorklinken in het parlement. Dat was in ieder geval de expliciete suggestie van partijleider Geert Wilders, toen hij bij de Algemene Politieke Beschouwingen van september 2015 de Tweede Kamer kwalificeerde als ‘nepparlement’, in zijn ogen een volksvertegenwoordiging waarin specifieke inhoudelijke politieke posities (concreet: over de toelating en opname door gemeenten van asielzoekers) niet in die mate hoorbaar en zichtbaar waren zoals in een ware volksvertegenwoordiging verwacht zou mogen of zelfs moeten worden.<sup>24</sup>

Een indruk van een eventueel eigen politieke positie van de pvv-aanhang met betrekking tot enkele afzonderlijke maatschappelijke en politieke vraagstukken wordt verkregen op basis van vragen naar enkele specifieke kwesties (zie tabel 5). Daarbij gaat het om het al dan niet wensen te verkleinen van inkomensverschillen, de toelaatbaarheid van euthanasie, de houding ten opzichte van het proces van Europese integratie en de vraag of etnische minderheden in Nederland hun eigen cultuur mogen behouden dan wel zich aan de

Nederlandse cultuur dienen aan te passen. De twee eerstgenoemde kwesties zouden terug te voeren zijn op de traditionele sociaaleconomische respectievelijk religieus-ethische scheidslijn in de Nederlandse maatschappij en politiek. De andere twee kwesties zouden gerelateerd zijn aan een recentere culturele scheidslijn, die politieke kwesties zou genereren waarop gevestigde partijen met relatief veel moeite een eensgezind en overtuigend politiek antwoord zouden geven vanuit hun ideologische referentiekader, wat de opkomst van rechts-radicalen populistische partijen als de PVV, en eerder de LPF, electoraal de wind in de zeilen zou geven.<sup>25</sup>

Ten aanzien van de gewenste inkomensverdeling lijkt er een behoorlijke mate van eensgezindheid onder het Nederlandse electoraat te bestaan. Slechts weinigen zijn van mening dat de inkomensverschillen groter moeten worden en het meningsverschil tussen de diverse partijaanhangen is dan ook veeleer gelegen in de vraag hoe wenselijk het is dat die verschillen kleiner worden (zie tabel 5). In 2006 noch in 2017 neemt de kiezersaanhang van de PVV hier een onderscheiden positie in. Dat is evenzeer het geval als het gaat om het euthanasievraagstuk. De seculiere partijen, waaronder de PVV, zijn wat hun kiezers betreft helder in hun (gemiddelde) positionering: euthanasie moet mogelijk zijn. Als er in deze kwestie al een politiek buitenbeentje is dat zich mogelijk vanwege die evidente minderheidspositie politiek of beleidsmatig miskend voelt, dan is dat de SGP, niet de PVV.

Maar hoe zit het met de vraagstukken die mogelijk een onderliggende culturele dimensie reflecteren? Hier zien we dat de aanhang van de PVV zich wel degelijk op enige afstand van de overige groepen partijaanhangers bevindt. PVV-kiezers waren in 2006 en zijn in 2017 met een gemiddelde positie van 5,8 respectievelijk 5,9 uitgesproken in hun opvatting dat de Europese integratie te ver is gegaan. In 2006 is de SGP de enige andere partij waarvan de kiezers met 5,5 een vergelijkbare positie innemen. In 2017 hoeven de PVV-kiezers zich minder eenzaam en alleen te voelen in hun negatieve oordeel over het proces van Europese eenwording. PVV'ers zijn in dat jaar met een gemiddelde positie van 5,9 weliswaar het meest uitgesproken in hun negatieve oordeel over het Europese integratieproces, maar kiezers van 50PLUS (5,7), FvD (5,5), SP (5,4) en ook SGP (5,3) staan evenmin te juichen als zij denken over de voortdurende voortgang van de eenwording van Europa.

Tabel 5. Opvattingen van kiezersgroepen over politieke vraagstukken, 2006 en 2017

|                     | Inkomensverschillen |            | Euthanasie |            | Europese integratie |            | Etnische minderheden |            | Links-rechts-zelf-plaatsing |            |
|---------------------|---------------------|------------|------------|------------|---------------------|------------|----------------------|------------|-----------------------------|------------|
|                     | 2006                | 2017       | 2006       | 2017       | 2006                | 2017       | 2006                 | 2017       | 2006                        | 2017       |
| <b>SP</b>           | 5,9                 | 6,2        | 6,3        | 6,1        | 5,1                 | 5,4        | 5,0                  | 5,0        | 3,7                         | 3,5        |
| <b>GL</b>           | 5,7                 | 5,9        | 6,2        | 6,2        | 3,9                 | 3,5        | 3,7                  | 3,5        | 3,2                         | 2,8        |
| <b>PvdA</b>         | 5,7                 | 5,7        | 6,0        | 6,2        | 4,6                 | 3,5        | 4,8                  | 4,0        | 3,8                         | 3,2        |
| <b>D66</b>          | 4,9                 | 4,6        | 6,3        | 6,3        | 3,7                 | 3,3        | 4,4                  | 3,9        | 5,2                         | 4,7        |
| <b>CU</b>           | 5,3                 | 5,0        | 3,0        | 3,3        | 5,0                 | 4,1        | 5,0                  | 4,4        | 6,2                         | 5,2        |
| <b>SGP</b>          | 4,6                 | 4,8        | 1,5        | 1,9        | 5,5                 | 5,3        | 5,9                  | 5,5        | 7,7                         | 7,6        |
| <b>CDA</b>          | 5,0                 | 4,6        | 5,7        | 5,5        | 4,5                 | 4,5        | 5,3                  | 5,3        | 6,6                         | 6,2        |
| <b>VVD</b>          | 4,1                 | 3,7        | 6,2        | 6,1        | 4,3                 | 4,1        | 5,5                  | 5,0        | 6,9                         | 7,0        |
| <b>PvdD</b>         | 6,0                 | 5,5        | 6,4        | 6,2        | 5,0                 | 4,4        | 5,1                  | 4,6        | 4,7                         | 3,6        |
| <b>FvD</b>          | -                   | 4,3        | -          | 6,3        | -                   | 5,5        | -                    | 5,1        | -                           | 6,9        |
| <b>50plus</b>       | -                   | 5,3        | -          | 6,4        | -                   | 5,7        | -                    | 5,7        | -                           | 5,5        |
| <b>DENK</b>         | -                   | 4,6        | -          | 6,0        | -                   | 4,7        | -                    | 2,8        | -                           | 3,4        |
| <b>PVV</b>          | <b>5,5</b>          | <b>5,2</b> | <b>6,4</b> | <b>5,8</b> | <b>5,8</b>          | <b>5,9</b> | <b>6,1</b>           | <b>6,2</b> | <b>6,7</b>                  | <b>6,6</b> |
| <b>Alle kiezers</b> | 5,2                 | 4,9        | 5,9        | 5,9        | 4,7                 | 4,4        | 5,1                  | 4,8        | 5,3                         | 5,3        |

Toelichting:

- Bij de beantwoording van alle vragen is een 7-puntsschaal gebruikt met als uiterste waarden: bij inkomensverschillen 1 'verschillen moeten groter worden' en 7 'verschillen moeten kleiner worden'; bij euthanasie 1 'euthanasie moet worden verboden' en 7 'euthanasie moet mogelijk zijn'; bij Europese integratie 1 'eenwording zou verder moeten gaan' en 7 'eenwording is al te ver gegaan'; en bij etnische minderheden 1 'behoud van eigen cultuur voor allochtonen' en 7 'allochtonen moeten zich geheel aanpassen'.
- Bij de zelfplaatsing in termen van links en rechts is in beide jaren gebruikge- maakt van een 11-puntsschaal met links als schaalwaarde 0 en rechts als hoogste schaalwaarde 10.

Een enigszins vergelijkbare afwijkende positie van de pvv-kiezers, juist ook ten opzichte van de aanhang van de gevestigde partijen die het via deelname aan regeringscoalities allicht beleidsmatig meer voor het zeggen hebben, zien we in hun houding ten aanzien van de integratie van etnische minderheden of 'allochtonen'. Die hebben zich maar aan te passen aan de Nederlandse cultuur, blijkt uit de gemiddelde scores van 6,1 in 2006 en 6,2 in 2017 onder pvv-kiezers. In 2006 konden met name kiezers van de sgp (5,9) en toch ook wel vvd (5,5) en cda (5,3) zich redelijk vinden in deze uitgesproken positie; in 2017

neemt de aanhang van de gevestigde partijen CDA en VVD echter met 5,3 en 5,0 een iets gematigder positie in en vinden de kiezers van de PVV slechts bondgenoten onder de kiezers van 50PLUS (5,7) en SGP (5,5). De gemiddelde positie van het op dat moment nog beperkte aantal kiezers (in het NKO) van FvD spreekt zich trouwens eveneens duidelijk in de richting van aanpassing aan de Nederlandse (boreaal?) gebruiken en gewoonten uit (5,1).

De opkomst van een nieuwe politieke dimensie roept vragen op over de blijvende bruikbaarheid van het denken over politiek in termen van links en rechts, maar de links-rechtsdimensie heeft vooralsnog niet afgedaan.<sup>26</sup> In deze gekende terminologie en categorisering is de kwalificatie radicaal- of zelfs extreemrechts voor de PVV, in het bijzonder haar kiezers, overigens bepaald niet evident. In 2006 is de aanhang van de PVV naar eigen inschatting duidelijk rechts van het midden (score 6,7 op 11-puntsschaal) maar minder rechts dan de aanhang van de VVD (6,9) en SGP (7,7) en vergelijkbaar met de CDA-kiezers (6,6). De relatieve positionering van de PVV-aanhang in 2017 is niet anders: met een score van 6,6 zien die PVV-kiezers links naast zich de CDA-aanhang (6,2) en rechts van zich eerst de aanhang van FvD (6,9), en wat verder naar rechts die van VVD (7,0) en SGP (7,6). In de conventionele duiding in termen van links en rechts waren noch zijn PVV-kiezers opmerkelijk rechts, laat staan extreemrechts.

### *Een voorzichtige blik op de toekomst*

Dat na 15 maart 2017 opnieuw volksvertegenwoordigers dienden te worden beëdigd voor niet eerder in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen, is nauwelijks nieuws. Nederland staat immers hoog op de ranglijst van West-Europese democratieën waar in de naoorlogse periode nieuwe groeperingen zich door middel van verkiezingen een plaats in het parlement wisten te verwerven.<sup>27</sup> In 2017 slaagde ook Forum voor Democratie (FvD) daarin, met twee zetels. Dat deze partij zich vervolgens, in eerste instantie gestaag in de peilingen in de loop van 2017 en daarna 'echt' in maart 2019 bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten (en daarmee op indirecte wijze voor de Eerste Kamer), zou ontwikkelen tot een in omvang belangrijke partij en dat dit wellicht in het electorale nadeel van de PVV zou werken, was in



maart 2017 verre van evident.<sup>28</sup> Al kon vanaf het begin af aan worden vermoed dat ook deze partij zich scherp zou afzetten tegen de gevestigde politieke orde – het vermaledijde ‘partijkartel’, in de herhaalde typering van partijleider Baudet<sup>29</sup> – en daarmee wellicht electoraal aantrekkelijk zou zijn voor die kiesgerechtigden die zich tegen het politieke establishment wensten uit te spreken. Een nieuwe optie voor de middelvinger.<sup>30</sup>

FvD was in 2017 de zoveelste kleine politieke nieuwkomer en splinter in een gefragmenteerde Tweede Kamer, waarover op basis van het NKO 2017 weinig gezegd kan worden. Behalve dan dat de PVV vanuit electoraal oogpunt op dat moment weinig te vrezen leek te hebben: de PVV-aanhang van 2017 zag zichzelf namelijk niet zo snel op Baudet en de zijnen stemmen. De in het NKO opgenomen zogeheten stemkansvraag, die tracht te achterhalen hoe waarschijnlijk het is dat kiezers in de toekomst ooit op een bepaalde partij stemmen, gaf FvD slechts minieme electorale hoop onder deze groep ogenschijnlijk verwante rechts-populistische kiezers. Op een schaal van 1 tot en met 10, waarbij een hogere waarde een grotere kans aangeeft dat ooit op de betreffende partij gestemd wordt, kreeg de eigen PVV in 2017 een fraaie gemiddelde score van 8,6 (gegevens niet in tabelvorm gepresenteerd). Hierbij stak de score van 4,0 voor FvD nogal bleekjes af. De meeste andere partijen hadden weliswaar een nog kleinere kans op een stem vanuit het PVV-kamp van 2017, daarbij de indruk versterkend dat de PVV eigenlijk de enige werkelijke optie is voor dit segment van het electoraat, maar partijen als 50PLUS (4,7), SP (4,5) en VVD (3,9) deden het zeker zo ‘goed’ als FvD. Echter, de voornaamste boodschap van dergelijke gegevens voor Wilders en de partijstrategen van de PVV kon niet anders zijn dan dat de eigen aanhang van 2017 niet serieus van plan was om ooit op een andere partij dan de PVV te stemmen.<sup>31</sup>

De Provinciale Statenverkiezingen van maart 2019 doen echter dan toch anders vermoeden: een zeer goede uitslag voor FvD, een aanzienlijk verlies voor de PVV. Die tegengestelde ontwikkeling in de uitslagen suggereert dat voormalige PVV-kiezers dit keer voor FvD hebben gekozen. Die suggestie vindt steun in verkiezingsonderzoek dat bureau Ipsos bij de Statenverkiezingen heeft uitgevoerd. Dat onderzoek laat niet alleen zien dat voor Forumkiezers meer nog dan voor andere kiezers landelijke overwegingen van het grootste belang waren, maar ook dat het juist de PVV is die fors aan FvD verloren heeft:

‘Een kwart van de Tweede Kamerachterban van pvv is overgestapt naar Forum voor Democratie.’<sup>32</sup> Dat de pvv in maart 2019 te lijden had onder een relatief lage opkomst onder haar aanhangers, is dan ook wellicht een minder grote kopzorg voor Geert Wilders dan het feit dat FvD een zo forse greep wist te doen in de kiezerskas van zijn pvv. Om welke redenen dat precies geweest is, is moeilijker vast te stellen, maar het is denkbaar dat althans een deel van de aanhang van de politiek geïsoleerde en daardoor relatief ineffectieve pvv in FvD een partij ziet die allicht meer bereid en beter in staat is om een krachtig signaal af te geven aan de gevestigde politiek dan wel effectief mee te draaien in het bestuur van het land, en op die manier daadwerkelijk politiek-bestuurlijk zaken te doen. Dat dit geen vergezochte redenering is, kan worden geleerd van onze zuiderburen, waar in het recente verleden de aanhang van het door een cordon sanitaire politiek-bestuurlijk uitgesloten Vlaams Belang een electoraal alternatief wist te vinden in de Nieuw Vlaamse Alliantie (N-VA).<sup>33</sup> Als dit Vlaamse scenario zich ook in Nederland zal blijken te ontrollen, dan heeft de pvv er in de nabije toekomst in Forum voor Democratie een zeer serieuze electorale concurrent bij.<sup>34</sup> De ‘diepe buiging’ die Wilders op de avond van de Statenverkiezingen bereid was te maken voor zijn concullega Baudet, kan op termijn misschien verworden tot een electoraal door de knieën gaan...<sup>35</sup>

### *Slotopmerkingen*

Op de vraag of er in de Nederlandse politiek ‘ruimte op rechts’ zou bestaan, gaf eerst Pim Fortuyn, vervolgens Geert Wilders en recent Thierry Baudet een overtuigend bevestigend antwoord.<sup>36</sup> Fortuyn werd bruut het politieke woord ontnomen, Baudet heeft nog nauwelijks tijd gehad om zich te manifesteren – het is Wilders met zijn pvv die in de eenentwintigste eeuw het conservatieve momentum gestalte heeft gegeven, op radicaal-populistische wijze.

Wat de kiezersaanhang van de pvv betreft, onderscheidde deze zich de afgelopen kleine vijftien jaar op enkele punten van de overige Nederlandse kiezers. Ten eerste is er het inhoudelijke verschil van inzicht, vooral ten aanzien van misschien niet geheel nieuwe maar min of meer recent gepolitiseerde kwesties als die van aard en tempo van

de Europese integratie en de wijze van integratie van etnische minderheden in Nederland. Wie is Nederlander en wat is Nederland? Op die dubbele vraag hadden de gevestigde politieke partijen lange tijd – nog altijd? – geen adequaat antwoord, althans geen antwoord dat aansloot bij de diagnose en gewenste oplossing van een substantieel deel van het electoraat. De pvv deed het in dat opzicht beter, maar wie goed kijkt, ziet dat de inhoudelijke standpunten van haar aanhang in dezen verre van uniek zijn en eigenlijk vrij behoorlijk pasten op het van oudsher ruime palet aan politieke kleuren in de Nederlandse politiek.

Het is de houding ten aanzien van de democratische politiek als zodanig die kenmerkend en allicht uniek is voor de pvv-aanhang. De pvv-kiezers combineren een relatief geringe politieke interesse met een gevoel van politieke machteloosheid en een forse mate van politiek cynisme, en staan kritischer tegenover het representatieve politieke bestel dan de overige kiezers. De politieke elite wordt in tal van opzichten negatief bejegend, en de pvv-kiezers staan relatief sympathiek tegenover een inrichting en werking van de politiek die als populistisch gekwalificeerd kan worden. Mogelijk is dat overigens een gevolg van het feit dat de inhoudelijke standpunten onvoldoende gehoord en verwoord worden in de Tweede Kamer – nepparlement! – en vertaalt inhoudelijke onvrede zich op termijn in kritiek op het politieke proces en de hoofdrolspelers, wat het cynisme slechts verder versterken zal en de machteloosheid niet doet afnemen.<sup>37</sup> Dan komt er een moment, dat bij verkiezingen niets anders rest dan een machteloos gebaar van woede en kritiek: de middelvinger.

Maar is dat een stabiele situatie? Hoelang blijven kiezers naar het stemlokaal gaan om een partij en partijleider te steunen met het keer op keer afwijzen van de gevestigde politieke orde, maar ook met nauwelijks kans op beleidsmatig succes? De komst van FvD onder aanvoering van Baudet lijkt een interessante ontwikkeling voor juist de aanhang van de pvv, die na bijna anderhalf decennium Wilders en pvv enige hernieuwde politieke hoop kan koesteren. 'Ik weet niet of we iets verkeers hebben gedaan. Baudet heeft een geweldige campagne gevoerd en daar zijn we moeilijk tussengekomen', aldus Geert Wilders in een eerste reactie op de uitslag bij de Statenverkiezingen van maart 2019.<sup>38</sup> Misschien heeft hij inderdaad niet zozeer iets verkeers gedaan als wel weinig goeds gedaan, en geven zijn kiezers nu het voordeel van hun diepe politieke twijfel aan Baudet en zijn Forum

voor Democratie. ‘Politiek is een kwestie van vallen en opstaan’, wist Wilders ook monter te melden op de avond van 20 maart 2019.<sup>39</sup> De afgelopen vijftien jaar stapte hij, loyaal gesteund door zijn kiezers, luidruchtig door de Nederlandse politiek. Of hij na de struikelpartijen van maart en vervolgens mei 2019 snel kan opstaan en electoraal blijvend goed ter been zal blijken te zijn, moet de toekomst uitwijzen.

# 10.

## DE GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN DE PVV-KIEZERS

*Eelco Harteveld en Ron de Jong*

### *Inleiding*

Al direct bij de eerste Tweede Kamerverkiezing waaraan de pvv in november 2006 deelnam, bleek de partij in een aantal streken duidelijk betere resultaten te behalen dan in andere delen van Nederland. Dit patroon herhaalde zich bij de daaropvolgende Kamerverkiezingen. In deze bijdrage ondernemen wij een poging deze geografische verschillen te verklaren. Grofweg bestaan hiervoor twee soorten verklaringen. De eerste is dat in bepaalde regio's veel kiezers wonen die passen in het profiel van de pvv-kiezer, zoals oudere kiezers met een lagere opleiding. Dit heet een compositie-effect. De tweede soort verklaring kijkt naar de invloed van de geschiedenis en de kenmerken van een gebied. Dit wordt een contexteffect genoemd. Maakt het bijvoorbeeld uit of er veel immigranten in de buurt wonen, of dat middenpartijen van oudsher zwak zijn in een gebied? In dat geval kunnen we verkiezingsresultaten alleen goed duiden als we meer weten over de context.

In de eerste paragraaf beschrijven we de geografische spreiding van de pvv-kiezers tijdens de Tweede Kamerverkiezingen tussen 2006 en 2017 en de continuïteit met de uitslag van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) uit 2002. In de tweede paragraaf onderzoeken we of de geografische verschillen verklaard kunnen worden door te kijken naar verschillen in de bevolkingssamenstelling en andere kenmerken van wijken en gemeenten. We kijken daarbij in het bijzonder naar hoe het stemgedrag wordt beïnvloed door de aanwezigheid van immigranten,

economische omstandigheden en demografische factoren. Verschillen op deze punten tussen wijken en gemeenten kunnen een (gedeeltelijke) verklaring vormen voor de geografische spreiding van het pvv-electoraat.

In de derde paragraaf richten we onze aandacht op mogelijke politiek-culturele verschillen als verklaring voor de geografische verschillen. We gaan na of stemgedrag in het verleden een voorspellende waarde heeft of dat volatiliteit in eerdere verkiezingen een belangrijke factor is. In de slotparagraaf lopen we de verschillende verklaringsmogelijkheden langs.

### *De geografische spreiding van de PVV-stem, 2006-2017*

In tabel 1 zijn de uitslagen weergegeven van de pvv bij de Tweede Kamerverkiezingen waaraan zij heeft deelgenomen. Deze wijken iets af van de officiële uitslag, omdat wij de uitslag van de kiezers in het buitenland en die van Bonaire, Sint-Eustatius en Saba (de zogeheten BES-eilanden) buiten beschouwing hebben gelaten. De kiezers in het buitenland vormen namelijk een stembureau van de gemeente Den Haag en beïnvloeden zo de uitslag van die gemeente. Opname van deze kiezers als een aparte geografische eenheid is naar onze mening weinig zinvol. De BES -eilanden zijn niet in de analyse betrokken, omdat de daar woonachtige kiezers alleen bij de laatste twee Kamerverkiezingen een stem hebben uitgebracht.

Tabel 1. Stemmen op de pvv bij de Tweede Kamerverkiezingen, 2006-2017

|      | GELDIGE STEMMEN | PVV       | %    |
|------|-----------------|-----------|------|
| 2006 | 9.797.983       | 578.273   | 5,9  |
| 2010 | 9.370.490       | 1.450.524 | 15,5 |
| 2012 | 9.374.041       | 947.673   | 10,1 |
| 2017 | 10.461.625      | 1.367.994 | 13,1 |

Bron: Kiesraad, [www.verkiezingsuitslagen.nl](http://www.verkiezingsuitslagen.nl).

Kaart 1 toont de geografische spreiding van de pvv-kiezers in 2017. Een aantal regio's springt in het oog. Allereerst Zuid-Limburg, waar

bijna alle gemeenten in de categorie met het hoogste percentage pvv-stemmen vallen. In de twintig gemeenten ten zuiden van Roermond behaalde de pvv 21,4% van de daar uitgebrachte stemmen. In geen enkele van deze gemeenten lag het resultaat beneden het landelijke gemiddelde. Binnen deze regio springt de Oostelijke Mijnstreek eruit. Dit gebied bestaat uit Brunssum, Heerlen, Kerkrade, Landgraaf, Nuth, Onderbanken, Simpelveld en Voerendaal. In deze acht gemeenten bracht 24,5% van de kiezers een stem op de pvv uit; bijna het dubbele van het landelijke resultaat.

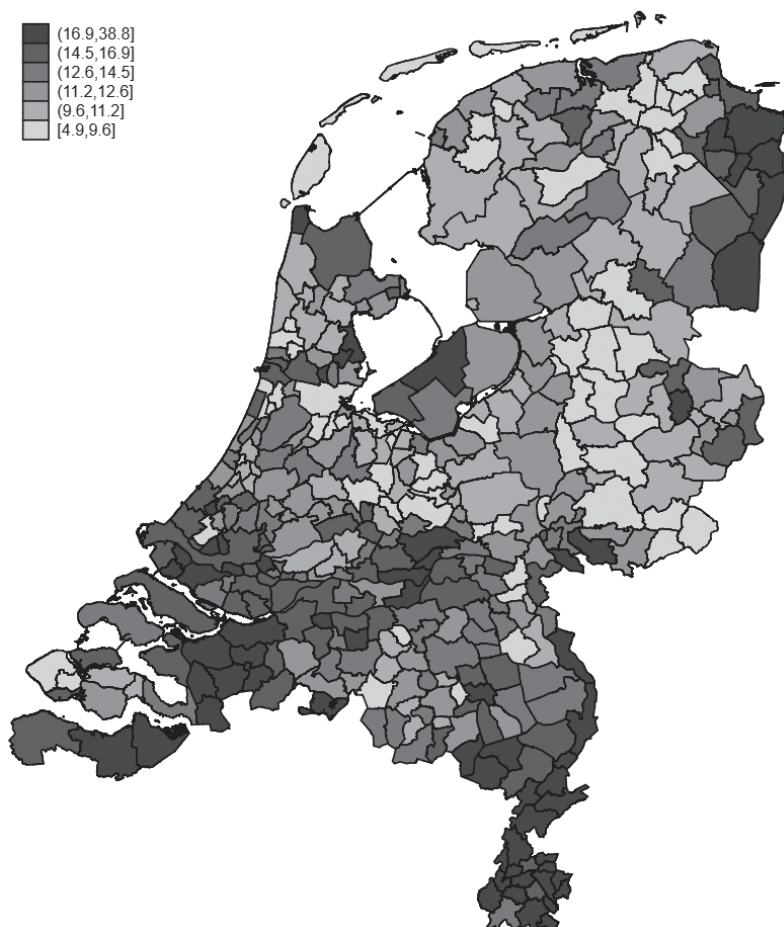
Een tweede zwaartepunt is te vinden in West-Brabant. In de gemeenten Rucphen, Halderberge, Steenbergen, Woensdrecht, Bergen op Zoom, Rosendaal en Moerdijk kreeg de pvv 20,4% van de geldige stemmen. Het gemiddelde werd flink opgetrokken door Rucphen, dat met 38,9% de gemeente is met het hoogste percentage pvv-stemmers.

In het zuidoosten van Groningen is op de kaart ook een concentratie in de pvv-aanhang waar te nemen (Oldambt, Pekela, Bellingwedde en Vlagtwedde), die doorloopt naar Emmen in Drenthe. In dit cluster gemeenten bracht 19,1% van de kiezers een stem op de pvv uit. Dat percentage ligt wat lager dan in Zuid-Limburg en West-Brabant. Dat deze gemeenten er toch uitspringen, komt doordat de pvv in de meeste Groningse en Drentse gemeenten relatief lage resultaten heeft behaald. Hetzelfde geldt voor Zeeuws-Vlaanderen, waar de pvv met 17,4% van de stemmen wel duidelijk boven het landelijk gemiddelde ligt, maar toch achterblijft bij de beide eerstgenoemde regio's.

Een concentratie van pvv-stemmen is ook waarneembaar rond Rotterdam: Nissewaard en Hellevoetsluis ten zuiden van de stad, Schiedam en Vlaardingenv grenzend aan het noordwesten en Ridderkerk in het oosten. In deze gemeenten kwam 20,5% van de stemmen bij de pvv terecht. Rotterdam lag met 15,7% wel boven het landelijk gemiddelde, maar niet heel veel. Naast deze regio's waren er nog een aantal losse gemeenten die er uitsprongen: Edam-Volendam (21,7%), Maasdriel (20,7%) en Helmond (20,6%).

Gezien de geografische ligging van veel pvv-bolwerken is het verleidelijk een koppeling te maken met krimpregio's; gebieden waar de bevolking daalt. Inderdaad behoren Oost-Groningen, grote delen van Zuid-Limburg – waaronder de Oostelijke Mijnstreek (grotendeels

Kaart 1. De geografische spreiding pvv-kiezers bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017



vallend onder de hedendaagse benaming Parkstad Limburg) – en Zeeuws-Vlaanderen daartoe, maar dat geldt niet voor de andere twee regio's. Bovendien zijn er ook krimpregio's, zoals de Achterhoek, de Eemsdelta en De Marne, die niet tot de pvv-bolwerken behoren. In de volgende paragraaf gaan we verder in op krimp als een verklaring.

Het geografisch patroon van de pvv-stem uit 2017 is geen incident, maar is zichtbaar in alle Tweede Kamerverkiezingen waaraan de partij sinds 2006 heeft deelgenomen. Tabel 2 toont dat duidelijk. De correlatie op gemeenteniveau tussen elk verkiezingspaar (2006-2010;



2010-2012 en 2012-2017) is zeer sterk en ook tussen de eerste en laatste verkiezing bestaat een sterk verband (hoe hoger de waarde, des te sterker de correlatie).

Tabel 2. Correlatie tussen steun voor de PVV en de LPF bij de Tweede Kamerverkiezingen, 2002-2017 (gemeenteniveau)

|                    | PVV in<br>2017 | PVV in<br>2012 | PVV in<br>2010 | PVV in<br>2006 | LPF in<br>2002 |
|--------------------|----------------|----------------|----------------|----------------|----------------|
| <b>PVV in 2017</b> | 1,00           |                |                |                |                |
| <b>PVV in 2012</b> | 0,94           | 1,00           |                |                |                |
| <b>PVV in 2010</b> | 0,94           | 0,98           | 1,00           |                |                |
| <b>PVV in 2006</b> | 0,79           | 0,92           | 0,91           | 1,00           |                |
| <b>LPF in 2002</b> | 0,68           | 0,70           | 0,69           | 0,73           | 1,00           |

Tabel 2 laat verder zien dat de geografische spreiding van de PVV-stem een sterke overeenkomst vertoont met die van de LPF bij de Kamerverkiezingen in 2002. Electoraal-geografisch is de PVV de voortzetting van de LPF. Dit verband is al eens eerder geconstateerd voor de LPF en de uitslag van de PVV in 2010.<sup>1</sup> Het geografische patroon was uiteraard niet exact hetzelfde. De LPF deed het relatief beter in Zuid-Holland dan de PVV, en de PVV scoorde hoger in Limburg dan de LPF. Dit verschil heeft vermoedelijk te maken met het optreden van Leefbaar Rotterdam tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2002, waarvan Pim Fortuyn – eerste op de lijst van de LPF – lijsttrekker was. De electorale oorsprong van de LPF lag in Rotterdam. Bij PVV-aanvoerder Geert Wilders speelt zijn Limburgse afkomst wellicht een rol bij de populariteit van de PVV in Limburg.

De frappante gelijkenis tussen deze twee partijen rechtvaardigt een kort uitstapje naar de LPF. Wij baseren ons daarbij op het onderzoek van Virginie Mamadouh en Herman van der Wusten naar het geografische patroon van de LPF-stem.<sup>2</sup> Deze electoraal-geografen constateren dat de LPF sterk was in VVD-bolwerken, in gemeenten met relatief veel niet-stemmers en in gemeenten waar de electorale volatiliteit hoog was. Zij beschouwen de laatste twee factoren als indicatoren voor milieus met veel kiesgerechtigden die weinig binding hebben met de bestaande partijen. In het vervolg van onze bijdrage

zullen wij op deze factoren terugkomen, waarbij we dan onder andere nagaan of die ook werkzaam waren bij Kamerverkiezingen van vóór 1989, het jaar waarmee Mamadouh en Van der Wusten hun analyse waren gestart. Zo kunnen we nagaan of geografische verschillen in steun voor de pvv teruggaan op al langer bestaande patronen van geringe binding met de bestaande partijen, of dat die verschillen recent zijn ontstaan.

De sterke continuïteit in de geografische spreiding betekent niet dat er tussen 2006 en 2017 geen verschuivingen zijn opgetreden. Dat blijkt uit tabel 3, waarin de tien procent gemeenten met het hoogste percentage pvv-stemmen is opgenomen.<sup>3</sup> In 2006 lag bijna driekwart van deze gemeenten in Limburg, met Zuid-Holland op een goede tweede plek. Het aandeel van deze provincies nam bij elke verkiezing af, totdat in 2017 nog de helft uit Limburg afkomstig was. Vooral in Noord-Brabant was er sprake van een toename van de gemeenten met een hoge score voor de pvv. Opmerkelijk is verder de stijging in de provincie Groningen in 2017. Ondanks deze veranderingen bleef Limburg in alle verkiezingsjaren een belangrijke leverancier van pvv-stemmen.

Tabel 3. De 10% gemeenten met de hoogste pvv-resultaten bij de Tweede Kamerverkiezingen, 2006-2017\*

|                      | 2006 | 2010 | 2012 | 2017 |
|----------------------|------|------|------|------|
| <b>Groningen</b>     |      | 1    |      | 4    |
| <b>Friesland</b>     |      |      |      |      |
| <b>Drenthe</b>       |      |      |      | 1    |
| <b>Overijssel</b>    |      |      |      |      |
| <b>Gelderland</b>    |      | 2    | 2    | 2    |
| <b>Flevoland</b>     |      |      | 1    |      |
| <b>Utrecht</b>       |      |      |      |      |
| <b>Noord-Holland</b> | 1    | 1    | 1    | 3    |
| <b>Zuid-Holland</b>  | 8    | 2    | 5    | 4    |
| <b>Zeeland</b>       |      |      |      |      |
| <b>Noord-Brabant</b> | 1    | 5    | 5    | 6    |
| <b>Limburg</b>       | 29   | 28   | 25   | 19   |
| <b>Totaal</b>        | 39   | 39   | 39   | 39   |

\* Voor het verkiezingsjaar 2017 maken 389 gemeenten deel uit van het databestand. De uitslagen van de andere verkiezingsjaren zijn omgerekend naar de gemeentelijke indeling van 2017, vandaar dat het in elk verkiezingsjaar om 39 gemeenten gaat.

## *Verklaringen voor de geografische spreiding van de PVV-stem in 2017*

Waarom doet de pvv het beter in sommige gebieden dan in andere? Zoals hiervoor vermeld bestaan in de literatuur verschillende soorten verklaringen voor de geografische patronen van het electorale succes van populistisch radicaal-rechtse partijen. Dit zijn theorieën over contexteffecten: bepaalde kenmerken van gebieden (zoals gemeenten of wijken) die zouden leiden tot meer steun voor de pvv onder de inwoners. ‘Klassieke’ contextuele verklaringen gaan over etnische diversiteit en economische condities, maar recent is er ook meer aandacht gekomen voor demografische neergang. Welke rol spelen deze factoren in de steun voor de pvv? In deze paragraaf bespreken we eerst kort eerder onderzoek over dit onderwerp en presenteren we vervolgens een analyse van de ‘voorspellers’ van steun voor de pvv. Het is zinvol daarbij rekening te houden met het onderscheid tussen zeer lokale patronen (zoals verschillen tussen wijken binnen een stad, of dorpen in dezelfde gemeente) en regionale patronen (zoals Oost-Groningen versus de rest van de provincie). Hoever je ‘inzoomt’, maakt uit voor het soort verklaringen. Op lokaal niveau gaat het bijvoorbeeld over de aanwezigheid van immigranten in een wijk of dorp. Afwijkingen op regionaal niveau kunnen vaak beter worden begrepen door historische of culturele verschillen in ogenschouw te nemen. In deze paragraaf kijken we vooral naar verklaringen op wijk- en gemeenteniveau.

Daarnaast is het belangrijk te realiseren dat de verschillen in stemgedrag binnen wijken en binnen gemeenten eigenlijk altijd groter zijn dan de verschillen tussen wijken of gemeenten. Dat betekent niet dat context er niet toe doet, maar dat het verre van allesbepalend is. Individuele kenmerken van kiezers blijven de beste voorspellers, maar om de geografische spreiding te begrijpen, is het wel degelijk relevant te kijken naar de rol van historische, economische en culturele factoren.

### **Immigratie, werkloosheid en krimp**

In de wetenschappelijke en maatschappelijke discussie over geografische patronen in de electorale steun voor populistisch radicaal-rechtse partijen is er veel aandacht voor de rol van immigranten en hun nakomelingen. Volgens de theorie van ‘etnische bedreiging’ zou de nabijheid van (veel) immigranten leiden tot gevoelens van economische,

culturele of symbolische bedreiging bij mensen zonder immigratieachtergrond.<sup>4</sup> Omdat de pvv in Nederland de meest immigratiekritische partij is, zou dit de partij in etnisch diverse gebieden in de kaart spelen. De zogeheten 'contacthypothese' stelt het tegenovergestelde: onder bepaalde omstandigheden zou contact met etnische minderheden juist leiden tot meer begrip en tolerantie, en daarmee tot minder steun voor de pvv.<sup>5</sup>

De werkelijkheid is complexer. Een blik op kaart 1 laat meteen zien dat de pvv het erg goed doet in gebieden met relatief weinig immigranten, zoals de oostelijke en zuidelijke grensstreken. Aan de andere kant kent de regio Rotterdam veel pvv-bolwerken, en dat gebied kent wel degelijk een van de grootste concentraties van immigranten en hun nakomelingen. De vele wetenschappelijke studies over de pvv en haar Europese zusterpartijen bevestigen het complexe karakter van deze samenhang.<sup>6</sup> Uit onderzoek blijkt dat de aanwezigheid van immigranten vooral lijkt uit te maken als het gaat over zeer grote groepen.<sup>7</sup> Ook zijn er aanwijzingen dat snelle veranderingen in de etnische samenstelling van de bevolking tot meer gevoelens van bedreiging leiden dan een stabiele aanwezigheid van immigranten.<sup>8</sup> Tot slot kan een gevoel van bedreiging ook ontstaan als immigranten een gemeente verderop wonen en dus wel zichtbaar zijn, maar zonder het soort duurzame contact dat tot meer begrip leidt.<sup>9</sup>

Een tweede belangrijke set verklaringen focust op de economische omstandigheden. Volgens deze argumentatie ontwikkelen mensen in economisch zwakke gebieden een afkeer van de gevestigde politiek en van immigranten (omdat ze die laatsten als concurrent zien voor banen of simpelweg als zondebok). In streken met bijvoorbeeld een hoge werkloosheid zou er daarom vaker populistisch radicaal-rechts worden gestemd. Dit lijkt op het eerste gezicht plausibel, gezien de steun voor de pvv in gebieden met relatief veel werkloosheid als Oost-Groningen en Zuid-Limburg. Dit kan weer niet verklaren waarom de pvv succesvol is in gebieden met een lagere werkloosheid, zoals het westen van Noord-Brabant of Zeeuws-Vlaanderen. Studies naar de samenhang tussen economische misère en steun voor populistisch radicaal-rechts in Europa leiden dan ook tot gemengde bevindingen.<sup>10</sup>

Meer recent is er aandacht voor een derde soort verklaring: de rol van demografische neergang.<sup>11</sup> In krimpregio's vertrekken kansrijke jongeren; soms daalt de bevolking zelfs in absolute zin.<sup>12</sup> In dergelijke

gebieden staat de gemeenschap sterk onder druk: scholen sluiten, de voetbalclub heeft te weinig leden en de kermis wordt steeds slechter bezocht. Meer nog dan economische achterstand zou dit leiden tot sterke gevoelens van bedreiging. Een partij als de pvv, die belooft de homogeniteit van de gemeenschap te herstellen, is dan een aantrekkelijke optie. Dit zou het succes van de pvv in krimpregio's als Zeeuws-Vlaanderen, Zuid-Limburg of Oost-Groningen kunnen verklaren. Maar ook deze verklaring kent haar beperkingen: zo zijn krimpregio's als de Achterhoek geen pvv-bolwerk.

Wat voorspelt de pvv-stem in gemeenten?

Wat zijn de beste voorspellers van de electorale steun voor de pvv? We onderzoeken deze vraag eerst door te kijken naar de officiële uitslagen per gemeente, die we hebben gekoppeld aan gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) over deze gemeenten. Het voordeel van het gebruik van de officiële uitslagen is dat we niet afhankelijk zijn van steekproeven. Zoals we later zullen bespreken, heeft het als mogelijk nadeel dat correlaties op het gebied van gemeenten soms misleidend kunnen zijn. In de paragraaf die hierna volgt presenteren we daarom dezelfde analyse nogmaals, maar dan op basis van surveyonderzoek. Gezamenlijk geven deze twee methodes een goed beeld van de contextuele factoren die de pvv-stem voorspellen.

We kijken naar de volgende kenmerken van gemeenten, zoals gerapporteerd door het CBS:

- immigranten: het percentage inwoners met een niet-westerse migratieachtergrond
- werkloosheid: het percentage inwoners met een werkloosheidsuitkering
- inkomen: het gemiddelde inkomen per inwoner
- jongeren: het percentage inwoners onder de 25 jaar
- ouderen: het percentage inwoners boven de 65 jaar

Gezamenlijk omvatten deze variabelen de gebruikelijke verklaringen van immigratie, economische tegenspoed en demografische neergang. We nemen daarbij zowel de waarde in 2016 (het jaar voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen) als de verandering tussen

2006 en 2016 mee. Dat laatste is relevant, omdat eerdere studies concludeerden dat veranderingen soms meer impact hebben dan stabiele situaties.

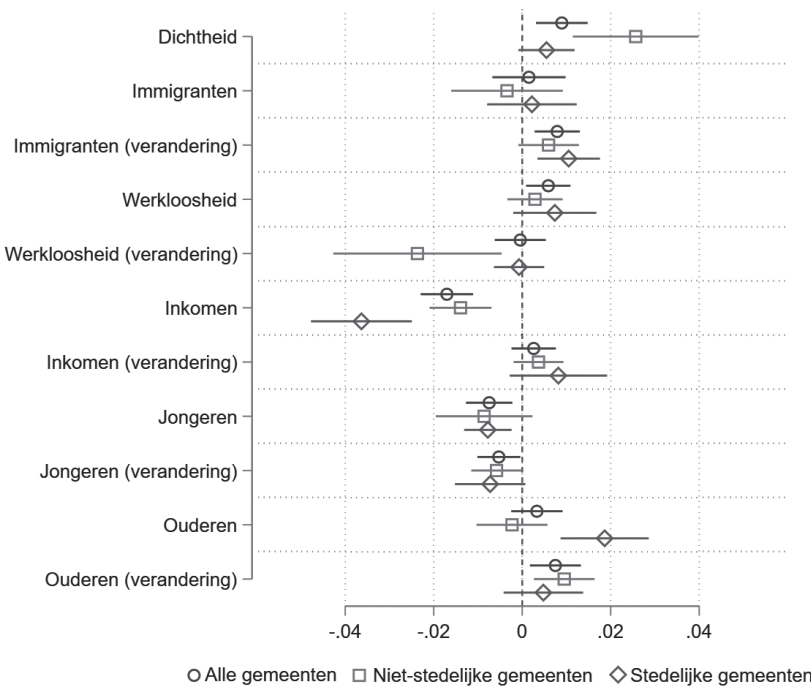
Een recente studie liet zien dat de belangrijkste verklaringen voor de pvv-steun in stedelijke regio's anders zijn dan in landelijke gebieden, simpelweg omdat bepaalde factoren veel minder voorkomen in steden (demografische krimp) of dorpen (veel immigratie).<sup>13</sup> Daarom tonen we deze analyse niet alleen voor alle gemeenten samen, maar ook apart voor gemeenten die volgens het CBS niet (zeer) stedelijk en wel (zeer) stedelijk zijn. Dit is natuurlijk een vrij grove maat; we voegen daarnaast als voorspeller ook de bevolkingsdichtheid van het gebied (in inwoners per km<sup>2</sup>) toe.

Figuur 1 geeft de resultaten weer van de regressieanalyses waarin het stempercentage van de pvv wordt voorspeld door voornoemde variabelen. Alle variabelen zijn gestandaardiseerd, zodat onderlinge vergelijking mogelijk is. Het zwarte rondje toont het effect voor *alle* gemeenten; het grijze vierkant voor de groep van niet-stedelijke gemeenten en de grijze ruit voor de groep van stedelijke gemeenten.<sup>14</sup> Een positieve score betekent dat een toename in de variabele de kans op een pvv-stem vergroot, een negatieve score dat een toename in de variabele deze kans doet afnemen. De strepen rond de punten geven het 95%-betrouwbaarheidsinterval rond het effect aan. Hoe breder dit interval, hoe minder zeker we zijn over de grootte van het effect. Als een horizontale streep overlapt met de verticale nullijn, dan spreken we van een niet-significant effect en kunnen we geen betrouwbare uitspraak doen over de richting van het effect (vergroot of verkleint het de kans op een pvv-stem?).

Figuur 1 laat zien dat de pvv het relatief goed doet in gemeenten met een iets grotere bevolkingsdichtheid (vooral in niet-stedelijke gemeenten met een grotere dichtheid, zoals grote dorpen of voorsteden), maar in het algemeen is de partij succesvol in zowel de stad als op het platteland. Belangrijke voorspellers voor electoraal succes van de pvv in een gemeente zijn: een laag inkomen (vooral in de stad); een toename in het aandeel immigranten; een laag (en krimpend) aandeel jongeren; en een toename in het percentage ouderen (alleen in de stad). We bespreken ze kort. Onder alle gemeenten samengenomen (zwarte rondjes) is de sterkste voorspeller een laag gemiddeld

inkomen: inkomen heeft een sterk negatief effect (dat wil zeggen: hoe hoger het inkomen, hoe lager de steun voor pvv, en andersom). De pvv doet het daarnaast in het algemeen goed in gemeenten met relatief weinig jongeren, een krimpend aandeel jongeren, een toename van het percentage ouderen, een toename in het aandeel immigranten, en een hogere werkloosheid. Het is ook interessant na te gaan welke variabelen de electorale steun voor de pvv niet verklaren. In lijn met het genoemde eerdere onderzoek blijkt dat het aandeel (in tegenstelling tot de verandering van het aandeel) immigranten de pvv-stem niet voorspelt. Een verandering in het inkomen en een stabiel percentage ouderen zijn ook geen voorspellers.

Figuur 1. Voorspellers van electorale steun voor de pvv (in %) in gemeenten (regressiecoëfficiënten)\*



Bron: Kiesraad en Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

\* Alle onafhankelijke variabelen zijn gestandaardiseerd.

De aparte analyses voor stedelijke en niet-stedelijke gemeenten laten zien dat sommige verklaringen sterker opgaan voor de stad of het platteland. Zo zijn een laag gemiddeld inkomen en een groeiend aandeel immigranten een sterkere voorspeller in stedelijke gebieden. Een toename in het percentage ouderen is juist wat belangrijker op het platteland (hoewel het verschil met stedelijke gebieden niet robuust is).

Het algemene beeld dat figuur 1 biedt, is dat er bewijs is voor de drie eerdergenoemde theoretische verwachtingen: immigratie doet ertoe (maar dan vooral veranderingen in het aandeel, met name in de steden), maar economische achterstand (in het bijzonder lage gemiddelde inkomens, maar ook werkloosheid) en demografische ontwikkelingen spelen eveneens een rol. Een kanttekening is dat deze correlaties wel geaggregeerde patronen kunnen aantonen, maar ook beperkingen hebben omdat we niet zeker weten op welke manier ze tot stand komen. Aan het eind van deze paragraaf herhalen we deze analyse daarom nogmaals op basis van surveydata.

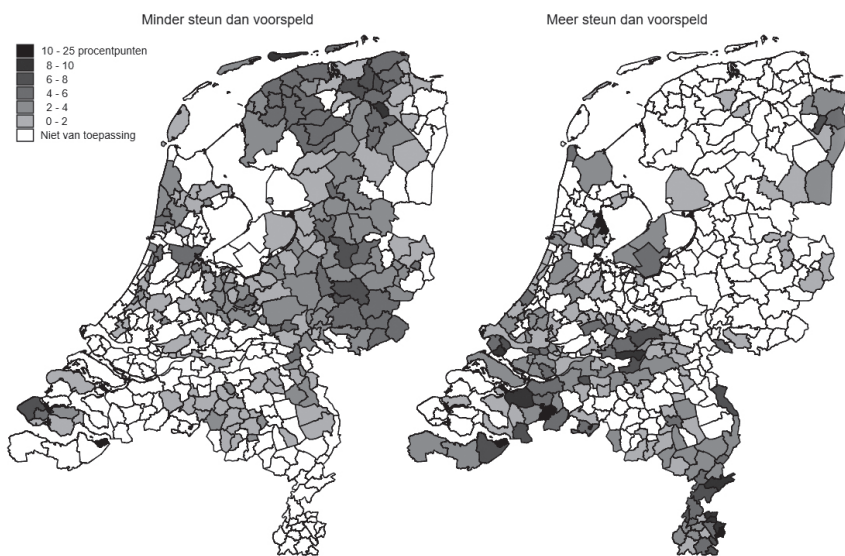
#### Hoe goed zijn deze voorspellingen?

De rol van context gaat natuurlijk verder dan de aanwezigheid van immigranten of hoge werkloosheid. Ook moeilijker meetbare lokaal of regionaal werkzame historische en culturele factoren zijn van invloed op de vorming van een politieke voorkeur. Om een indruk te krijgen in welke gebieden de electorale steun voor de pvv groter is dan zou kunnen worden verwacht op basis van de 'gebruikelijke' voorspellers (wat dan wijst op een mogelijke rol van andere factoren), zijn we als volgt te werk gegaan. We hebben de steun voor de pvv in elke gemeente geschat op grond van de eerdergenoemde voorspellers door middel van een regressievergelijking. Vervolgens hebben we berekend hoeveel meer of minder steun de pvv in een gemeente daadwerkelijk kreeg dan op grond van de voorspelling zou mogen worden verwacht. Dit 'residu' is in kaart 2 weergegeven. De linker kaart laat zien waar de werkelijke uitslag lager was dan de voorspelling; de rechter kaart laat zien waar deze hoger was. De scores zijn uitgedrukt in procentpunten. Bijvoorbeeld: als op basis van het aandeel immigranten, de leeftijdsopbouw van de bevolking, de hoogte van de werkloosheid en de andere factoren zou worden voorspeld dat in een gemeente de steun voor de PVV op 10% ligt, maar de daadwerkelijke steun bedraagt 15%, dan is de oververtegenwoordiging 5 procentpunt.



Als de daadwerkelijke steun echter 5% is, dan is de ondervertegenwoordiging 5 procentpunt. De kaart laat zien dat de steun voor de pvv in de bolwerken hoger ligt dan op grond van de voorspelling verwacht had mogen worden. Dat betekent dus dat er nog andere factoren van invloed zijn geweest. Hetzelfde geldt voor de gebieden waar de steun lager ligt dan was verwacht. Alvorens we naar andere verklaringen kijken, onderzoeken we eerst de robuustheid van deze bevindingen.

Kaart 2. Onverklaarde pvv-steun op gemeenteniveau in 2017 (in procentpunten)\*



Bron: Kiesraad en CBS.

\* De onverklaarde steun is het verschil tussen de daadwerkelijke uitslag en de verwachte steun op basis van de regressievergelijking van figuur 1.

### Replicatie met surveydata

Analyses gebaseerd op correlaties op gemeenteniveau, zoals zojuist weergegeven, hebben mogelijke nadelen, en wel om twee redenen. De eerste is dat het moeilijk is om compositie- en contexteffecten

van elkaar te onderscheiden. Er wordt gesproken over een compositie-effect als een gebied een concentratie kent van individuen met kenmerken die geassocieerd worden met – in dit verband – steun voor de pvv. Als in een gemeente veel ouderen wonen, en oudere Nederlanders stemmen vaker op de pvv, dan zal de steun in die gemeente hoger zijn. We spreken van een contexteffect als de lokale omgeving er zelfstandig toe doet. Om bij het voorbeeld van leeftijd te blijven: het wegtrekken van jongeren uit een gebied kan (onder inwoners van alle leeftijden) leiden tot een gevoel dat de gemeenschap onder druk staat. Zoals we eerder beschreven, kan dat gevoel leiden tot afkeer van de gevestigde politiek en de steun voor de pvv vergroten. In dat geval speelt de leeftijdsopbouw van dat gebied een zelfstandige rol: dezelfde personen zouden in een andere omgeving wellicht een andere stemkeuze hebben gemaakt. De meeste theorieën gaan over dit type verklaring. In een streek waar veel immigranten wonen, is de steun voor de pvv mogelijk lager omdat immigranten minder vaak op de pvv stemmen (compositie-effect), maar mogelijk hoger omdat het de andere inwoners van een wijk beïnvloedt (contexteffect). De eerder in dit artikel uitgevoerde analyse op gemeenteniveau kan deze twee fenomenen niet goed uit elkaar houden. Hier kijken we daarom of dezelfde patronen opduiken als we rekening houden met individuele kenmerken van kiezers, zoals hun immigratieachtergrond, leeftijd en opleidingsniveau. Heeft een kiezer ongeacht deze kenmerken nog steeds een grotere kans om op de pvv te stemmen als zij of hij in een wijk of gemeente woont tussen veel immigranten of wegtrekkende jongeren?

De tweede reden is dat de gemeente niet per se het niveau is waarop de hier beschreven mechanismen spelen. Theorieën over ‘etnische dreiging’ gaan uit van dagelijkse ontmoetingen. Een gemeente kan daarvoor een te groot gebied zijn. Het niveau van de wijk is daarvoor een meer voor de hand liggende eenheid. Helaas zijn de verkiezingsuitslagen niet beschikbaar op wijkniveau.

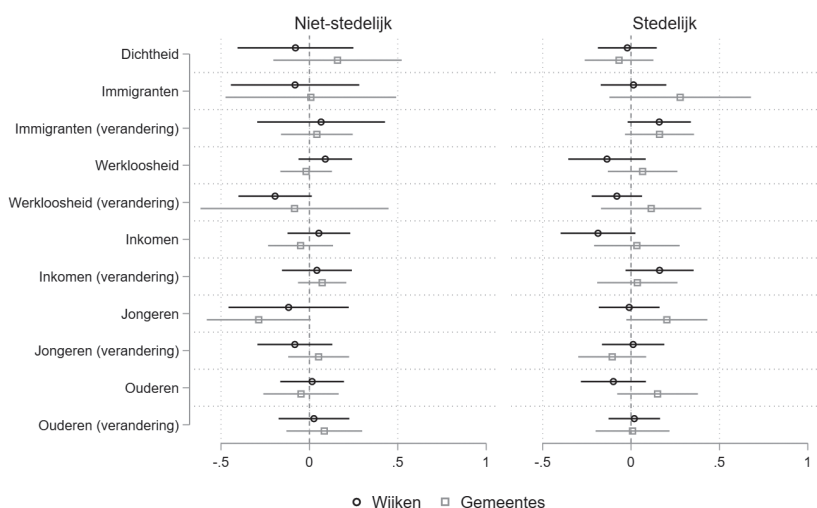
We herhalen daarom de analyse nog eens met surveydata, verzameld als onderdeel van het SCORE-project onder achtduizend Nederlanders.<sup>15</sup> Deze survey is gekoppeld aan CBS-gegevens over zowel de wijk (een kleinschalig gebied met gemiddeld vijfduizend inwoners) als de gemeente waar de respondent woont. Het voordeel van deze methode is dat we zowel de daadwerkelijke stemkeuze als de kenmerken van de

kleinschalige nabije omgeving weten. Zoals hiervoor besproken helpt dit om contexteffecten te kunnen isoleren, en te onderzoeken of effecten op grotere of kleinere schaal (gemeente respectievelijk wijk) plaatsvinden.

Figuur 2 geeft de effectgrootte van de contextvariabelen weer (en dan voor zowel niveau als verandering) op de afhankelijke variabele, de stem voor de pvv. Er zijn twee aparte modellen geschat: de ene met de variabelen op het niveau van de wijk, de andere op het niveau van de gemeente.<sup>16</sup> Beide modellen houden rekening met een reeks kenmerken van de respondent.<sup>17</sup> Omdat stedelijkheid veel uitmaakte, tonen we de resultaten voor beide typen (stedelijke en niet-stedelijke) gemeenten of wijken apart.

De figuur laat zien dat geen enkele voorspeller een significant effect vertoont, wat wil zeggen dat dergelijke patronen ook door toeval in de steekproef kunnen ontstaan. Hoewel we dus een behoorlijke slag om de arm moeten houden, kunnen we desalniettemin voorzichtig een aantal patronen ontwaren. Deze passen grotendeels bij de bevindingen die we ook waarnamen op gemeentelijk niveau. Het aandeel immigranten is opnieuw geen goede voorspeller (behalve een zwak effect in stedelijke gemeenten), terwijl de verandering in het percentage immigranten er (met een slag om de arm) wel toe doet, maar – net als bij de vorige analyse – alleen in stedelijke wijken of gemeenten. Wat betreft de economische factoren doen werkloosheid en inkomen er nog steeds enigszins toe (vooral, zoals we eerder zagen, inkomen in de steden), maar het is geen robuust effect. Een toename in de werkloosheid is juist eerder met minder dan meer pvv-steun geassocieerd. In niet-stedelijke gebieden is de belangrijkste voorspeller een laag aandeel jongeren, vooral in de gemeente als geheel. Ook een hoog percentage ouderen in de gemeente is in stedelijke gebieden een voorspeller. Kortom, deze analyse bevestigt dat de pvv het goed doet in stedelijke wijken met veel immigratie en/of lage inkomens, maar ook in niet-stedelijke gebieden met relatief weinig jongeren. Ook laat de analyse zien dat de gemeente op veel aspecten een relevante geografische context vormt. Dit alles maakt het des te interessanter om na te gaan waarom de pvv in sommige gemeenten veel hoger scoort dan op basis van deze kenmerken verwacht kan worden (zoals we hebben weergegeven in kaart 2). In de volgende paragraaf gaan we daarom op zoek naar alternatieve verklaringen voor deze patronen.

Figuur 2. Voorspellers van een stem op de PVV (regressiecoëfficiënten)\*



Bron: SCORE

\* De hier getoonde variabelen op contextniveau zijn gestandaardiseerd.

## Regionale en historische patronen

In deze paragraaf onderzoeken we of de onverklaarde steun voor de PVV in bepaalde streken terug te voeren is op bepaalde historische kenmerken. Eerst gaan we na wat het stemgedrag in het verleden is geweest en vervolgens geven we aandacht aan de volatiliteit van het stemgedrag. Mamadouh en Van der Wusten constateerden dat de LPF in 2002 relatief weinig steun kreeg in de bolwerken van het CDA in de Tweede Kamerverkiezing daarvoor (in 1998).<sup>18</sup> Het CDA is, zoals bekend, ontstaan door de fusie van de Katholieke Volkspartij (KVP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). Het kan zijn dat het geografisch patroon van de PVV in 2017 een positief verband toont met een van die partijen en een negatief verband met een van beide andere. Kaart 1 en 2 geven daar oppervlakkig bezien wel aanleiding toe: meer onverklaarde steun in het katholieke zuiden en minder aanhang dan verwacht in het niet-katholieke noorden van het land. Om deze hypothese te testen hebben we onderzocht of de uitslag van de PVV in 2017 verbanden oplevert met bepaalde

partijen die in 1963 aan de Tweede Kamerverkiezingen deelnamen. We hebben 1963 gekozen, omdat dit de laatste verkiezing was voordat de ontzuiling van het stemgedrag een aanvang nam.

Figuur 3 toont de relatie tussen het percentage stemmen op de KVP, de gezamenlijke protestants-christelijke partijen (ARP en CHU alsmede de SGP en het Gereformeerd Politiek Verbond – GPV), de VVD, de PvdA en de Communistische Partij van Nederland (CPN) in 1963 en het percentage stemmen op de PVV in 2017. De uitslagen van 1963 zijn omgerekend naar de gemeentelijke indeling van 2017. Wat als eerste opvalt, is de sterke positieve correlatie tussen het percentage PVV-stemmen en de electorale steun voor de KVP. Dat betekent dat de PVV het in 2017 beter deed in gemeenten waar in 1963 veel op de KVP werd gestemd. Het omgekeerde zien we bij de correlatie met de steun voor de protestants-christelijke partijen in 1963 (ARP, CHU, GPV en SGP). Hoe meer er in 1963 op die partijen werd gestemd, hoe minder op de PVV in 2017.

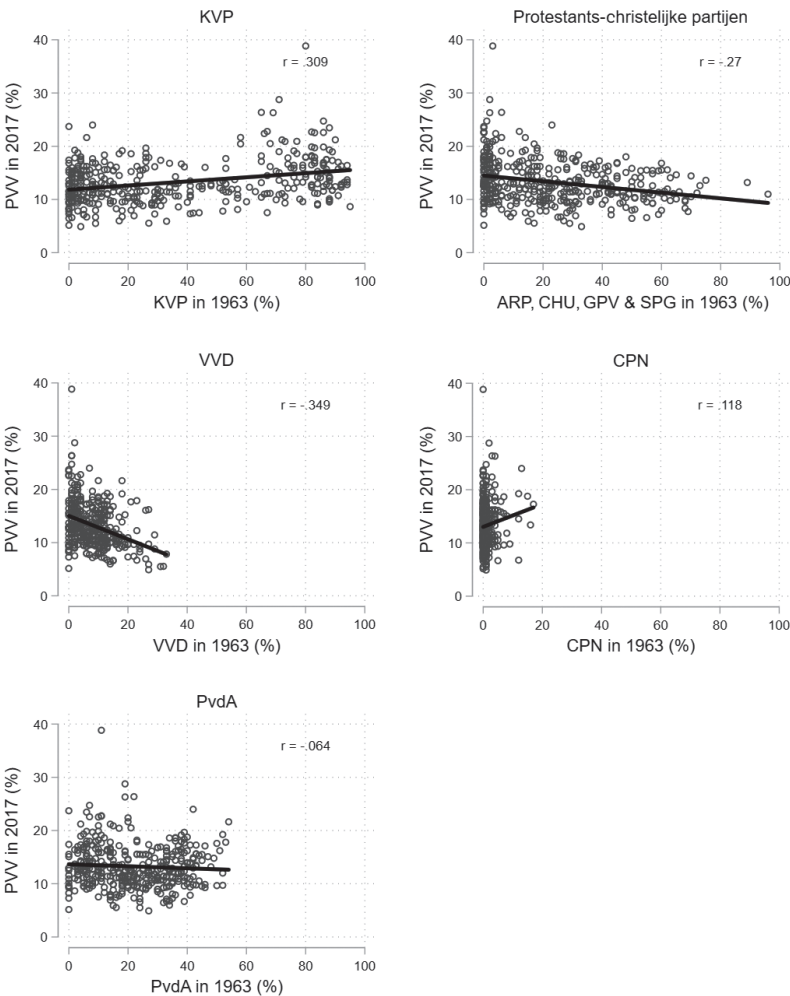


Verkiezingsbord in Druten voor de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017.

Bij deze uitkomsten past wel een kanttekening. In de provincies Noord-Brabant en Limburg valt geen correlatie te constateren tussen de stempercentages van de KVP en de PVV. Aangezien de KVP in bijna

alle gemeenten in deze provincies tussen de 70 en 95 procent van de stemmen behaalde, betekent dit dat een hoog aandeel KVP-stemmen wel een positieve correlatie met de PVV geeft, maar dat de precieze omvang van weinig invloed is. Voor de variatie binnen de zuidelijke provincies moet naar andere factoren worden omgekeken.<sup>19</sup>

Figuur 3. Correlatie tussen steun voor diverse partijen in 1963 en steun voor de PVV in 2017 (gemeenteniveau)



Hoewel de pvv tijdens verkiezingen veel electorale uitruil heeft met de vvd, doet de partij van Wilders het zeer slecht in *historische* vvd-bolwerken: de correlatie met de pvv is sterk negatief. Deze twee constateringën zijn niet strijdig met elkaar, omdat de electorale kaart van de vvd in de afgelopen decennia sterk is veranderd.<sup>20</sup> De correlatie met de cpn is licht positief, maar interessant genoeg is dit verband nog veel sterker in Noord-Nederland: maar liefst  $r=0,63$ . Dit weerspiegelt het huidige succes van de pvv in de toenmalige communistische bolwerken in Oost-Groningen. Steun voor de PvdA in 1963 lijkt geen verband te houden met steun voor de pvv in 2017, maar in Noord- en Oost-Nederland heeft de historische steun voor de PvdA wel degelijk enige voorspellende waarde ( $r\approx 0,30$ ).

Zoals eerder al vermeld, constateerden Mamadouh en Van der Wusten een verband tussen electorale volatiliteit en het percentage LPF-stemmen. Zij brachten daarvoor op gemeenteniveau de veranderlijkheid van de kiezer tussen 1994 en 1998 in kaart. Een hoge volatiliteit zien zij als een kenmerk van milieus met veel kiesgerechtigden die weinig binding hebben met de bestaande partijen. Nieuwe partijen hebben in een dergelijke omgeving meer kans op succes dan in milieus waar die bindingen sterker zijn.<sup>21</sup>

Gezien de eerder geconstateerde sterke overeenkomsten tussen het geografische patroon in de steun van de kiezer voor de LPF en de pvv hebben wij de exercitie van Mamadouh en Van der Wusten voor 1994-1998 niet herhaald, maar zijn we verder in de tijd teruggegaan om te bezien of de huidige bolwerken van de pvv al eerder een hoge volatiliteit kenden. Dat zou kunnen wijzen op het bestaan van regio's waar de binding met bestaande partijen vanouds geringer was. Om dat na te gaan, hebben we de volatiliteit geanalyseerd van de verkiezingsparen 1959-1963, 1963-1967 en 1977-1981. De uitkomsten staan in tabel 4.

De veranderlijkheid van de kiezers tijdens de laatste verzuilde Tweede Kamerverkiezingen in 1963 was, zoals te verwachten, laag. De beweeglijkheid was bijna twee keer zo hoog bij de Kamerverkiezingen in 1967, die de politieke ontzuiling inluidden. Met name de kvp verloor veel zetels, zodat het niet verrassend is dat de volatiliteit vooral in Noord-Brabant en Limburg hoog was. Aan het einde van de jaren zeventig stabiliseerde in Limburg de aanhang zich van het

CDA – waarin de KVP samen met de ARP en CHU electoraal samenwerkte en waarin zij in 1980 zou opgaan – op ongeveer 44% van de stemmen, maar toch bleef de volatiliteit bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1981 relatief hoog (11,2%). In Zuid-Limburg – Echt-Susteren en zuidelijker (achttien gemeenten) – lag de veranderlijkheid nog iets hoger (11,8%) en in de huidige pvv-bolwerken (negen gemeenten) nog weer hoger (12,2%). Zuid-Limburg lijkt zodoende een streek waar de binding met de bestaande partijen al langere tijd relatief zwak was.

Tabel 4. Volatiliteit Tweede Kamerverkiezingen, 1959-1981

|                      | 1959-1963 | 1963-1967 | 1977-1981 |
|----------------------|-----------|-----------|-----------|
| <b>Groningen</b>     | 7,1       | 7,4       | 9,0       |
| <b>Friesland</b>     | 7,1       | 6,9       | 10,4      |
| <b>Drenthe</b>       | 7,5       | 8,5       | 8,6       |
| <b>Overijssel</b>    | 6,4       | 7,9       | 8,7       |
| <b>Gelderland</b>    | 6,0       | 11,0      | 9,2       |
| <b>Utrecht</b>       | 6,5       | 10,5      | 9,4       |
| <b>Noord-Holland</b> | 8,0       | 12,4      | 10,2      |
| <b>Zuid-Holland</b>  | 6,3       | 9,5       | 10,1      |
| <b>Zeeland</b>       | 5,9       | 9,6       | 9,7       |
| <b>Noord-Brabant</b> | 5,2       | 16,1      | 9,1       |
| <b>Limburg</b>       | 6,0       | 15,2      | 11,2      |
| <b>Nederland</b>     | 6,4       | 11,4      | 9,7       |

|                           |  |             |             |
|---------------------------|--|-------------|-------------|
| <b>Zuid-Limburg</b>       |  | 16,9 (17,7) | 11,8 (12,2) |
| <b>West-Noord-Brabant</b> |  | 20,4 (21,2) | 9,1 (8,7)   |

Datzelfde kan niet worden gezegd van het westen van Noord-Brabant, een ander pvv-bolwerk. Ook daar was de volatiliteit in 1967 hoog, maar in 1981 lag het niveau niet boven de gemiddelde veranderlijkheid. Hetzelfde geldt ook voor Oost-Groningen en de gemeenten rond Rotterdam. Al met al is het beeld dus wisselend. In sommige streken waar de pvv veel stemmen haalt, is er al lang sprake van een sterke beweeglijkheid onder de kiezers, maar in andere gebieden is dat vermoedelijk pas later ontstaan. Een uitgebreider onderzoek naar de electorale volatiliteit dan hier mogelijk was, zal daar mogelijk uitsluitel over kunnen geven.



## *Conclusie*

De pvv doet het in sommige delen van Nederland beter dan in andere. We lieten in deze bijdrage zien dat dit geografische patroon niet begrepen kan worden met simpele verklaringen, maar alleen door een diverse set factoren uit zowel het heden als het recente en verdere verleden in ogenschouw te nemen.

De kracht van puur geografische verklaringen is noodzakelijkerwijze beperkt: zelfs in de belangrijkste pvv-bolwerken haalt de partij van Geert Wilders niet meer dan circa 30% van de stemmen en wordt er door de andere daar woonachtige kiezers heel verschillend gestemd. Een individueel kenmerk als opleidingsniveau voorspelt de stemkeuze meestal beter dan woonplaats. Toch kunnen individuele karakteristieken de geografische patronen van de stem op de pvv niet volledig verklaren. De steun voor deze partij heeft wel degelijk een ruimtelijke component: de context waarin kiezers zich bevinden doet er ook toe.

We lieten in deze bijdrage zien dat de pvv het relatief goed doet in gebieden die gekenmerkt worden door economische achterstelling, een toename in het percentage immigranten, en het wegtrekken van jongeren. De ene keer hangt de pvv-steun dus af van een statische situatie (lage inkomens, hoge werkloosheid), maar de andere keer vooral van veranderingen (zoals de groei van het percentage immigranten). Daarbij valt op dat het electorale succes in niet-stedelijke gebieden niet altijd door dezelfde factoren kan worden verklaard als het succes in stedelijke gebieden, omdat eerdergenoemde factoren soms simpelweg niet voorkomen in steden of juist dorpen. Het feit dat zowel economische, culturele als demografische elementen een rol spelen, kan verklaren waarom de pvv succes heeft in vrij diverse gebieden: soms landelijke krimpregio's, soms arme stedelijke gebieden, soms wijken die snel van etnische samenstelling veranderen. Hét pvv-bolwerk bestaat dus niet. Wat al deze gebieden wel degelijk gemeen lijken te hebben, is dat ze processen ondergaan die vertrouwde zekerheden en het gemeenschapsgevoel onder druk zetten. Dit sluit aan bij de boodschap van de pvv, die belooft de homogeniteit en soevereiniteit van de gemeenschap te herstellen.<sup>22</sup>

Tegelijk kunnen ook dergelijke processen sommige regionale patronen in de steun voor de pvv niet volledig verklaren, zoals de

prominente positie van Limburg en westelijk Noord-Brabant. Het is ook opvallend dat de steun voor de pvv grote continuïteit kent met bepaalde electorale geografische patronen uit het recente en verdere verleden. De partij doet het nog steeds goed in dezelfde gebieden waar zij al sinds haar debuut bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 sterk is, en waar ook de LPF in 2002 relatief veel stemmen haalde. Nog verder terug in de tijd zien we dat pvv weinig voet aan de grond heeft gekregen in gebieden waar in 1963 de protestants-christelijke partij- en relatief sterk waren. De partij is daarentegen sterk vertegenwoordigd in de gebieden waar ooit de kvp dominant was (maar ook in bepaalde cpn-bolwerken, bovenal in het noorden van het land). In deze kvp-gebieden, vooral in Limburg en westelijk Noord-Brabant, begon de ontzuiling eerder dan elders in Nederland. De invloed van zulke historische processen is moeilijk precies te bepalen, maar het is goed mogelijk dat een sterkere 'losweking' van meer traditionele partijloyaliteiten het pad baande voor het succes van de pvv. Ook valt niet uit te sluiten dat de aard van de binding van katholieke kiezers met de kvp van een andere aard was dan de binding van kiezers met andere gevestigde partijen, zodat in de twee zuidelijke provincies grosso modo een andere politieke cultuur bestond die het nieuwe partijen makkelijker maakte om wortel te schieten. Dat geldt wel in het bijzonder voor Zuid-Limburg, dat in veel opzichten pas laat integreerde in de Nederlandse natie en ook binnen de katholieke gemeenschap lang een bijzondere plaats innam. Hoe de binding van katholieke kiezers met de politiek ook precies mag zijn geweest, het gevolg was wel dat de geografische spreiding van de pvv-kiezers ten dele daarop terug te voeren is.

# 11.

## DE PVV IN HET PARLEMENT

*Simon Otjes en Tom Louwerse*

### *Inleiding*

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van november 2006 wist de Partij voor de Vrijheid (pvv) als enige rechtse nieuwkomer zetels te behalen. Ze debuteerde met negen zetels en is sindsdien steeds met een middelgrote tot grote fractie in de Tweede Kamer vertegenwoordigd. De pvv-fractie heeft daar alle middelen tot haar beschikking die een Kamerlid heeft: zij kan moties, amendementen en wetsvoorstellen indienen, en schriftelijke vragen stellen. Fractieleden kunnen van achter het spreekgestoelte mondelinge vragen stellen, debatverzoeken doen en deelnemen aan het parlementaire debat. Verder kunnen zij stemmen over voorstellen. De pvv onderscheidt zich van andere partijen door haar standpunten, bijvoorbeeld haar harde verzet tegen Europese integratie en immigratie, maar ook vanwege haar populistische kritiek op de elite. In deze bijdrage analyseren we in hoeverre dit politieke profiel van de partij zichtbaar is in het gebruik van parlementaire middelen door de pvv-Kamerfractie.

De pvv wordt vaak een populistische partij genoemd. Met populisme bedoelen we hier een 'dunne' ideologie, die stelt dat de centrale tegenstelling in de maatschappij die tussen het deugdzame volk en de corrupte elite is.<sup>1</sup> De verschillen tussen de elite en het volk zijn groter dan de verschillen binnen deze categorieën. De 'wil van het volk' zou volgens populisten het beleid moeten bepalen, maar de elite zou het volk deze macht ontfangen. Een populistische partij belooft dat als zij aan de macht is, de volkswil wel bepalend zal zijn voor het beleid. De begrippen 'volk' en 'elite' kunnen vanuit andere ideologieën nader worden ingevuld. In het geval van de pvv spelen nativisme en in mindere mate autoritarisme een belangrijke rol bij het betekenis geven aan

de begrippen elite en volk. Nativisme is een buitensluitende vorm van nationalisme, waarbij het idee centraal staat dat de leden van de natie, de ‘autochtone’ bevolking van het land, altijd op de eerste plaats moeten komen. Deze natie moet worden beschermd tegen gevaren van buiten.<sup>2</sup> Dit betekent dus dat in de ogen van radicaal-rechtse populistten diegenen die behoren tot de natie deel uitmaken van het volk. Autoritarisme is de opvatting dat de maatschappij strikt geordend dient te zijn en dat afwijken van de wet en van culturele normen hard gestraft moet worden.<sup>3</sup> De koppeling tussen populisme, nativisme en autoritarisme en concrete opvattingen over staatsinrichting, immigratie en het strafrecht passen onder de noemer radicaal-rechts populisme. Deze opvattingen kunnen echter ook samenhangen met opvattingen over sociaaleconomische onderwerpen. Autoritarisme stelt bijvoorbeeld dat onschuldigen beschermd moeten worden en misdadigers streng bestraft. Dit kan worden gekoppeld aan het onderscheid tussen ‘undeserving’ en ‘deserving poor’ – dat wil zeggen tussen armen of hulpbehoevenden wier armoede aan een moreel gebrek te wijten is en zij van wie de armoede buiten hun schuld ligt. Een goed voorbeeld van die laatste groep zijn ouderen. Deze mensen hebben vaak hard gewerkt en nu ze dat niet meer kunnen, moeten ze rustig kunnen genieten van hun oude dag, vinden radicaal-rechtse populistische partijen.<sup>4</sup> Dit staat in tegenstelling tot ‘undeserving poor’: mensen die wel kunnen maar niet willen werken, zoals personen die uitkeringsinstanties bedriegen. Zij moeten juist gestraft worden.

De centrale vraag in deze bijdrage is in hoeverre dit populisme, autoritarisme en nativisme zichtbaar zijn in het optreden van de pvv in de Tweede Kamer. Waar het gaat om autoritarisme en nativisme kijken we naar overeenkomsten in het stemgedrag met zowel rechtse als linkse partijen. Lijkt het stemgedrag van de pvv op dat van de vvd of de sp? En zien we daarbij verschillen tussen onderwerpen als immigratie, veiligheid, zorg en Europa? Bij het thema immigratie kunnen we het nativistische karakter van de partij zien. De verwachting hierbij is dat de pvv waar het gaat om immigratie en integratie sterk afwijkt van de andere partijen, met name met betrekking tot de islam. De partij van Geert Wilders ziet de islam immers niet als een godsdienst, maar als een totalitaire en gewelddadige ideologie.<sup>5</sup>

Het nativisme maar ook het populisme komt terug in de kritiek die de pvv heeft op de Europese integratie. In de Europese besluitvorming

zou een buitenlandse elite te veel te zeggen hebben over wat er in Nederland gebeurt. De pvv is een hard-euroscptische partij: ze pleit voor uitreden van Nederland uit de Europese Unie.<sup>6</sup> De verwachting is dat ze daarom meer zal lijken op de links-euroscptische sp dan op pro-Europese rechtse partijen als de vvd.<sup>7</sup> Wat het issue veiligheid betreft, veronderstellen we dat daarin het autoritaire karakter van de partij zichtbaar wordt en dat de pvv vaak meestemt met de vvd. Waar het gaat om zorg en pensioenen, ten slotte, verwachten we dat de pvv steeds meer met de sp en minder met de vvd is gaan stemmen. In haar doelstelling om de belangen van 'deserving poor' als ouderen te beschermen, staat de partij programmatisch immers dicht bij de sp dan bij de vvd.

Om het populistische karakter van de pvv vast te stellen, kijken we naar drie indicatoren. Ten eerste het gebruik van populistische retoriek in de Tweede Kamer: de kritiek van populistische partijen op de elite komt tot uitdrukking in specifiek taalgebruik.<sup>8</sup> We weten uit eerder onderzoek dat deze retoriek duidelijk aanwezig is in het programma van de pvv.<sup>9</sup> Het debat in de Tweede Kamer is echter sterk gereguleerd, wat mogelijk de populistische retoriek tempert: zo mogen Kamerleden elkaar niet direct aanspreken en kan de Kamervoorzitter optreden als er sprake is van een beledigend taalgebruik.<sup>10</sup> Ten tweede zal een populistische partij die zich verzet tegen de politieke elite, zich meer afzijdig houden van samenwerking met andere partijen. In de Tweede Kamer is er de mogelijkheid om met andere fracties wetsvoorstellen, moties en amendementen in te dienen. De verwachting is dat de pvv dit minder zal doen. De derde indicator ten slotte betreft de keuze van bepaalde parlementaire middelen. Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat zowel linkse als rechtse populistische partijen minder gebruikmaken van instrumenten die gericht zijn op het maken van beleid, zoals moties en amendementen.<sup>11</sup> Hier komt opnieuw naar boven dat populistische partijen niet zullen samenwerken met partijen die zij als onderdeel van de corrupte elite beschouwen, zelfs niet om parlementaire meerderheden te vinden voor hun voorstellen. Eerder zullen zij gebruikmaken van middelen om kritiek te kunnen uiten op de regering, zoals spoeddebatten en Kamervragen.

We maken voor dit onderzoek gebruik van de Dutch Parliamentary Behaviour Database (DPBD).<sup>12</sup> Dit databestand bestaat uit gegevens omtrent het gebruik van alle parlementaire middelen die we eerder al besproken hebben. We focussen op het gedrag vanaf het eerste volle jaar nadat de pvv zitting nam in de Tweede Kamer, dus vanaf 2007 tot

2018.<sup>13</sup> De data die we weergeven zijn gemiddelden per jaar. Deze zijn afkomstig uit de DPBD, aangevuld met gegevens over parlementaire speeches, die we hebben ontleend aan officiële publicaties.<sup>14</sup>

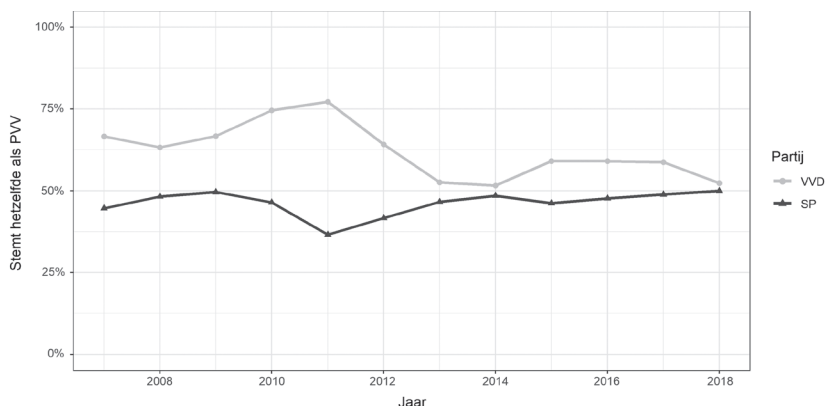


Geert Wilders tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen in september 2016.

### *Politieke positionering: rechts op bijna alle thema's*

De pvv neemt een bijzondere positie in het Nederlandse politieke landschap in. In 2010 omschreven we deze partij nog als 'rechtsbuiten' van de Tweede Kamer.<sup>15</sup> De vraag is of de pvv meer is dan een rechtse partij. Dat wil zeggen: komt haar eurosceptische en autoritaire karakter in de Kamer ook naar voren, zodat de partij anders stemt dan een rechtse partij als de vvd? Wij richten de aandacht eerst op alle stemmingen over moties, amendementen en wetsvoorstellen in de Tweede Kamer. We vergelijken het stemgedrag van de pvv met dat van twee andere partijen: de sp, een linkse partij die net als de pvv kritisch tegenover de Europese Unie staat en ook – zij het in mindere mate<sup>16</sup> – als populistisch te boek staat, en met de vvd, die evenals de pvv zich rechts op het politieke spectrum manifesteert en in de periode 2006-2017 bovendien haar belangrijkste electorale concurrent was.

Figuur 1. Overeenkomsten in het stemgedrag van PVV, SP en VVD, algemeen, 2007-2018 (%)

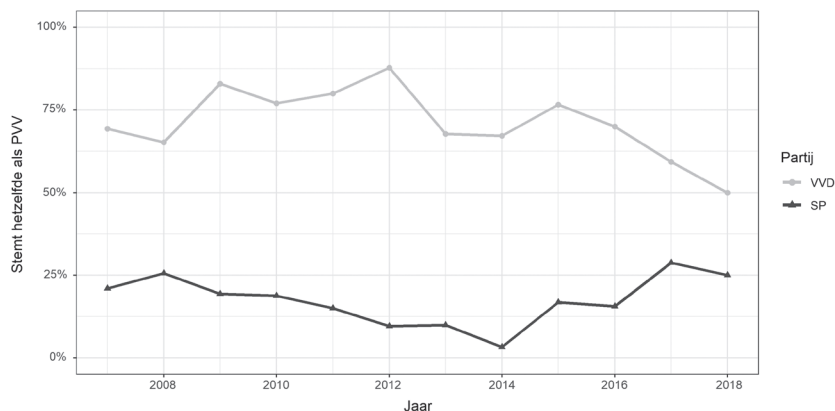


Wij nemen hier het aandeel van alle amendementen, moties en wetsvoorstellen in ogenschouw waarbij de PVV hetzelfde stemt als de VVD of de SP. Figuur 1 toont het stemgedrag van deze drie partijen in het algemeen. We zien eigenlijk twee periodes: tot 2012 komt het stemgedrag van de PVV duidelijk vaker overeen met dat van de VVD dan van de SP. De mate van overeenstemming fluctueert rond de 70% van alle stemmingen. In 2011, als de VVD samen met het CDA het minderheidskabinet-Rutte vormt dat door de PVV wordt gedoogd, is dit zelfs meer dan 80%. De afstand met de SP is groot. Deze partij stemt in minder dan de helft van de gevallen mee met de PVV en in 2011 is dit zelfs minder dan 40%. Na het aantreden van het tweede kabinet-Rutte van VVD en PvdA neemt de mate waarin de PVV meestemt met de VVD sterk af: dit daalt tot onder de 60%. Na het dieptepunt in 2011 neemt de mate waarin de SP en de PVV hetzelfde stemmen daarentegen geleidelijk toe. In 2018 stemt de PVV bijna even vaak mee met de SP als met de VVD. Wat betekent dit? Tot 2012 was de PVV duidelijk een rechtse partij, die zij-aan-zij stond met de VVD. Vanaf dat jaar waarin een einde kwam aan haar gedoogrol, is de PVV zich onafhankelijker gaan opstellen en heeft zij een eigen positie ingenomen tussen de VVD en de SP.

We zoomen nu in op vier specifieke thema's: immigratie en integratie, openbare orde en veiligheid, zorg en pensioenen, en ten slotte

Europese integratie.<sup>17</sup> We maken gebruik van de indeling van de griffie van de Tweede Kamer om de moties, amendementen en wetsvoorstellen in te delen in deze categorieën. De pvv heeft uitgesproken standpunten over de plaats van de islam in de Nederlandse samenleving. Bij de onderwerpen immigratie en integratie is het nativistische profiel van de partij goed zichtbaar. Gedurende vrijwel de gehele periode lijkt het stemgedrag van de pvv op dit terrein het meest op dat van de vvd (zie figuur 2). Als de vvd en pvv samen in de oppositie zitten tegen het vierde kabinet-Balkenende van cda, PvdA en ChristenUnie, stemmen zij in driekwart van de migratiestemmingen hetzelfde. Als beide partijen als regerings- en gedoogpartner samenwerken in het eerste kabinet-Rutte, loopt dit aandeel verder op. Ten tijde van het tweede kabinet-Rutte, toen de vvd met de PvdA regeerde, daalt de gelijkenis in stemgedrag iets. Na het aantreden van het derde kabinet-Rutte stemmen de twee partijen hetzelfde in slechts de helft van de stemmingen over migratie. Ten aanzien van dit issue stemt de pvv niet vaak hetzelfde als de sp. De mate van overeenstemming ligt altijd onder de 30%. De sp stemt eigenlijk altijd met de linkerkzijde mee, alhoewel de mate waarin de sp en de pvv identiek stemmen sinds 2014 wel iets gestegen is. Kortom: de pvv stemt waar het gaat over immigratie en integratie vaak mee met de vvd, maar sinds 2015 is de mate waarin ze gelijk stemmen afgenomen.

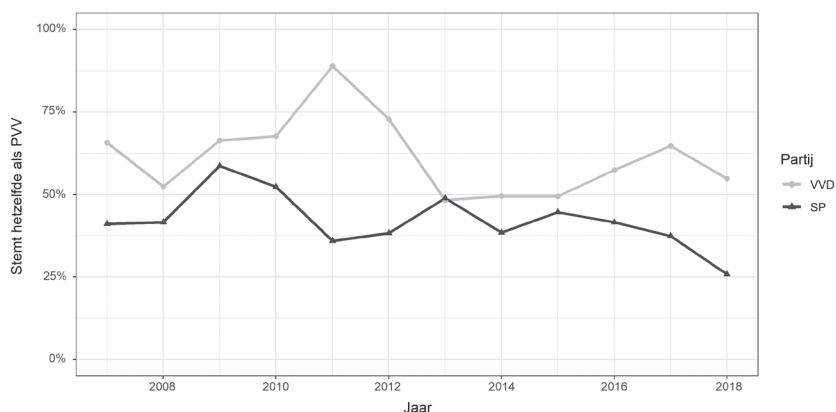
Figuur 2. Overeenkomsten in het stemgedrag van pvv, sp en vvd met betrekking tot migratie en integratie, 2007-2018 (%)





Op het gebied van openbare orde en veiligheid verwachten we dat de pvv vaker meestemt met de vvd dan met de sp. De vvd is immers net als de pvv gecommitteerd aan veiligheid, terwijl de sp vaak rechtsstatelijke bezwaren en privacy zwaarder laat tellen dan de bereidheid om koste wat het kost de criminaliteit te bestrijden. We zien dit vermoeden bevestigd in figuur 3: in bijna de gehele periode stemt de pvv vaker mee met de vvd dan met de sp. Net als bij andere onderwerpen piekt de mate van overeenstemming met de vvd in 2011 gedurende de gedoogconstructie en zakt die daarna.<sup>18</sup>

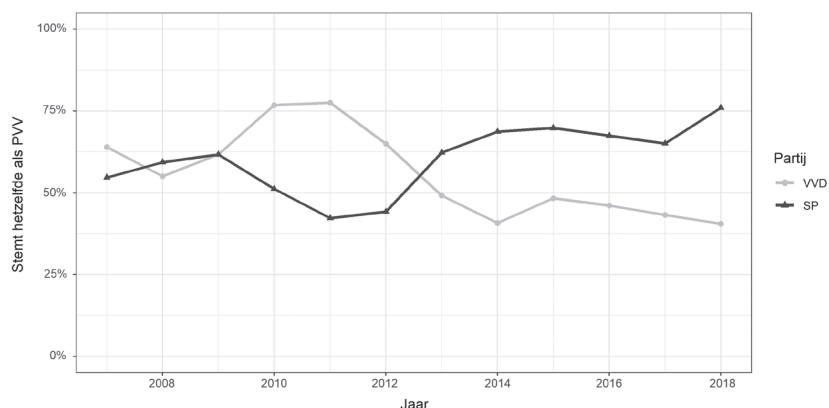
Figuur 3. Overeenkomsten in het stemgedrag van pvv, sp en vvd met betrekking tot openbare orde en veiligheid, 2007-2018 (%)



Op sociaaleconomisch gebied heeft de pvv een zekere ontwikkeling door gemaakt. Geert Wilders was toen hij zich in september 2004 afscheidde van de vvd de rechtsbuiten van deze partij, ook op economisch vlak. De pvv is na haar oprichting in economisch opzicht steeds verder naar het midden opgeschoven, waarbij zij het expliciet opneemt voor de Nederlandse ouderen.<sup>19</sup> Die verdienen in de ogen van de pvv bijzondere bescherming door de overheid. Door de belangen van ouderen veel meer prioriteit te geven dan de financiële houdbaarheid van de verzorgingsstaat op de lange termijn, wijkt de pvv af van andere rechtse partijen in de Tweede Kamer en staat ze mogelijk dichtbij de sp. Het stemgedrag over zorg en pensioenen is weergegeven in figuur 4. In de periode 2007-2010 is de gelijkenis met de vvd en de

SP grofweg even hoog. Toen de PVV het eerste kabinet-Rutte gedoogde en afspraken had gemaakt over investeringen in de langdurige zorg, nam de mate van overeenstemming met de VVD sterk toe tot bijna 80%. De afstand tot oppositiepartij SP groeide tegelijkertijd. Ten tijde van het tweede kabinet-Rutte voerde de PVV samen met de SP oppositie tegen de bezuinigingen en hervormingen van deze regering van VVD en PvdA. De patronen in het stemgedrag zijn dan omgedraaid: de PVV stemt met betrekking tot het thema ‘zorg en pensioenen’ steeds vaker op dezelfde wijze als de SP en in minder dan de helft van de gevallen net als de VVD. De PVV valt op deze onderwerpen dan niet meer simpelweg aan de rechterkant van de Nederlandse politiek in te delen. Dit is in lijn met andere bevindingen die aangeven dat de PVV ook in haar eigen voorstellen in de Tweede Kamer over sociaaleconomische onderwerpen geleidelijk van een rechtse agenda over is gestapt naar een agenda die linkse en rechtse elementen combineert.<sup>20</sup>

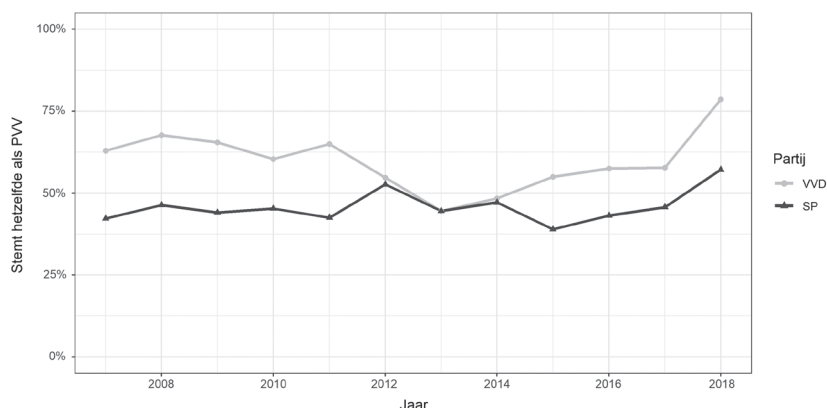
Figuur 4. Overeenkomsten in het stemgedrag van PVV, SP en VVD met betrekking tot zorg en pensioenen, 2007-2018 (%)



Tot slot het onderwerp Europese integratie. De SP en de PVV zijn allebei eurosceptische partijen. Is er ook een gelijkenis op dit thema zichtbaar? Het stemgedrag over Europese integratie is weergegeven in figuur 5. Hier valt op dat de PVV relatief vaak hetzelfde stemt als de gematigd pro-Europese VVD. Wanneer beide partijen van 2007 tot 2010 samen in de oppositie zitten, stemmen ze in meer dan 60% van de gevallen op

identieke wijze. Dat is duidelijk vaker dan met de SP. Aan dat patroon veranderde niet veel in de jaren 2010-2012, toen de PVV formeel het eerste kabinet-Rutte gedoogde. Europese integratie, en specifiek het redden van de euro, was een onderwerp waar VVD, CDA en PVV ‘had agreed to disagree’. Tijdens het tweede kabinet-Rutte van VVD en PvdA daalt de ‘gelijkenisgraad’ van het stemgedrag van PVV en VVD tot (ruim) onder de 60%. De mate van overeenstemming met de SP ligt bijna altijd lager dan met de VVD, met uitzondering van de periode 2012-2014. In 2018, wanneer de VVD en regeert met het CDA, D66 en de ChristenUnie, stemmen de liberalen en de PVV over Europese integratie opvallend vaak identiek: in meer dan 70% van de gevallen. Overigens lijkt, in vergelijking met het algemene stempatroon op alle thema’s, het stemgedrag van de PVV weinig op dat van andere partijen. Dit geeft aan dat de PVV waar het gaat om Europese integratie relatief een eigen koers vaart, die soms op die van de links-euroscptische SP lijkt, maar vaker op de lijn van de pro-Europese VVD. Dit maakt de partij van Wilders in dit opzicht uniek.

Figuur 5. Overeenkomsten in het stemgedrag van PVV, SP en VVD met betrekking tot Europese zaken, 2007-2018 (%)



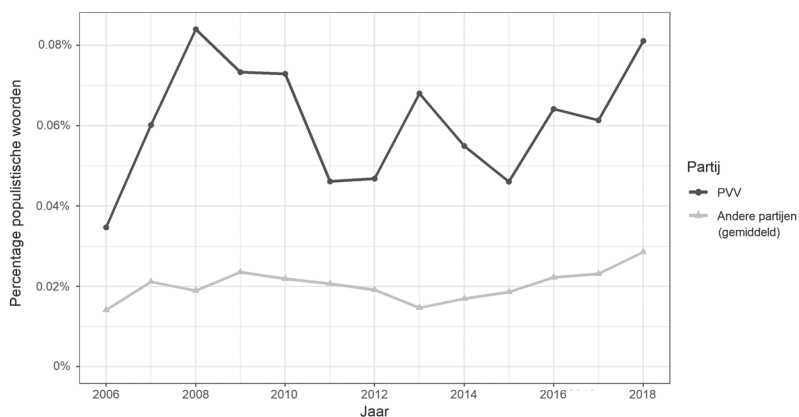
Wat zegt deze analyse van het stemgedrag ten aanzien van vier belangrijke politieke thema’s over de plaats van de PVV in het politieke landschap? Wanneer het immigratie en veiligheid betreft, stemde PVV over het algemeen hetzelfde als de VVD. Met betrekking tot zorg en pensioenen is de gelijkenis met de SP steeds groter geworden en de

afstand tot de vvd toegenomen. Waar het gaat over Europese samenwerking staat de partij verder af van zowel de eurosceptische sp als de rechtse vvd. De pvv lijkt dus in de eerste plaats een rechtse partij te zijn, behalve waar het gaat over zorg en pensioenen.

### *Populisme in het debat en het Kamerwerk*

Het populistische karakter van de pvv verwachten we op verschillende manieren terug te kunnen zien in het parlementaire gedrag van haar Kamerleden. We veronderstellen dat die vaker populistische retoriek gebruiken dan de Kamerleden van andere fracties, dat de pvv-fractie minder vaak samenwerkt met andere fracties waar het gaat om het indienen van amendementen, en dat de pvv-fractie parlementaire instrumenten als vragen en moties vooral gebruikt om de regering kritisch te bevragen en te controleren.

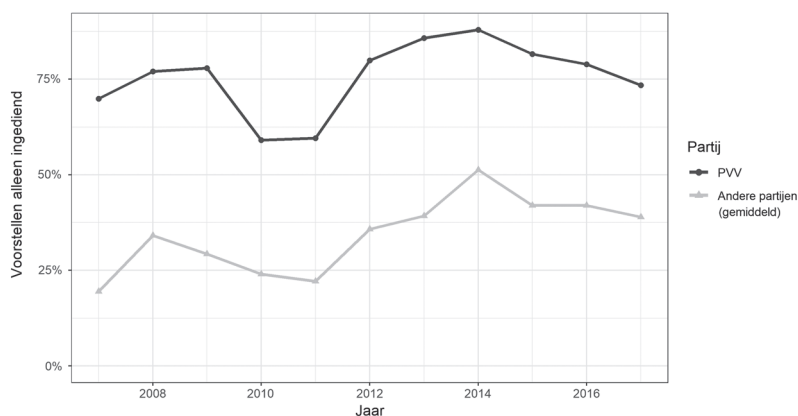
Figuur 6. Aandeel populistische woorden in bijdragen van pvv-Tweede Kamerleden aan plenaire Kamerdebatten, 2006-2018 (%)



Om na te gaan of en in welke mate het taalgebruik van de pvv populistische elementen bevat, gebruiken we een bestaande woordenlijst van anti-elitaire termen die populistische partijen vaak in hun programma's gebruiken.<sup>21</sup> Dit zijn woorden als 'bedrog', 'corrupt', of 'establishment'.<sup>22</sup>

Figuur 6 toont het aandeel populistische woorden in de bijdragen van pvv-Kamerleden aan de plenaire debatten. Ter vergelijking laten we eveneens het gemiddelde aandeel populistische woorden van de andere partijen zien, dat beduidend lager ligt. De populistische retoriek die we kennen van de verkiezingscampagnes van pvv, komt ook tot uitdrukking in de bijdragen van haar Kamerleden aan parlementaire debatten: deze gebruiken populistische bewoordingen ongeveer drie keer zo vaak als de Kamerleden van andere partijen. In de periode dat de pvv het eerste kabinet-Rutte gedoogde, vanaf eind 2010, hanteerden haar Kamerleden deze termen minder vaak dan in de jaren daarvoor. Maar ook na de gedoogperiode zien we dat het gebruik van populistische termen op een (iets) lager niveau blijft hangen, zij het altijd nog duidelijk hoger dan bij de andere partijen. Pas in de laatste jaren zien we weer een toename van populistische woorden in het pvv-taalgebruik. Naast deze specifiek populistische terminologie weten we uit ander onderzoek dat de pvv vaak uit een ander ‘taalregister’ put: zij hanteert vaker grof of volkstaalgebruik. Deze meer volkse stijl zien we bij meer populistten (zie ook de bijdrage van Te Velde in deze bundel).<sup>23</sup>

Figuur 7. Moties en amendementen alleen door de pvv-fractie ingediend, 2007-2017 (%)



Men kan verwachten dat een populistische partij minder geneigd is in het parlement samen te werken met fracties die in haar optiek de gevestigde orde vertegenwoordigen. Fracties kunnen een motie of amendement van

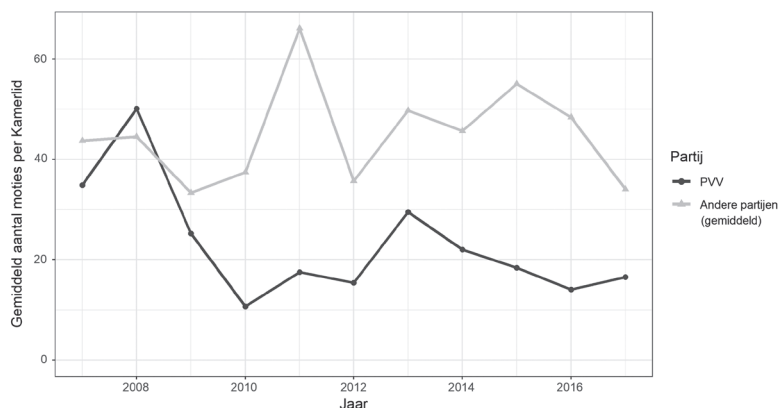
een andere fractie ondertekenen. Dat is formeel niet nodig: ook een motie of amendement met één ondertekenaar kan ingediend worden.<sup>24</sup> Het zoeken van medeondertekenaars is een manier om bredere steun voor een motie te verkrijgen. Voor een partij die het parlement vooral gebruikt als versterker van haar eigen geluid in plaats van een marktplaats om meerderheden te vinden, is het zoeken naar deze steun allicht minder belangrijk. Figuur 7 toont het percentage moties en amendementen die de pvv zonder steun van andere partijen indiende, met ter vergelijking weer het gemiddelde van alle andere partijen. Voor de pvv ligt dit aandeel consistent rond de 75%, terwijl het gemiddelde voor andere partijen ruim onder de 50% lag. Alleen tijdens het eerste kabinet-Rutte met de pvv als gedoogpartner, daalde het substantieel tot ongeveer 60%: deze vorm van regeringssamenwerking met CDA en VVD kreeg concreet uitvoering in de Tweede Kamer. Na de val van dit kabinet ging de pvv vooral weer haar eigen weg. We zien hier duidelijk terug dat de partij haar anti-elitaire retoriek koppelt aan minder samenwerking met andere partijen.

We verwachten dat de pvv bij het gebruik van parlementaire instrumenten ook haar eigen weg kiest. Kamerleden hebben verschillende middelen ter beschikking, die grofweg in twee categorieën zijn in te delen.<sup>25</sup> Zij kunnen allereerst kiezen voor het beïnvloeden van het beleid door het indienen van moties (waarvan het leeuwendeel beoogt het regeringsbeleid te beïnvloeden), amendementen en wetsvoorstellen. Dat betekent dat een fractie op zoek gaat naar een meerderheid voor – in het geval van amendementen en wetsvoorstellen – uitgewerkte beleidsvoornemens. We kwalificeren dit gedrag als ‘constructief’, omdat een Kamerlid of fractie probeert een bijdrage aan het beleid te leveren. Een alternatieve strategie is om zich toe te leggen op het controleren van de regering, bijvoorbeeld door het stellen van Kamervragen of het aanvragen van (spoed)debatten. Zo kan een fractie politieke aandacht trekken naar onderwerpen die de regering negeert, of waar het kabinetsbeleid faalt. We noemen dit gedrag ‘kritisch’, omdat een Kamerlid dan het kabinet kritiseert. Moties van wantrouwen leveren niet alleen kritiek, maar hebben zelfs als doel om een bewindspersoon of zelfs het hele kabinet weg te sturen. Alhoewel het aantal van dergelijke moties sterk gestegen is in de laatste jaren en de pvv er regelmatig gebruik van heeft gemaakt, betreft het met minder dan 0,1% slechts een zeer klein deel van alle moties. We kijken hier naar het gemiddelde aantal amendementen, moties, wetsvoorstellen, schriftelijke en mondelinge vragen en debataanvragen

die de pvv heeft ingediend per fractielid. Om een beeld te krijgen of dit veel of weinig is, vergelijken we het met gemiddelde van de andere Kamerfracties.<sup>26</sup> We verwachten dat de pvv als populistische partij de voorkeur heeft voor middelen om kritiek te leveren en minder voor instrumenten om constructief bij te dragen aan de totstandkoming van beleid.

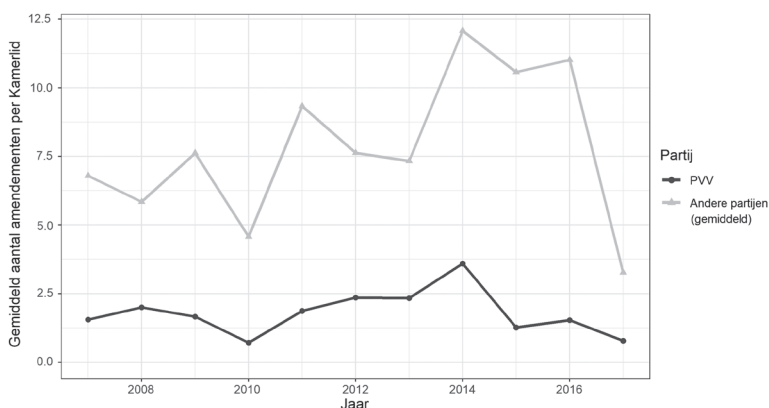
De drie indicatoren van ‘constructief’ gedrag zijn moties, amendementen en wetsvoorstellen. De pvv-Kamerleden dienen bijna altijd veel minder van deze voorstellen in dan de leden van de andere fracties. In de periode 2007-2009 is het aantal moties nog relatief hoog; rond de veertig per jaar per Kamerlid (zie figuur 8). Daarna daalt het aantal sterk: tussen 2010 en 2018 diende een pvv-Kamerlid gemiddeld twintig moties per jaar in. Dit is minder dan wat de gemiddelde fractie indient: in de periode 2007-2010 ligt de pvv-score nog dicht bij het gemiddelde van de andere fracties (in 2008 diende de fractie van Wilders zelfs meer moties per Kamerlid in dan de gemiddelde fractie), maar daarna is het niveau structureel lager. De pvv is in vergelijking met de andere fracties wel een fervent indiener van moties van wantrouwen. Gemiddeld dient de fractie drie moties van wantrouwen per jaar in. Alleen in 2011 deed zij dit niet, vanwege het gedoogakkoord dat het eerste kabinet-Rutte mogelijk maakte. In totaal diende pvv-fractie elf keer een motie van wantrouwen in tegen het hele kabinet. Alhoewel zij veel vaker overgaat tot een motie van wantrouwen dan andere fracties, gaat het maar om een miniem deel van alle moties die zij indient.

Figuur 8. Gemiddeld aantal ingediende moties per Tweede Kamerlid, 2007-2017



Ook als het gaat om het indienen van amendementen, blijft de PVV ver achter bij andere fracties (zie figuur 9). Initiatiefwetsvoorstellen van Kamerleden komen weinig voor, noch van PVV'ers, noch van anderen. Gemiddeld dient ongeveer één op de vijf PVV-Kamerleden gedurende een jaar een wetsvoorstel in (geen figuur). Dat komt neer op elf wetsvoorstellen in de hele periode. Al met al is de PVV-fractie veel minder dan andere fracties geneigd om een meerderheid te zoeken voor haar beleidsvoorstellen.

Figuur 9. Gemiddeld aantal ingediende amendementen per Tweede Kamerlid, 2007-2017

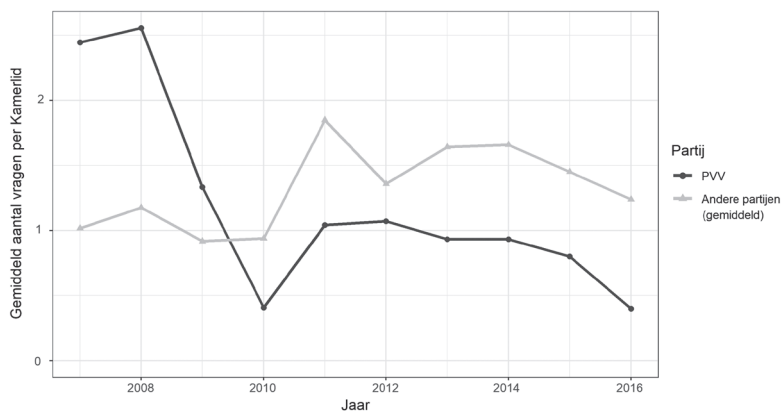


Voor de 'kritische' opstelling kijken we naar drie middelen: mondelinge Kamervragen (in het vragenuur), schriftelijke Kamervragen en debataanvragen. Het is belangrijk om op te merken dat het aantal mondelinge Kamervragen dat een partij kan stellen afhankelijk is van de Kamervoorzitter: deze oordeelt welke Kamervragen al dan niet doorgaan. Zij hanteert hierbij haar eigen criteria.<sup>27</sup> We kunnen niet achter de deur van de voorzitterskamer kijken en onderzoeken daarom uitsluitend de gehonoreerde Kamervragen. De meerderheid van de aanvragen voor een mondelinge vraag laat zij, vanwege de tijdsdruk, niet toe. Als we kijken naar het gemiddeld aantal mondelinge vragen (figuur 10) is er voor de PVV duidelijk een onderscheid tussen de jaren tot 2010 en de periode daarna. In het eerste tijdvak komt een PVV-Kamerlid ongeveer twee keer per jaar aan het woord in het vragenuur.

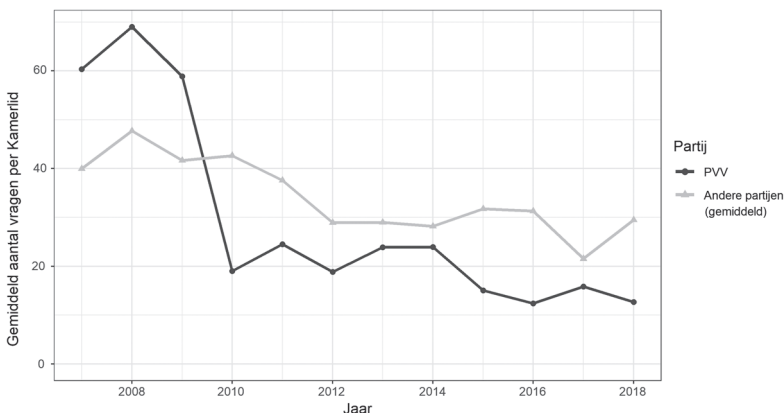


Bij de andere fracties is dat één keer per jaar. Daarna daalt het aantal mondelinge vragen van de PVV, terwijl dat voor de andere fracties juist toeneemt. Sinds 2010 zijn de PVV'ers structureel minder aan het woord in het vragenuur dan de leden van de andere fracties. Voor schriftelijke vragen zien we eenzelfde patroon: een bovengemiddeld aantal vragen van PVV-Kamerleden in de periode tot 2010, daarna een scherpe daling tot onder het gemiddelde van de andere fracties (zie figuur 11).

Figuur 10. Gemiddeld aantal gestelde mondelinge vragen per Tweede Kamerlid, 2007-2016

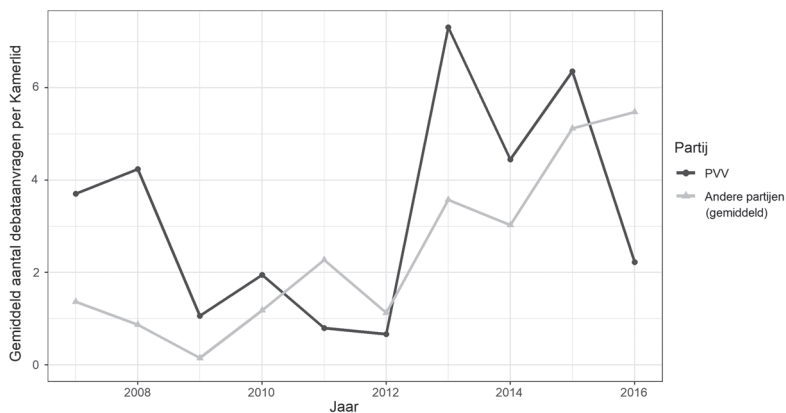


Figuur 11. Gemiddeld aantal ingediende schriftelijke vragen per Tweede Kamerlid, 2007-2018



Ten slotte kunnen fracties debatten (en interpellaties) aanvragen tijdens de regeling van werkzaamheden van de Tweede Kamer (figuur 12). We analyseren hier een steekproef van iets meer dan 20% van de verslagen van de ‘regelingen van werkzaamheden’.<sup>28</sup> De pvv-Kamerleden maken gemiddeld bijna altijd meer gebruik van de mogelijkheid om debatten aan te vragen dan de leden van de andere fracties.. Een uitzondering is zoals wel vaker de periode 2010-2012, toen de pvv het eerste kabinet-Rutte gedoogde. Met name tijdens het tweede kabinet-Rutte nam het aantal debataanvragen weer sterk toe. Dat geldt overigens ook voor de andere fracties. Resumerend: waar het gaat om de middelen om kritiek te leveren op het kabinet zien we bij de pvv-fractie een verschuiving in de voorkeur. Gedurende het vierde kabinet-Balkenende legden Wilders en zijn fractiegenoten zich toe op het stellen van Kamervragen. Toen de pvv het eerste kabinet-Rutte gedoogde, nam het aantal Kamervragen af. Sindsdien ligt de nadruk van de pvv-fractie niet meer op het stellen van Kamervragen, maar op het aanvragen van Kamerdebatten.

Figuur 12. Gemiddeld aantal aangevraagde debatten en interpellaties per Tweede Kamerlid, 2007-2016



## Conclusie

In deze bijdrage stond de opstelling van de pvv in de Tweede Kamer centraal. De hoofdvraag hierbij was in hoeverre populisme, nativisme

en autoritarisme zichtbaar waren in het stemgedrag van deze partij. Uit de analyse van de stemmingen in de Tweede Kamer blijkt dat de pvv eerst en vooral een rechtse partij is, zeker wat betreft een onderwerp als immigratie. Aangaande immigratie en veiligheid stemde ze vaak hetzelfde als de vvd, terwijl ze ten aanzien van Europese samenwerking ongeveer even vaak samen met de vvd stemde als met de sp. Wat betreft enkele andere onderwerpen wijkt de pvv echter af van de andere rechtse partijen. Als het gaat om zorg en pensioenen stemt de pvv relatief vaak met de sp mee; met name sinds 2012, toen beide partijen zich samen verzetten tegen de hervormingen en bezuinigingen van het tweede kabinet-Rutte.

De pvv bezigt meer dan andere partijen populistische taal, ook in de Tweede Kamer. Ze is minder geneigd dan andere partijen om samen te werken om parlementaire meerderheden te zoeken. De fractie van Wilders maakt minder gebruik van ‘constructieve’ middelen om het beleid te beïnvloeden, zoals initiatiefwetten, amendementen en moties. Waar het gaat om middelen om kritiek te uiten op het kabinet zien we in de periode 2007 tot 2018 een verschuiving van Kamervragen naar debataanvragen.

De parlementaire opstelling van de pvv wordt dus duidelijk gevormd door haar radicaal-rechtse populistische profiel. De partij stemt vooral rechts, maar waar het zorg, pensioenen en Europa betreft, is er ook een gelijkenis met de linkse, eurosceptische, populistische koers van de sp zichtbaar.

Ook opvallend is de breuk in het parlementaire gedrag als gevolg van de steun van de pvv aan het eerste kabinet-Rutte. Het gedoogakkoord matigde het gedrag van de pvv in veel opzichten. Uit eerder onderzoek blijkt dat de partij zich in deze samenwerking sterk liet leiden door wat er wel en niet in het gedoogakkoord was opgenomen: ten aanzien van onderwerpen die daarbuiten vielen stelde zij zich juist extremer op.<sup>29</sup> We zien echter een matiging in alle beleidsdomeinen: tijdens het eerste kabinet-Rutte ging de pvv meer met de vvd (en het cda) meestemmen. Dat nam daarna weer sterk af. Zeker wat betreft zorg en pensioenen werd een programmatische verwantschap met de sp zichtbaar en daarmee de afstand tot de vvd groter. Ten tijde van het eerste kabinet-Rutte matigde de pvv ook haar populistische retoriek in de Kamer. De partij steunde het kabinet en schilderde het in debatbijdragen minder vaak af als een corrupte club die het volk bedriegt.

Ook isoleerde zij zich minder van andere partijen en koos vaker voor samenwerking: de politieke samenwerking tussen VVD, CDA en PVV uitte zich in gezamenlijke voorstellen in de Tweede Kamer. De populistische retoriek en de afkeer van samenwerking keerden na de val van het eerste kabinet-Rutte terug. Maar voor het gebruik van parlementaire middelen zien we een opvallende verschuiving. Onder het vierde kabinet-Balkenende legde de partij zich toe op het stellen van mondelinge en schriftelijke Kamervragen. Ook diende ze in deze periode relatief vaak initiatiefwetten en moties in. Toen de PVV het eerste kabinet-Rutte steunde, stelde ze minder vragen en diende ze minder moties en wetsvoorstellen in, hetgeen niet ongebruikelijk is voor een partij die (in dit geval deels) aan het regeringsbeleid is gebonden. Sindsdien blijft het aantal Kamervragen, moties en wetsvoorstellen echter achter bij de rest van de Kamer. In plaats daarvan koos de PVV voor een middel dat meer publiciteit kan genereren: het aanvragen van dertigledendebatten in de plenaire zaal van de Tweede Kamer. De partij lijkt meer gefocust op het krijgen van media-aandacht dan op het direct beïnvloeden van beleid.

Al met al toont de PVV dat zij het parlement vooral ziet als een arena om de verschillen met de regering uit te meten en te benadrukken in het debat. De partij richt zich niet op het indienen van constructieve beleidsvoorstellen, zoals amendementen, of het stellen van een groot aantal gedetailleerde Kamervragen. De partij van Wilders was en is een partij die ook in de Tweede Kamer het protest tegen de zittende macht tot norm verheft.

# 12.

## DE TAAL VAN GEERT WILDERS EN DE PARLEMENTAIRE CULTUUR

*Henk te Velde*

‘Politici moeten het vooral met de mond verdienen’, schreef voormalig GroenLinks-leider Paul Rosenmöller in zijn terugblik op het Kamerlidmaatschap.<sup>1</sup> Dat geldt vooral voor leden van de oppositie en heel in het bijzonder voor een parlementariër als Geert Wilders, die zich grotendeels afzijdig heeft gehouden van bestuur en wetgeving. Er is dan ook grote aandacht voor zijn optreden als spreker. Aan vrijwel geen ander zittend Kamerlid is een heel boek gewijd; aan Wilders niet alleen politiek-biografische studies, maar ook ten minste twee boeken die alleen over zijn taal gaan.<sup>2</sup> Een van de opvallendste kenmerken van zijn taalgebruik is de hyperbool, de stijlfiguur van de overdrijving – een ‘tsunami van islamisering’ is een van zijn eerste en bekendste.<sup>3</sup> Voor wie zijn optreden wil analyseren, doet zich daarmee een eigenaardig probleem voor: door de overdrijving zorgvuldig te beschrijven, versterk je het effect ervan. Het lijkt alsof zijn succes aan het meesterlijke taalgebruik te danken was en alsof hoe scherper hij zich uitdrukte, hoe groter het succes was. Maar lag het nu aan hem of aan de omstandigheden dat hij indruk maakte? Als je de vraag zo stelt, dringt het antwoord zich meteen op: het zal vast aan beide gelegen hebben. Het is daarom verstandig eerst een stap terug te doen. Wat is nu eigenlijk het effect van Wilders’ optreden zelf en in welke opzichten is hij niet meer dan het meest opvallende aspect van een tijdverschijnsel? En veranderde hij zelf de taal van het parlement of maakte hij gebruik van een verandering die al was ingezet? Is hij symptoom of oorzaak? Hier zal worden betoogd dat hij goed gebruikmaakte van de mogelijkheden

die er lagen, en dat het niet alleen, en misschien zelfs niet eens allereerst zijn eigen kwaliteiten waren waardoor zijn politieke tegenstanders zo moeilijk greep kregen op zijn optreden. De mainstreampartijen hadden namelijk zelf iets in gang gezet en waren vervolgens ontzet toen die ontwikkeling ook werkelijk doorzette en Wilders veel verder ging dan zij wenselijk achtten en zo iets nieuws creëerde. Om dit proces te laten zien, is deze bijdrage in tweeën gedeeld. Het tweede deel concentreert zich op Wilders en zijn taalgebruik zelf, het eerste tracht de relevante omstandigheden te bepalen. Daarvoor is het nodig om het net vrij wijd uit te werpen en de ontwikkeling van de taal van de Tweede Kamer op wat langere termijn aan de orde te stellen.

### *De taal van de parlementaire traditie in Nederland*

Overdrijving is niet alleen een stijlmiddel van Wilders, het is een kenmerk van de onvermijdelijk bijziende waarneming van politieke verandering in het algemeen. Wat er nú gebeurt, lijkt wereldschokkend, belangrijker, verwarrender, ingrijpender dan wat er in het verleden gebeurde. De redenering is dan meestal als volgt: natuurlijk, een crisis is vaker voorgekomen en het einde van de gevestigde politiek is vaker aangekondigd, maar ditmaal is er, als er niet snel wat gebeurt, wérkelijk geen houden meer aan. Dergelijke gevoelens werden geuit aan het einde van de negentiende eeuw met de opkomst van nieuwe partijen, tijdens de crisis van de democratie in de jaren dertig, in de jaren zestig als reactie op nieuwe vormen van democratie, en na de opkomst van de excentrieke populist Pim Fortuyn in 2002. Dat het heden dramatischer lijkt dan het verleden of in ieder geval dramatischer dan het achteraf vaak blijkt te zijn geweest, is niet vreemd. Van de crisissen uit het verleden kennen we de afloop, terwijl de afloop van een actuele crisis per definitie nog open is. Wie kan bewijzen dat het ditmaal niet echt verkeerd zal aflopen met de democratie? Inderdaad weet niemand dat, en dan is de neiging groot om het schokkende karakter van wat er nu gebeurt enigszins te overschatten, en dit gebeurt des te meer bij een verschijnsel als populisme dat zichzelf vaak al in hyperbolen presenteert.

‘Thierry Baudet laat zich toejuichen door zijn aanhang van Forum voor Democratie, na een historische overwinning’, luidde een kop

in *de Volkskrant* na de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 20 maart 2019. De eerste dagen schreef de krant over weinig anders. Nog enkele dagen later stond er een alarmerende tekening van de verwarring van Nederland op de voorpagina en kopte de krant: ‘een protestpartij die de *grootste* werd, voor het eerst in de geschiedenis. Het politieke klimaat lijkt definitief veranderd’.<sup>4</sup> Vrijwel geen spoor van relativering: zo groot werd de partij nu ook weer niet; het ging om verkiezingen die normaal veel minder serieus worden genomen dan die voor de Tweede Kamer. Wie zegt dat de kiezers niet eens een experiment probeerden? Alsof zo’n schok niet eerder was voorgekomen. Historisch? ‘We kennen alleen nog historische uitslagen’, was de titel van een beschouwing na de Tweede Kamerverkiezingen van 2010. ‘De term “historische verkiezingen” wordt te vaak gebruikt, maar is in dit geval een passende kwalificatie’, vond een ander naar aanleiding van dezelfde verkiezingen.<sup>5</sup> Dat ging net als in 2019 al over populisme en daarover ging het toen al een hele tijd, met als begin de sensationele Tweede Kamerverkiezingen van 2002 – eigenlijk de enige die, zoals het zich nu laat aanzien, recentelijk werkelijk een groot en blijvend schokeffect veroorzaakten. Weinigen hadden de uitkomst toen zien aankomen, maar dat die ‘historisch’ zou zijn sprak blijkbaar van tevoren al zo vanzelf, dat een dagblad een serie was begonnen waarin de deelnemers telkens werd gevraagd waarom de verkiezingen historisch zouden worden.<sup>6</sup>

Achteraf werden de verkiezingen van 2002 nog veel vaker historisch genoemd, en dat niet alleen vanwege de uitslag. Ook de Tweede Kamer zelf was erdoor veranderd. Na de ‘historische verkiezingen’ was ‘rauwe taal’ opeens in de mode gekomen: je moest vooral zeggen waarop het staat, luidde de analyse.<sup>7</sup> Als voorbeeld werd Maxime Verhagen geciteerd, die het als de nieuwe CDA-fractieleider in het debat over de regeringsverklaring van het kortstondige eerste kabinet-Balkenende van CDA, VVD en de Lijst Pim Fortuyn (LPF) in juli 2002 zo zei:

Wij moeten hier in het parlement het debat voeren waarin de mensen zich herkennen. Het taboe in het parlement op de discussies van kantine, kroeg en kerk moet worden opgeheven. Het parlement moet weer een werkelijke volksvertegenwoordiging worden, en dus open debatten houden.

Hij bracht zijn woorden ook maar meteen in de praktijk, toen Femke Halsema van GroenLinks hem vroeg wat dit nu concreet moest betekenen. Na zijn ontwijkende antwoord meende ze dat het dus alleen 'retoriek' was. 'Ik ga niet in op dit soort flauwekul', was Verhagens botte reactie. 'Als u hier uw nummertjes wilt blijven opvoeren, dan moet u dat vooral doen.' Flauwekul, nummertjes: als er niet bij stond van wie het kwam, zou je denken dat Geert Wilders hier aan het woord was. Maar dit was dus de fractievoorzitter van de grootste partij, het CDA, toen nog met 43 Kamerzetels. De partij van minister-president Jan Peter Balkenende, die nota bene in hetzelfde debat over de regeringsverklaring (!) zei dat burgers verantwoordelijk waren voor de samenleving en daarom mochten worden 'aangesproken op het motto: fatsoen moet je doen. Het kabinet gaat het belang van waarden en normen actief uitdragen.' De tegenstelling tussen het fatsoen en Verhagens tekst lijkt evident, maar daar werd niet op gereageerd.<sup>8</sup>

Verhagens uitlatingen waren allereerst een reactie op de Fortuynschok, die niemand in de politiek onberoerd liet. Maar ze lieten ook een verschuiving zien in de opvatting van wat de bedoeling is van het Kamerlidmaatschap. Niet voor niets moest volgens Verhagen de Kamer 'weer een werkelijke volksvertegenwoordiging worden'. Dat 'weer' is interessant; het is de vraag namelijk of de Kamer met zijn oproep terugkeerde naar een oudere situatie, of iets nieuws ging beproeven. De traditie van de Tweede Kamer is altijd veel meer die van medewetgever en controleur van de regering dan die van rechtstreekse vertegenwoordiging van het volk geweest. In de laatste decennia van de twintigste eeuw was de Tweede Kamer ook nog eens steeds meer gaan meebesturen.<sup>9</sup> Politiek werd meer dan daarvoor management, met aan het hoofd premier Ruud Lubbers, 'manager in de politiek'.<sup>10</sup> Daar hoorde ook een bepaalde taal bij, de 'Taal van "Den Haag"', zoals de titel van een dissertatie uit 1981 luidt.<sup>11</sup> Het doel van die studie was niet echt politieke taal te analyseren, maar neemt opvallend genoeg wel de uitwisselingen tussen kabinet en Kamer als corpus om de taal van Den Haag te onderzoeken. Half impliciet, half expliciet, wordt de taal van de Kamer deels gelijkgesteld met ambtelijk proza, dat onpersoonlijk, zakelijk en waardig dient te zijn. Het gaat hier dan wel om de bestuurlijke kant van de parlementaire taal, maar die domineerde toen ook. Volgens toenmalig voorzitter Dick Dolman was de taal toen 'meer volwassen' dan in de rumoerige jaren dertig tot vijftig



en kwamen grofheden vrijwel niet meer voor. 'De leden zijn zakelijk ingesteld en waarderen goede persoonlijke verhoudingen. Zij wantrouwen dus opvallende acties en zijn gebaat bij doelmatige procedures.'<sup>12</sup> Een paar jaar daarvoor had de parlementaire redactie van *de Volkskrant* genoteerd: 'De Kamerredevoeringen zijn de uitdrukking van een politieke cultuur die door verambtelijking, verwetenschappelijking en technische ontwikkelingen gedomineerd is.' Daar was ook een politieke reden voor:

Wie een helder verhaal houdt komt vaak veel radicaler over dan wie hetzelfde verhaal in jargon en eufemismen drenkt. En erg radicaal zijn is verdacht in de Nederlandse politiek. Het vermindert latere regeerkansen.<sup>13</sup>

Er waren dus goede redenen om een minder heldere en toegankelijke taal te bezigen dan in theorie had gekund: behalve dat de Kamer zoals ieder instituut een eigen jargon had en daarnaast nogal bestuurlijk was ingesteld, toonde je door omfloerst taalgebruik ook dat je compromissen nastreefde. Bovendien was er nog de waarde van de waardigheid: Kamerlidmaatschap was een belangrijk ambt, Kamerleden hadden een voorbeeldfunctie en daar hoorde een gecultiveerd taalgebruik bij. Ten slotte hielp een wat ingehouden taalgebruik – in plaats van scheldpartijen of heftige uitschietters – ook om het debat in de zin van de uitwisseling van redelijke argumenten in stand te houden.

Er was vanaf de jaren zestig wel een informalisering opgetreden en de ingebruikneming van de nieuwe zaal in 1992 maakte nog eens duidelijk dat de Kamer allang niet meer de besloten sociëteit uit de negentiende eeuw was.<sup>14</sup> Maar de norm van een 'parlementaire' toon werd grotendeels gehandhaafd. Het Nederlands kent het bijvoeglijk naamwoord 'parlementair' niet alleen zoals in andere talen als bijvoorbeeld het Engels in de betekenis van wat in het parlement is toegestaan, maar sinds de tijd van Thorbecke in het midden van de negentiende eeuw al in de zin van beleefd, of: zoals in een parlement gebruikelijk is. In Nederland staat parlementair dus gelijk met beleefd; dat is internationaal gezien uitzonderlijk, want parlementariërs waren elders vaak een stuk minder beleefd in hun taalgebruik. Dat 'parlementaire' taal de norm was, is overigens niet hetzelfde als beweren dat die norm nooit werd doorbroken. Een norm kan ook blijven bestaan als die

soms wordt overtreden; overtreders als Hendrik Koekoek (Boerenpartij) in de jaren zestig of Hans Janmaat (Centrum Partij en daarna Centrumdemocraten) in de jaren tachtig en negentig bestendigden in feite de consensus onder de overige Kamerleden dat het zo lawaaiig en onfatsoenlijk niet moest toegaan in de Kamer. Dat vond men alleen al ook ondemocratisch, omdat het deed denken aan de herrie die fascistten hadden geproduceerd. Dat lag al wat anders met sp-leider Jan Marijnissen die in de jaren negentig opkwam voor 'gewone-mensentaal' in de Kamer.<sup>15</sup> Daarmee bleek hij een gevoelige snaar te raken: voorgaande outsiders waren veel sneller buiten de orde verklaard dan deze verdediger van gewone mensen. Dat zei iets over de behendigheid waarmee hij opereerde, maar ook over verschuivende normen in de Kamer. De informalisering haalde de Kamer meer en meer van zijn deftige voetstuk.

De Kamer liet vooral in de eenentwintigste eeuw de deftigheid en een groot deel van zijn oude gezag vallen om plaats te maken voor transparantie, efficiëntie en democratie. De ontwikkeling van het voorzitterschap laat deze ontwikkeling mooi zien. In het interbellum werd het voorzitterschap opgetuigd met nieuwe bevoegdheden om extreme partijen te beteugelen die zich niet aan de mores hielden. Vooral de schrapbepaling, de mogelijkheid om onwelvoeglijke taal uit de Handelingen te verwijderen, maakte furore.<sup>16</sup> De Kamervoorzitter bleef een zwaargewicht: een oud-minister, aanvankelijk zelfs wel eens oud-premier, iemand met een grote, vooral bestuurlijke staat van dienst in de politiek. Vanaf eind jaren tachtig nam het gewicht van het voorzitterschap af. In de tijd van management leek in eerste instantie Kamerervaring er opeens niet meer zo toe te doen. In 1989 had Wim Deetman minder dan vier jaar ervaring als Kamerlid voor hij voorzitter werd, en in 1996 kwam er met Piet Bukman een voorzitter met nog minder Kamerjaren op zijn conto. Bukman had ervaring als minister, maar na dit intermezzo volgden voorzitters voor wie de rol als voorzitter vooral het hoogtepunt van hun carrière als volksvertegenwoordiger, niet als bestuurder was. Hun uitverkiezing wijst erop dat de Kamervoorzitter nu minder gezien werd als bestuurder en meer als medevertegenwoordiger.<sup>17</sup> Dat blijkt ook uit de afbrokkeling van hun gezag. Toen in de jaren dertig het instituut parlement onder vuur lag, was het antwoord van de gevestigde partijen om de voorzitter méér macht en gezag te geven. Nu leidde kritiek juist tot de omgekeerde

beweging: de discussie moest volgens voorzitter Gerdi Verbeet (2006-2012) de ruimte krijgen, zo was de voorzitter 'scheidsrechter' en procesbewaker, maar nauwelijks nog banierdrager van het gezag van het instituut.<sup>18</sup>

Geert Wilders heeft van die verandering succesvol gebruikge maakt en maakte zo, en passant, duidelijk dat de oude conventie van waardige en rustige discussie veel van haar kracht had verloren. Wilders en zijn voorgangers als zelfverklaarde tegenstanders van het establishment, Pim Fortuyn en Rita Verdonk, waren niet antiparlementair, maar beschouwden gevestigde instituties en wellicht nog meer de daar heersende cultuur wel als een beschermingsconstructie van de elite. Fortuyn kon gemakkelijk aansluiten bij de strijd tegen de 'regentenmentaliteit' die in naam van openheid en democratie al sinds de jaren zestig werd gevoerd.<sup>19</sup> Wilders kent de regels van de Kamer goed en hij volgt ze veelal precies, maar hij breekt bewust met de culturele conventies die er heersen. Tegenover de heersende spreekcultuur van de Kamer met de normen van discussie, uitwisseling van redelijke argumenten en ruimte voor compromis die van oudsher ook uitdrukking was van de 'waardigheid' van de institutie, legde hij toen hij voor zichzelf en met de PVV begonnen was, geheel en al de nadruk op zijn volksvertegenwoordigende functie. Zijn suggesties voor wetgeving dienden vrijwel alleen strategische overwegingen – hij kan geen moment gedacht hebben dat er daadwerkelijk wetten tot stand zouden komen – en bij de controle van de regering plaatste hij zichzelf buitenspel; hij zat in de Kamer met een ander doel. Omdat hij voor dat doel niet veel behoefde samen te werken, kon hij onbekommerd zijn tegenstanders beledigen. Dat deed hij dan ook met overgave om zich hen van het lijf te houden, ook als hij geen argumenten meer had of wilde geven, zoals toen hij Alexander Pechtold van D66 een 'miezerig mannetje' noemde: 'Wat een zielig mannetje is de heer Pechtold toch. Wat een zielig, miezerig en hypocriet mannetje bent u toch, mijnheer Pechtold.'<sup>20</sup> Omdat hij de Kamer zo goed kende en al sinds de jaren negentig onder de Haagse kaasstolp zat, beheerste hij óók de techniek om de Kamer te ontregelen, maar het gemak waarmee hij de oude culturele conventies kon aantasten, kan slechts ten dele verklaard worden uit zijn persoonlijke kwaliteiten.

Zonder iemand als Wilders zou de verandering niet of nog niet manifest zijn, maar gezien vanuit de conventies zou je zijn gedrag ook

een symptoom in plaats van een oorzaak kunnen noemen. Conventies blijken in de praktijk en ze veranderen doordat de praktijk verandert. Vroegere succesvolle nieuwkomers pasten zich min of meer aan en stelden de conventie soms licht bij, zoals de vroege confessionelen en sociaaldemocraten of D66, dan wel bleven marginaal, zoals de communisten, de Nationaal-Socialistische Beweging (nsb) en de Boerenpartij, maar Wilders past in geen van beide categorieën. Het laat nog eens zien dat de vertegenwoordigende functie van het parlement, die vroeger ondergeschikt was aan de controlerende en medewetgevende, aan belang heeft gewonnen. Daar zijn ook meer aanwijzingen voor, zoals de populariteit van de spoeddebatten of dertigledendebatten.

Andere partijen willen de vertegenwoordigende functie van de Kamer verzoenen met de controlerende functie en de waardigheid van het instituut, alsook de mogelijkheid van compromis behouden. Wilders' positie hangt weliswaar geheel af van het parlement – zonder zijn Kamerlidmaatschap is hij uitgespeeld – maar dan alleen van het parlement als volksvertegenwoordigend lichaam. Controle en wetgeving doen er voor hem minder toe, en het 'instituut' Kamer zal hem een zorg zijn. Door tegen het instituut aan te schoppen, kan hij zijn vertegenwoordigende rol versterken. Hij doet er weinig aan om constructief nieuwe conventies te introduceren, maar wil vooral de oude aan de kaak stellen: conventies beschermen immers in zijn ogen de oude orde. Er zit overigens wel een paradox in zijn houding: hij is er trots op Kamerlid te zijn en is ook als Kamerlid door de wol geveerd, maar het is deel van zijn invulling van de taak om de gevestigde orde aan te klagen en dat doet hij ook door de manier waarop de Kamer als instituut functioneert aan te klagen. Dat de waardigheid in de Kamer in het geding was gekomen, merkte de kersverse voorzitter Gerdi Verbeet vanaf eind 2006, toen Geert Wilders namens de net opgerichte pvv de zeden bruuskeerde. Als oudgediende van de Kamer, die al bijna tweemaal zolang zitting had als de voorzitter en die in 2019 op Kees van der Staaij na en kort voor Kamervoorzitter Khadija Arib het langst zittende Kamerlid is, wist hij hoe hij gebruik kon maken van de mogelijkheden van de Kamer. Er kwam veel commentaar op zijn interventies – zoals op het 'knettergek' dat hij minister Ella Vogelaar toevoegde zonder dat voorzitter Verbeet ingreep<sup>21</sup> – en daaruit zou je kunnen afleiden dat de norm van fatsoen en redelijkheid nog gold, al overtrad Wilders hem. Maar daar staat tegenover dat de discussievrijheid

inclusief onbelemmerde, rauwe uitingen blijkbaar óók een norm was geworden. Verhagen heeft tot op zekere hoogte gehoor gevonden, al was zijn uitlating duidelijk een onderdeel van de post-Fortuynstress en wierp zijn partij zich nadien weer op als hoeder der zeden.

Een dubbelzinnige maar interessante casus is het optreden van minister-president Mark Rutte in de verkiezingscampagne van 2017. De vvd begon die campagne heel vroeg. In zijn optreden in het televisieprogramma *Zomergasten* riep Rutte op 4 september 2016 uit ‘pure woede’ tegen onbeschofte Turks-Nederlandse demonstranten: ‘ga zelf terug naar Turkije’ en ‘pleur op’. Toen hij daarop werd aangevallen bij de Algemene Politieke Beschouwingen op 22 september 2016, verdedigde hij zich door gepraat over toonhoogte als overdreven af te doen. CDA-leider Sybrand Buma vond dat dit helemaal niet kon en dat Rutte de waarden van de Kamer te grabbel gooide. Pechtold zei dat je dit hoorde ‘in de kroeg, op een familiefeestje of in de kantine met een borreltje te veel op’, maar dat het niet hoorde voor ‘een man van wie je verwacht dat hij inderdaad normeert’ – zoals Rutte zei dat hij deed.<sup>22</sup> Ruttes reactie was hypocriet: het was heel duidelijk dat hij nu juist bewust voor een nieuwe toonhoogte had gekozen. De doorgewinterde politicus Rutte werd uitgenodigd voor een uren durend televisieprogramma dat minutieus was voorbereid en dat in dit geval ruim van tevoren door velen al als eerste zet in de campagne werd gezien.<sup>23</sup> Dat het niet toevallig ook buiten de Kamer gebeurde en zeker doordacht was, bleek wel toen de vvd later in de verkiezingscampagne als advertentie in landelijke dagbladen een open brief van Rutte lanceerde die net als het ‘pleur op’ gericht was tegen mensen met een buitenlandse, vooral mediterrane achtergrond.<sup>24</sup> De tekst ging over asociaal gedrag, maar bleek impliciet alleen over buitenlanders te gaan: ‘Doe normaal of ga weg’, stond er, en dat had alleen betekenis voor mensen die ook een relatie met een ander land hadden.<sup>25</sup> Opnieuw buiten de Kamer, en opnieuw niet rechtstreeks discriminerend, maar wel inspelend op het sentiment dat ook een Wilders aanboorde. Zo wist Rutte de normen van fatsoen, waardigheid en redelijke argumenten te omzeilen, zonder die rechtstreeks aan te vallen.

In de strijd om de gunst van de kiezer hebben die normen veel van hun kracht verloren, al wordt de voorbeeldfunctie nog wel eens genoemd. Bij de herverkiezing van Verbeet in 2010 werd nog wel het een en ander gezegd over het aanzien en het gezag van de Kamer, maar

daar werd niet echt over gediscussieerd, het bleef bij vrome woorden.<sup>26</sup> Die woorden werden herhaald bij de verkiezing van Anouchka van Miltenburg in 2012, maar toen werd nog duidelijker hoe de prioriteiten van de Kamer lagen. De woordvoerder van de PvdA die het debat over de voorzitter opende, maakte zich zorgen over het gebrek aan waardering voor de Kamer, maar wilde dat probleem vooral oplossen door te bevorderen dat de Kamer meer ging 'leven' bij de bevolking. Kandidaat-voorzitter Van Miltenburg waardeerde van haar voorganger als voorzitter vooral dat zij 'de poorten van het parlement heeft opengezet'.<sup>27</sup>

Eigenlijk geen woord over het aanzien van de Kamer. Dat wil zeggen als men aanzien als voetstuk of waardigheid ziet, maar het lijkt erop dat aanzien inmiddels eerder een synoniem was geworden voor populariteit en toegankelijkheid. Tegen deze achtergrond wordt de toegenomen tolerantie van de Kamer voor onwelvoeglijke taal begrijpelijker. Bij haar verkiezing tot voorzitter zei Arib begin 2016 dat ze het aanzien van de Kamer belangrijk vond:

Alles wat wij in dit huis aan gedrag etaleren wordt gezien door burgers. Alle camera's zijn op ons gericht, of we nu aan het twitteren zijn of elkaar voor van alles en nog wat uitmaken. Dat is het aanzien van de Kamer. Wij hebben allemaal een verantwoordelijkheid om dat aanzien goed over te laten komen. Daar speelt taalgebruik een belangrijke rol bij. Ook andere factoren spelen een rol: niet alleen verruwing van de taal, maar ook politici die niet altijd direct antwoord geven, maar om de hete brij heen draaien.

Vrijheid van spreken vond ze belangrijker dan fatsoen op zichzelf: 'Iedereen hier is gekozen en iedereen heeft recht op die vrijheid en te zeggen wat hij of zij wil. Ik zou daar nooit en nooit aan tornen'.<sup>28</sup> Pvv-Kamerlid Hero Brinkman meende dat het heldere taalgebruik van zijn partij het aanzien van het parlement juist verhoogde.<sup>29</sup>

De autoriteit om een lid terecht te wijzen wordt de voorzitter in theorie gegund, maar in de praktijk vindt men ruimte voor vrije meningsuiting in het parlement belangrijker dan fatsoen, laat staan waardigheid. Kenmerkend voor de verschuiving in perspectief is ook dat Hans Janmaat in de jaren negentig in rechtszaken als Kamerlid

extra werd aangerekend dat hij over de schreef van de betamelijkheid heen ging,<sup>30</sup> terwijl tegenwoordig juist wordt betoogd dat Wilders zich meer kan permitteren in zijn vrijheid van meningsuiting omdat hij Kamerlid is. Deze voorbeelden hebben betrekking op het werk van de rechterlijke macht, niet op dat van het parlement, waar het Kamerlid alleen te maken heeft met het reglement van orde en het gezag van de voorzitter. Voor zover nodig, moeten de collega-Kamerleden maar corrigerend optreden. Meest opvallend is niet dat er onvertogen woorden vallen – er zijn veel periodes met heftige polarisatie geweest –, maar dat de houding van de gevestigde partijen daartegenover nu zo ambivalent is. Ja, het aanzien is belangrijk, maar toch niet in zo'n mate dat die de openheid van de Kamer in de weg mag staan.

Daarmee is de verdediging van het waardig discussiëren tamelijk machteloos geworden. Het Nederlandse parlement heeft van oudsher weinig ruimte gelaten aan zijn direct vertegenwoordigende rol. Niet alleen Wilders wilde dat veranderen, hij volgde daarin feitelijk Maxime Verhagen, die zich weer impliciet bij de LPF en in zekere zin ook de SP aansloot. In feite nemen de meeste partijen die rol nu mede als vanzelfsprekend uitgangspunt. Dat betekent niet dat iedereen ook de stijl van Wilders zou willen kopiëren, daarvoor loopt het publiek waarop men zich richt te veel uiteen. Uit een mooi onderzoek van taalkundige Maarten van Leeuwen blijkt hoezeer het taalgebruik van Pechtold en Wilders in de Kamer verschilt.<sup>31</sup> Zoals je zou verwachten, richt Wilders zich daarmee direct tot de mensen in het land, terwijl Pechtold zich meer tot de medeleden wendt. Dan lijkt het alsof de laatste dus minder een publiekspoliticus is, maar dat lijkt me een misvatting. De D66-leider was zich zeer bewust van de rol van de media, wilde van zijn amateuristische partij een geoliede professionele politieke machine maken en wist goed dat hij zijn eigen achterban juist bediende door in debat te gaan met Wilders, die in hetzelfde jaar als hij aantrad als partijleider. Als kortstondig minister was Pechtold geen succes, maar als parlementaire anti-Wilders wist hij zijn partij weer uit het electorale dal te krijgen, om te beginnen door bij een radioprogramma frontaal zijn tsunami-metafoor aan te vallen.<sup>32</sup>

Ondertussen heeft de Kamer een accentverschuiving doorgemaakt van controleur en medewetgever naar 'echte volksvertegenwoordiging', zoals Verhagen wilde. Anders dan zijn schrille kreet suggereerde, hoefde dat niet in de taal van kroeg en kantine. De meeste partijen

willen op een andere manier politiek bedrijven: met een redelijke discussie die common ground met andere partijen niet in de weg staat, zodat compromis en resultaat mogelijk zijn. Gaandeweg is echter de oude verdedigingslinie tegen outsiders wel verdwenen en is het moeilijk geworden een antwoord te vinden op provocaties die de voorzitter in het verleden gewoon zou hebben afgehamerd. De norm van redelijke discussie bestaat nog steeds, maar het ideaal van waardigheid heeft grotendeels plaatsgemaakt voor openheid. Daar heeft Wilders lange tijd goed gebruik van gemaakt. Daarom gaat het vanaf nu over de specifieke kanten van zijn retorische optreden.

### *De taal van Wilders*

Alexander Pechtold zei het al bij de Algemene Politieke Beschouwingen van 2008: 'Twintig jaar was u onderdeel van het systeem en verdedigde u het en twee jaar lang, nu u het goed lijkt te doen, schopt u ertegen.'<sup>33</sup> Het is daarna nog vaak gezegd dat Wilders zich in de politiek weliswaar als buitenstaander opstelt, maar zelf feitelijk een insider is, die vrijwel zijn hele werkende leven op en rond het Binnenhof heeft doorgebracht, en die moeilijk voorstelbaar is in een andere rol dan die van volksvertegenwoordiger. 'Er is voor hem geen leven buiten de politiek.'<sup>34</sup>

Wilders heeft als politieke professional gaandeweg ontdekt hoe hij het meeste succes kon behalen. Zoals alle succesvolle politici heeft hij daarbij gebruikgemaakt van de mogelijkheden die de situatie hem bood. In zijn geval gaat het dan vooral om de mogelijkheden van debat en taal. Het succes van Pim Fortuyn had duidelijk gemaakt dat een combinatie van aanvallen op de islam en de gevestigde politieke orde met het doorbreken van de 'parlementaire' conventies van taalgebruik succesvol kon zijn. Sterker, die gevestigde orde had haar eigen verdedigingslinie van uitsluiting opgegeven: Janmaat was nog geboycot, maar na Fortuyn was het adagium dat (bijna) alles gezegd moest kunnen worden en dat de waarde van vrijheid van spreken boven die van fatsoen ging en zelfs wel eens beledigingen kon toelaten. 'Mevrouwtje, ga lekker naar huis, koken', riep Fortuyn toen hij zich ergerde aan journaliste Wouke van Scherrenburg.<sup>35</sup> Er was wel commotie en Fortuyn verontschuldigde zich er later ook tegenover haar over, maar hij kwam



ermee weg, mede door de ironische toon en de humoristische wijze waarop hij zich vaak presenteerde.

Veel politieke of niet zo politieke entrepreneurs meenden dat er na de ineensstorting van de LPF een veld braak lag voor tegendraads en volks optreden. Met wisselend succes en wisselende standpunten trachtten Rita Verdonk, Emile Ratelband, Peter R. de Vries, Marco Pastors en Joost Eerdmans het gat te vullen. Politieke wetenschappers zeggen allang dat er ruimte is voor een politieke partij die op sociaal terrein links is en voor behoud van sociale voorzieningen, maar cultureel conservatief en nationalistisch.<sup>36</sup> Onder Jan Marijnissen paste de SP enigszins in dat profiel, en het is wellicht geen toeval dat de SP veel succes had onder geseculariseerde katholieken, aangezien de oude Katholieke Volkspartij (KVP) ook kenmerken van het profiel had. Later is het echter makkelijker gebleken om met een culturele dan met een sociale agenda electoraal te scoren.

Geert Wilders scheidde zich van de VVD af vanwege de relatie tussen Turkije en de Europese Unie. Behalve zijn kernthema, de islam, speelde hierin dus vanaf het begin Europa een rol en hij weerde zich dan ook geducht in de campagne rond het referendum over de Europese grondwet op 1 juni 2005, toen hij nog geen jaar uit de VVD was. In de verkiezingen voor de Tweede Kamer van november 2006 behaalde hij daarna vooral succes met zijn harde islamstandpunt. Behalve tegen de islam en vooral tegen de komst van islamitische migranten, en ook tegen verdergaande Europese eenwording, manifesteerde Wilders zich steeds meer als strijder tegen de elite.<sup>37</sup> Daarbij valt vooral op hoe hij zijn taal inzette, namelijk door niet alleen via de inhoud maar juist ook via de vorm te shockeren. Onder de titel *Gescheiden werelden?* verkenden de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en het Sociaal en Cultureel Planbureau enkele jaren geleden de sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland. De uitkomsten waren genuanceerd, maar de verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden namen wel toe. Voor dit verhaal is echter iets anders belangrijker: de aard van de verschillen lag niet alleen in onderwerpen en standpunten (hogeropgeleiden waren meer pro-Europa bijvoorbeeld), maar ook in de manier waarop met tegenstellingen wordt omgegaan.<sup>38</sup> Lageropgeleiden hebben minder de neiging om politiek te beschouwen als een plek waar in gezamenlijk overleg oplossingen gevonden worden voor de problemen waar iedereen mee worstelt. Nee, het gaat om belangenstrijd, en waar de één wint, verliest de ander, het is of de één of de

ander. Zoeken naar compromissen is in zo'n voorstelling van zaken al snel om de zaak heen praten, wolligheid die de ware belangen verhuult. Zeggen waar het op staat, is dan kenmerk van eerlijkheid en betrouwbaarheid, en politiek is een zaak van winnen of verliezen.

Zo wordt begrijpelijk dat de manier waarop Wilders zich uitte zijn populariteit vergrootte. Auteurs over Wilders' taal hebben zijn helderheid wel eens als voorbeeld voorgehouden aan andere politici: ook al zijn die het niet met zijn standpunten eens, ze zouden even duidelijk moeten zijn.<sup>39</sup> Dat gaat echter voorbij aan de functie van taal in de Kamer: niet alleen helder standpunten verwoorden, maar ook, onder meer, zoeken naar common ground en naar compromis om iets te bereiken. Helderheid wekt al snel de indruk van radicaliteit in plaats van regeringsbereidheid, wist *de Volkskrant* al in het hiervoor aangehaalde artikel uit 1975. Alleen al om die reden is helderheid minder gangbaar dan je zou denken. Al wel eerder hadden volksvertegenwoordigers als boer Koekoek of de communist Marcus Bakker zich toegelegd op een polariserende vorm van helderheid, maar de omstandigheden waren veranderd. Zij leefden nog vooral in een tijd waarin de verbinding tussen politiek en samenleving via politieke partijen tot stand kwam. Die tijd is grotendeels voorbij, terwijl de Tweede Kamer juist meer in de aandacht staat dan ooit tevoren: niet als wetgevingsforum of arena voor het subtiële argument, maar als het theater voor oneliners dat avond aan avond op het NOS-Journaal wordt uitgezonden – nu juist een medium dat wel nog hoog- en laagopgeleiden verbindt.<sup>40</sup>

Wilders wist het theater met groot succes te bespelen, om te beginnen door zijn geacteerde boosheid. Zolang de camera's niet draaien, kan hij amicaal verkeren met zijn collega's, maar in beeld is hij alleen maar boos. Hij mobiliseert vooral één sentiment: woede. Die woede is dan weer gebaseerd op ongerustheid: een 'tsunami van islamisering', en wat doet de politieke elite? Gods water over Gods akker laten lopen. Het probleem ligt dus bij de zittende politici die best iets zouden kúnnen doen, maar het niet willen. Naast het beroep op pathos om zijn sympathisanten te mobiliseren, kenmerkt het optreden van Wilders zich daarom vooral door aanvallen op het ethos van de zittende politici, persoonlijke aanvallen ook: de minister is 'knettergek' geworden.

Hoewel Wilders al zijn hele leven in het parlement zit, is al vaak opgemerkt dat hij weinig gebruikmaakt van argumentatie. Logos is niet afwezig maar is spaarzaam, en de functie van zijn harde taal is niet in de

laatste plaats het afkappen van de discussie. Wat moet je antwoorden als je tegenstander je voor gek of miezerig verslijt? Het slaat de discussie dood, en dat is precies de bedoeling. Wilders is niet uit op uitwisseling, maar op poneren. Zijn hele taal is 'stellig'; hij stelt zijn standpunten zo voor alsof die de stand van zaken weergeven, niet een mogelijke kijk op de zaak maar de enig mogelijke, althans de enige die zou moeten worden overwogen.<sup>41</sup> Voor zijn aanhangers is het doorbreken van de redelijkheid niet per se een probleem, want die redelijkheid vertrouwden ze toch al niet meer als vanzelfsprekend: was die niet op zijn minst ook het mooipraten van de belangen van de elite? Omdat in de Kamer het belang van het laten horen van alle maatschappelijke geluiden, als het moest tot en met de taal van de kroeg, al was omarmd, waren omgekeerd de protesten tegen Wilders' beledigingen tamelijk machteloos.

Daarbij komt nog iets anders. In weinig landen is de politieke elite zo gevoelig voor scheldwoorden en de toon van het debat als in Nederland. Scheldwoorden zijn niet 'parlementair' in de Nederlandse betekenis van dat woord. 'Grofheden zijn zeer zeldzaam', merkte voorzitter Dolman omstreeks 1980 op.<sup>42</sup> Omdat het taboe erop zo groot was, en in de loop van de jaren nog was gegroeid, was het doorbreken ervan shockerend en dus effectief. Neem het gebruik van het woord 'nepparlement'. Zou Wilders gezegd hebben dat het parlement 'erg tekortschoot in de vertegenwoordiging van alle groepen in het land', dan had hij feitelijk hetzelfde beweerd, maar had er een discussie over zijn argumentatie kunnen beginnen. Nu was er alleen die uithaal en ging de discussie over het ongehoorde van de term. Hij had die overigens al eerder gebezigd, eveneens en dus hoogstwaarschijnlijk zeer bewust tijdens de veel bekeken Algemene Politieke Beschouwingen, maar dan over het Europees Parlement. Toen was het vrijwel ongemerkt gepasseerd: 'Stop de farce die Europees Parlement heet. Sluit dat nepparlement en gebruik het als gebouw voor de winterstalling van caravans. Vervang het door echte democratie. Hou referenda en maak de nationale parlementen weer bevoegd'.<sup>43</sup> Behalve de vondst van de winterstalling bevat deze passage ook nog een begin van een redenering. Die was afwezig toen hij de kwalificatie toepaste op de Tweede Kamer: 'het verschil tussen deze Kamer, dit nepparlement – want dat is het: een nepparlement! – en de mensen thuis' was 'levensgroot', daar bleef het bij.<sup>44</sup> Pechtold sprong er meteen bovenop en de uitdrukking leidde tot veel discussie en commotie.



De PVV-fractie in de Tweede Kamer verlaat in maart 2009 de vergaderzaal tijdens een debat met de regering over een pakket met crisismaatregelen.

Zo kreeg Wilders opnieuw de aandacht, en dat was voor hem een belangrijke winst – hij leeft als politicus van die aandacht. Die hielp hem ook om zich als slachtoffer voor te stellen van politiek correct moreel vertoon. Je zou zijn optreden zeker kunnen verdedigen als een effectieve manier om de kwesties die hij van belang vindt te agenderen, en zo wordt het in de Kamer ook geaccepteerd – bestreden maar niet afgehamerd. Maar er gebeurde nog iets anders: de inhoudelijke discussie stopte meteen; er was alleen commotie. En dit is een belangrijk bijeffect van Wilders' taalgebruik. In een vaak aangehaalde passage betoogt politicoloog André Krouwel dat Wilders heel helder spreekt, maar 'extreem laag scoort op argumentatie'.<sup>45</sup> Inderdaad argumenteert Wilders niet: hij poneert en geeft niet een visie, maar de enig mogelijke visie. Krouwel voegde daaraan toe: 'op herhalingen, jargon of doodoeners betrap je hem niet zo gauw'. Die conclusie is begrijpelijk omdat zijn taal behalve boos ook opvallend helder klinkt. Maar Wilders maakt daarvoor nu juist wel veel gebruik van herhalingen, zo hamert hij zijn standpunten erin. En bij doodoeners hangt het van de definitie af. Volgens het *Woordenboek der Nederlandsche*

*Taal* is een doodoener een ‘nietszeggend argument, dat verdere gedachtewisseling afsnijdt’, en dat is precies de manier waarop Wilders doodoeners inzet om discussie af te kappen of te voorkomen. Hij zegt niet waarom de begroting niet deugt, maar roept bij de Algemene Politieke Beschouwingen: ‘een flutstuk van het slechtste kabinet ooit.’<sup>46</sup> Effectief, want hij trekt de aandacht, bedient zijn aanhang en krijgt de lachers op zijn hand;<sup>47</sup> en ook effectief, want hij hoeft verder geen argumenten meer te geven – alles draait om die ene uitdrukking. Hij slaat de discussie dood, en snijdt verdere gedachtewisseling af.

Over de uitdrukking ‘nepparlement’ is overduidelijk nagedacht, niet voor niets herhaalt hij die. Des te opvallender is dat hij die slechts gebruikte in een tussenzin. Ook dat is een middel om discussie over de inhoud te voorkomen. De quasi-achteloosheid waarmee hij het smaadwoord gebruikt, maakt het effect ervan des te sterker. Als hij zijn betoog eromheen had gebouwd, zou er niet alleen een discussie op argumenten te voeren zijn geweest, maar zou het woord ook minder als belediging en meer als stelling zijn gevoeld. Deels omdat de Nederlandse cultuur al zo lang gericht is op overleg tussen verstandige mensen en de kring van verstandige mensen (mede) wordt bepaald door hun fatsoenlijke gedrag, staan scheldwoorden er voor veel meer dan belediging alleen. Al lang gelden onfatsoen en schrille beledigingen als ongeveer het ergste vergrijp dat je in het publieke leven kunt begaan. Een heel mooi voorbeeld daarvan is de reactie van de deftige conservatief-liberale ondernemer Ernst Heldring op een radiotoespraak van Adolf Hitler in 1938. Niet zijn misdaden of opvattingen troffen hem het meeste, maar zijn *tóon*:

Gisteren hoorde ik Hitler aan de radio voor de eerste maal in mijn leven. Het was onbeschaafd van vorm, zeer ruw tegenover zijn binnenlandsche en buitenlandsche tegenstanders. [Een ander staatshoofd] werd met evenveel woorden voor een leugenaar uitgemaakt. De wereld is wel diep gezonken, dat het ééne staatshoofd zoo tegenover het andere optreedt. Straattaal, doorspekt met onwaarheden. De luide stem sloeg nu en dan in brullen of krijschen over. Hij pauzeerde telkens om bijval uit te lokken, die hem ruimschoots door een tierend en loeiend gehoor geschonken werd.<sup>48</sup>

Straattaal en ‘krijtschen’, erger kon het niet worden! Na de oorlog waren mede hierom in de politiek luidruchtigheid en ruwe vormen lange tijd taboe. Wilders speelt met dergelijke taboes: het zal geen toeval zijn dat zijn stem eigenlijk nooit overslaat, ook niet toen hij in 2014 om ‘minder Marokkanen’ vroeg. Zelfs toen eindigde hij met een ironisch ‘dan gaan we dat regelen’.<sup>49</sup> Geen onbeheerst pathos, maar goed voorbereide politieke strategie, de politieke professional spreekt. Ondertussen waren met de pvv al wel ‘taal en stijl van de straat het parlement binnengedrongen’.<sup>50</sup>

### *Conclusie*

Ondertussen sorteren Wilders’ beledigingen wel een sterk effect, ook op het optreden van zijn medepolitici – Rutte probeerde erop mee te liften met zijn ‘pleur op’. Wilders op zijn beurt is een kind van 2002, en brengt echt de stijl in praktijk waartoe Verhagen alleen maar dubbelzinnig opriep. Tot 2002 zou zo’n optreden zijn weggehoond, afgehamerd of genegeerd. Niet nu, en volgens sommige analyses ligt dat aan de effectieve ‘framing’ die Wilders aan zijn tegenstanders oplegt.<sup>51</sup> Als je tegen een ‘tsunami van islamisering’ inbrengt dat het wel meevalt, schep je niet zelf een beeld, maar nuanceer je alleen maar dat van Wilders. Zo werkte zijn mediastrategie: hij riep iets, legde verder niets uit, herhaalde alleen maar, en vervolgens stortte iedereen zich erop. Onmiskenbaar werkte dat geruime tijd, maar dat was van zijn kant toch meer handig gebruikmaken van het moment dan taalvirtuositeit op zichzelf, zoals analyses van zijn taal lijken te suggereren. Op zijn plek kon hij onverkort ‘helder’ zijn, omdat hij alleen maar tegen zijn achterban hoefde te spreken, en overleg juist uit de weg ging. De essentie van het politieke bedrijf en het ambt van politicus in een parlementaire democratie is echter dat je allerlei verschillende zaken in je optreden en taal met elkaar moet verzoenen: representatie van je achterban, argumenteren tegen je tegenstander, zoeken naar een gemeenschappelijke basis voor politieke resultaten, inspelen op de kwesties van de dag. Dat kan alleen voortdurend helderheid opleveren als je het principe hanteert ‘beweeg geen millimeter’<sup>52</sup> en vasthoudt aan je eigen gelijk – wat voor een politicus een belangrijk aspect is maar normaal niet het enige. Door zich alleen daarop te concentreren heeft Wilders

een unieke plaats kunnen innemen in de Tweede Kamer. Maar hoe lang zal Wilders daarmee nog succes hebben? De eerste signalen zijn er dat het nieuwe er wellicht wat vanaf is. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 2019 duikelde het zetelaantal van de pvv naar beneden. Er waren al eerder fluctuaties geweest en de partij had niet meer het hoogtepunt van 24 Kamerzetels in 2010 weten te evenaren. Maar nu was er een concurrent op rechts in de persoon van Thierry Baudet en zijn Forum voor Democratie, die wel een ledenpartij wilde, zich wel op hogeropgeleiden richtte en ook een serieuzere poging leek te willen doen om praktisch iets tot stand te brengen.

Hoe het verder gaat zal de tijd leren, maar op dit moment lijkt de populariteit van de pvv over haar hoogtepunt heen. Als je vanuit die positie moet terugkijken, wat is dan de betekenis van Wilders voor de taal van de Kamer geweest? Hij heeft onmiskenbaar uitlatingen mogelijk gemaakt die daarvoor lange tijd niet voorkwamen en heeft laten zien hoezeer de Kamer het toneel voor vertegenwoordiging van het volk is geworden. Hij toont ook de betekenis op lange termijn van een behaagzieke opmerking van de fractieleider van de op dat moment grootste partij in de Kamer. Wie in de Kamerverslagen zoekt, vindt dat er al vanaf de jaren twintig en dertig werd geklaagd over de ‘verruwing’ van de (parlementaire) zeden. Het Nederlandse parlement is ondertussen nog steeds een van de braafste ter wereld; de nadruk op overleg is in feite gebleven. Toch heeft Wilders wel wat veranderd. Hij heeft op een nieuwe manier getoond dat provocatie door taal ontregelend kan werken en bovendien electoraal succes mogelijk kan maken, in ieder geval op korte termijn. Het is een van de duidelijkste gevolgen van de verandering die de Kamer de afgelopen jaren heeft doorge maakt naar een ‘werkelijke volksvertegenwoordiging’.





# 13.

## DE INVLOED VAN DE PVV OP HET IMMIGRATIEBELEID

*Tjitske Akkerman*

Politieke partijen kunnen op directe en op indirecte wijze het beleid bijsturen. Een partij oefent rechtstreeks invloed uit door deelname aan de regering, maar kan ook indirect het beleid beïnvloeden door gevestigde partijen te dwingen hun programma's aan te passen. Partijen hebben deze 'chantagemacht' als ze een electorale dreiging vormen voor partijen met (potentiële) regeringsmacht.<sup>1</sup> Directe invloed kreeg de Partij voor de Vrijheid (pvv) als gedoogpartner van het eerste kabinet-Rutte (2010-2012) door middel van het zogeheten gedoogakkoord, waarin de coalitiepartners vvd en cda met de pvv afspraken vastlegden over het regeringsbeleid. Behalve invloed via regeringsmacht kunnen partijen in de oppositie zowel direct als indirect invloed uitoefenen. Volgens pvv-leider Geert Wilders had zijn partij minstens zo veel invloed na de val van het eerste kabinet-Rutte. 'Ik heb één ding geleerd in de tijd dat ik in de politiek zit. We hebben gedoogd, we zijn oppositie geweest. De pvv heeft nu nul komma nul macht, maar heel veel invloed. Je hebt geen macht nodig om invloed te hebben.'<sup>2</sup>

Wilders heeft natuurlijk gelijk dat de pvv geen regeringsmacht nodig heeft om invloed te hebben. Als oppositiepartij kan zij in het parlement meerderheden zoeken voor wetgevingsvoorstellen, moties en amendementen. Behalve een dergelijke constructieve oppositierol gericht op het verwezenlijken van beleidsdoelen kunnen oppositiepartijen ook kiezen voor een rol die vooral gericht is op het mobiliseren van kiezers. Die laatste vorm van oppositie is belangrijk voor partijen die, zoals de pvv, zich graag als buitenstaanders in 'Den Haag' en tegenstanders van de 'politieke elite' profileren. De vertegenwoordiging

en mobilisatie van kiezers staan dan centraal in de parlementaire activiteiten en daarbuiten, door de eigen standpunten voor het voetlicht te brengen en publiciteit te genereren. Een dergelijke opstelling verkleint de kans op rechtstreekse invloed op het beleid, maar kan wel de indirecte invloed vergroten. Electorale steun voor de standpunten van de PVV kan immers andere partijen weer aanzetten om uit angst voor verlies van kiezers hun standpunten in de richting van die van de PVV aan te passen. Deze indirecte invloed via 'electorale chantage' kan voor populistische partijen minstens zo belangrijk zijn als het uitoefenen van directe invloed op het beleid via regeringsmacht of via een constructieve oppositierol. In deze bijdrage wordt nagegaan wat de PVV bereikt heeft ten aanzien van het immigratiebeleid in de regering (als gedoogpartner) en als oppositiepartij.

### *Directe en indirecte invloed*

Regeringsmacht is inmiddels in zicht voor veel radicaal-rechtse populistische partijen in West-Europa en ze nemen ook in toenemende mate deel aan regeringscoalities. De pariastatus van deze partijen die in de jaren negentig van de vorige eeuw nog wijdverbreid was, is zeldzamer geworden. In Nederland heeft de PVV die status nooit gehad.<sup>3</sup> De electorale doorbraak van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) in 2002 en diens daaropvolgende regeringsdeelname heeft de weg naar legitimiteit geëffend voor de PVV. De LPF en de PVV profiteerden van het feit dat het islamitisch terrorisme na '9/11' een belangrijk issue was geworden. Bovendien waren beide partijen beter toegerust om beschuldigingen van racisme en extremisme af te weren. Zoals PVV-leider Wilders volgens een voormalig medewerker zei: 'We hebben twee grote voordelen ten opzichte van partijen in het buitenland... We komen voort uit de keurige VVD en niet uit een schimmige neonazistische beweging. En we zijn pro-Israël, dus van antisemitisme kun je ons niet beschuldigen.'<sup>4</sup> Met de afbrokkeling van het morele taboe op samenwerking met radicaal-rechtse partijen werd het voor de centrumpartijen meer een kwestie van strategische overwegingen of ze wel of niet met de PVV een regeringscoalitie zouden vormen.

Radicaal-rechtse partijen in West-Europa zijn weliswaar *salonfähiger* geworden, maar de omschakeling van oppositie- naar

regeringspartij is voor hen niet eenvoudig. Ze hebben vaak moeite om als regeringspartij hun stempel op het beleid te zetten. Een van de simpele redenen is dat deze partijen nog weinig ervaring hebben met regeringsdeelname. Hoewel er oudgedienden zijn, zoals de Schweizerische Volkspartei en de Dansk Folkeparti, die beide aan meerdere kabinetten voor de volle periode hebben deelgenomen, is de kabinetsdeelname van radicaal-rechtse partijen vaak simpelweg te kort om veel voor elkaar te krijgen. Ze kunnen als regeringspartij te maken krijgen met interne spanningen die soms in splitsingen uitmonden, en dat verzwakt hun positie.<sup>5</sup> In Nederland leidden interne conflicten ertoe dat de LPF het slechts drie maanden volhield in het eerste kabinet-Balkenende. De PVV, opgericht in 2006 door Wilders, werd de meest succesvolle opvolger van de LPF. Wilders trok lessen uit het falen van de LPF, onder meer door zijn partij niet open te stellen voor leden.<sup>6</sup> Toch was het voor de PVV als jonge partij een riskante beslissing om in 2010 als gedoogpartner van VVD en CDA toe te treden tot het eerste kabinet-Rutte. Ook dit kabinet viel voortijdig; interne spanningen binnen de PVV speelden daarbij een belangrijke rol.<sup>7</sup>

Radicaal-rechtse populistische partijen hebben het als regeringspartij ook relatief moeilijk, omdat ze doorgaans geen sterke onderhandelingspositie hebben. Ze zijn meestal juniorpartijen in de regerings-coalities en hebben meestal een beperkte keuze van coalitiegenoten. Op een enkele uitzondering na zijn ze aangewezen op centrumrechtse partijen als samenwerkingspartners.<sup>8</sup> Bovendien profileren radicaal-rechtse partijen zich door radicale standpunten in te nemen die niet altijd gemakkelijk in beleid zijn om te zetten. Doordat ze compromissen moeten sluiten met centrumpartijen hebben ze moeite om hun radicale kiezers tevreden te stellen, waardoor regeringsdeelname vaak een negatief effect op hun electorale steun heeft.<sup>9</sup> Al deze relatief ongunstige voorwaarden om een stempel te kunnen zetten op het regeringsbeleid golden ook voor de PVV als gedoogpartner van het eerste kabinet-Rutte, dat in de herfst van 2010 van start ging.

Zoals Wilders terecht opmerkte, hoeft de PVV niet aan de regering deel te nemen om invloed uit te oefenen op het beleid. In het parlement kan een partij proberen om verantwoordelijkheid te nemen voor het beleid door samen te werken en meerderheden te verwerven door middel van stemmen, amendementen, moties en initiatieven tot wetgeving. In plaats van een constructieve oppositierol kan een partij

ook kiezen voor een meer mobiliserende rol door het uitdragen van een tegenstem en het opkomen voor de belangen van de eigen kiezers.<sup>10</sup> Die laatste oppositierol is belangrijk voor de electorale macht van de partij. Zo'n electoraal gerichte opstelling loopt vloeiend over van activiteiten in het parlement naar acties in de media en op straat. Door electorale dreiging uit te oefenen kan de pvv (potentiële) regeringspartijen ertoe aanzetten om hun beleidsvoornemens bij te stellen. Deze indirecte invloed via het drukmiddel van electorale dreiging kan net zo effectief of misschien zelfs wel effectiever zijn voor een partij als de pvv om invloed op het beleid uit te oefenen, dan het hebben van regeringsmacht. De toenemende electorale steun voor radicaal-rechtse partijen in West-Europa heeft overal de centrumrechtse partijen (en soms ook sociaaldemocratische partijen) onder druk gezet om hun immigratie- en integratiebeleid aan te scherpen.<sup>11</sup> Onderzoek laat zien dat centrumrechtse regeringscoalities zonder radicaal-rechtse partijen de laatste decennia een immigratie- en integratiebeleid hebben geïnitieerd en geïmplementeerd dat even restrictief was als kabinetten waarin radicaal-rechtse partijen deelnamen. Dat wijst erop dat partijen als de pvv niet noodzakelijk in de regering hoeven te zitten om toch invloed uit te oefenen op het beleid.<sup>12</sup>

### *De invloed van de PVV als regeringspartij, 2010-2012*

Hoewel Wilders herhaaldelijk heeft benadrukt dat hij bereid was te regeren en zichzelf als 'de beste vicepremier' aanpreeft,<sup>13</sup> wordt die bereidheid door voormalige pvv-parlementsleden in twijfel getrokken.<sup>14</sup> Zij stellen dat hij op zijn minst ambivalent was vanwege de risico's die er aan regeringsdeelname verbonden waren. De pvv moest moeilijke keuzes maken. De partij stond in 2010 niet te trappelen om verantwoordelijkheid te nemen voor de zware bezuinigingen die als gevolg van de grote recessie van 2008 noodzakelijk geacht werden. De partij was zich er ook van bewust dat een aantal van haar beloften met betrekking tot het immigratiebeleid onmogelijk of erg moeilijk te realiseren waren, onder meer omdat ze aanpassing van verdragen van de Europese Unie (EU) vereisten. Bovendien was door de grote winst bij de Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 de Kamerfractie met 24 leden bijna verdrievoudigd. Dat betekende dat er veel

nieuwelingen in de pvv-fractie kwamen. Een coherente en gedisciplineerde groep moest nog gevormd worden. Het pvv-Tweede Kamerlid Hero Brinkman had al eerder van zich laten horen met eisen voor meer interne democratie; regeringsdeelname zou hem een sterke positie geven vanwege de nipte meerderheid van 76 zetels van de regeringspartijen vvd en cda en de gedoogpartner pvv in de Tweede Kamer. Zoals Brinkman achteraf in een interview stelde, waren die 24 zetels een groot probleem voor Wilders. Er was geen eensgezindheid in de fractie: sommige fractieleden waren kritisch over de koers, terwijl anderen, vooral nieuwelingen, graag bereid waren om compromissen te sluiten.<sup>15</sup>



Maxime Verhagen (CDA), Mark Rutte (VVD) en Geert Wilders maakten op 30 september 2010 de hoofdlijnen bekend van het regeerakkoord van het eerste kabinet-Rutte, dat wordt gedoogd door de PVV.

De variant om een minderheidskabinet van vvd en cda te gedogen was de meest aantrekkelijke optie.<sup>16</sup> Zo'n gedoogrol was minder veel-eisend en zou de pvv mogelijk meer afstand bieden ten opzichte van het bezuinigingsbeleid en meer ruimte verschaffen om toch nog haar buitenstaanderspositie vorm te geven. Deze constructie ontsloeg de pvv ook van de verplichting om gekwalificeerde kandidaten voor ministersposten te vinden. Toch was er binnen de Tweede Kamerfractie

waarschijnlijk geen consensus over de te volgen strategie na de verkiezingen van 9 juni. Volgens een voormalige ingewijde waren Wilders en de meeste leden van de oude garde tegen regeringsdeelname. Het was in hun ogen te vroeg voor een partij die organisatorisch nog zwak was.<sup>17</sup> Doordat de pvv echter 24 zetels won, was Wilders bang dat een weigering om te regeren hem kiezers zou kosten. Bovendien wilde de meerderheid van de pvv-Kamerfractie onderhandelingen beginnen met cda en vvd.<sup>18</sup> De vvd, die de verkiezingen gewonnen had, wilde graag de pvv bij de regeringsformatie betrekken, want de partij vreesde de pressie van de pvv als oppositiepartij. Wilders was volgens een geïnterviewde stiekem opgelucht toen het cda aanvankelijk niet bereid leek om samen te werken met zijn partij.<sup>19</sup> Toen alternatieve coalities onmogelijk bleken, kwam een minderheidskabinet met steun van de pvv evenwel weer in beeld. Het is waarschijnlijk dat Wilders schoorvoetend de gedoogrol van de pvv aanvaardde en onderhandelingen begon met vvd en cda.

Het eerste kabinet-Rutte trad aan op 14 oktober 2010. Het werd gevormd door vvd en cda, die in de Tweede en Eerste Kamer niet over een meerderheid beschikten. De pvv was als gedoogpartij formeel gebonden aan het regeringsbeleid via een speciaal akkoord tussen de drie partijen, het gedoogakkoord. Daarin waren de beleidsdoelen omschreven en de beleidsterreinen afgebakend waarbinnen de partij het minderheidskabinet zou steunen.<sup>20</sup> De pvv legde zich vast op steun aan de kabinetsvoorstellen op vier terreinen – immigratie en integratie, veiligheid en criminaliteit, ouderenzorg en financiën – en beloofde zich te zullen weerhouden van steun aan moties van wantrouwen van oppositiepartijen.<sup>21</sup> Het gedoogakkoord bevatte een paragraaf waarin de partijen constateerden dat ze van mening verschilden over de islam, wat de pvv de ruimte bood om het scherpe anti-islamgeluid voort te zetten.

Via het gedoogakkoord kreeg Wilders zeggenschap over enkele fundamentele onderdelen van het regeringsbeleid en de mogelijkheid om het immigratie- en integratiebeleid direct te beïnvloeden. In het verkiezingsprogramma van 2010 had de pvv onder meer een verbod op de Koran, een stop op het bouwen van moskeeën, een belasting op hoofddoekjes, en een stop op immigratie uit moslimlanden verlangd. Die voorstellen werden niet overgenomen in het gedoogakkoord, maar de overeenkomst betekende op papier een aanzienlijke

aanscherping van het beleid. Een pvv-stempel was wel terug te vinden in de voornemens voor een boerkaverbod en inperking van de dubbele nationaliteit. Andere voorstellen betroffen het strafbaar stellen van illegaal verblijf en het gemakkelijker maken om EU-burgers die strafrechtelijk veroordeeld waren terug te sturen naar het land van herkomst. Daarnaast waren er voorstellen die bij voorbaat moeilijk haalbaar waren, omdat ze aanpassing van EU-richtlijnen of -verdragen vereisten. Dat gold voor de voorstellen om de bewijslast naar asielzoekers te verschuiven,<sup>22</sup> gezinshereniging te beperken door het recht alleen van toepassing te laten zijn op partners en minderjarige kinderen en door strengere eisen ten aanzien van het minimuminkomen te stellen,<sup>23</sup> immigranten een grotere verantwoordelijkheid te geven voor hun inburgering met sancties voor degenen die het inburgeringsexamen niet haalden, zoals intrekking van de verblijfsvergunning,<sup>24</sup> en intrekking van het Nederlandse paspoort van genaturaliseerde burgers die minder dan vijf jaar de Nederlandse nationaliteit hebben en die veroordeeld zijn voor een misdrijf met een gevangenisstraf van twaalf jaar of meer.<sup>25</sup>

De agenda zoals vastgelegd in het gedoogakkoord werd maar zeer ten dele uitgevoerd. Zoals al vermeld eisten sommige voorstellen een moeizame en soms weinig realistische aanpassing van EU-richtlijnen en -verdragen. Minister Gerd Leers van Immigratie en Asiel (CDA) was anderhalf jaar bezig om de Europese richtlijn voor gezinshereniging aan te scherpen, maar in maart 2012 besloot de Europese Commissie om die richtlijn niet te veranderen. Behalve dat er geen succes geboekt werd met betrekking tot de voorstellen die aanpassing van regelgeving in EU-verband vereisten, was er ook niet voldoende tijd om het voorgenomen beleid te realiseren omdat het kabinet de rit niet uitzat. Ten slotte waren sommige voorstellen in het gedoogakkoord concessies die vvd en cda met tegenzin hadden gedaan. Het voorstel van de pvv om de dubbele nationaliteit te beperken lag moeilijk, en de vvd kreeg reserves toen Nederlandse expats protesteerden tegen de voorgenomen norm van één nationaliteit. Nadat het kabinet in april 2012 was gevallen, maakten vvd en cda duidelijk dat ze een uitzondering wilden maken voor Nederlandse expats, al was niet duidelijk hoe dat juridisch gerechtvaardigd kon worden. Het daaropvolgende tweede kabinet-Rutte van vvd en PvdA liet het hele plan vallen. Het voorstel van de pvv om een algemeen verbod op de boerka in te voeren

viel eenzelfde lot ten deel. Hoewel de vvd het steunde, trok het cda de steun in zodra het kabinet viel. In het daaropvolgende kabinet perkte de vvd het verbod in als concessie aan de PvdA en werd het alleen van toepassing voor publieke instellingen.

Afgezien van de voorstellen die het niet haalden, kwamen er wel degelijk ook een aantal essentiële wijzigingen van het immigratie- en integratiebeleid tot stand. Belangrijk was de herziening van de Wet inburgering 2007.<sup>26</sup> De herziene wet, ingediend op 14 november 2011 door minister Piet Hein Donner van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (CDA), benadrukte de eigen verantwoordelijkheid om Nederlands te leren en zich te oriënteren op de Nederlandse maatschappij. Volwassen immigranten werden geacht om zelf cursussen te regelen en zelf te betalen voor cursussen en examens met behulp van een lening. Dit verving het systeem van gratis cursussen en gemeentelijke regie.<sup>27</sup> Bovendien werden sancties ingesteld om falende migranten te straffen met een boete of afwijzing van een verblijfsvergunning. De introductie van volledige eigen verantwoordelijkheid betekende in de praktijk dus dat het moeilijker werd het inburgeringsexamen te halen en om een verblijfsvergunning of paspoort te verwerven. Met deze wetswijziging wilde Donner de oorspronkelijke intentie van de Wet inburgering zoals die door minister Rita Verdonk van Vreemdelingenbeleid en Integratie (vvd) tijdens het tweede kabinet-Balkenende (2003-2007) was opgezet, in ere herstellen. De ideologie van zelfredzaamheid van burgers – ‘om mensen in hun eigen kracht te zetten’, zoals een vvd-Kamerlid het uitdrukte – was een belangrijke drijfveer.<sup>28</sup>

De pvv wist weliswaar een belangrijke invloed uit te oefenen op de voorstellen om het immigratie- en integratiebeleid aan te scherpen zoals deze in het gedoogakkoord geformuleerd waren, maar hun realisering was al met al beperkt. Het kabinet werd demissionair op 23 april 2012, toen de pvv onderhandelingen over verdergaande bezuinigingen afbrak. Een van de redenen voor Wilders om te breken met het kabinet was dat zijn partij in de peilingen op verlies stond, ten dele als gevolg van de harde bezuinigingen die onder druk van de financiële en economische crisis doorgevoerd moesten worden. De belangrijkste reden was echter dat de pvv-leider te maken kreeg met problemen in de Tweede Kamerfractie.<sup>29</sup> Als gevolg van de oplopende interne spanningen stapte Brinkman in maart 2012 uit de fractie, waardoor het kabinet-Rutte zijn meerderheid verloor en de coalitie in gevaar kwam.



Hierdoor werd Wilders' positie om te onderhandelen verzwakt. Daarnaast speelden ook onenigheid binnen het CDA over de samenwerking met de PVV, de afnemende electorale steun voor deze partij in de peilingen, en de onwil van de christendemocraten om in de onderhandelingen in het voorjaar van 2012 over verdergaande bezuinigingen tegemoet te komen aan de eisen van Wilders met betrekking tot het korten van de ontwikkelingshulp, een belangrijke rol bij de val van het kabinet.

Door het voortijdige einde van het kabinet bleef een groot deel van de voorstellen op de plank liggen. VVD en CDA trokken vervolgens hun steun in voor respectievelijk beperking van de dubbele nationaliteit en voor een algemeen verbod op de boerka. De wijziging van de Wet inburgering was ook niet zonder meer de verdienste van de PVV, maar was mede geïnspireerd door de VVD-ideologie waarin zelfredzaamheid de mantra was.

De beperkte invloed van de PVV is illustratief voor de problemen waar veel radicaal-rechtse populistische partijen mee worstelen als ze regeringsverantwoordelijkheid dragen. Zoals vaker met juniorpartijen in een coalitie, nam de electorale steun voor de PVV af. Terwijl de partij vermeed om concessies te doen met betrekking tot de immigratie- en integratiepolitiek, moest zij belangrijke veren laten wat betreft het sociaaleconomisch beleid. De verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd bijvoorbeeld was voor de PVV tijdens de verkiezingscampagne nog een breekpunt geweest, maar daar kwam de partij al snel op terug. Ook ging de PVV akkoord met vergaande bezuinigingsmaatregelen, al lukte het haar de drastische bezuinigingsplannen van de VVD met betrekking tot de sociale sector te matigen. Tweede Kamerlid Fleur Agema wist 850 miljoen vrij te maken voor de zorg, de zogeheten 'Agema-gelden'. Een klein succesje was ook dat er *animal cops* bij de politie kwamen, die zich speciaal op dierenmishandelingen richtten. De PVV had moeite om daartegenover beleidswijzigingen op het terrein van immigratie en integratie te realiseren, zoals al vermeld. Hoewel ook het CDA een belangrijke rol vervulde in de val van het kabinet, was minstens zo belangrijk dat Wilders moeite had om de fractiediscipline te handhaven; door het verlies van de zetel van Brinkman verzwakte zijn onderhandelingspositie. Verder speelde ook mee dat minister Leers, ondanks aanhoudende druk van Wilders, weinig resultaat boekte op het terrein van immigratie. Wat betreft dalende peilingen en interne spanningen deelde de PVV de ervaringen

van verschillende andere radicaal-rechtse populistische partijen die voor het eerst deelnamen aan de regeringsmacht.

### *De PVV als oppositiepartij in het parlement*

In de Tweede Kamer richtte de PVV zich veel meer op kiezersmobilisatie dan op het realiseren van beleid. De fractie blonk uit door het stellen van vragen, verwerpen van beleidsvoorstellen en door moties van wantrouwen, maar zij was doorgaans passief als het ging om het indienen van amendementen of wetgevingsvoorstellen (zie ook de bijdrage van Otjes en Louwerse in deze bundel).<sup>30</sup> De PVV schitterde ook met het indienen van moties van wantrouwen. Alleen al in de periode van 2007 tot 2010 diende de fractie acht moties van wantrouwen in tegen het vierde kabinet-Balkenende van CDA, PvdA en ChristenUnie, een extreem hoog aantal naar Nederlandse maatstaven. De PVV-fractie gedroeg zich ook als kritische buitenstaander door de grenzen van parlementair gedrag op te zoeken of te overschrijden, zoals Wilders zelf volmondig beaamde.<sup>31</sup> De hele fractie verliet bijvoorbeeld ostentatief het parlement toen hij een debat zinloos vond.<sup>32</sup>

Toen de PVV als gedoogpartner toetrad tot het eerste kabinet-Rutte veranderde het parlementaire gedrag, omdat de partij gebonden was aan het gedoogakkoord en dus meestemde met kabinetsvoorstellen die daarop betrekking hadden. De PVV bleek in het parlement niet alleen een betrouwbare coalitiepartner, maar probeerde ook actiever om het beleid te beïnvloeden. De partij liet moties van wantrouwen achterwege, ging meer samenwerken en slaagde erin meer amendementen aangenomen te krijgen dan in de periode vóór 2010. Maar naast een loyale houding ten aanzien van onderwerpen die geregeld waren in het gedoogakkoord bleef de PVV kritisch en confronterend oppositie voeren op thema's die daarbuiten vielen, zoals de islam en het buitenlands beleid.<sup>33</sup> Zo kritiseerde Wilders koningin Beatrix omdat ze een hoofddoek droeg toen ze een moskee bezocht in het Midden-Oosten, bezocht hij een zeer omstreden bijeenkomst op Ground Zero in New York, en zette zijn partij een website op waar men problemen met Poolse arbeiders kon melden.<sup>34</sup>

Na de val van het kabinet in april 2012 zette de PVV in de Tweede Kamer voluit in op een mobilisatiestrategie. De partij scoorde het

hoogste aantal moties van wantrouwen.<sup>35</sup> De fractie ging weer over op soloacties. Het aantal moties van de fractieleden Sietse Fritsma en Joram van Klaveren met betrekking tot immigratie en integratie dat werd aangenomen bereikte weer een dieptepunt, net zoals in de periode voorafgaand aan de kabinetsdeelname.<sup>36</sup> Ten tijde van het tweede kabinet-Rutte diende de pvv bijvoorbeeld 63 moties in op dit beleidsterrein, waarvan er slechts één aangenomen werd. Die moties werden zelden door andere fracties gesteund.<sup>37</sup> Volgens een naaste medewerker zei Wilders dat ‘de beste moties de moties waren die uitsluitend door de pvv gesteund werden’.<sup>38</sup> Dat gold zeker op het terrein van immigratie en integratie, waar deze moties vrijwel uitsluitend een electoraal mobiliserende functie hadden. Opnieuw benadrukte de pvv-fractie haar buitenstaandersrol; zij introduceerde onder meer de voor het Nederlandse parlement nieuwe methode van het filibusteren, een vorm van obstructie door het rekken van redevoeringen. Buitenparlementaire acties – zoals demonstraties en websites zoals MoskNee.nl, waarop klachten tegen moskeeën gemeld konden worden – kregen een belangrijke rol om kiezers te mobiliseren.<sup>39</sup>

De Tweede Kamerfractie van de pvv was iets constructiever op andere beleidsterreinen dan immigratie en integratie. Met name als het ging om zorg en gezondheid hadden de fractieleden veel vaker medestanders. De sp, Partij voor de Dieren en in mindere mate GroenLinks stemden op deze terreinen wel voor pvv-moties, maar succesvol waren deze doorgaans niet. Kortom, de pvv was niet succesvol als het ging om als oppositiepartij het beleid bij te sturen, maar dat was ook niet waar het haar in de eerste plaats om ging. Toen Wilders stelde dat de pvv geen macht hoefde te hebben om veel invloed uit te oefenen, bedoelde hij kennelijk niet dat zijn partij erop uit was om het immigratiebeleid via oppositie in het parlement aan te scherpen. Als de pvv invloed had op het beleid, dan was dat bovenal een indirecte invloed door middel van ‘electorale chantage’ (zie ook de bijdrage van Oudenampsen in deze bundel).

### *Immigratie en integratiebeleid op de politieke agenda*

De indirecte invloed van de pvv op het immigratiebeleid via electorale druk op (potentiële) regeringspartijen is niet gemakkelijk vast te

stellen. Om die invloed in te kunnen schatten is het van belang om een onderscheid te maken tussen de druk van de publieke opinie op gevestigde partijen en die van concurrerende partijen zoals de Pvd. Immers, (potentiële) regeringspartijen veranderen hun beleid niet alleen door pressie van electorale concurrentie, maar ook door te reageren op veranderingen in de publieke opinie.

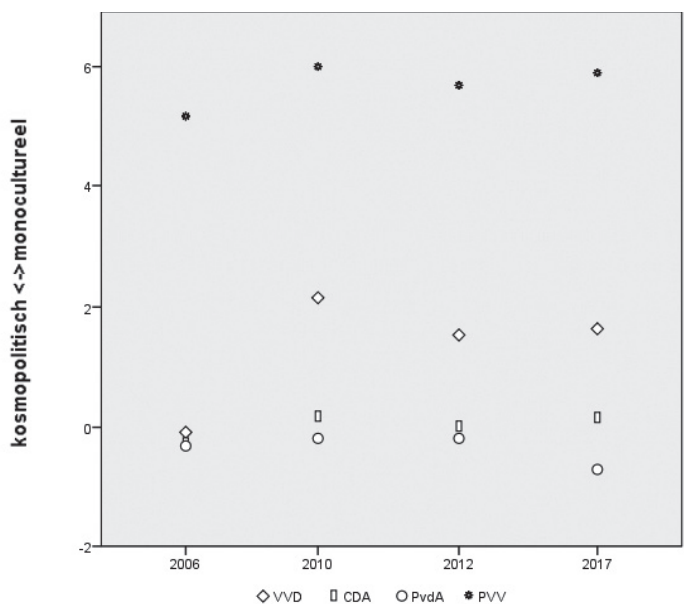
Het staat vast dat het immigratie- en integratiebeleid in Nederland door de jaren heen restrictiever en monocultureler is geworden. Dat gold zowel voor de paarse kabinetten van PvdA, VVD en D66, zij het in bescheidener mate, als voor centrumrechtse kabinetten. Uit een vergelijking van het immigratiebeleid van negen landen tussen 1996 en 2010 blijkt bijvoorbeeld dat zowel het paarse tweede kabinet-Kok (1998-2002) als het tweede en derde kabinet-Balkenende (2003-2007) een opvallend restrictief beleid voerden.<sup>40</sup> Die trend was al ingezet in de jaren negentig van de vorige eeuw, nog voordat er sprake was van succesvolle concurrentie van radicaal-rechtse partijen.<sup>41</sup> Die aanscherping van het beleid was vooral een gevolg van het feit dat de publieke opinie in deze periode negatiever werd. Immigratie en integratie kwamen bovenaan de publieke agenda te staan; ze werden door de bevolking genoemd als de onderwerpen waar men zich het meest zorgen over maakte.<sup>42</sup> De drie centrumpartijen CDA, VVD en PvdA reageerden voorzichtig en depolitiseerden het onderwerp. Met uitzondering van een tijdelijke poging van VVD-leider Frits Bolkestein om het debat over multiculturalisme te openen en het immigratiebeleid in de schijnwerpers te zetten, zochten de drie grote partijen toch vooral consensus en pasten zij hun standpunten geleidelijk aan.

Fundamentele publieke en politieke debatten over een koerswijziging en aanscherping ontstonden pas na de eeuwwisseling. Met de electorale doorbraak van de LPF in 2002 en de oprichting van de Pvd in 2006 is het immigratiebeleid gepolitiseerd.<sup>43</sup> Sinds de jaren negentig is de publieke opinie echter min of meer stabiel gebleven. Negatieve en positieve standpunten fluctueren nauwelijks als men over de lange termijn kijkt.<sup>44</sup> Zelfs gedurende de zogeheten vluchtelingen-crisis van 2015/16 veranderde de publieke opinie niet substantieel. Hoewel de kwestie van vluchtelingenopvang hoog op de publieke agenda stond, was er naast groeiende zorg ook toenemende steun voor de opvang van vluchtelingen. Er was weliswaar sprake van polarisering van de publieke opinie bij kiezers aan de linker- en rechterflank van

het spectrum, maar de grote groep in het midden bleef min of meer neutraal.<sup>45</sup>

Ook al bleef de publieke opinie na 2000 in grote lijnen stabiel, sommige partijen schoven in de loop der tijd met hun standpunten wel op in de richting van de pvv. Een analyse van de verkiezingsprogramma's van de drie grote partijen laat zien dat dat met name voor de vvd gold.<sup>46</sup>

Figuur 1. Posities ten aanzien van immigratie en integratie in verkiezingsprogramma's van CDA, PvdA, PVV en VVD, 2006-2017



Bron: Eigen analyse verkiezingsprogramma's

Zoals figuur 1 laat zien is de vvd sinds 2006 flink opgeschoven naar een meer restrictief en monocultureel beleid, terwijl het cda zich enigszins heeft bewogen in meer restrictieve richting en de PvdA vastgehouden heeft aan een kosmopolitisch profiel. Deze ontwikkeling van de vvd en in mindere mate van het cda heeft plaatsgevonden onder invloed van het electorale succes van de pvv. De vvd heeft steeds de grootste electorale dreiging ervaren. Bij de eerste Tweede Kamerverkiezingen waar de pvv aan meedeed, die van 2006, verloor

de vvd flink aan de pvv (acht procent). De PvdA verloor nauwelijks aan de pvv, maar vooral aan de sp.<sup>47</sup> Analyse van stemintenties van kiezers laat zien dat een hoog percentage pvv-kiezers overwoog om vvd te stemmen en omgekeerd, terwijl dat nauwelijks het geval was voor de PvdA en de pvv. Tussen het CDA en de pvv was de electorale uitwisseling bescheiden.<sup>48</sup> Terwijl de centrumpartijen in het algemeen vatbaarder werden voor concurrentie op de uiterste flanken, verschilde die kwetsbaarheid voor linkse en rechtse centrumpartijen. De PvdA had het meest te duchten van GroenLinks en de sp, terwijl de vvd en in veel mindere mate het CDA vooral de pvv moesten vrezen. Dit patroon bleef constant in de daaropvolgende verkiezingen.<sup>49</sup>

De electorale druk van de pvv was dus vooral voelbaar voor de vvd. De verschuiving van de standpunten van deze partij ten aanzien van immigratie was niet zozeer een reactie op een veranderde publieke opinie, maar op het electorale succes van Wilders. Nu wil dat natuurlijk niet zeggen dat de aanscherping van de verkiezingsprogramma's van de vvd op dit punt ook zonder meer leidde tot dienovereenkomstig beleid. Ook als zij regeringsmacht had, waren concessies nodig aan coalitiepartners in de regering of aan de oppositie. Tegenwicht van de PvdA in het tweede kabinet-Rutte dwong de vvd bijvoorbeeld om de invoering van een algemeen boerkaverbod te laten vallen. Een ontbrekende meerderheid in de Eerste Kamer zorgde ervoor dat het voorstel van dit kabinet om de voorwaardelijke periode voor naturalisatie te verlengen van vijf naar zeven jaar, in 2017 alsnog strandde.

Door de toenemende politieke fragmentatie en de uitsluiting van de pvv als coalitiepartner was het voor de vvd tijdens de kabinetsformatie van 2017 nog lastiger geworden om een duidelijk stempel op het immigratiebeleid te zetten. De partij had in haar verkiezingsprogramma onder meer voorgesteld om de voorwaardelijke periode voor naturalisatie te verlengen naar tien jaar, een algemeen verbod op de boerka in te stellen, om illegaliteit strafbaar te stellen, de voorwaarden voor gezinshereniging aan te scherpen, en om radicale religieuze organisaties zoals de Salafi-beweging te verbieden. Deze voorstellen zijn echter niet terug te vinden in het regeerakkoord *Vertrouwen in de toekomst* van het derde kabinet-Rutte, bestaande uit vvd, CDA, D66 en ChristenUnie. Toch zet het regeerakkoord wel stappen in de richting van een meer restrictief beleid, met name wat betreft de opvang van vluchtelingen in landen buiten Europa en de toegang van

asielzoekers tot sociale voorzieningen. Hoewel de meeste specifieke beleidsvoornemens van de vvd met betrekking tot immigratie en integratie niet gerealiseerd werden, was de partij voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor deze verdergaande aanscherping van het beleid. In dat opzicht is de electorale 'chantage' van de pvv met name ten aanzien van de vvd effectief gebleken.

## *Conclusie*

Het is belangrijk om verschillende vormen van invloed van de pvv op het immigratie- en integratiebeleid te onderscheiden. Directe invloed via regeringsmacht heeft de partij alleen gehad ten tijde van het eerste kabinet-Rutte (2010-2012). De pvv slaagde erin een stempel op het voorgestelde beleid te drukken in het gedoogakkoord, maar net zoals veel andere radicaal-rechtse partijen had zij moeite om de vaak vergaande voorstellen gerealiseerd te krijgen. De omschakeling van oppositie naar (semi)regeringspartij speelde de pvv eveneens parten, ook al was zij slechts gedoogpartner en hoefde de partij geen ministers te leveren. Daarnaast zijn radicaal-rechtse partijen doorgaans juniorpartners, dus met een minder sterke vertegenwoordiging in een kabinet, maar ook dat kan veranderen. De 'horse race' tussen de vvd en de pvv bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 liet zien dat de kans voor de partij van Wilders om de grootste te worden reëel was.

Hoewel radicaal-rechtse partijen na verloop van tijd beginperiodes kunnen overwinnen en regeringsmacht effectief kunnen aanwenden, zoals bijvoorbeeld de Dansk Folkeparti laat zien, lijkt de pvv eerder in te zetten op indirecte invloed dan op regeringsmacht. Zowel in het parlement als daarbuiten richt de partij zich vooral op electorale mobilisatie en nauwelijks op een constructieve rol gericht op beleidsinvloed. Wilders heeft via electorale competitie vooral de vvd onder druk gezet om op te schuiven naar een restrictiever en monocultureler immigratie- en integratiebeleid. Deze strategie van het uitoefenen van indirecte invloed van de pvv via electorale druk, met name op de vvd, is succesvol te noemen.





# 14.

## DE PVV EN HET NEDERLANDSE BUITENLANDS BELEID

*Bertjan Verbeek, Koen Vossen en Andrej Zaslove*

### *Inleiding*

Al ruim vijftien jaar is populisme een van de meest populaire thema's van wetenschappelijk onderzoek en publiek debat. Het is daarbij opvallend dat onderzoekers zich vooral richten op het bespreken (en beoordelen) van de oorzaken en gevolgen van populisme binnen de landsgrenzen van het politieke systeem waar populisme opgeld doet. Veel belangstelling is uitgegaan naar thema's als democratische hervormingen, immigratie en *law and order*. Relatief weinig aandacht is er tot nu toe geweest voor de wisselwerking tussen de nationale politiek en haar internationale omgeving. De belangrijkste uitzondering betrof wellicht de invloed van populistische partijen in lidstaten van de Europese Unie op het beleid van hun regeringen ten aanzien van Europese integratie. Sinds het referendum over het Europees Grondwettelijk Verdrag in 2005 staat vrees voor interne Europese migratiestromen op de politieke agenda. Ondanks de aandacht voor het anti-europeanisme van veel populistten heeft dit in de wetenschappelijke literatuur niet geleid tot systematische aandacht voor de opvattingen van het populisme over de buitenlandse politiek.<sup>1</sup>

In de afgelopen jaren is dit echter aan het veranderen. Twee oorzaken liggen hieraan ten grondslag. Ten eerste is door de mondialisering het verschil tussen buitenlands en binnenlands beleid aan het vervagen. Bijna elk beleidsterrein heeft nu een 'internationale dimensie'. Wanneer men immigratie bekijkt vanuit het perspectief van integratie

is het duidelijk een thema van binnenlandse politiek. Wanneer men evenwel het verband tussen migratie en veiligheid aan de orde stelt, hoort de immigratieproblematiek in het domein van buitenlands beleid.

De tweede oorzaak is dat meer populistische partijen aan de macht zijn gekomen, of althans deelnemen aan regeringen. Populistische partijen boekten hun eerste successen al aan het einde van de jaren tachtig en het begin jaren van de jaren negentig van de vorige eeuw. In de decennia rond de eeuwwisseling slaagden enkele van hen erin regeringsmacht te verwerven. De Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) bijvoorbeeld leverde vanaf 1989 in de persoon van Jörg Haider de gouverneur van de deelstaat Karinthië. De Italiaanse Lega Nord boekte haar eerste grote electorale successen in 1992 en trad twee jaar later toe tot het eerste kabinet-Berlusconi. De FPÖ nam deel aan de regerings-coalitie met de christendemocratische Österreichische Volkspartei (ÖVP) tussen 2000 en 2006; de Lijst Pim Fortuyn (LPF) kwam in mei 2002 als een komeet het Nederlandse politieke systeem binnen en nam een paar maanden later deel aan het eerste kabinet-Balkenende.

Sindsdien is het geen uitzondering meer dat populisten direct, of indirect (via gedoogsteun) deelnemen aan nationale regeringen: zowel de Dansk Folkeparti (Deense Volkspartij) (2001-2011) als de Partij voor de Vrijheid (PVV) (2010-2012) waren bijvoorbeeld gedoogpartij. Nog recenter zijn regeringen die exclusief door populisten zijn gevormd, zoals sinds 2017 de Italiaanse regering onder leiding van de partijloze premier Giuseppe Conte, bestaande uit de Lega en de MoVimento 5 Stelle (Vijfsterrenbeweging), de Poolse regering-Morawiecki, gevormd door Prawo i Sprawiedliwość (Recht en Rechtvaardigheid) en de Fidesz-regering van Viktor Orbán in Hongarije. Buiten Europa zijn er presidenten als Donald Trump (Verenigde Staten), Nicolás Maduro (Venezuela) en Jair Bolsonaro (Brazilië). Toegang tot regeringsmacht geeft populistische partijen en hun leiders een grote entree tot het buitenlands beleid. Daarom is het van belang na te gaan wat de relatie is tussen populistische partijen en buitenlands beleid. We plaatsen ons hiermee in een recente stroming in de wetenschappelijke literatuur over buitenlands beleid waarin de rol van politieke partijen in het buitenlands beleid centraal wordt gesteld.<sup>2</sup> In deze bijdrage richten we ons op de opvattingen van de PVV over het Nederlandse buitenlands beleid en haar pogingen dat beleid te beïnvloeden.

Deze beschouwing kent de volgende opzet. De volgende paragraaf gaat in op het debat in de literatuur over de rol van politieke partijen in het buitenlands beleid. Dan volgt een beschrijving van de internationaal-politieke context van toenemende globalisering en europeanisering, waarbinnen de opkomst van de pvv geplaatst dient te worden. Vervolgens komen de opvattingen van deze partij inzake het buitenlandse beleid aan de orde. Ten slotte besteden we aandacht aan de vraag of de buitenlands-politieke standpunten van de pvv invloed hebben gehad op het Nederlands beleid.

### *Politieke partijen en het buitenlands beleid*

#### Nederlands buitenlands beleid

Tot het einde van Koude Oorlog rond 1990 werd het buitenlands beleid van Nederland gezien als het domein waarin een relatief kleine groep spelers van invloed was op het proces van agenderen, beslissen en uitvoeren. Deze spelers bevonden zich in de buitenlandddriehoek binnen het kabinet (de ministeries van Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken en Defensie) en omvatte de verantwoordelijke bewindslieden, de ambtenaren die daar werkzaam zijn, de buitelandsspecialisten van de Tweede Kamerfracties van de coalitie, en de vertegenwoordigers van een aantal gevestigde belangen, met name in de sectoren van ontwikkelingssamenwerking en de defensie-industrie. Daaromheen cirkelden opiniemakers verbonden aan de traditionele media van kranten, tijdschriften, radio en televisie. Men sprak van een buitenlands-politieke elite. Leden van deze elite verschilden met elkaar van mening over accenten in het buitenlands beleid, maar zagen elkaar als legitieme spelers. Slechts het radicale geluid van met name links – zoals de Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) – viel buiten deze wereld. Het Nederlandse parlement en de daarin vertegenwoordigde politieke partijen speelden doorgaans geen beleidsbepalende rol in het buitenlands beleid.<sup>3</sup>

Het bestaan van deze ‘ijzeren ring’ van buitenlandexperts valt mede te verklaren uit een aantal internationaalpolitieke factoren. Ten eerste is Nederland een klein land in de internationale politiek (ook al ziet het zichzelf graag als een ‘middelgrote mogendheid in zakformaat’ of als ‘de grootste van de kleinsten’).<sup>4</sup> Kleine landen dienen

rekening te houden met de relatief kleine speelruimte die de internationale machtsverhoudingen hen laten. Voor Nederland betekende dit dat de alliantie met de Verenigde Staten binnen de NAVO het uitgangspunt vormde voor zijn buitenlands beleid, dat was gebaseerd op het falen van de neutraliteitspolitiek in 1940 en het ontstaan van wat de Koude Oorlog zou gaan heten in de vroege naoorlogse periode (1945-1950). De noodzakelijke veiligheidsgarantie door de Verenigde Staten betekende een beperking van vrijheden op andere gebieden. Alle vormen van internationale samenwerking, zoals handel maar ook sport, werden beoordeeld vanuit het veiligheidsbelang. Deze structurele rolverdeling leidde ertoe dat veel leden van de buitenlands-politieke elite de prioriteit van de Atlantische relatie als vanzelfsprekend zagen – ook wel de ‘Atlantische Reflex’ genoemd.<sup>5</sup> Binnen de Europese Unie en haar voorlopers waakte Nederland er eveneens voor dat samenwerking op het terrein van defensie niet ten koste van het Atlantisch bondgenootschap zou gaan. Slechts op een aantal cruciale momenten stond de Atlantische relatie onder druk en ging Nederland (tijdelijk) nadrukkelijk in tegen de voorkeur van de Verenigde Staten: tijdens de periode van dekolonisatie (1945-1962) en de periode van het NAVO dubbelbesluit (1979-1983).<sup>6</sup>

De ‘ijzeren ring’ van buitenlandexperts was ook gerelateerd aan het naoorlogse Nederlandse partijpolitieke landschap. Door feitelijke buitensluiting van de CPN (en later de PSP), waarvan de partijstandpunten diametraal tegenover het Nederlandse buitenlandse beleid stonden (antikolonialisme; anti-atlanticisme), steunde dit beleid op een brede overeenstemming tussen de buitenland-specialisten van de getalsmatig dominante partijen PvdA, VVD en CDA en zijn voorlopers. Binnen de brede consensus van anticommunisme, vrijhandel, Europese integratie, internationale rechtsorde en ontwikkelingssamenwerking speelden zich de debatten langs de traditionele partijlijnen af over prioriteiten – en op en neer bewegend met het electorale fortuin van de partijen. Een fundamenteel ander geluid werd niet gehoord: anti-atlanticisme, anti-europeanisme en pro-protectionisme stonden buiten het normale politieke discours.

## Veranderingen sinds het einde van de Koude Oorlog

Drie veranderingen in de Nederlandse internationale omgeving luiden echter een periode in van heroriëntatie van het buitenlands

beleid: het einde van de Koude Oorlog (1989-1992); de intensivering van de Europese integratie (1984-1992); en de mondialisering van de economie (sinds het midden van de jaren tachtig). Deze veranderingen helpen om zowel de opkomst als de invloed van de PvdV te relateren aan het buitenlands beleid. Zij zorgden ervoor dat (a) steeds meer beleidsterreinen een buitenlands-politieke dimensie kregen; (b) een heroriëntatie van de plaats van Nederland in de wereld plaatsvond, zowel onder de buitenlands-politieke elite als bij de Nederlandse bevolking; (c) de consensus tussen de dominante politieke partijen over buitenlands beleid wegviel; (d) binnenlandse spelers een grotere invloed verkregen op buitenlands beleid, omdat de internationale omgeving meer bewegingsruimte toeliet.<sup>7</sup> Het resultaat was een politiek landschap waarin radicaal andere geluiden over het buitenlands beleid, zoals die van populistische partijen, *salonfähig* werden.

De eerste verandering betrof het einde van de Koude Oorlog, rond 1990. De val van de Berlijnse Muur en de ontbinding van het Sovjet-imperium hadden twee belangrijke gevolgen: een debat over de plaats van Nederland in het post-Koude Oorlogtijdperk en – minder direct zichtbaar – de verminderde relevantie van de dominante politieke ideologieën, vanwege het wegvallen van het communisme als contrapunt. Na een debat in het begin van de jaren negentig dat was geïnitieerd door de minister van Ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk (PvdA) werd besloten tot een reorganisatie van de krijgsmacht en een prioritering van vredeshandhaving, waarbij ontwikkelingssamenwerking nadrukkelijk als instrument ter bevordering van vrede werd gezien.<sup>8</sup> Het atlanticisme verdween niet: de marine en luchtmacht bleven sterk genoeg om als serieuze partner in de NAVO te worden beschouwd. De ontbinding van voormalig Joegoslavië (1991-1995) en later de 'War on Terror' maakten echter wel duidelijk dat het buitenlands beleid van Nederland alleen maar gecompliceerder was geworden en ook directe gevolgen kon hebben voor de eigen samenleving (zoals het risico op aanslagen en toenemende migratiestromen). Ondertussen sloeg het einde van de Koude Oorlog de ideologische bodem weg onder de Nederlandse politieke verhoudingen, die toch al aan verandering onderhevig waren door secularisering en individualisering: het politieke systeem fragmenteerde in rap tempo, mede als gevolg van het ineensinken van het ooit almachtige CDA.

De tweede verandering gold de intensivering van de Europese integratie. In de jaren tachtig leidde de angst voor concurrentie van de Verenigde Staten, Japan en de kleinere 'Aziatische Tijgers' zoals Zuid-Korea, ertoe dat een historische coalitie van gelijkgestemde spelers de Europese integratie nieuw leven inblies met de Europese Akte (1986) en het Verdrag van Maastricht (1992). Dit nieuwe Europese élan had echter een keerzijde: binnen de lidstaten kwam een debat op gang over wat er precies op het Europese niveau geregeld diende te worden. De indruk ontstond dat 'Brussel' steeds meer bevoegdheden kreeg, waardoor deze discussie werd gekoppeld aan de suggestie van machtshonger bij de Europese Commissie ('creative legislation') en aan corruptieschandalen (met name met betrekking tot de Commissie-Santer). De vrije markt van personen en de uitbreiding van de Unie van 15 in 1995 naar 28 lidstaten in 2013 brachten niet alleen het gemak van grenzeloos reizen, maar ook het ongemak van gepercipiëerde arbeidsmigratie ten koste van autochtone werkgelegenheid en bedrijven die productie (en werk) verplaatsten naar nieuwe lidstaten in de Europese Unie met lagere lonen.

Ten slotte deden zich in het midden van de jaren tachtig de eerste tekenen voor van de mondialisering van de economie: de standaardisatie van transport en de ontwikkeling van digitale technologie verlaagden transactiekosten en ontkoppelden in grote mate productie van fysieke locatie. In Nederland nam minister van Economische Zaken Koos Andriessen (CDA) aan het begin van de jaren negentig het initiatief tot een debat over de mondialisering en haar vele facetten. Op beleidsniveau vertaalde dit zich vooral in een roep om deregulering, flexibilisering en liberalisering om zo de Nederlandse economie voor te bereiden op een in hoge mate mondiale wereldeconomie. Deze beleidstrend versterkte echter het gevoel bij delen van de bevolking dat mondialisering bedreigingen (ten aanzien van werk, pensioen en cultuur) met zich mee kan brengen.

Het samenvallen van het einde van de Koude Oorlog, de intensivering van de Europese integratie en economische mondialisering leidde derhalve tot een groter gevoel van onzekerheid in de samenleving. Dit alles in een tijdsgewricht waarin de bevolking niet langer van nature stemde op de vertrouwde politieke partijen. De electorale volatiliteit nam in de jaren negentig snel toe, zoals snel duidelijk werd met de opkomst van ouderenpartijen en op lokaal niveau met de groei van lokale partijen (en daarbinnen de Leefbaar-beweging).

Nederland stond aan het begin van de eenentwintigste eeuw aan de vooravond van een politieke aardverschuiving, die mede verscholen lag in de grote veranderingen in de omliggende wereld. Die aardverschuiving kwam bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 2002 met het fenomeen Fortuyn en de entree van de LPF in de Tweede Kamer. Omdat door mondialisering en europeanisering steeds meer beleidsterreinen een internationale dimensie kregen en het buitenlands beleid daardoor steeds meer kiezers ging raken, lag het in de lijn der verwachtingen dat nieuwe politieke bewegingen ook zouden inzetten op buitenlands-politieke thema's.

### *Doorbraak van het populisme*

De opkomst van de PVV moet mede in het licht worden gezien van de teloorgang van de LPF na 2002. Na de moord op Fortuyn bleef de LPF verweesd achter. De interne leiderschapsstrijd die volgde lag ten grondslag aan de val van het eerste kabinet-Balkenende (van CDA, VVD en LPF) in oktober – drie maanden nadat de regeringscoalitie was aangetreden. Tegelijkertijd waren de veranderingen in de internationale context die de opkomst van de LPF mede mogelijk hadden gemaakt, niet verdwenen: sterker, zij leken eerder aan gewicht te hebben gewonnen. Drie zaken lijken daarbij van belang.

In de eerste plaats zorgden na de moslimfundamentalistische aanslagen van 11 september 2001 in de Verenigde Staten de angst voor en de strijd tegen het terrorisme ervoor dat het migratiedebat, dat tot 2001 vooral in termen van de multiculturele samenleving was gevoerd, een internationale dimensie kreeg. Enerzijds kwam er ruimte om angst voor migratie te koppelen aan angst voor jihadistisch terrorisme. Anderzijds zorgde de mogelijke toetreding van Turkije tot de Europese Unie ervoor dat het vrije verkeer van personen binnen de EU gekoppeld kon worden aan vrees voor een grote rol van de islam in Europa. Ten tweede leidde de nasleep van de val van de Commissie-Santer in maart 1999 ertoe dat het thema corruptie binnen de EU verder werd gepolitiseerd. Het electorale potentieel daarvan werd duidelijk door het succes van buitenstaander Paul van Buitenen, die met zijn partij Europa Transparant in 2004 twee van de 27 Nederlandse zetels in het Europees Parlement wist te winnen. De electorale kansen voor een

euroceptisch politiek platform bleken ook uit het raadgevend referendum rond het Europees Grondwettelijk Verdrag in 2005, waarbij bijna twee derde van de kiezers zich tegen dat verdrag uitsprak.<sup>9</sup> Ten derde maakte de opkomst van de antimondialiseringsbeweging vanaf 1998 duidelijk dat een discours tegen de 'neoliberale wereldeconomie' door delen van de bevolking als legitiem aanvaard werd. Protesten bij de World Trade Organisation (WTO) en bijeenkomsten van de G7 en G8 in opeenvolgende jaren suggereerden dat een transnationale elite het niet per se goed met het volk voor hoeft te hebben – een thema dat vanaf 2007 in de financieel-economische crisis op de voorgrond zou blijven en waarop vooral de SP zou hameren.

Kortom, in de periode rond de jaren 2004 en 2005, toen het Tweede Kamerlid Geert Wilders overwoog om uit de VVD te stappen en een nieuwe partij op te richten, hadden internationale ontwikkelingen een situatie gecreëerd die electorale kansen bood aan een partij met een duidelijk kritische houding ten aanzien van het Nederlandse buitenlandse beleid, met name ten aanzien van Europese integratie en terrorisme. Inderdaad, in het interne document waarin Wilders (samen met zijn partijgenoot en collega-Kamerlid Gert-Jan Oplaat) voorafgaand aan zijn uittreding een pleidooi hield voor een meer rechtse VVD, vroeg hij al om bestrijding van de radicale islam, halvering van het budget voor ontwikkelingssamenwerking, en een permanente weigering van Turkije als EU-lid.<sup>10</sup> Nadat hij in september 2004 de Tweede Kamerfractie van de VVD had verlaten, zou Wilders zich een jaar later in de aanloop naar het referendum over het Europees Grondwettelijk Verdrag nadrukkelijk manifesteren in het 'nee-kamp'. In 2006 kwam de PVV met negen zetels in de Tweede Kamer; in 2010 werd zij met 24 zetels de derde grootste partij.

Hieronder nemen we de opstelling van de PVV op het terrein van de buitenlandse politiek in de jaren 2006-2017 onder de loep. Het gaat hier om een woelige periode: de economisch-financiële crisis bereikte haar climax en landen werden allengs protectionistischer; de commissie-Davids presenteerde haar bevindingen over de Nederlandse bijdrage aan de oorlog tegen Irak in 2003, na jaren van kritiek op het toenmalige Nederlandse beleid; het Verdrag van Lissabon is in werking getreden en zou tot een samenhangender Europees migratiebeleid moeten leiden; en in 2011 brak de Arabische Lente aan, die onzekerheid over vluchtelingenstromen genereerde. In de ontwikkeling



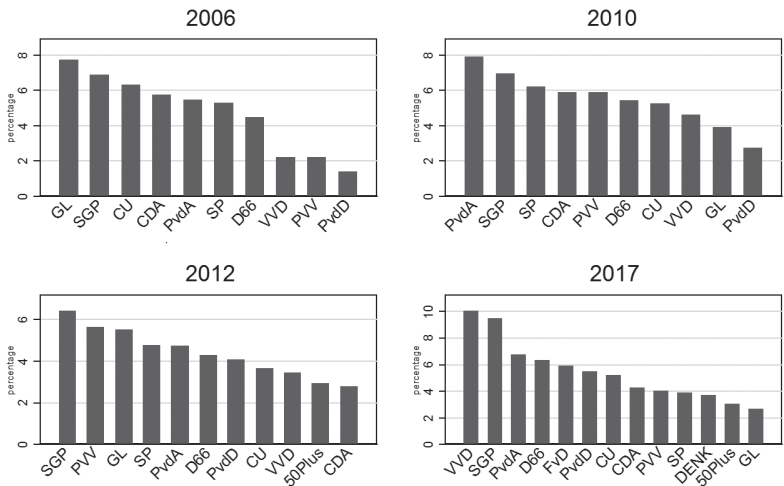
van de pvv met betrekking tot een aantal relevante buitenlands-politieke kwesties – algemene internationale oriëntatie, defensie, ontwikkelingssamenwerking, migratie en Europese integratie – kunnen drie perioden worden onderscheiden. Ten eerste de jaren waarin de pvv groeide in de peilingen (2006-2010); vervolgens de tijd dat zij gedoogpartij was van het eerste kabinet-Rutte (2010-2012); en ten slotte de periode waarin de pvv terugkeerde in de oppositiebanken (2012-2017). Voor de standpunten van de pvv maken we gebruik van de programma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006, 2010, 2012 en 2017 en enkele andere relevante documenten.

### *De visie op buitenlands beleid van de pvv*

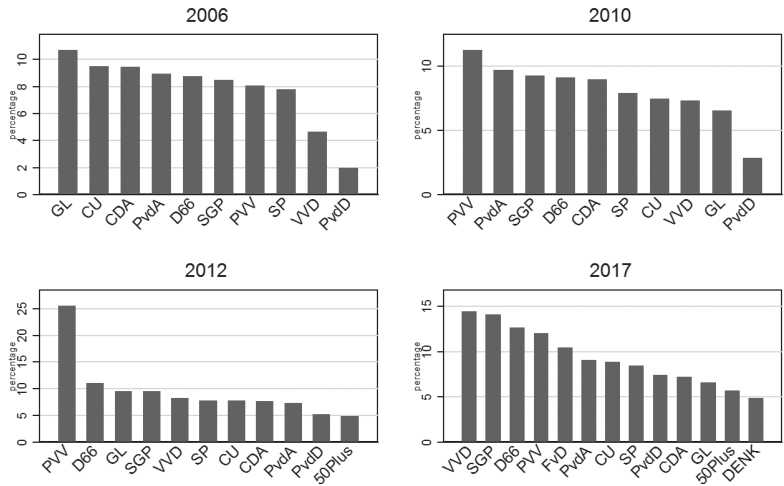
De officiële standpunten van de pvv inzake het buitenlands beleid vinden we hoofdzakelijk terug in de verkiezingsprogramma's van de partij.<sup>11</sup> Deze zijn, net als de programma's van alle andere Nederlandse politieke partijen die in de Tweede Kamer zijn vertegenwoordigd, verzameld in het kader van het *Manifesto Project*.<sup>12</sup> Daardoor is het mogelijk om op basis van een kwantitatieve inhoudsanalyse een vergelijking te maken van de mate waarin elke partij in haar officiële programma aandacht besteedt aan verschillende thema's. Behalve dat het *Manifesto Project* laat zien hoeveel aandacht een partij in totaal schenkt aan een specifiek onderwerp, geven de data ook weer in welke mate een partij voor- of tegenstander is van een bepaald beleid.

Tabellen 1 en 2 laten zien hoeveel aandacht de Nederlandse politieke partijen in de periode 2006-2017 in hun programma's besteden aan het buitenlands beleid.<sup>13</sup> Uitgaande van een traditionele opvatting van het buitenlands beleid wordt daarbij vooral gekeken naar standpunten over algemene internationale samenwerking, ontwikkelingssamenwerking en defensie. De pvv maakt zowel in 2010 als in 2012 niet veel woorden vuil aan dit type buitenlands beleid, maar daarmee wijkt zij niet veel af van andere partijen. De aandacht voor dit klassieke buitenlandse beleid is bij alle partijen opvallend gering te noemen. Alleen in 2006 en 2017 scoort de pvv nog lager dan de meeste andere politieke partijen. In 2017 had dat waarschijnlijk te maken met Wilders' korte verkiezingspamflet van één A4.

Tabel 1. Aandacht in de verkiezingsprogramma's van de Nederlandse partijen voor het buitenlands beleid, 2006-2017



Tabel 2. Aandacht in de verkiezingsprogramma's van de Nederlandse partijen voor het buitenlands beleid inclusief Europese integratie, 2006-2017



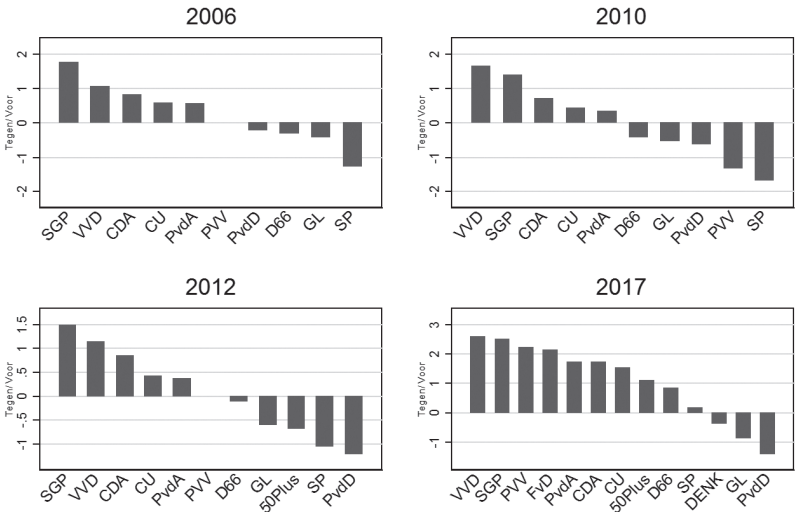
Het beeld verandert echter als we een minder klassieke opvatting van buitenlands beleid volgen en in tabel 2 ook de standpunten over de EU aan de totale score toevoegen. Dan zien we dat de PVV even veel of nog meer aandacht heeft voor buitenlands beleid dan de andere Nederlandse partijen. In 2012 scoorde de PVV zelfs hoger dan alle andere partijen.

Welke opvattingen heeft de PVV over het buitenlandse beleid? Behalve op het *Manifesto Project* baseren we ons hierbij op een kwalitatieve inhoudsanalyse van de PVV-programma's en op enkele bijdragen van buitenlandwoordvoerder Raymond de Roon in de Tweede Kamer. Eerst komen de traditionele componenten van het buitenlandse beleid aan bod (defensie en ontwikkelingssamenwerking); daarna de nieuwe thema's (Europese integratie, migratie, en islam).

### Defensie

Hoewel de PVV een sterke rol voor Nederland in de wereld voorstaat, kiest zij voor een lager defensiebudget en een minder traditionele invulling van de rol van defensie. Zo wil de partij het Joint Strike Fighter-project schrappen en militairen meer voor binnenlandse veiligheid inzetten dan voor internationale missies: 'Geld van Defensie verhuist daarom naar politie om zo de problemen in Nederland zelf te bestrijden.'<sup>14</sup> In 2017 vindt een omslag plaats en neemt de PVV een meer positieve houding tegenover defensie aan, maar die is nog steeds gericht op de inzet van defensiegeld ten behoeve van de veiligheid binnen de landsgrenzen. In zijn toelichting op het PVV-programma schrijft Wilders: 'Dan kunnen we ook meer geld geven aan de politie en het leger zodat zij meer middelen hebben om ons land veilig en vrij te houden en onze eigendommen en grenzen te beschermen.'<sup>15</sup> Tabel 3 laat zien hoe de steun van de PVV voor het leger door de jaren heen is veranderd. In de eerste drie programma's nam de partij een kritische of neutrale positie in, maar in 2017 heeft zij volgens de data een positiever beeld gekregen. Voorzichtigheid is hier echter geboden, want het ultrakorte verkiezingsprogramma van 2017 (één A4-tje) biedt een weinig solide basis voor verregaande conclusies.

Tabel 3. Aandacht in de verkiezingsprogramma's van de Nederlandse partijen voor de krijgsmacht, 2006-2017



NB: de nulscores van de PVV in 2006 en 2012 betekenen een neutrale positie.

### Ontwikkelingssamenwerking

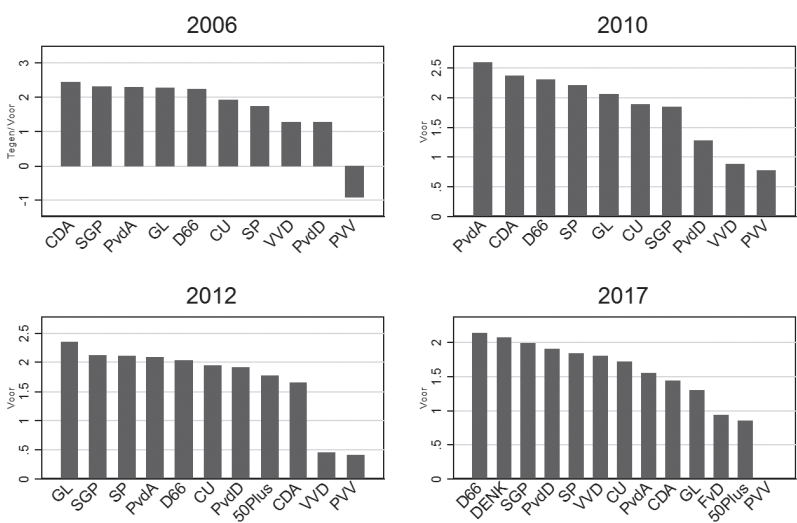
De pvv keert zich vanaf haar oprichting in 2006 tegen het bestaande ontwikkelingssamenwerkingsbeleid, en pleit ervoor minder geld hieraan uit te geven. Haar belangrijkste argument is het gebrek aan effectiviteit van het beleid. De toename van de welvaartsverschillen tussen de ontwikkelingslanden en de ontwikkelde landen toonde volgens de partij aan dat ontwikkelingssamenwerking de kloof toch niet kan dichten. Een uitzondering maakt de pvv voor humanitaire en noodhulp. In de verkiezingsprogramma's van 2012 en de 2017 stelt de partij voor om ontwikkelingssamenwerking in het geheel af te schaffen.

### Internationalisme

De kritische houding tegenover ontwikkelingssamenwerking en militaire vredesmissies sluit aan bij een algehele scepcis tegenover alles wat naar internationalisme riekt. In een toespraak in de Tweede Kamer in 2013 kwam buitenlandwoordvoerder De Roon bijvoorbeeld met het voorstel om de bepaling uit de grondwet te schrappen waarin de krijgsmacht als taak toebedeeld heeft gekregen om de internationale rechtsorde te handhaven en te bevorderen. De internationale

rechtsorde is volgens De Roon afhankelijk van een krachtenveld waarin ‘islamitische landen’ en ‘linkse wereldverbeteraars’ steeds meer te zeggen hebben, waardoor Nederlands geld en materieel mogelijk anderszins in naam van de internationale rechtsorde in verkeerde handen komen.<sup>16</sup> Nederland doet er kortom goed aan zoveel mogelijk zijn eigen boontjes te doppen. Tabel 4 laat zien dat de PVV van alle partijen het minst positief is over internationale samenwerking.

Tabel 4. Aandacht in de verkiezingsprogramma's van de Nederlandse partijen voor internationalisme, 2006-2017



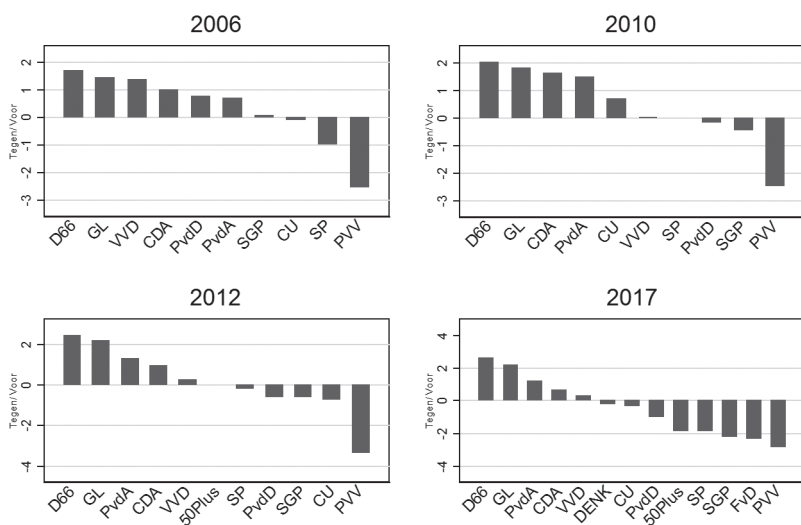
NB: de nulscore van de PVV in 2017 betekent dat in het verkiezingsprogramma aan dit thema geen aandacht werd besteed.

Europese integratie

Alle verkiezingsprogramma's van de PVV ademen een uiterst kritische houding tegenover de EU, zowel wat betreft de verdieping als de verbreding van de EU. Bij verdieping ligt de nadruk op het Europees democratische tekort en op de overdaad aan 'Brusselse bureaucratie'. Een treffend voorbeeld komt uit het verkiezingsprogramma van 2010 waarin de partij benadrukt geen behoefte te hebben 'aan een Europese bureaucraat die namens Europa buitenlands beleid voert'.<sup>17</sup> De Europese elite, verbonden met de Nederlandse elite, wordt tegenover

een soevereine Nederlandse natie geplaatst, het is ‘Hún Brussel, óns Nederland,’ zoals het verkiezingsprogramma van 2012 heet.<sup>18</sup> De partij wijst dan ook stevast op het gevaar van verlies aan soevereiniteit (zie ook de bijdrage van Voerman en Mazzoleni in deze bundel). Zo stelt de pvv in 2006 dat de toelating van migranten tot Nederland door Den Haag zelf moet worden bepaald en niet door de EU. Of zoals de pvv het zelf formuleert: ‘Afschaffen Schengen-visa, Nederland gaat weer geheel over eigen toelatingsbeleid vreemdelingen.’<sup>19</sup> In de verkiezingsprogramma’s van 2010 en 2012 is het nog duidelijker: de partij wil geen EU-leger en vooral geen gemeenschappelijk buitenlands beleid van de Unie. Bij de verbreding van de EU draait het om het beperken van het aantal nieuwe lidstaten, waarbij vooral de toetreding van Turkije als schrikbeeld wordt opgevoerd.

Tabel 5. Aandacht in de verkiezingsprogramma’s van de Nederlandse partijen voor Europese integratie, 2006-2017



Al met al besteedt de pvv niet alleen veel aandacht aan de EU, maar is zij tegelijk ook de minst EU-gezinde partij in het Nederlandse politieke spectrum. Dit is duidelijk te zien in tabel 5, waaruit blijkt dat de pvv tussen 2010 en 2017 verreweg de meest negatieve houding aanneemt tegenover de EU, met de SP op de tweede plaats. Interessant is evenwel

dat in 2017 alle partijen, met uitzondering van GroenLinks en D66, een negatievere houding tegenover de EU hebben aangenomen. Of dit het gevolg is van de opkomst van de PVV is zonder nader onderzoek niet zonder meer te stellen, maar is niet onaannemelijk.

### Migratie en islam

Voor de PVV is de houding tegenover de EU nauw verweven met haar standpunten ten aanzien van migratie en islam. Daarmee wordt nog eens duidelijk hoezeer in de eenentwintigste eeuw binnenlandse en buitenlandse politiek met elkaar verweven zijn. In het programma van 2010 heet het zelfs: 'de strijd tegen de islam moet het kernpunt van ons buitenlands beleid worden'. Voor het buitenlandse beleid dat de PVV voorstaat, heeft dit duidelijke consequenties. Zoals vermeld speelt de mogelijke toetreding van Turkije tot de EU een cruciale rol, aangezien de partij Turkije nadrukkelijk als een islamitische, en niet als een seculiere staat beschouwt. In de verkiezingsprogramma's leidt dat tot slogans als 'Turkije in de EU dan Nederland eruit' en tot passages als: 'De EU heeft nog vele nachtmerries voor ons in petto: er wordt in Brussel bijvoorbeeld volop gewerkt om Turkije lid te maken. Dat betekent dat het islamitische land Turkije na Duitsland het meeste aantal leden in het Europees Parlement krijgt. Dan hebben we geen enkele mogelijkheid meer de toestroom van miljoenen Turken tegen te houden'.<sup>20</sup>

De sterk negatieve houding tegenover de islam heeft evenwel bredere buitenlands-politieke consequenties. Zo ondersteunt de PVV staten die zij als bondgenoot ziet in de strijd tegen islam, zoals Israël, dat in de woorden van Wilders en Martin Bosma dient als het 'stootkussen van de jihad'.<sup>21</sup> In het algemeen is de steun voor Israël groot (zie ook de bijdrage 'De vliegende Limburger' van Vossen in deze bundel). De PVV is zelfs pleitbezorger voor de diplomatieke erkenning van Jeruzalem als hoofdstad van Israël en de erkenning van het Israëliësch recht op de Westelijke Jordaanoever, door de partij aangeduid als Judea en Samaria. De PVV maakt zich daarnaast sterk voor mensenrechten en de positie van christelijke minderheden in islamitische landen. Ook streeft zij naar minder 'diplomatieke banden van Nederland met landen van de Organisatie van Islamitische Conferentie (OIC)', zolang als mensenrechten in die landen worden beperkt.<sup>22</sup> 'Deze landen dienen uit de Verenigde Naties te worden gezet', zo heet het resoluut in het verkiezingsprogramma van 2012.<sup>23</sup> Ook is de PVV tegenstander van de verkoop van wapens aan islamitische

landen.<sup>24</sup> Omdat de partij de islam koppelt aan terrorismedreiging, is het buitenlands beleid dat zij voorstaat beïnvloed door deze vermeende relatie. Aanvankelijk betekende dit dat de pvv de 'strijd tegen internationaal terrorisme zoals Al-Qaida, Hezbollah en Hamas' ondersteunde en dus voor de vredesmissies in Afghanistan en Mali stemde.<sup>25</sup> In 2016 is het standpunt echter veranderd en stelde De Roon in de Tweede Kamer: 'Het opruimen van de puinhopen in de Islamitische wereld – van Mali tot Jemen en Afghanistan – behoort niet tot de taken van Nederland. Nederland moeten stoppen met zinloze missies. Het is de taak van de Nederlandse regering te verhinderen dat de rotzooi daar bij ons gevolgen zal hebben.'<sup>26</sup> Concreet betekende dit: de grenzen sluiten voor immigranten uit islamitische landen, zelfs al waren zij christelijk.

### *Daadwerkelijke invloed van de pvv op het buitenlands beleid*

In hoeverre heeft de pvv in de jaren 2006-2017 invloed kunnen uitoefenen op het buitenlands beleid? Zoals eerder betoogd, gaat het hier om een periode waarin grotere onzekerheid bestaat over de internationale omgeving van Nederland en waarin meer binnenlandse spelers – ook zij die geen deel uitmaken van de traditionele buitenlands-politieke elite – druk uitoefenen op het beleid. Populistische partijen en bewegingen kunnen op meerdere wijze invloed hebben (zie ook de bijdrage 'De invloed van de pvv op het immigratiebeleid' van Akkerman in deze bundel). Buiten het parlement hebben zij bewezen grote groepen te kunnen mobiliseren via de moderne media (zoals bij het referendum over het Europees Grondwettelijk Verdrag (2005) en het Oekraïne-referendum (2016)). Als onderdeel van de oppositie kunnen zij de buitenland-agenda beïnvloeden, zeker als ze hoog scoren in de opiniepeilingen.

Sommigen menen dat echte invloed pas echt mogelijk is wanneer een partij deel uitmaakt van de regering en eigenlijk vooral als die de buitenland-portefeuille beheert.<sup>27</sup> Het voorbeeld van de Dansk Folkeparti (Deense Volkspartij), tussen 2001-2011 gedoogpartner, maakt echter duidelijk dat ook een gedoogpositie een mogelijkheid biedt tot invloedsuitoefening. Daarnaast is het belangrijk te beseffen dat een partij zoals de pvv het buitenlandse beleid indirect beïnvloedt vanwege de manier waarop het buitenland door toedoen van de pvv naar Nederland kijkt. Aldus bedreigt zij de zogeheten *soft power* van Nederland,



die zo belangrijk is voor een staat in een gemondialiseerde wereld.<sup>28</sup> Soft power is gebaseerd op het idee dat een staat zich aantrekkelijk voordoet voor andere staten en die daardoor ontvankelijk maakt voor zijn buitenlandpolitieke voorkeuren en belangen. Die aantrekkingskracht ligt in de waarden die de staat zegt uit te dragen en in culturele activiteiten die dergelijke waarden weerspiegelen. De effectiviteit van soft power valt of staat met consistentie tussen de waarden die men wil uitdragen en het feitelijke binnen- en buitenlandse beleid dat een staat voert. In de eenentwintigste eeuw hebben staten hele strategieën ontworpen om soft power op te bouwen. De verzamelterm daarvoor is *public diplomacy*. Deze publieksdiplomatie onderscheidt zich van vroegere culturele diplomatie in haar professionele karakter en in de selectie van gerichte doelgroepen binnen de staat die men wil beïnvloeden.<sup>29</sup>

De pvv in de oppositie (2006-2010; 2012-heden): schadelijk voor de reputatie van Nederland?

De opkomst van de pvv baarde meerdere spelers in het Nederlandse buitenlandse beleid grote zorgen. Men was bang voor de Nederlandse reputatie in het buitenland en de politieke en economische gevolgen die dat kon hebben. De negatieve aandacht in het buitenland voor de pvv en haar gedachtegoed maakte beleidsmakers nerveus omdat het de Nederlandse public diplomacy strategie, die zich in die jaren juist ook richtte op het Midden-Oosten (met Caïro als knooppunt), in gevaar bracht en daarmee de soft power (of goodwill) die Nederland bij voor Nederland belangrijke partners bezit.<sup>30</sup> Wat dreigde was dat Nederland niet langer zelf de waarden leek na te leven die het in de internationale arena aandraagt om goodwill te kweken.

Met name één project van de pvv droeg in deze periode bij aan de angst voor reputatieverlies: het vervaardigen en vertonen in 2008 van *Fitna*. Deze film van zestien minuten leidde tot boze reacties in het buitenland, met name in islamitische landen. In verschillende landen (zoals Pakistan) protesteerden groepen tegenstanders tegen de film; enkele landen (zoals Maleisië) gingen over tot boycot van Nederlandse producten.<sup>31</sup> In Nederland maakten vooral de werkgeversorganisaties zich druk om de dreigende gevolgen voor de handel met een aantal landen in het Midden-Oosten en Azië. vno-ncw zocht met grote regelmaat de pers om de regering te verzoeken afstand te nemen van de film en sprak bewindslieden ook op informele bijeenkomsten hierop

aan.<sup>32</sup> Buitenlandse diplomaten wendden zich hierover tot minister van Buitenlandse Zaken Maxime Verhagen en Tweede Kamerleden. Het ministerie van Buitenlandse Zaken was eveneens beducht voor een tegenreactie; het startte een gecoördineerde actie via Nederlandse ambassades om de boodschap over te brengen dat de Nederlandse staat de inhoud van *Fitna* niet deelde.



Protesten in Pakistan tegen een Mohammed-cartoonwedstrijd die Geert Wilders wilde organiseren.

In 2014, toen de PVV oppositie voerde tegen het tweede kabinet-Rutte, dreigde opnieuw reputatieschade toen de partij van Wilders anti-islamstickers ging verspreiden en een handelsboycot van Nederland door Saoedi-Arabië dreigde. Wederom kwam VNO-NCW in het geweer en werd met stille diplomatie escalatie afgewend.<sup>33</sup> In 2018 leidde het plan van de PVV om een cartoonwedstrijd te houden (over de profeet Mohammed) tot vergelijkbare spanningen met Pakistan. Na wekenlange demonstraties in Pakistan werd uiteindelijk een Nederlandse handelsmissie naar dat land uitgesteld.<sup>34</sup>

De PVV als gedoogpartij (2010-2012): verzilveren van het verkiezingsprogramma?

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 ontstond een situatie waarin de PVV mogelijkwerwijs meer directe toegang kon krijgen tot het Nederlandse buitenlandse beleid. Nadat de formatie van een kabinet 'over het brede midden' was mislukt, werd de mogelijkheid onderzocht van een rechts kabinet dat zou worden gedoogd door de PVV. Een dergelijk kabinet zou zo kunnen rekenen op 76 van de 150 Tweede Kamerzetels.<sup>35</sup> De cruciale steun van het Zeeuwse Tweede Kamerlid Ad Koppejan voor CDA-deelname kende overigens een buitenlands-politiek prijskaartje: Koppejans steun betekende dat de aan België beloofde ontpoldering van de Hedwigepolder weer uitgesteld werd, waardoor het langsepende conflict met België over de Westerschelde weer eens escaleerde.<sup>36</sup>

In de voornemens van het eerste kabinet-Rutte klonk ook de buitenlandvisie van de PVV door.<sup>37</sup> Een eerste aanwijzing daarvoor waren wijzigingen in de formele inrichting van het landsbestuur: de post voor ontwikkelingssamenwerking zou niet langer door een minister, maar door een staatssecretaris worden beheerd. Tegelijkertijd werden Asielzaken en Immigratie opgewaardeerd van een staatssecretariaat tot een ministerie. Beide veranderingen weerspiegelden de voorkeuren van de PVV.

In het regeerakkoord van CDA en VVD en het gedoogakkoord waaraan deze partijen en de PVV zich committeren, is ook een aantal speerpunten van de partij van Wilders opgenomen. Hoewel het belang van ontwikkelingssamenwerking benadrukt bleef, vond feitelijk een verschuiving in het beleid plaats: de financiering van Nederlandse vredesmissies werd voortaan mede uit het budget van ontwikkelingssamenwerking gefinancierd. Ten aanzien van Europese integratie werd

expliciet gesteld dat een grens was bereikt aan de overdracht van nationale bevoegdheden aan de EU. Wat betreft de Europese samenwerking op het gebied van migratie vond een aanscherping plaats: hoewel enerzijds de bestaande Europese regelgeving werd aanvaard, werd anderzijds nadrukkelijk gesproken van het initiëren van een verandering en aanpassing van EU-richtlijnen (zoals de gezinsherenigingsrichtlijn en de terugkeerrichtlijn). Ook werden zelfs wijzigingen van internationale verdragen voorgesteld om een strenger asiel- en migratiebeleid vorm te kunnen geven. De PVV moest echter een veer laten wat betreft haar kritische houding ten aanzien van de defensie-uitgaven: Nederland zou verder gaan met het traject voor aanschaffing van de Joint Strike Fighter, waartegen de partij – zoals hierboven vermeld – zich eerder had gekeerd. Ten slotte valt op dat het kabinet zich expliciet committeerde aan het verder versterken van de band met Israël, een rode draad in de visie op het buitenlands beleid van de PVV.<sup>38</sup>

Afrondend kan gesteld worden dat de PVV in de oppositie indirect invloed heeft uitgeoefend op het Nederlandse buitenlandse beleid. In een wereld van soft power en public diplomacy hebben binnenlands-politieke ontwikkelingen invloed op de internationale reputatie van een land. Nederlandse diplomaten hebben zich moeten inspannen om imagoschade van Nederland door het optreden van de PVV te voorkomen. Tijdens de kortstondige regeerperiode van het eerste kabinet-Rutte heeft de PVV meer direct invloed op het buitenlandse beleid gehad, tot uiting komend in de aanscherping van het Europese migratiebeleid en een accentverschuiving binnen het ontwikkelings-samenwerkingsbeleid. Uiteraard is dit niet alleen op het conto van de PVV te schrijven: met name binnen de VVD waren genoeg medestanders voor een dergelijk buitenlands beleid te vinden. Bovendien verkregen VVD en CDA in ruil de steun van de PVV voor achttien miljard aan bezuinigingen (een eis van de VVD) en garanties over ouderenbeleid (een wens van het CDA) ervoor terug.<sup>39</sup>

## *Conclusie*

Terugkijkend op de periode 2006-2017 kunnen we concluderen dat de PVV een redelijk consistente buitenlands-politieke visie heeft

ontwikkeld, die gebaseerd is op afkeer van de islam en verzet tegen de Europese integratie. Deze visie leidt tot duidelijke standpunten inzake Europese integratie, migratie, ontwikkelingssamenwerking en defensie. De vergelijking met de andere partijen in het Nederlands parlement toont aan dat de pvv zich daarmee buiten de dominante opvattingen over het buitenlands beleid plaatste, hoewel zij met haar standpunten soms dicht bij die van de vvd en – opmerkelijk genoeg – ook van de sp stond.

Wat betreft de invloed van de opkomst van de pvv en haar buitenlands-politieke opvattingen valt het op dat de Nederlandse buitenlands-politieke elite, aangespoord door het bedrijfsleven, zich voortdurend zorgen heeft gemaakt over de aantasting van het imago van Nederland in het buitenland vanwege de berichtgeving over de pvv. Deze reputatieschade zou op twee manieren het Nederlandse buitenlandse beleid negatief beïnvloeden: zij zou leiden tot verlies aan handel en investeringen, en een verminderde diplomatieke slagkracht voor Nederland in de internationale arena met zich meebrengen. Diplomaten en bestuurders reageren hierop met een gecoördineerde actie om aan handels- en diplomatieke partners duidelijk te maken dat de pvv niet representatief is voor de Nederlandse politiek.

Ingewikkelder werd het toen de pvv in de bijzondere formatie na de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 gedoogpartner werd in de minderheidsregering van cda en vvd. Het regeer- en gedoogakkoord die ten grondslag liggen aan het eerste kabinet-Rutte ademden de geur van de buitenlands-politieke voorkeuren van de pvv: geen verdere verdieping van de Europese integratie, een meer nationale rol voor defensie, een kritische houding ten aanzien van internationale verdragen en aanpassing van het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid. Voor een deel sloten deze preferenties aan bij die van cda en vvd, maar zij lieten vooral zien hoezeer deze *mainstream parties* zich aanpasten aan de pvv door standpunten ten aanzien van het buitenlands beleid deels te omarmen (zie ook de bijdrage 'De invloed van de pvv op het immigratiebeleid' van Akkerman in deze bundel).

Ten aanzien van de studie van populistische partijen in het algemeen laat de casus van de pvv enerzijds zien dat populistische partijen wel degelijk een visie hebben op het buitenlandse beleid van het land waarin zij actief zijn, gebaseerd op hun visie op de corrupte elite. Anderzijds blijkt ook dat populistische partijen niet aan een regering

hoeven deel te nemen om het buitenlandse beleid van een staat te beïnvloeden: extreme posities van binnenlandse actoren beïnvloeden de reputatie van staten in het buitenland en daarmee hun soft power. Dit vergroot de druk op diplomaten om via public diplomacy mogelijke schade te herstellen.

# 15.

## *HARD TO GET AND HARD TO NEGLECT*

GEERT WILDERS EN DE NEDERLANDSE PERS

*Alyt Damstra en Rens Vliegenthart*

‘Ik nam een groot risico door de vvd te verlaten, ik wist niet of ik erin zou slagen om in beeld te blijven’, aldus Geert Wilders in december 2004 in *Het Parool*, vier maanden nadat hij zich als eenmansfractie van de vvd heeft afgesplitst.<sup>1</sup> In datzelfde interview wordt al geconcludeerd dat deze angst ongegrond is gebleken. In de rumoerige maanden rond zijn vertrek uit de Tweede Kamerfractie van de vvd is Wilders razendsnel uitgegroeid tot een fenomeen waar de media bijzonder graag over berichten. Deze belangstelling wordt nog veel groter wanneer op 2 november van datzelfde jaar filmmaker Theo van Gogh wordt vermoord door Mohammed Bouyeri en de discussie rond de radicale islam in Nederland hoog oplaait. Zonder partij en zonder programma schiet de ‘Groep-Wilders’ omhoog in de peilingen; zijn scherpe kritiek op de politieke islam maakt hem populair bij veel kiezers. En niet alleen bij kiezers is hij snel geliefd, vanaf het eerste begin volgen journalisten zijn eenmansfractie op de voet, niet in de laatste plaats omdat die garant lijkt te staan voor ophef en beroering.

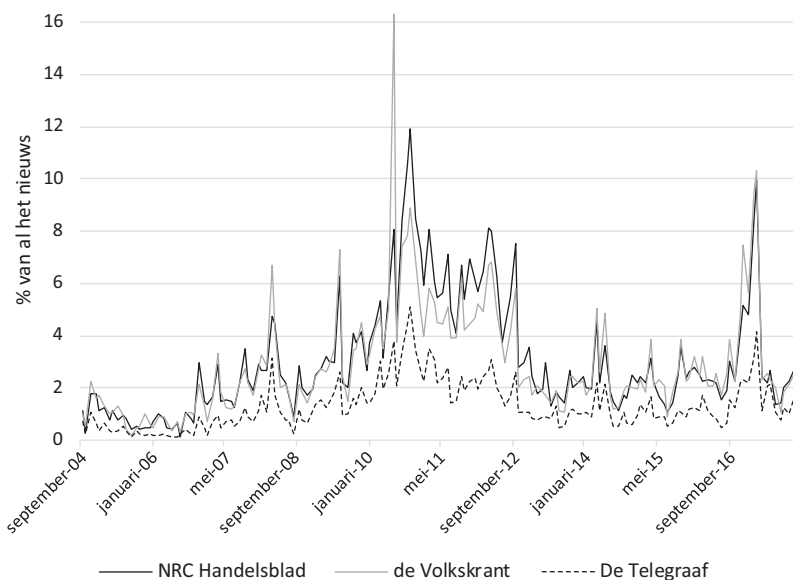
In deze bijdrage belichten we de relatie tussen Geert Wilders en de Nederlandse pers vanaf het moment van zijn breuk met de vvd in 2004. We kijken naar de manier waarop de media berichtten over Wilders en de door hem in 2006 opgerichte Partij voor de Vrijheid (pvv), zijn mediastrategie, en de impact van al het nieuws op zijn electorale successen door de jaren heen. Tot slot behandelen we de stormachtige opkomst van Forum van Democratie van Thierry Baudet – zowel in

de politiek als in de media – en reflecteren we op de mogelijke consequenties hiervan voor Wilders.

### *Wilders in de media*

De relatie tussen Wilders en de media is vanaf het eerste begin innig te noemen. Figuur 1 laat de zichtbaarheid van Wilders en de PVV zien vanaf het moment dat hij zich van de VVD heeft afgesplitst in september 2004, tot aan december 2017. We hebben voor drie Nederlandse kranten per maand het percentage van alle nieuwsartikelen berekend waarin Wilders of zijn partij expliciet worden genoemd. We maken hierbij geen onderscheid tussen type nieuws (interview, achtergrondverhaal, et cetera); de focus ligt op de zichtbaarheid in het algemeen.

Figuur 1. Zichtbaarheid Wilders in drie Nederlandse kranten, 2004-2017 (%)



Wat in figuur 1 opvalt, is dat alle kranten een soortgelijke ontwikkeling laten zien. Na een eerste piek in november 2004 – de maand waarin Theo van Gogh is vermoord – volgt een gestage toename



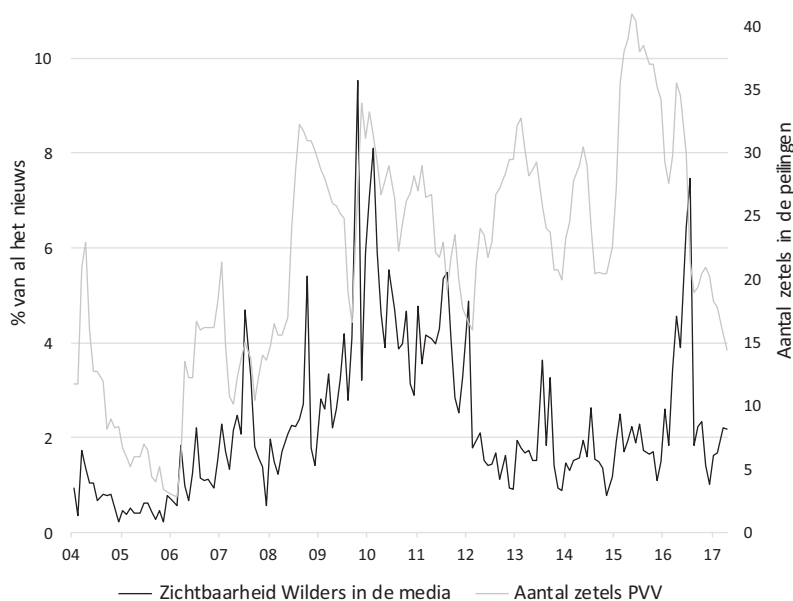
in media-aandacht, met een absolute piek in juni 2010 wanneer de PVV met 24 zetels de derde partij van Nederland wordt. Tijdens de regeerperiode van het eerste kabinet-Rutte, het minderheidskabinet van VVD en CDA met gedoogsteun van de PVV, blijft de aandacht voor Wilders stabiel hoog. Pas vanaf april 2012, wanneer het kabinet valt na het mislukken van het Catshuisoverleg, neemt de media-aandacht voor Wilders en de PVV iets af. Tot aan de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 moet de partij het doen met minder zichtbaarheid in de kranten dan in periode 2006-2012. Dit geldt ook voor de zichtbaarheid in verkiezingstijd: de PVV krijgt in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 en 2017 niet meer de hoeveelheid aandacht die ze kreeg in 2010.

Hoewel de trends door de tijd heen dus sterk op elkaar lijken (de correlaties tussen de maandelijkse tijdreeksen zijn hoog: *NRC-Volkskrant*: .89; *NRC-Telegraaf*: .94; *Volkskrant-Telegraaf*: .90), zijn er wel degelijk verschillen tussen de kranten in de mate van zichtbaarheid. Anders dan wat vaak gedacht wordt, heeft *De Telegraaf* de minste aandacht voor Wilders: slechts 1,33% van al haar nieuwsartikelen gaat over Wilders of de PVV (gemiddelde over de hele periode). *De Volkskrant* besteedt in 2,93% van de nieuwsartikelen aandacht aan hem en zijn partij; *NRC* is koploper met 3,08% van al het nieuws.<sup>2</sup> Dit lijken misschien lage percentages, maar we hebben het hier over ál het nieuws, inclusief bijvoorbeeld sportbijlages en cultuuragenda's. Wanneer we ons zouden beperken tot politieke berichtgeving, zouden deze percentages een stuk hoger liggen.

Figuur 2 toont de mediazichtbaarheid van Wilders (in *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant*, en *De Telegraaf*) tezamen met de populariteit van de PVV, uitgedrukt in het maandelijkse gemiddelde aantal Kamerzetels in de opiniepeilingen.<sup>3</sup> Lange tijd hangen beide tijdreeksen sterk samen, wat te zien is aan de trendlijnen die tot aan 2012 gelijkaardig zijn. In deze periode neemt zowel Wilders' zichtbaarheid in de media als zijn populariteit onder het electoraat gestaag toe. Na 2012 verandert de interactie tussen media-aandacht en het (virtuele) zetelaantal; de zichtbaarheid in het nieuws neemt af, maar de populariteit onder de kiezers blijft nog geruime tijd (sprongsgewijs) toenemen. Hier komen we later in deze bijdrage nog op terug. De correlaties tussen beide tijdreeksen reflecteren deze veranderende relatie tussen media-aandacht en populariteit. Voor de gehele periode is er een duidelijke

samenhang: Pearson's  $r = .43$ .<sup>4</sup> Wanneer we echter het mislukken van het Catshuisoverleg in april 2012 als breekpunt beschouwen, zien we dat de correlatie voor de eerste periode (2004-2012) uitgesproken sterk is ( $r = .72$ ), terwijl er in het tweede tijdvak (2012-2017) nauwelijks nog samenhang bestaat ( $r = -.01$ ).

Figuur 2. Zichtbaarheid Wilders en zetelaantal in de peilingen, per september, 2004-2017



Tot aan 2012 is Wilders de bovenliggende partij in de relatie tot de pers. Met extreme en omstreden uitspraken veroorzaakt hij stevast nieuwsgolven die vaak wekenlang aanhouden.<sup>5</sup> Bijna altijd pakt deze media-aandacht gunstig voor hem uit; na toegenomen zichtbaarheid in het nieuws stijgt de pvv in de peilingen en vervolgens wordt het gestegen zetelaantal ook nog eens als nieuws gebracht. En hoewel zijn electorale steun hoogte- maar zeker ook dieptepunten kent, lukt het Wilders steeds weer om mede met behulp van media-aandacht zijn electorale positie te versterken. Het is opvallend dat geen enkel nieuwsmedium

zich lijkt te kunnen onttrekken aan deze dynamiek. Op basis van een uitgebreide meta-analyse van empirisch onderzoek naar Wilders in het nieuws constateren de communicatiewetenschappers Piet Bakker en Peter Vasterman dat journalisten zich wel degelijk bewust zijn van de instrumentele rol die hun is toebedeeld binnen de mediastrategie van Wilders.<sup>6</sup> Toch krijgen diens acties en uitspraken – vanaf 2009 vaak gedaan via zijn Twitteraccount – vrijwel altijd een plek in de krant, en vaak een prominente ook. Journalisten zijn bang om de boot te missen en met zijn populistische boodschap en provocatieve stijl voldoet Wilders aan de selectiecriteria van de media.<sup>7</sup>

In veel gevallen richten de omstreden uitspraken en acties van Wilders zich tegen de islam. Nadat de Deense krant *Jyllands-Posten* in 2005 een aantal cartoons heeft gepubliceerd waarin de profeet Mohammed is afgebeeld, leidt dat tot internationale beroering. Wilders pikt daarvan een graantje mee door de cartoons op zijn website te publiceren. In deze periode laat de pvv-leider zich een aantal keer sterk negatief uit over de Koran. In februari 2007 stelt hij dat moslims, willen ze in Nederland blijven, ‘de helft uit de Koran moeten scheuren en weggooien’.<sup>8</sup> Enige maanden later, in augustus, pleit hij in een opiniestuk in *de Volkskrant* voor een verbod van de Koran. Hij vergelijkt het geschrift met *Mein Kampf* van Hitler en stelt dat de regering meewerkt aan het ontstaan van ‘Nederabië als provincie van de islamitische superstaat Eurabië’.<sup>9</sup>

Ook van online media krijgt Wilders de ruimte. Zo is hij in 2007 tijdelijk columnist voor *GeenStijl*, een populaire actualiteitenwebsite die vooral veel wordt gelezen door rechtsgeoriënteerde jongeren.<sup>10</sup> In 2009 wordt *ThePostOnline* opgericht (dan nog onder de naam *De-Jaap*), een andere nieuwswebsite met rechtse signatuur waarop veel aandacht aan Wilders en zijn standpunten wordt besteed.

Een duidelijke illustratie van de manier waarop Wilders de media weet te bespelen is de lancering van de film *Fitna*, die vanaf de eerste aankondiging eind 2007 een ware mediastorm genereert. *Fitna* (Ara-bisch voor ‘beproeving’) is een korte film die op initiatief van Wilders is gemaakt als aanklacht tegen de (extremistische) islam. Zonder dat iemand de film nog gezien heeft, houdt *Fitna* heel Nederland bezig; maandenlang speculeren de media over de mogelijke inhoud ervan en de maatschappelijke effecten. De angst bestaat dat *Fitna* een soortgelijke escalatie zal ontketen als de Mohammedcartoons in 2005 in Denemarken hebben gedaan: de regering anticipeert op mogelijke rellen

met een reeks aan preventieve maatregelen. Wanneer in maart 2008 *Fitna* dan eindelijk wordt uitgebracht – het moment van lancering wordt door Wilders meerdere keren uitgesteld – blijft de verwachte escalatie uit. Wel wordt Wilders vervolgd voor haatzaaien en groepsbelediging, waarvan hij in 2010 en in 2011 evenwel door de rechtbank wordt vrijgesproken. In aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 laat de PVV-leider zich weer gelden, nu met de introductie van ‘Henk en Ingrid’ als ideaaltypes van de doorsnee-Nederlander. Het centraal stellen van de gewone man voor wiens belangen Wilders claimt op te komen is een erkend aspect van de populistische retoriek.<sup>11</sup> Opnieuw is Wilders leidend: het frame wordt onmiddellijk door de media opgepikt en toegepast. In 2012 schrijft Wilders’ grootste politieke opponent, D66-leider Alexander Pechtold, zelfs een boek met de titel *Henk, Ingrid en Alexander*, waarin hij verslag doet van een reeks gesprekken die hij voerde met PVV-stemmers.<sup>12</sup>

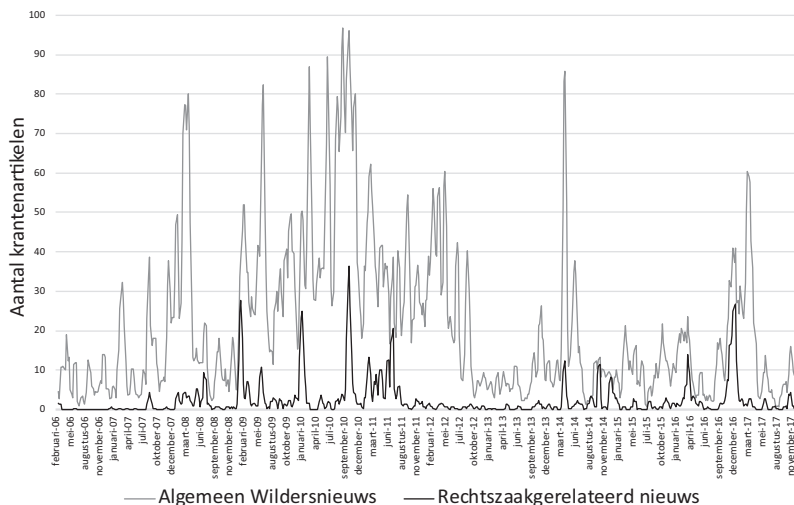
Uit onderzoek naar de interacties tussen Wilders, de politiek en de media blijkt dat hij stevast de aanjager is geweest van de berichtgeving.<sup>13</sup> De keten start met een uitspraak of een actie van Wilders, die vervolgens wordt opgepikt door de pers en breed uitgemeten. Experts en politici reageren op deze uitspraak of actie, maar er ontstaat geen inhoudelijke discussie omdat Wilders daar niet toe bereid is – zo mijdt hij dagelijkse talkshows, want aan een dergelijke setting kleven risico’s (zoals kritische vragen) die hij niet bereid is te nemen. Daardoor reageren experts en politici voornamelijk op elkaar, totdat Wilders met een nieuwe zet de agenda andermaal weet te bepalen. Deze dynamiek, en met name de rol van de media daarbinnen, is door de jaren heen vaak gekritiseerd. In 2012 stelt premier Jan Peter Balkenende (CDA) dat de pers stelselmatig te veel aandacht aan de PVV-leider geeft, wat volgens hem ook vanuit een inhoudelijk oogpunt onzinnig is: ‘We hebben Wilders echt niet nodig om bepaalde problemen te signaleren... Het is waanzin om te doen alsof hij ons wakker heeft geschud’.<sup>14</sup> In 2017 reageert de hoofdredacteur van *de Volkskrant*, Philippe Remarque, in zijn krant op lezersbrieven waarin het verwijt wordt gemaakt dat *de Volkskrant* structureel te veel aandacht aan Wilders besteedt – een verwijt waarmee hij het overigens niet eens is.<sup>15</sup>

Ook vanaf 2012 zet Wilders nog regelmatig de media naar zijn hand, alhoewel ook politieke tegenslagen veel aandacht krijgen. Het opstappen van diverse Tweede Kamerleden van de PVV leidt tot

discussie, ook in de media, over de manier waarop hij zijn partij en zijn Kamerfractie leidt. In 2014 ontstaat er ophef naar aanleiding van uitspraken op de uitslagenavond van de gemeenteraadsverkiezingen. Wilders vraagt aan een menigte aanhangers of ze meer of minder Marokkanen in Nederland willen, waarop mensen 'Minder! Minder!' scanderen en Wilders vervolgens reageert: 'Dan gaan we dat regelen.'<sup>16</sup> Hiermee gaat hij een stap verder dan in zijn eerdere uitspraken, die weliswaar als extreem werden gezien maar zich wel grotendeels tot de islam beperkten. Nu valt hij voor het eerst openlijk één bevolkingsgroep aan. De maatschappelijke verontwaardiging is groot en er wordt opnieuw aangifte tegen hem gedaan, dit keer door duizenden mensen die zich gekwetst voelen. De media besteden dagenlang aandacht aan het incident en aan de reacties die het losmaakt in de politiek en de samenleving. De dynamiek is inmiddels bekend: journalisten, politici en deskundigen volgen wat Wilders in gang heeft gezet, zonder dat er een inhoudelijke discussie met de veroorzaker zelf ontstaat.<sup>17</sup> In 2016 volgt de tweede rechtszaak tegen Wilders en dit keer wordt hij schuldig bevonden aan groepsbelediging en het aanzetten tot discriminatie. Ondanks dat er geen straf wordt opgelegd, gaat Wilders in hoger beroep. Waar journalisten over de eerste rechtszaak (2009-2011) pagina's volschreven, speelt de tweede rechtszaak zich in een betrekkelijke medialuwte af.

De Amsterdamse communicatiewetenschappers Laura Jacobs en Joost van Spanje hebben in 2018 de media-aandacht voor beide Wilders-zaken vergeleken.<sup>18</sup> Al het relevante nieuws in vijf Nederlandse kranten (*Algemeen Dagblad*, *NRC Handelsblad*, *De Telegraaf*, *Trouw*, *de Volkskrant*) is op wekelijks niveau in kaart gebracht. Figuur 3 laat de media-aandacht van 2006 tot en met 2017 zien, waarbij onderscheid is gemaakt tussen 'algemeen' Wildersnieuws (grijze lijn) en rechtszaakgerelateerde berichten (zwarte lijn). Duidelijk is dat beide door de jaren heen afnemen. Gedurende de eerste rechtszaak (21 januari 2009 tot en met 23 juni 2011) publiceren de vijf kranten tezamen in totaal 711 nieuwsberichten waarin de rechtszaak wordt besproken. Voor de tweede rechtszaak (18 december 2014 tot en met 9 december 2016) ligt dit aantal artikelen veel lager: in totaal worden 295 artikelen gewijd aan deze zaak tegen Wilders. Dit verschil is ook duidelijk merkbaar ter plaatse: waar Wilders tijdens de eerste rechtszaak door 'een wolk van journalisten' moet lopen, staan er bij de tweede zaak maar een handjevol verslaggevers op hem te wachten.<sup>19</sup>

Figuur 3. Zichtbaarheid Wilders en aandacht voor de rechtszaken, 2006-2017\*



\* Om de leesbaarheid te vergroten worden de zogeheten 'moving averages' weergegeven: ieder tijdspunt representeert het gemiddelde van de vorige, de huidige en de volgende maand.

In de gestage afname van media-aandacht sinds 2012 lijken twee factoren een rol te spelen. In de eerste plaats is er simpelweg sprake van gewinning. Na zoveel jaren van op elkaar lijkende provocaties treedt er onvermijdelijk slijtage op. Hoewel de uitspraken van Wilders door de jaren heen extremer zijn geworden, zijn burgers – en ook journalisten – toch aan zijn retoriek gewend geraakt. Men weet dat de pvv-leider tekeergaat tegen de politieke islam, men weet dat hij geen vertrouwen heeft in traditionele partijpolitiek. Men kent zijn boodschap door en door en ook de stijl waarin deze gebracht wordt, kennis die onvermijdelijk ten koste gaat van het schokeffect. Ook media die Wilders traditioneel welgezind zijn, tonen zich kritischer: zo heeft Wilders in 2016 een aanvaring met journalist Rutger Castricum van de mede door *GeenStijl* opgerichte omroep *PowNed*. Castricum maakt Wilders' plan om mannelijke asielzoekers preventief vast te zetten in asielzoekerscentra belachelijk, tot ongenoegen van Wilders.<sup>20</sup>

Een tweede reden voor de verminderde media-aandacht voor Wilders is de toename van politieke concurrentie. Een nieuwe lichting rechts-populistische politici bedient zich van eenzelfde mediastrategie

als Wilders jarenlang gedaan heeft. Het is vooral Thierry Baudet met zijn Forum voor Democratie (FvD) die de aandacht van Wilders heeft afgeleid. Sinds de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 is deze partij met twee zetels vertegenwoordigd in de Tweede Kamer – slechts een tiende van het zetelaantal van de pvv –, maar toch kan Baudet rekenen op een niet-aflatende stroom van media-aandacht. Met zijn anti-immigratieagenda en provocatieve stijl concurreert hij direct met Wilders, niet alleen om de gunst van de kiezer, maar – misschien minstens zo belangrijk – ook om de aandacht van de pers.

### *De mediastrategie van Wilders*

Hoewel Wilders' politieke carrière ondenkbaar is zonder voorpagina's en nieuwsbulletins, is zijn relatie met de pers op z'n zachtst gezegd ambivalent. Zo roept hij in 2017 zijn kiezers op om de media vooral niet te geloven ('ze haten ons!'). De media horen bij de linkse elite, journalisten zijn angsthazen die tegen de macht aanschurken en lijden aan een ongezonde 'Wildersobsessie'.<sup>21</sup> Maar uit de artikelen en studies gewijd aan deze relatie blijkt steeds opnieuw dat de obsessie van beide kanten komt.

Aanvankelijk is Wilders eenvoudig benaderbaar voor journalisten. In een gesprek met parlementair journalist Jan Hoedeman, daags nadat hij zich heeft losgemaakt van de vvd-fractie, zegt Wilders over de pers: 'Je bent als eenpersoonsfractie tijdens een overleg in de Kamer totaal irrelevant. Het beste wat me overkwam was dat ik in het debat over de toetreding van Turkije, zowel in *de Volkskrant* als in de *NRC* één regeltje kreeg. Je bent gewoon minder spannend en dat voel je.' De houding van de pers verandert substantieel wanneer je als partij groeit in de peilingen: 'Ze komen vanaf dat moment weer allemaal langs, allemaal willen ze grote stukken, mooie achtergrondverhalen en interviews. Het is net alsof de deksel van de grote pot met honing af is gehaald.'<sup>22</sup>

Wilders kent het spel en hij ziet zich de eerste jaren genoodzaakt om het volgens de regels mee te spelen. Hij geeft interviews, is zichtbaar en benaderbaar voor parlementair journalisten. Naast dat de media voor hem een belangrijke bron van informatie zijn – uit gesprekken met oud-werknemers blijkt stevast dat Wilders ál het nieuws





# De Telegraaf

DINSDAG 13 DECEMBER 2016

SPRAAKMAKEND DE GROOTSTE!

Van Breukelen: 'Quatsch, ik ben niet gehersenspoeld'



Restaurant La Rive in het Amsterdam Hotel verliest zijn ster.

## LA RIVE VAN DE KAART

**AMSTERDAM** • Een mokerslag voor restaurant La Rive in het Amsterdamse Amsterdam Hotel. Het gerenommeerde etablissement is zijn Michelinster kwijtgeraakt.

De bleek gisteren tijdens de toekenning van de Michelinsterren voor 2017 in het DeLaMar Theater in de hoofdstad.

Goed nieuws was er voor chef-kok Jan Sobczyk van Tribeca in het Bonhôte Heeze. Zijn restaurant, dat pas drie maanden open is, kreeg meteen twee sterren. Ik had er rente verwacht maar twee, nou," aldus de vereerde patron.

Nederland heeft volgend jaar 101 sterrestaurant.

CULINAIRE SCHOKGOLF  
PAGINA 10

## Grenzeloos

De politie Winterswijk is een onderzoek begonnen naar een sterk staaltje landlopers. Bij de buurtschap Kotten is de afgelopen dagen over een afstand van circa 100 meter een houtwal spoorloos verdwenen. Deze houtwal vormde de natuurlijke grens met Duitsland. De politie staat voor een mysterie hoe dit ongemerkt kan gebeuren. Duidelijk is volgens agent Willem Saris dat de daders niet de verplichte kapvergunning hebben aangevraagd. Maar de grote vraag is nu vooruit: is Nederland door de illegale actie groter geworden? Of zijn we een stukje land kwijtgeraakt aan onze oosterbu-  
ren...?



## PVV-leider spreekt zich uit over betekenis 'schoon schip'



# Hoe Wilders het wil

door Wouter de Winter

**DEN HAAG** • In het eerste interview sinds zijn veroordeling afgelopen vrijdag vertelt Geert Wilders aan De Telegraaf over de impact die de rechtszaak heeft. Zijn aankondiging dat hij in de premier 'schoon schip' zal maken lokte afgelopen week eindfelle reacties uit.

"Wilders zegt vandaag dat het er inderdaad om zal gaan als hij het voor het zeggen krijgt in Nederland. Zijn een verandering van rechtvaardigheid en spreke. 'Nee hoor! Dat heb ik niet gezegd en ook niet bedoeld', zegt Wilders. 'Ik vind wel - en dat heeft de PVV ook eerder voorgesteld - dat rechters niet meer voor het leven moeten worden benoemd. We hebben eerder voorgesteld om ze na vijf jaar of tien jaar nog eens te beoordelen. Maar deze politicus gaat geen rechters oordelen.'

Wilders benadrukt dat hij eerder sterker dan zeker uit het proces komt. 'Het gaat om de vrijheid van meningsuiting die na drie eeuwen is teruggezet', zegt de PVV'er. 'Dat is een oneigenlijke greepkoning om een politicus de mond te snoeren. Het Nederlandse volk zal mij vrijspreekten. Op 15 maart gaan we winnen.'

FOTO: HOLLANDE HOEDE

'VOLK IN BEWEGING' PAGINA 12



## KLAAS OTTO BREEKT CODE

door John van den Heuvel en Mick van Wely

**AMSTERDAM** • De gedetineerde ex-leider van motorclub No Surrender heeft bij politie en OM uitgebreide verklaringen afgelegd. Binnen de motorclub geldt als belangrijke code dat een lid of ex lid zwijgt.

Otto zal ook tijdens de zitting vrijdag die volgende verhoord worden. Hij blijkt uit bronnen rond het onderzoek. Otto wordt verdacht van afsporing, misbruik van geweld, brandstichting en fraude. Volgens zijn raadsman heeft Otto juist afstand van de club genomen om te kunnen praten en gaan de verklaringen louter over zijn zaak.

## Wending rond 'defensieliefje'

De affaire rond het 'defensieliefje' van Otto heeft een nieuwe wending gekregen. Ze zegt dat hij haar dwang allerlei diensten te verleenen. Ze moest ze een tattoo laten zetten op een intieme plek. De politie neemt haar verklaringen die deze kracht heeft ingevuld, zeer serieus.

'IK DEED 'T UIT ANGST'  
PAGINA 14



## MIJN JAREN MET TOON HERMANS



Alles-in-1 + Mobiel 59,-  
p/mnd

Samenwerking Galaxy A3 (2016) 5. Informatie 100 MB 4G 100 min

Telfort

Geert Wilders op de voorpagina van de Telegraaf van 13 december 2016.

volgt – zijn ze voor al een noodzakelijk vehikel om zich strategisch te profileren. Dit geldt voor de pvv misschien nog wel meer dan voor andere politieke partijen: zonder leden heeft de partij nauwelijks structurele financiële middelen tot haar beschikking en is zij daardoor



zeer afhankelijk van gratis aandacht in de pers.<sup>23</sup> Het verkrijgen van media-aandacht is dus een kernelement van de pvv-campagnestrategie. Mediaoptredens – zoals het opinieartikel in *de Volkskrant* waarin Wilders pleit voor een algemeen verbod op de Koran – maken deel uit van een uitgekende strategie om zich te profileren en om de aandacht steeds opnieuw te vestigen op immigratie als grootste en belangrijkste bedreiging voor Nederland. Binnen de partij is iedereen van deze strategie doordrongen, zo blijkt uit uitlatingen van oud-pvv'ers alsmede een undercoverreportage in *HP/De Tijd* van journaliste Karen Geurtsen. Zij krijgt als 'stagiaire' van Tweede Kamerlid Raymond de Roon te horen: 'Niet te diep ingaan op de stof, het gaat om de media-aandacht die je ergens mee kunt verdienen. De islam is slecht, de regering is slecht, andere partijen zijn slecht. En de pvv is natuurlijk goed. Dat is het uitgangspunt. Wij praten hier intern misschien wel genuanceerd over zaken, maar niet naar buiten toe. Dan valt iedereen in slaap en journalisten als eerste, snap je?'<sup>24</sup>

De media zijn cruciaal voor Wilders en zijn beleid hierop is zeer streng. Binnen zijn partij controleert hij alle interacties met de pers: wanneer Kamerleden door journalisten benaderd worden, dienen zij toestemming te vragen aan de partijleiding om in gesprek te gaan. Alle mediaverzoeken moeten langs de persvoorlichter, die vervolgens vrijwel alles afwijst. Of zoals een oud-medewerker het uitdrukt: 'Persvoorlichters hebben de taak om ervoor te zorgen dat niemand in de pers komt.'<sup>25</sup> Het is niet de bedoeling dat Kamerleden een eigen mediaprofiel opbouwen; de focus ligt op Wilders als leider van de partij. Daarnaast bestaat er binnen de pvv een diepe achterdocht ten aanzien van de media en hun zogenaamde objectiviteit: journalisten zouden vooringenomen en links zijn.<sup>26</sup> Ook buiten zijn partij streeft Wilders naar maximale controle en hij is steeds selectiever geworden in zijn optredens. Verzoeken van *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad*, *De Wereld Draait Door*, *Jinek* of *Pauw* werden steeds vaker en uiteindelijk structureel geweigerd.<sup>27</sup> De pvv-leider laat zich nooit door de pers ter verantwoording roepen. Media die minder lastig zijn, krijgen soms wel gehoor, zoals *WNL op Zondag* waar Wilders in 2017 aanschuift, maar vragen moeten altijd tot in detail worden overlegd.<sup>28</sup>

Met de komst van de sociale media ontstaat er voor Wilders een alternatief communicatiekanaal waardoor hij nog minder afhankelijk wordt van de traditionele media. De communicatie verloopt steeds

vaker via Twitter, een medium dat Wilders past als een oude jas: maximale controle, want geen lastige vragen van journalisten, direct contact met kiezers en spotgoedkoop. Met deze nieuwe spelregels voorkomt Wilders vakkundig dat hij zich kwetsbaar maakt voor onverwachtse tegenspraak en kan hij zijn onafhankelijke status ten opzichte van de journalistiek blijven handhaven. In 2012 verbaast parlementair journalist Max van Weezel zich over deze dynamiek in *de Volkskrant*: ‘Wilders vertolkt op voortreffelijke wijze de rol van het mooiste meisje van de klas, hij speelt *hard to get*. Met z’n honderden lopen ze soms achter hem aan: Meneer Wilders, mag ik u iets vragen? Meneer Wilders? Vrij briljant dat een politicus het voor elkaar krijgt dat journalisten vechten om zijn aandacht, terwijl de meeste Kamerleden hard op zoek zijn naar draaiende camera’s.’<sup>29</sup> Als de rechtbank in 2016 Wilders schuldig acht aan groepsbelediging en het aanzetten tot discriminatie gaat deze niet in discussie met journalisten, maar reageert hij in een filmpje via zijn YouTube-kanaal. Begin 2017 creëert hij grote ophef met een tweet waarin hij een gemanipuleerde foto van Pechtold in een pro-Hamasdemonstratie publiceert. De D66-leider en alle parlementair journalisten buiten elkaar heen. Een dag later constateert Wilders zelf via Twitter tevreden dat zijn strategie heeft gewerkt: ‘1 Tweetje. 180 tekens en een nepfoto uit 2009. Een Vandaag, RTL Nieuws, NOS Journaal, Nieuwsuur, RTL Late Night, Jinek. #ilovetwitter.’ Bij een debat vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen in datzelfde jaar dat live wordt uitgezonden door RTL4 blijft Wilders weg, maar weet hij door middel van een tweet (naar aanleiding van een controversieel optreden van hemzelf op de Duitse televisie) alsnog de meeste media-aandacht te genereren.<sup>30</sup>

### *Effecten van het nieuws*

De relatie van Wilders en de pers is natuurlijk vooral zo interessant vanwege de effecten die mediaberichtgeving heeft op de stemvoorkeuren van kiezers. Met de enorme aandacht voor Wilders en zijn partij hebben de media ontegenzeggelijk een rol gespeeld in het electorale succes van de pvv. Niet in het nieuws verschijnen, onbesproken en onzichtbaar blijven is de doodsteek voor iedere politiek leider. Voor electoraal succes is media-aandacht een eerste vereiste, omdat via het nieuws burgers in hun politieke denken en gedrag worden gevoed en beïnvloed.

Onderzoekers maken onderscheid tussen verschillende soorten media-invloed, waarvan *agenda-setting*, *priming* en *framing* de belangrijkste voorbeelden zijn.<sup>31</sup> Agenda-setting refereert aan het effect van zichtbaarheid in het nieuws. Simpel gesteld: hoe meer de media over een bepaald onderwerp schrijven, hoe belangrijker mensen dit thema zullen vinden. Het nieuws is dan van invloed op de onderwerpen waarover wordt gedacht. Wanneer mensen dit issue vervolgens ook laten meewegen in hun stemkeuze, dan wordt van priming gesproken. Tot slot kan het frame waarin een onderwerp wordt behandeld van invloed zijn. Wanneer de media bepaalde aspecten meer benadrukken dan andere, stuurt dit ook de wijze waarop mensen naar dit onderwerp kijken.

Er is veel wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de impact van nieuws op het electorale succes van partijen. Linda Bos, Wouter van der Brug en Claes de Vreese van de Universiteit van Amsterdam tonen aan de hand van een panelstudie onder vierhonderd respondenten aan dat aandacht in de (traditionele) media belangrijk is voor politiek leiders en dat ook rechts-populistische partijen hiervan profiteren:

The public image of right-wing populist leaders is mainly positively affected by prominence in the mass media. This prominence is often ensured by being extraordinary, or populist, and by being provocative, bringing up issues such as immigration and integration.<sup>32</sup>

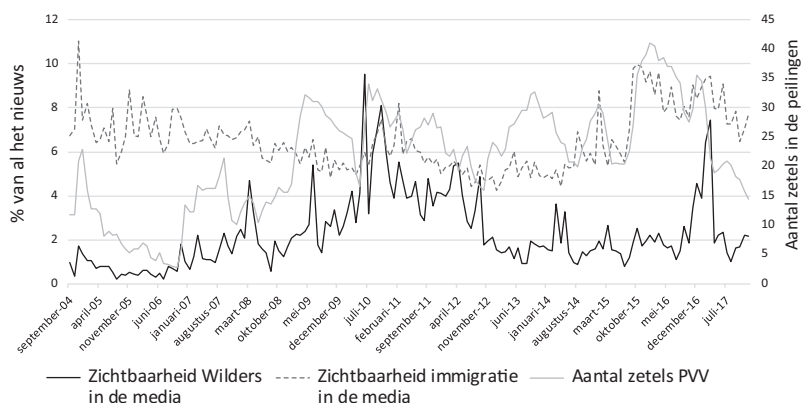
Zeker voor nieuwe partijen is het nieuws halen een eerste voorwaarde voor succes; het verschaft ze geloofwaardigheid en legitimiteit.<sup>33</sup>

Naast de impact van nieuws waarin Wilders als gevolg van zijn provocatieve stijl zelf centraal staat, lijken de media het electorale succes van de pvv vooral te hebben bevorderd door te berichten over Wilders' favoriete onderwerp: immigratie. Uit onderzoek in de Nederlandse context weten we al dat aandacht voor immigratie de electorale steun voor eerdere anti-immigratiepartijen (Centrum Partij, Centrumdemocraten en Lijst Pim Fortuyn – LPF) positief heeft beïnvloed.<sup>34</sup> Dit type berichtgeving blijkt ook voor de pvv van belang te zijn (geweest). In een recente studie analyseren wij samen met communicatiewetenschappers Laura Jacobs en Mark Boukes de invloed van mediaberichtgeving op de steun van kiezers voor Wilders vanaf het moment van zijn breuk met de vvd tot aan december 2017.<sup>35</sup> Zoals figuur 2 al liet

zien, nemen media-aandacht en populariteit de eerste jaren beide toe. Na 2012 wordt de aandacht voor Wilders iets minder, maar groeit zijn electorale populariteit onverminderd door tot een absoluut hoogtepunt in januari 2016, met 41 Kamerzetels in de peilingen (27,3% van het totale zetelaantal). Dit wordt niet veroorzaakt door media-aandacht voor Wilders zelf of voor de pvv, maar door de enorme aandacht voor immigratie als gevolg van de vluchtelingencrisis.

Figuur 4 laat nogmaals de zichtbaarheid van Wilders in het nieuws zien alsmede het gepeilde aantal pvv-zetels, maar nu ook met het maandelijkse percentage nieuwsartikelen over immigratie. Gedurende de eerste periode neemt de aandacht voor immigratie af, en is de samenhang met de andere twee tijdreeksen gering. De zichtbaarheid van immigratie en de steun voor de pvv zijn zelfs negatief gecorreleerd:  $r = -.42$  (de correlatie immigratienieuws en pvv-nieuws is ook negatief:  $r = -.25$ ), terwijl de samenhang tussen steun voor de pvv en Wildersnieuws juist sterk is ( $r = .72$ ). Deze dynamiek is zichtbaar in de stijgende grijze en zwarte trendlijnen, tegenover de gestaag dalende gestippelde trendlijn. In de tweede periode (vanaf april 2012) verandert het beeld: de samenhang tussen de electorale steun voor de pvv en immigratienieuws wordt nu juist sterk ( $r = .46$ ), terwijl het verband tussen steun en mediazichtbaarheid van Wilders nauwelijks nog bestaat ( $r = -.01$ ). De sterk gelijkende trends van immigratienieuws en pvv-zetels illustreren de nieuwe samenhang in deze periode.

Figuur 4. Mediazichtbaarheid Wilders/immigratie en electorale steun, 2004-2017



Wanneer een bepaald onderwerp door veel mensen met een bepaalde politieke partij wordt geassocieerd, dan spreken we wel van *issue ownership*.<sup>36</sup> De partij is dan als het ware eigenaar van dat onderwerp. Onderzoek laat zien dat rechts-populistische partijen, die zonder uitzondering een sterke anti-immigratieagenda hebben, er in veel landen in zijn geslaagd om in snel tempo eigenaar te worden van immigratie als issue.<sup>37</sup> De media spelen in dit proces een cruciale rol; zeker voor nieuwe partijen is het van groot belang om prominent in het nieuws te komen en de kans te krijgen de eigen standpunten expliciet uit te dragen naar een zo groot mogelijk publiek.<sup>38</sup> Wanneer de media vervolgens veel aandacht aan het betreffende issue besteden, zal dit onderwerp ook belangrijker worden gevonden door kiezers (agenda-setting) en eventueel hun stemkeuze beïnvloeden (priming). Onderzoek laat zien dat rechts-populistische partijen inderdaad flink profiteren wanneer immigratie veel in het nieuws is. De Vlaamse politicologen Stefaan Walgrave en Knut de Swert analyseren voor het Vlaams Blok in België het eigenaarschap van issues, en wat vervolgens de zichtbaarheid van die issues in het nieuws betekent voor electorale steun.<sup>39</sup> Hun onderzoek bevestigt dat toegenomen media-aandacht voor ‘eigen’ issues (in het geval van het Vlaams Blok immigratie en criminaliteit) ertoe leidt dat meer mensen overwegen om hun stem op deze partij uit te brengen.<sup>40</sup> Kijkend naar de samenhang tussen immigratienieuws en steun voor de PVV kunnen we stellen dat Wilders erin is geslaagd zich dit issue toe te eigenen, maar dat dit pas na verloop van tijd tot substantiële verschuivingen in de electorale steun voor zijn partij lijkt te hebben geleid.

In onze hiervoor aangehaalde studie meten we de electorale steun voor Wilders op basis van het gemiddeld aantal gepeilde PVV-zetels per maand. We maken onderscheid tussen verschillende soorten nieuws: immigratienieuws, maar ook het aandeel nieuwsartikelen over criminaliteit, terrorisme en de economie (net als bij immigratienieuws gebruiken we steeds de percentages van ál het nieuws per maand). Daarnaast kijken we naar de effecten van de zichtbaarheid van Wilders in het nieuws en of de impact van immigratienieuws en Wildersnieuws door de tijd heen verandert (we vergelijken de effecten in het tijdvak van september 2004 tot en met april 2012 met de effecten in de periode na april 2012). Ten slotte controleren we voor de impact van reële ontwikkelingen: we kijken naar immigratiecijfers, de staat

van de economie, criminaliteitscijfers en terroristische aanslagen.<sup>41</sup> Tabel 1 laat de resultaten zien van de tijdreeksanalyses, met het aantal gepeilde zetels voor de pvv als afhankelijke variabele.<sup>42</sup>

Tabel 1. Verklaren van steun voor de pvv ( $\Delta$ ), 2004-2017

|                                                   | Model 1            | Model 2            | Model 3            |
|---------------------------------------------------|--------------------|--------------------|--------------------|
| Constant                                          | 0.20 (0.50)        | 0.20 (0.50)        | 0.15 (0.49)        |
| Steun voor pvv <sub>t-1</sub>                     | 0.31 (0.09)**      | 0.32 (0.10)**      | 0.30 (0.10)**      |
| $\Delta$ Immigratiestromen <sub>t-1</sub>         | -0.00 (0.00)       | -0.00 (0.00)       | -0.00 (0.00)       |
| $\Delta$ Economie <sub>t-1</sub>                  | -1.72 (2.10)       | -1.69 (2.06)       | -1.69 (1.87)       |
| $\Delta$ Criminaliteit <sub>t-1</sub>             | 0.07 (0.28)        | 0.06 (0.29)        | 0.05 (0.33)        |
| $\Delta$ Terrorisme <sub>t-1</sub>                | 0.02 (0.02)        | 0.02 (0.02)        | 0.02 (0.02)        |
| $\Delta$ Immigratienieuws <sub>t-1</sub>          | 0.73 (0.24)**      | 0.68 (0.27)*       | 0.74 (0.32)*       |
| $\Delta$ Criminaliteitsnieuws <sub>t-1</sub>      | -0.00 (0.18)       | 0.02 (0.18)        | -0.02 (0.20)       |
| $\Delta$ Terrorisemenieuws <sub>t-1</sub>         | -0.19 (0.33)       | -0.18 (0.33)       | -0.19 (0.36)       |
| $\Delta$ Economisch nieuws <sub>t-1</sub>         | -0.10 (0.23)       | -0.11 (0.23)       | -0.03 (0.24)       |
| $\Delta$ Zichtbaarheid van Wilders <sub>t-1</sub> |                    | 0.07 (0.16)        | 0.15 (0.18)        |
| $\Delta$ Immigratienieuws * periode               |                    |                    | -0.14 (0.31)       |
| $\Delta$ Zichtbaarheid van Wilders * periode      |                    |                    | -0.58 (0.27)*      |
| Periode                                           | -.02 (0.69)        | -.01 (0.69)        | 2.14 (2.26)        |
| Verkiezingstijd                                   | -1.92 (0.81)*      | -1.92 (0.82)*      | -1.51 (0.81)       |
| AIC                                               | 767.4972           | 769.3297           | 769.0316           |
| Ljung Box Q                                       | 18.07 <sup>y</sup> | 17.99 <sup>y</sup> | 18.70 <sup>y</sup> |
| N                                                 | 158                | 158                | 158                |

De waardes zijn ongestandaardiseerde bèta-coëfficiënten, standaard-error tussen haakjes.

\*  $p < 0.05$ , \*\*  $p < 0.01$ , \*\*\*  $p < 0.001$  (tweezijdige t-test)

<sup>y</sup> geen correlatie in de residuen (d.w.z., *white-noise*)

In model 1 starten we met de effecten van reële ontwikkelingen en trends. We zien dat geen van deze *real world*-variabelen een effect heeft op steun voor de pvv. Dat wil zeggen dat daadwerkelijke immigratiecijfers of een kwakkelende economie het niet waarschijnlijker maken dat mensen op de pvv gaan stemmen. Wanneer we kijken naar de verschillende types nieuws, zien we dat het percentage immigratienieuws een positief effect heeft op de electorale steun voor de pvv.<sup>43</sup> Hoe meer de media over immigratie schrijven, des te hoger de steun voor Wilders wordt, ongeacht de werkelijke hoeveelheid immigranten. Anders dan in het geval van het Vlaams Blok, waar ook criminaliteitsnieuws een

effect op de steun had, doen de overige nieuws categorieën er hier niet toe. In model 2 voegen we Wilders' zichtbaarheid in het nieuws aan de analyse toe en zien we dat dit geen effect heeft op steun voor de PVV; het positieve effect van immigratienieuws blijft daarentegen wel significant.

In model 3 gaan we na of het effect van immigratienieuws en het effect van Wilders in het nieuws afhankelijk zijn van de periode waar we naar kijken. Om dit te toetsen voegen we twee interactietermen toe: een waarmee we onderzoeken of het effect van immigratienieuws anders is in de eerste periode (van september 2004 tot en met april 2012) dan in de tweede periode (van mei 2012 tot en met december 2017), en een waarmee we dit nogmaals toetsen maar dan voor de hoeveelheid nieuws over Wilders. We zien dat alleen de laatste interactieterm een significant en negatief effect heeft. Dit houdt in dat de impact van Wildersgerelateerd nieuws in de tweede periode significant anders is (minder sterk) dan in de eerste periode (voor de val van het eerste kabinet-Rutte, de cesuur tussen beide periodes). Voor het effect van immigratienieuws maakt het niet uit naar welke periode we kijken; de hoeveelheid nieuws over dit onderwerp heeft onder alle omstandigheden een positief effect op de electorale steun voor de PVV. De sterke correlatie tussen media-aandacht voor Wilders en steun voor de partij in de eerste periode doet veronderstellen dat zichtbaarheid vooral kortetermijneffecten heeft (binnen een maand). Daarnaast is Wilders' mediazichtbaarheid ook een instrument geweest om het eigenaarschap van het immigratieonderwerp te veroveren en zijn de pogingen van de PVV-leider, zo blijkt uit de vele voorbeelden die we presenteerden, daar ook op gericht geweest.

Het mag duidelijk zijn dat Wilders' issue ownership inzake immigratie hem electoraal veel heeft gebracht. Zijn eigenaarschap is onbetwist, zo blijkt ook uit empirisch onderzoek. De Chapel Hill Expert Survey toont aan dat Nederlandse experts de PVV aanwijzen als de partij waarmee het immigratieonderwerp het eerste geassocieerd wordt, op grote afstand gevolgd door de VVD.<sup>44</sup> Uit kiezersonderzoek blijkt dat ook kiezers de PVV het vaakst aanwijzen als de eigenaar van dit issue.<sup>45</sup> Waar het in de eerste jaren voor Wilders nog noodzakelijk was om ook zelf in het nieuws te verschijnen, is het na verloop van tijd voldoende geworden dat de media schrijven over zijn favoriete thema. In dit verband heeft de vluchtelingen crisis voor Wilders goed uitgediend. Figuur 4 laat zien hoe vanaf 2015 het percentage immigratienieuws stijgt, en dat dit bijna perfect samenvalt met de groei van het aantal gepeilde PVV-zetels.

In dezelfde studie hebben we deze analyses nogmaals uitgevoerd om het zetelaantal voor drie andere politieke partijen – vvd, CDA en PvdA – te voorspellen. Voor geen van deze partijen geldt dat de zichtbaarheid van immigratie een effect heeft op het aantal gepeilde zetels. De maandelijkse zichtbaarheid van de vvd (en haar partijleider) binnen de nieuwscategorie immigratie leidt wel tot een toename van het aantal vvd-zetels. Voor het CDA geldt het tegenovergestelde: hoe vaker de partij geassocieerd wordt met immigratie, hoe minder electorale steun ze krijgt. Voor de PvdA vinden we geen effect. Deze aanvullende analyses bevestigen het idee dat Wilders de onbetwiste eigenaar is van het immigratieonderwerp, en dat nieuws hierover de vvd alleen iets oplevert wanneer de partij er expliciet bij genoemd wordt. Deze bevindingen zijn ook in lijn met eerder onderzoek dat aantoonde dat issue ownership een bepaalde stabiliteit heeft, maar dat het ook weer niet in beton gegoten is. Het is mogelijk dat een partij door de tijd heen het eigenaarschap over een issue (deels) verliest aan een concurrerende partij die zich sterker op het thema weet te profileren.<sup>46</sup> Opnieuw zijn het de media die binnen dit proces een sleutelrol spelen. Ze kunnen bestaande associaties tussen partij en issue bekrachtigen, maar ze kunnen ook bijdragen aan nieuwe identificaties wanneer ze herhaaldelijk en consistent een andere partij aan een onderwerp koppelen.

### *Competitie voor Wilders?*

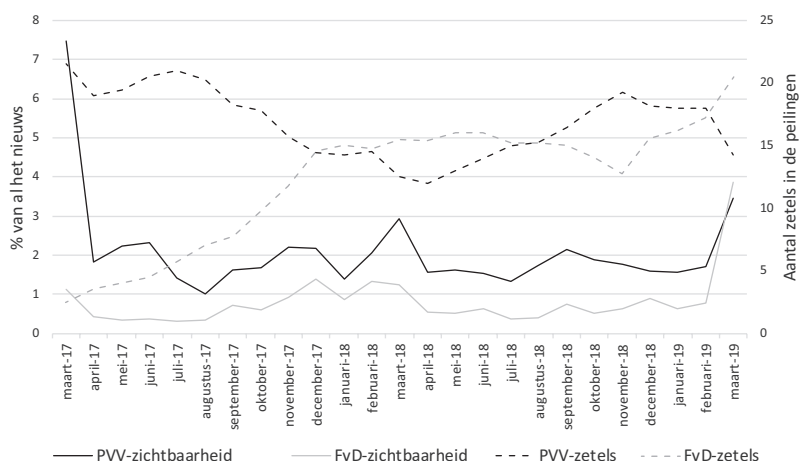
Gedurende het bestaan van de pvv zijn er een aantal politici geweest die met een nieuwe partij of beweging hebben geprobeerd zich als een alternatief voor de partij van Wilders te presenteren. In 2006 deed Hilbrand Nawijn (gewezen minister van de LPF) aan de Tweede Kamerverkiezingen mee met de Partij voor Nederland, in 2010 was er Trots op Nederland van Rita Verdonk (voormalig vvd-minister) en in 2012 probeerde Hero Brinkman (voormalig pvv-Tweede Kamerlid) met Democratisch Politiek Keerpunt in de Kamer gekozen te worden. Geen van deze nieuwe partijen kreeg voldoende stemmen voor een zetel in de Tweede Kamer. De Tweede Kamerverkiezingen van 2017 vormen binnen deze context een voorlopig hoogtepunt met maar liefst vier nieuwe rechtsgeoriënteerde partijen: GeenPeil van journalist Jan Dijkgraaf, VoorNederland van GeenStijl-journalist Jan Roos, de Ondernemerspartij van Brinkman, en



Forum voor Democratie (FvD) van Thierry Baudet. Terwijl de electorale zegetochten van Dijkgraaf, Roos en Brinkman uitbleven, lukte het FvD wel om als eerste rechts-populistische partij naast de pvv in de Kamer te komen. Hiermee heeft Wilders voor het eerst te maken gekregen met een collega die dezelfde issues adresseert, zich tot dezelfde kiezers richt en al snel eenzelfde status heeft weten te verkrijgen in zijn relatie tot de pers.

Figuur 5 laat de zichtbaarheid van pvv en FvD in de berichtgeving zien in *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad* en *De Telegraaf*, alsmede hun gepeilde zetelaantal per maand in het tijdvak maart 2017 – maart 2019. Wat opvalt is dat de media-aandacht zich gelijksoortig ontwikkelt voor beide partijen, maar dat de pvv structureel meer aandacht krijgt dan nieuwkomer FvD (correlatie  $r = .40$ ; gemiddelde pvv-zichtbaarheid = 2,09%, gemiddelde FvD-zichtbaarheid = 0,83%). De positieve correlatie is waarschijnlijk uitdrukking van het feit dat er in bepaalde periodes (bijvoorbeeld voor verkiezingen) meer aandacht is voor (alle) politieke partijen dan in andere periodes. Alleen in de laatste maand liggen de verhoudingen anders: na de enorme verkiezingswinst van FvD tijdens de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2019 gaat 3,87% van al het nieuws over Baudet en zijn partij, tegenover 3,47% van het nieuws met aandacht voor Wilders en de pvv.

**Figuur 5. Aandacht in de media voor pvv en FvD en gepeilde zetelaantallen, 2017-2019**



Uit de tijdreeksen van de gepeilde zetelaantallen voor beide partijen valt al op te maken dat ze negatief samenhangen. Hoe populairder nieuwkomer Baudet wordt bij de kiezers, hoe minder steun er is voor Wilders' pvv. De sterke, negatieve correlatie van  $- .75$  bevestigt deze relatie en ook de uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen is illustratief: FvD haalt vanuit het niets 86 zetels in de Staten, terwijl de pvv met een verlies van 26 zetels op 40 uitkomt. Wanneer we de maandelijkse zichtbaarheid van FvD en het aantal gepeilde zetels met elkaar laten correleren zien we een sterke, positieve samenhang ( $r = .77$ ). Dit laat opnieuw zien dat het voor een nieuwe politieke partij cruciaal is om in de beginfase veel media-aandacht te generen om zo electorale aanhang te verwerven (die vervolgens weer tot meer aandacht van de media zal leiden). Deze dynamiek bij FvD doet erg denken aan de beginjaren van de pvv: ook toen was de samenhang tussen de zichtbaarheid van Wilders in het nieuws en zijn populariteit in de peilingen zeer hoog (correlatie van  $.79$  voor de eerste twee jaar; september 2004 tot en met september 2006).

Het is nog te vroeg om vergaande conclusies te trekken over de gevolgen van de overtuigende entree van FvD in de Nederlandse politiek. Wilders is een zeer ervaren politicus en hij zal zich niet zomaar laten wegspelen. Maar feit blijft dat met de komst van FvD Wilders voor het eerst in de geschiedenis van zijn pvv zich moet verhouden tot een politieke concurrent die zich van een soortgelijke mediastrategie bedient. Baudet probeert, lokt uit, verleidt, en verrast op een manier die vooralsnog een onweerstaanbare aantrekkingskracht op journalisten uitoefent en die doet denken aan het effect dat Pim Fortuyn destijds sorteerde. Ook Baudet morrelt aan de regels van het spel en presenteert zich als politieke outsider, als bestrijder van de elite ('het partijkartel'). Hiermee breekt een cruciale periode aan in de politieke carrière van Wilders, omdat hij niet ongestraft passief kan blijven. Om zich te handhaven zal hij de aandacht weer op zich moeten vestigen en het eigenaarschap op het immigratie-issue veiligstellen. Het belang van media-aandacht voor dit onderwerp blijkt uit de in deze bijdrage gepresenteerde empirische analyses, en het lijkt weinig twijfel dat Wilders van dit belang is doordrongen. Of het hem zal lukken zijn succesvolle mediastrategie uit het verleden een vervolg te geven in de toekomst, zal de komende jaren moeten blijken. Zeker is dat de opkomst van FvD het speelveld voor Wilders niet makkelijker heeft gemaakt en dat de pvv-leider op zoek moet naar nieuwe methodes om *hard to neglect* te blijven.

# 16.

## GEERT WILDERS IN HET LICHT VAN DONALD TRUMP

VERGELIJKENDE BESCHOUWINGEN

*James Kennedy*

Even leek Steve Bannon een grote bedreiging voor de gevestigde partijen van Europa. Eens was hij de belangrijkste adviseur van de Amerikaanse president Donald Trump en daarvoor hoofd van het invloedrijke Breitbart News, maar vanaf de zomer van 2018 richtte hij zijn aandacht op de Europese verkiezingen van mei 2019. Hij zag zichzelf als de spil van een antiglobalistische ‘beweging’ van (extreem)rechtse partijen die gezamenlijk een einde zouden maken aan het Brusselse project van de Europese Unie. Bannon ontwikkelde als liefhebber van boeken en theorieën ook plannen om met bondgenoten een school voor ‘gladiatoren’ op te richten in Italië om mensen te trainen in het winnen van de ideologische strijd. Voor de locatie liet hij zijn oog vallen op een voormalig klooster in het Italiaanse Trisulti, want de strijd zou gaan om het behoud van christelijk Europa.

Veel is (nog) niet van dit project terechtgekomen. Meerdere rechts-populistische leiders in Europa houden afstand van Bannon. Een grote bijeenkomst met de Amerikaanse intrigant als gastheer was al lang geleden gepland, maar heeft nog niet plaatsgevonden. Zijn oude baas Trump is in grote delen van (rechts) Europa niet populair en aan de genialiteit van Bannons aanpak wordt tegenwoordig ook getwijfeld. Bannon als koopman van typisch Amerikaanse trucjes wordt wellicht niet zo gewaardeerd of vertrouwd. De leider van Alternative für Deutschland, Alexander Gauland, zei beledigd te zijn door de suggestie dat hij Bannon

nodig zou hebben, en Marine Le Pen van het Rassemblement National (zoals het Front National sinds juni 2018 heet) vindt dat Bannon zich met zijn Amerikaanse nationaliteit diskwalificeert.<sup>1</sup> Geert Wilders heeft zich positief uitgesproken over Bannon, maar er lijkt nog geen nauwe samenwerking te zijn tussen de beide heren. Intussen moet de kloosterschool – die lokaal op veel verzet stuit – nog van de grond komen.

De tegenstand die Steve Bannon in Europa ontmoet – voor velen onverwacht – geeft te denken. Een hecht samenwerkend transnationaal rechts-populistisch verband is niet op bestelling te verkrijgen. Ook ideologische groepen met gedeelde waarden en prioriteiten hebben vaak een lange weg te gaan voordat ze gemeenschappelijk actie kunnen ondernemen. Dat zal nog moeilijker zijn met eurosceptische partijen, die niet altijd op dezelfde lijn zitten. Amerikaanse populistische repertoires en ideeën zijn niet altijd te rijmen met de eigen agenda's van hun Europese tegenhangers, zoals de Nederlandse Partij voor de Vrijheid (pvv).

Uiteraard is het 'populisme' – zoals dat door wetenschappers wordt aangeduid – niet slechts een louter nationaal fenomeen. Het zou niet verstandig zijn om de pvv te bestuderen als nationale beweging, geïsoleerd van transnationale ontwikkelingen, want er zijn wezenlijke overeenkomsten tussen diverse rechtse bewegingen die landsgrenzen overstijgen.<sup>2</sup> Het is juist door de globalisering dat anti-elitarisme, een argwaan tegen migratie en rancune over het bevoordelen van de verkeerde mensen – zeg maar populisme – als transnationaal verschijnsel in opkomst is.<sup>3</sup> De antimigratiesentimenten waren al langer aanwezig in Europa en bepalen nu ook het beleid in de Verenigde Staten en zijn dus een zeer goede reden om de dwarsverbanden te onderzoeken, zoals naast academici ook verschillende Europese denktanks doen.<sup>4</sup> De stijlen, de personen, de technieken, de middelen, de kwesties en de omvang verschillen enigszins, maar de politieke dynamiek en de uitdagingen zijn vaak hetzelfde. Een synchronische studie van het populisme – of de diverse populistische bewegingen – is dus essentieel om dwarsverbanden goed te zien.

Wat door het zoeken naar hedendaagse overeenkomsten in de achtergrond kan verdwijnen zijn langdurige historische factoren, die vaak bepalend zijn voor de wijze waarop populistische bewegingen zich ontwikkelen. Daarin kunnen verschillen tussen landen wel inzichten bieden. Daarom ben ik gevraagd om de opkomst van Wilders te

vergelijken met Donald Trumps weg naar het Witte Huis. Ik zal in deze exercitie geen aandacht schenken aan overduidelijke verschillen, zoals de verschillen in levensloop, persoonlijkheid of machtspositie tussen Wilders en Trump, noch aan het feit dat Wilders de stichter en het enige lid is van zijn partij terwijl Trump aan het hoofd staat (en slechts recent lid is) van een partij met ruim dertig miljoen (meestal niet-betalende) leden. Ik zal me concentreren op drie factoren die van bepalende betekenis zijn voor het Amerikaanse populisme à la Trump en tevens ook de grenzen aanduiden van de relevantie voor de pvv en Wilders.



Poster van de documentaire 'Eurotrump', geregisseerd door Stephen Robert Morse, met Geert Wilders in de hoofdrol.

De eerste factor is de geschiedenis van het populisme. De neiging van historici die de Nederlandse en Europese geschiedenis onderzoeken is om populisme te zien als een recente ontwikkeling, die pas echt opkwam aan het begin van deze eeuw en de democratie bedreigt.<sup>5</sup> Daarentegen trekt het populisme – de overtuiging dat ‘het volk’ in de bres moet springen om macht terug te nemen van ‘de elite’ – diepe sporen in de Amerikaanse geschiedenis, al zijn er juist in recente jaren meer verbindingen tussen het hedendaagse Amerikaanse populisme en de Europese populistische bewegingen.<sup>6</sup> Al verschillen Amerikaanse historici onderling over de interpretatie van deze geschiedenis en de wijze waarop het verleden verband houdt met het heden, toch is het volgens mij duidelijk dat Trump veel gebruik heeft kunnen maken van de politieke dynamiek die al bestond in eigen land, terwijl Geert Wilders daar niet op kon teruggrijpen.

De tweede factor is de langdurige polarisatie die invloed heeft gehad op de Amerikaanse politiek. Dat heeft niet alleen te maken met een tweepartijen- en districtenstelsel – ook al heeft dat net als in het Verenigd Koninkrijk wel invloed –, maar ook met politieke en maatschappelijke ontwikkelingen sinds de jaren zestig waardoor het Amerikaanse populisme kon gedijen en het Nederlands populisme veel minder goed kon aarden. En *last but not least* zien we aan de hand van het Amerikaanse voorbeeld hoe bepalend religie kan zijn binnen het populisme. De open vraag is in hoeverre Wilders (of misschien Thierry Baudet) zijn populisme kon voeden in een klimaat waarin het (cultuur)christendom zwakker is dan in de Verenigde Staten. Het is een complex vraagstuk, maar raakt aan de belangrijke vraag hoe religie of secularisering populistische politiek in de hand kan werken.

### *Populisme in historische context*

De Amerikaanse politiek is al tweehonderd jaar behoorlijk gedemocratiseerd. Witte mannelijke burgers kregen in de meeste staten aan het begin van de negentiende eeuw min of meer algemeen kiesrecht. De eerste ‘people’s president’ Andrew Jackson (1829-1837), die werd geboren in armoede en een anti-elitaire stijl ontwikkelde (hij was bijvoorbeeld tegen de kiesmannen van het ‘Electoral College’, die hij zag als een belemmering van de volkswil), profiteerde van dit ruime

kiesrecht. De 'Age of Jackson' zou gekenmerkt worden door de triomf van de gewone man, al lag dat in de praktijk ingewikkelder.<sup>7</sup> Tot ongeveer 1880 was de kiezersopkomst erg hoog (boven de tachtig procent), evenals de participatie in de nogal tumultueuze politiek, die baantjes beloofde aan de trouwe aanhangers van de winnaar. Na de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) kregen zwarte mannen ook toegang tot de stembus – hoewel dat in het zuiden omstreken en van korte duur zou zijn –, terwijl arbeiders en de kleine burgerij in het Nederland toentertijd alleen nog konden dromen van het stemrecht.

Het politieke ethos van de jonge Amerikaanse republiek was een van gelijke rechten, waarin iedereen z'n aandeel had. Dit ideaal, te weinig verwezenlijkt, maakte verschillende Amerikaanse groepen des te meer bewust van hun ondergeschikte positie. Dat gold zowel voor zwarten, die zoals bekend ook in het noorden vaak niet in aanmerking kwamen voor gelijke behandeling (inclusief het stemrecht), als voor vrouwen, die al vroeg een emancipatorische beweging ontketenden. Ook onder minderbedeelde witte mannen leefde het onbehagen. In *upstate* New York zagen deze burgers met lede ogen aan hoe de welgestelde burgers de politieke macht naar zich toe wisten te trekken en die behielden. Dat deden die elites mede door het oprichten van genootschappen en verenigingen die het publieke belang zouden moeten bevorderen, maar niet iedereen op gelijke wijze lieten profiteren.<sup>8</sup> Er ontstond dus al vroeg een politiek wantrouwen tegenover 'de elite', die door grootse projecten (zoals de oprichting van een nationale bank) geen oog had voor de lokale belangen van boeren en ambachtslieden. Lang voor Jackson sprak president Thomas Jefferson trouwens ook al positief over een agrarische republiek die bestuurd zou moeten worden door wijze boeren en niet door een stedelijke en commerciële elite. Hen 'populisten' noemen zou een anachronisme zijn, maar het besef dat de politiek geen elitaire zaak zou moeten zijn, was al vroeg aanwezig in de Verenigde Staten.

De sterke opkomst van een onbeteugeld kapitalisme zou in de loop van de negentiende eeuw deze tegenstellingen op scherp stellen. De meest zichtbare uiting hiervan was de opkomst van de People's Party of de Populist Party rond 1890. Deze beweging ijverde voor 'goedkoop' geld (een zilverstandaard) als vervanging van 'duur' geld (gouden standaard), die alleen voor de welgestelden voordelig zou zijn. De grote tegenstanders van deze gewone Amerikanen waren het bankwezen



en de commerciële belangen, die beide politieke partijen (vooral de Republikeinse) beheersten. In 1896 konden de People's Party en de Democraten zich vinden in dezelfde presidentskandidaat, William Jennings Bryan, die een van de meest befaamde speeches uit de Amerikaanse geschiedenis zou houden, waarin hij de gewone man plaatste tegenover de macht van het grote geld:

Upon which side will the Democratic party fight; upon the side of 'the idle holders of idle capital' or upon the side of 'the struggling masses'?... Having behind us the producing masses of this nation and the world, supported by the commercial interests, the laboring interests and the toilers everywhere, we will answer their demand for a gold standard by saying to them: You shall not press down upon the brow of labor this crown of thorns, you shall not crucify mankind upon a cross of gold.<sup>9</sup>

Bryan zou niet gekozen worden en de People's Party zou op den duur ter ziele gaan. Maar volgens Michael Kazin, de gezaghebbende Amerikaanse historicus over het populisme, zou de People's Party twee krachtige stromingen van *grassroots* populistische retoriek voortbrengen: de taal van de morele opwekking en de taal van de kleine producenten: de boeren, arbeiders en kleine ondernemers. In de twintigste eeuw zouden deze stromingen zich van elkaar scheiden en beide een bron worden voor populistische bewegingen. Kazin hanteert – terecht – een rekkelijke definitie van het populisme: 'meer een impuls dan een ideologie'; volgens hem is het vooral een manier om te overtuigen. In dit licht groepeerde Kazin in zijn boek uit de jaren negentig van de vorige eeuw veel verschillende nationale bewegingen bijeen, van de arbeidersbewegingen van de jaren dertig tot christelijk rechts in de jaren zeventig. Later zou Kazin zowel de linkse Democraat Bernie Sanders als Donald Trump in zijn twee soorten populisme plaatsen. Het eerste populisme (van Sanders) is vooral economisch, gericht tegen het grote bedrijfsleven en zijn politieke bondgenoten. Het tweede populisme (van Trump) is ook gericht tegen de elite, maar definieert het volk meer in etnische termen en ziet een samenzwering tussen bruینگekleurde indringers en de heersende klasse.<sup>10</sup> Daarom hoor je 'the ruling class' ook vaak bij Tucker Carlson en anderen bij FOX News.



Het is belangrijk om hier te onderstrepen dat Amerikaanse historici het niet met elkaar eens zijn over wat Amerikaans populisme precies is. Wel is het opvallend dat populisme voor veel Amerikaanse historici en politicologen geen vies woord is, terwijl dit wel zo is voor veel Europeanen. Er zijn wel een aantal historici die – in de traditie van Richard Hofstadter – populisme verbinden aan de volksmannerij van de anticomunistische senator Joe McCarthy en een achterlijke kijk op de moderniteit. Hofstadter zou in 1964 beweren dat dit soort populisme onderdeel is van de ‘paranoïde stijl in de Amerikaanse politiek’: een stijl die is geboren in het (vermeende) antimodernistische agrarische denken van de People’s Party, dat volgens Hofstadter leidde tot het McCarthyisme en de nominatie destijds van de uiterst rechtse Barry Goldwater als presidentskandidaat van de Republikeinse Partij.<sup>11</sup> Maar er zijn ook historici geweest die hier anders over denken. De eigenzinnige Christopher Lasch gaf in zijn *True and Only Heaven* (1992) kritiek op de maakbaarheidscultus van hoogopgeleiden en prefereerde de cultuur van wat je in Nederland de ‘kleine luyden’ zou kunnen noemen, waar gelijkheid, ambachtelijkheid en trouw belangrijke waarden zijn.<sup>12</sup> Hoe dan ook, niet alleen wetenschappers maar ook journalisten hebben al gedurende lange tijd aandacht besteed aan de populistische verschijnselen in de Amerikaanse geschiedenis. Sinds Trump gaat die discussie niet alleen over zijn populisme, maar ook over de vraag hoe hij al dan niet figureert in de geschiedenis van het Amerikaans populisme. Er wordt gediscussieerd over de inhoud van het ‘ware’ populisme en de (omstreden) erfenis van de People’s Party en andere populistische bewegingen. De politicoloog Robert Shrum meent bijvoorbeeld dat Trump geen echte populist is, en dat de Democraten zich moeten realiseren dat zij de echte populist zijn: ‘They have to convince the country, especially the economically stressed who are struggling to pay their bills as they watch the rich get richer than ever, that they’re on their side.’ En de historicus Charles Postel – auteur van de *Populist Vision* (2007) – vond ook dat alleen Bernie Sanders – en niet Donald Trump – het etiket van populist verdiende, als vertegenwoordiger van de strijd voor economische rechtvaardigheid. Barack Obama zelf zag populisme als positief, en beschouwde Trump slechts als voorstander van ‘nativism’ of ‘xenofobie’.<sup>13</sup> ‘Forget Trump – Populism is the cure, not the disease’, vatte de bekende Amerikaanse schrijver Thomas Frank deze gedachte samen.<sup>14</sup>

Populisme is dus al heel lang onderdeel van de Amerikaanse politiek: hetzij als robuuste ideologie van economische rechtvaardigheid, hetzij als stijlelement waarmee je ideologisch gezien verschillende kanten op kan gaan, hetzij een strijd tussen 'ware' en 'valse' populismes. Trump heeft van deze langdurige aanwezigheid van populistische stromingen in de Amerikaanse geschiedenis geprofiteerd. Zijn ongebruikelijke stijl waarin hij blijk geeft van minachting voor het establishment, is geworteld in het Amerikaans verleden en zodoende kan hij gemakkelijk aanspraak maken op klassieke thema's die als populistisch kunnen worden aangeduid, waarin hij het opneemt voor de gewone man tegen de elite.

Dat is anders in Nederland, waar populistische geluiden historisch gezien minder succes hebben geboekt, ondanks de lage kiesdrempel. Van oudsher is Nederland meer *regental* (of regentesk), zoals de econoom historicus Jan de Vries dat in 2014 noemt in een bijdrage in de *BMGN*.<sup>15</sup> Er is minder ruimte voor gekozen ambten, voor directe democratie (bindend referendum) en voor de mobilisatie van het electoraat, waardoor het land minder risico loopt op onbestuurbaarheid in de ogen van veel politici en politieke elites. De weg van geleidelijkheid en verantwoordelijkheid, met een nadruk op de gedisciplineerde kiezer, verdiende de voorkeur in de Nederlandse politiek. Dit ging gepaard met een betrekkelijk ingetogen pers. De democratisering van de Nederlandse politiek – eerst in de decennia voor 1917, daarna in de jaren zestig en zeventig en ten slotte in de afgelopen decennia – heeft het wel moeilijker gemaakt voor politici, ambtenaren en de leiders van maatschappelijke organisaties om de politiek bij of aan te sturen, maar verdwenen is de oude politiek niet.

De afname van het sturende vermogen zal zich de komende tijd wellicht alleen maar voortzetten, gezien de fragmentatie en afbrokkeling van bestaande organisaties (zoals politieke partijen) en de horizontalisering van de media. Diezelfde ontwikkelingen spelen ook de Amerikaanse politiek parten. De disciplinerende van de politiek in de Verenigde Staten is sowieso altijd zwak geweest en het populisme van Donald Trump brengt de Amerikaanse politiek in wild vaarwater: omdat deze president ernaar streeft om 'het moeras' ('the swamp') van Washington droog te leggen, toont hij weinig achting voor andere overheidsorganen. Aan de andere kant kun je stellen dat het huidige populisme in de Nederlandse politiek op de lange termijn meer

ontwrichtend zou kunnen zijn dan de populistische stijl van Trump, omdat het in Nederland een nieuwe manier van politiek bedrijven is die coalitievorming en een stabiele politiek ondermijnt. Die tijd is nog niet aangebroken, maar zou wel kunnen komen.

### *Een geschiedenis van polarisatie*

In 2013 schreef de bekende politieke filosoof Francis Fukuyama dat de Verenigde Staten onbestuurbaar dreigden te worden. Omdat Amerikanen overheidsmacht wantrouwen, geeft hun systeem weinig macht aan de regering en meer aan politieke partijen en rechters. De president en zijn kabinet worden geregeld tegengewerkt door het Huis van Afgevaardigden of de Senaat, die door een andere partij gedomineerd kunnen worden. En rechters kunnen regeringswetten ongeldig verklaren omdat zij die mogen toetsen aan de grondwet. Daarnaast spelen lobby's een bijzonder sterke rol, omdat zij veel geld te verdelen hebben en soms tot wederzijds voordeel samenwerken met gekozen volksvertegenwoordigers. Fukuyama voorspelde dat de Amerikaanse overheid zichzelf klem zou zetten door de toenemende polarisatie die uit zo'n systeem voortkomt, omdat er telkens ruime mogelijkheden zijn om de uitvoering van beleid dwars te zitten.<sup>16</sup>

Deze polarisatie is toegenomen sinds de maatschappelijke onrust in de jaren zestig, toen achtergestelde groepen in de samenleving riepen om meer inspraak, democratisering en emancipatie. Conservatieve krachten verzetten zich hiertegen; in 1968 trachtte de Amerikaanse presidentskandidaat George Wallace een wit populisme te ontketen en ook Richard Nixons appel op de 'Silent Majority' probeerde vooral de angst van witte Amerikanen aan te spreken. Culturele en demografische veranderingen, de enorme toename van overheidstaken en – op den duur – economische ontwrichting speelden een rol in de blijvende polarisatie. Congresleden waren steeds meer tijd en geld kwijt aan een bijna permanente campagne om hun zetel en de positie van hun partij veilig te stellen. Particuliere geldschietters werden steeds belangrijker in deze politieke campagnes. Het verlies in betekenis van het maatschappelijk middenveld en de traditionele media versterkte deze trend; het kanaliserende en remmende vermogen van de Amerikaanse samenleving werd door de opkomst van losse verbanden en sociale

media steeds verder beperkt. Vanaf de jaren tachtig zou de benoeming van rechters leiden tot een enorm getouwtrek tussen progressieven en conservatieven, afhankelijk van de ideologische veren van de rechter. Het recht van de president om federale rechters te nomineren en het mandaat van de Senaat om die rechters goed te keuren zou een van de belangrijkste speerpunten worden in de nationale campagnes van beide partijen. De presidentsverkiezingen van 2000 – waarin onduidelijke stembiljetten in Florida goedgekeurd werden door het door conservatieven gedomineerde *Supreme Court* ten faveure van de Republikeinse presidentskandidaat George W. Bush – zouden de aftrap vormen van de bijzonder felle en negatieve campagnes in deze eeuw, die in 2016 een nieuw dieptepunt zouden bereiken. Deze polarisatie werd versterkt door de toenemende ongelijkheid in de Amerikaanse samenleving, die het land al voor de economische crisis parten speelde, en door de verdere versplintering van de maatschappij.<sup>17</sup>

Donald Trump zou deze geschiedenis erven. Zijn succes was zelfs ondenkbaar zonder dit verleden van polarisatie. Weliswaar heeft Trump ook kiezers weten te trekken die in 2008 en 2012 op de Democratische presidentskandidaat Barack Obama hadden gestemd, maar het gros van zijn achterban komt uit de Republikeinse Partij en is door ervaringen uit het verleden sterk geneigd om te denken dat kritiek op Trump louter ideologisch gemotiveerd is. Trumps kiezers zijn trots op zijn vermogen om tegenstanders tegen zich in het harnas te jagen of hen een koekje van eigen deeg te geven. Trumps agenda, stijl en manier van communiceren kunnen ook problemen veroorzaken voor de partij. Maar als onbetwiste leider, die de partij eindelijk weer in het presidentiële zadel heeft gekregen, krijgt hij meer steun dan alleen op grond van zijn eigenzinnige denkbeelden. Betrekkelijk weinig Republikeinen nemen de uitkomsten van het onderzoek van de speciale aanklager Robert Mueller serieus en zien het vooral als een ideologische gemotiveerde daad van Trumps vijanden, die nog steeds niet kunnen accepteren dat hij president is. In deze politieke setting is alles ideologisch gemotiveerd en Trump wordt telkens verontschuldigd: veel van wat hij doet, is in hun ogen begrijpelijk en meestal te rechtvaardigen. Hij is eerder een goede speler in de polarisatiepolitiek dan de oorzaak.

In vergelijking met Trump is Wilders minder bepaald door langdurige ontwikkelingen in de Nederlandse politiek. Hij heeft geprofiteerd

van de plotselinge omwenteling van de politiek in 2002. Zonder zijn mentor, de vvd-leider Frits Bolkestein en zonder het voorbeeld van de rechtse populist Pim Fortuyn zou zijn weg wellicht minder makkelijk zijn geweest.<sup>18</sup> Wilders heeft de wind mee gehad in een tijd van onrust over de gevolgen van de globalisering, waarin hij de opkomst van de sociale media kon gebruiken als licht ontvlambaar vehikel van politieke communicatie. Maar in een gefragmenteerd parlementair stelsel waar overleg tussen rivalen nog altijd onmisbaar is, kon hij alleen functioneren als provocerend buitenbeentje. Hij is er niet in geslaagd om de vvd als politiek vehikel te gebruiken, maar kon alleen deze positie bereiken door eruit te treden en een partij op te richten waarvan hij het enige lid is. Uiteraard is Wilders niet verstoken van politieke invloed; hij heeft vvd en cda zo onder druk weten te zetten over vraagstukken als migratie dat zij hun partijlijn hebben aangepast (zie in deze bundel de bijdrage van Akkerman over de invloed van de pvv op dit beleidsterrein, en die van Oudenampsen). Maar hij heeft geen gepolariseerde partij overgenomen, noch was hij de spil in een lang bestaande gepolariseerde strijd.

Dit blijkt ook uit het verschil in denken over de staat, of 'het bestel'. Zowel Trump als Wilders zeggen te streven naar een kleine overheid, hoewel beiden op sommige terreinen juist een grotere invloed van de overheid wensen. Maar dit standpunt wordt door beiden niet op dezelfde wijze uitgewerkt. Wilders is er als oud-liberaal net zomin in geslaagd om de overheid terug te dringen als de vvd. Wel claimt Wilders net als Trump dat hij slachtoffer is van het systeem en de 'ruling class', waarin hij met name door vooringenomen media en rechters wordt tegengewerkt. Trump daartegenover staat in een lange traditie van wantrouwen tegen de overheid en het verlangen naar een kleine staat. Dit wantrouwen is vooral onder Republikeinen toegenomen sinds de jaren zeventig. De polarisatie heeft geleid tot steeds meer politiek toezicht op ministeries en andere overheidsinstanties, waardoor volgens Fukuyama het goed functioneren van veel overheidsinstanties feitelijk heel moeilijk wordt gemaakt. De aanval op de bureaucratie en diens omvang dateert uit de tijd van de Republikeinse president Ronald Reagan; in 1980 sprak hij de legendarische woorden – die nu vooral aan Trump verbonden zijn – 'drain the swamp' om Washingtons bureaucratie aan te pakken. Vanaf dat moment zou dit sentiment een belangrijk element zijn in de Republikeinse denkbeelden en

propaganda. Maar tijdens de verkiezingen van 2016 en het presidentschap van Trump nam dit denken een hoge vlucht. Hij beloofde dat hij lobbyisten die buitenlandse regeringen vertegenwoordigden aan banden zou leggen, verdachte praktijken zou beëindigen en het hele systeem op zijn kop zou zetten. Want de overheid was vol van mensen die hem (en de Amerikaanse bevolking) dwarsboomden. Het electorale systeem was 'rigged', waardoor zijn overwinning hem zou worden ontzegd. De hele affaire rondom zijn vermeende samenspanning met de Russen werd door Trump opgevoerd als bewijs dat elementen binnen de inlichtingsdiensten, de FBI en het ministerie van Justitie erop gebrand waren om hem om louter politieke redenen weg te werken.

De opdracht 'drain the swamp' was in eerste instantie bedoeld om deze deloyale ambtenaren te verwijderen uit de overheid. Maar de ideologische aanval van Trump werd breder getrokken toen hij en zijn medestanders begonnen te wijzen op het bestaan van de 'deep state', waarin belangrijke functionarissen niet alleen ontrouw zijn, maar zelfs hem actief ondermijnen door onder meer het lekken van informatie. De ontmanteling van de bureaucratische staat werd een nieuw doel, vooral gepropageerd door Steve Bannon, destijds de belangrijkste adviseur van de president. Zo zou de niet-democratische regelzucht van de ambtenarij eindelijk ongedaan worden gemaakt. Hoewel Bannon nu weg is en zijn idee niet verder uitgewerkt wordt, is het droogleggen van het bureaucratische moeras van Washington nog steeds een belangrijk ideaal van de president.

Trump en zijn populisme konden dus meeliften op een lange en steeds intenser wordende polarisatie in de Amerikaanse politiek, waarin hij het bestaande wantrouwen over het functioneren en de waarde van de overheid heeft veranderd in een ideologisch wantrouwen tegen ambtenaren. Trumps idee dat mensen hem tegenwerken wordt door hem sterker verwoord dan Richard Nixon deed en is een belangrijke en gevaarlijke innovatie in de geschiedenis van de Amerikaanse tweestammenstrijd. Maar net als de rijke geschiedenis van het 'populisme' is Trumps eigenzinnige houding tegenover zijn vijanden vooral een voortzetting van al eerdere ingezette politieke logica. Geert Wilders en de pvv hebben in het Nederlandse politieke landschap een eigen weg moeten vinden en een nieuwe strategie moeten ontwikkelen, geleid door eigen inzicht en ontleend aan buitenlandse voorbeelden.

Het is moeilijk vast te stellen wie meer spiritualiteit of religiositeit bezit: Donald Trump of Geert Wilders. Wilders heeft gebroken met de katholieke kerk waarin hij geboren is en Trump had – althans tot zijn presidentscampagne – weinig met kerk of geloof en zijn levensstijl werd zelf als ‘heidens’ aangeduid.<sup>19</sup>

Toch is er een wereld van verschil tussen de twee mannen en hun verhouding tot religie. Dat is in belangrijke mate bepaald door hun culturele en politieke context. Maar ook in het persoonlijke leven zijn Trumps banden met het christendom sterker. Als jongen kerkte hij met z’n ouders bij dominee Norman Vincent Peale, opvallend genoeg predikant in een van oudsher Nederlandse gereformeerde kerk op Manhattan. Peale was een bekende geestelijke, die populaire boeken schreef over ‘the power of possibility thinking’ – een eigenzinnig vorm van positieve psychologie die meer nadruk plaatst op geloof in jezelf dan in de Almachtige. Er is gespeculeerd of Peale’s prediking impact heeft gehad op de jonge Trump, die zo vaak de loftrompet steekt over zichzelf.<sup>20</sup> Maar dit is natuurlijk niet met zekerheid te achterhalen, zeker bij een man die zo weinig reflecteert.

Wat we wel kunnen stellen is dat Trump is grootgebracht in een familie die zich sterk identificeerde met het protestantisme. Van deze erfenis heeft Trump nooit afstand genomen. Hij mag wel drie keer getrouwd zijn, maar elke keer is zijn huwelijk voltrokken door een predikant (dat mag in Amerika): de eerste keer door ds. Peale zelf, de tweede keer door zijn opvolger, de laatste keer (met Melania) in een Anglicaanse kerk in Florida. Ook al is Trump in de praktijk nauwelijks in een kerk te vinden – hij gaat alleen met Kerst en Pasen –, hij onderhoudt wel contacten met predikanten. De Pinksterdominee Paula White behoort tot zijn adviseurs en hij heeft tijdens zijn campagne en presidentschap warme banden ontwikkeld met diverse geestelijke leiders, vooral uit conservatieve protestantse hoek. Een aantal van hen menen te zien dat Trump, hoewel bepaald geen heilige, toch geestelijke groei doormaakt en als een broeder in het geloof kan worden beschouwd.<sup>21</sup> Zulke beweringen lijken soms eerder droom dan werkelijkheid, maar kunnen wel gebruikt worden om de steun voor deze president te versterken. De Republikeinse politica Michele Bachmann stelde nog in 2019: ‘[Trump] is highly biblical, and I would say [that]

we will in all likelihood never see a more godly, biblical president again in our lifetime.<sup>22</sup>

De Amerikaanse context verschilt duidelijk van de Nederlandse. In de eerste plaats is Trump – misschien des te meer als oude baby-boomer – onderdeel van een samenleving en politieke cultuur waarin religie nog altijd een min of meer vanzelfsprekende betekenis heeft. Dat blijkt ook uit zijn deelname – net als alle presidenten – aan de jaarlijkse National Prayer Breakfast. Trumps religieuze uitspraken als president lopen meestal niet uit de pas met wat je van een gemiddelde president zou kunnen verwachten – het klinkt naar een (weliswaar wat armoedige) variant van de Amerikaanse ‘civil religion’, waarin Gods zegen over Amerika wordt gevraagd of bevestigd. Dit is anders dan in het huidige Nederland, waar er nauwelijks een ‘civil religion’ is en waar Wilders sowieso als oppositiepoliticus geen bepalende rol heeft. Trumps religiositeit hoort dus deels tot zijn ambt, en zou door een andere president min of meer hetzelfde worden ingevuld.

Er zijn natuurlijk meer verschillen. De pvv-leider doet zelden een appel op het religieuze geloof van zijn achterban. Daarin verschilt hij niet alleen van Trump, maar ook van medestanders in andere Europese landen.<sup>23</sup> Hij zegt een ‘joods-christelijke’ cultuur te willen verdedigen, maar verklaart de betekenis nooit nader. Dat is opvallend, want Wilders had er – ook in het ontkerkelijkt Nederland – meer mee kunnen doen dan hij heeft gedaan. Het is wel duidelijk dat de joods-christelijke cultuur voor hem een erfgoed is, iets uit het verleden dat Nederland heeft gemaakt tot het huidige land met deze identiteit. Maar het gaat zeker niet over het in stand houden van geloof en godsdienstige tradities. Hij is er niet op uit om het jodendom en het christendom hoog te houden, maar om de islam aan te vallen. En zelfs als Wilders spreekt over de islam, dan beweert hij dat het geen religie is, maar een verfoeilijke politieke ideologie die geen bescherming van de Nederlandse grondwet hoeft te genieten. Een deel van Wilders’ aanhang zal dat anders taxeren, want de islam is wel degelijk een religie en dat is juist het probleem. Toch valt op dat Wilders als het ware weinig ‘doet’ met religie, al komt (zoals de bijdrage van Harteveld en De Jong in deze bundel aangeeft) een belangrijk deel van zijn achterban uit gebieden waar de Katholieke Volkspartij vroeger traditioneel sterk was. Het kan zijn dat Wilders kiezers aanspreekt die een antwoord zoeken op de teloorgang van de katholieke gemeenschapszin. Dan rijst alsnog



de vraag waarom hij hoogstens impliciet aan dit verlangen appelleert. Met dit stilzwijgende appel verschilt hij wellicht van Thierry Baudet, de leider van Forum voor Democratie, die minder 'religiös unmusikalisch' lijkt te zijn. Het zou kunnen zijn dat Baudet meer uit het Nederlandse religieuze landschap – en uit gelovige kiezers – weet te halen dan zijn pvv-rivaal.

Trump staat heel anders in dit religieuze landschap door zijn uitgesproken verwantschap met tientallen miljoenen religieuze – vooral conservatieve – christelijke kiezers. De religieuze dimensies van Trumps populisme zijn zichtbaarder en feller dan in Nederland mogelijk zou kunnen zijn. Dat heeft ook te maken met het feit dat Trumps religieus getinte populisme aanzienlijk minder is gericht op het weren van een 'externe' vijand (dé islam) en meer met 'interne' verschuivingen in het Amerikaanse culturele en religieuze landschap, waar zijn achterban zich al decennia zorgen over maakt. Zo gezien is Trump niet in eerste instantie aantrekkelijk voor conservatieve gelovigen vanwege een late en onwaarschijnlijke bekering tot hun gedachtegoed, maar als aanvoerder van de strijd om de ziel van Amerika.

Het is niet makkelijk om de opkomst van Geert Wilders te zien in het licht van de 'roerige' jaren zestig, maar dat kan wel bij Donald Trump. De oorlog in Vietnam en de soms gewelddadige strijd voor burgerrechten speelden hierin een rol. Het zou bij een deel van de witte bevolking het (onterechte) gevoel hebben gegeven dat zij hun positie in de samenleving aan het verliezen waren, mede door de actieve medewerking van witte Democraten. De snelle verandering van een nog tamelijk protestants land naar een samenleving met een nieuwe, seculiere toonzetting bevorderde dit gevoel van ontheemding. Tegelijkertijd waren juist de conservatieve christenen – protestants maar ook katholiek – beter dan ooit gepositioneerd om hun eigen politieke agenda op te stellen. Dat gebeurde het duidelijkst in de zuidelijke staten, waar veel witte Amerikanen ook toegang kregen tot beter onderwijs, migreerden naar staten als Californië en conservatieve gouverneurs als Ronald Reagan verkozen.<sup>24</sup> De opkomst van dit nieuwe conservatisme – eind jaren zeventig versterkt door de Religious Right van conservatieve gelovigen – werd gevoed door het gevoel dat Amerika van hen was afgepakt door mensen – elites, minderheden – die minder deel uitmaakten van het land dan zij.

Sinds de jaren tachtig heeft dit rechts-populisme verschillende varianten en accenten gekend. De Moral Majority van ds. Jerry Falwell, gevolgd door de Christian Coalition van Ralph Reed uit de jaren negentig, zijn de meest religieus gekleurde bewegingen die pogen om Amerika 'terug te nemen' van seculariserende en goddeloze krachten. Aan het begin van deze eeuw nam de expliciete religieuze dimensie van deze beweging af vanwege organisatorische problemen, de verkiezing van de evangelische George W. Bush tot president en zijn *War on Terror*, waardoor onzekerheid over hun agenda ontstond. De economische crisis van 2008, de reactie van de overheid op deze crisis en de verkiezing van de Democraat Barack Obama tot president zou een nieuwe grassroots-beweging doen ontstaan (gespekt door rijke donateurs): de Tea Party. Die zou zich vooral ontpoppen als tegenstander van een grote overheid (met name de hervorming van de gezondheidszorgverzekering aangeduid als Obamacare) en in mindere mate van immigratie uit Latijns-Amerika. Hoewel de achterban van de Tea Party vrij divers is, bestaat er een grote overlap met Republikeinse kiezers en de Religious Right.<sup>25</sup> De oude religieuze agenda (abortus, homohuwelijk en recentelijk transgenderisme) verdween niet, maar werd tijdelijk ingehaald door economische vraagstukken.

De coalitie die Trump in 2016 zou steunen was net weer anders samengesteld dan de Tea Party. Wat opvalt, zijn overeenkomsten met het rechts-populisme in Europa en Nederland zoals ook opgetekend is in deze bundel, met name het gevoel van werkende mensen die zich benadeeld voelen door mensen die minder gewerkt hebben dan zij. Maar deze coalitie zou toch zwaar leunen op dezelfde groepen en dezelfde zorgen. Ook hier is dus sprake van continuïteit met patronen uit het verleden. Dat geldt ook voor *values voters* uit de achterban van de Religious Right. In de eerste voorverkiezingen van 2016 gaven zij de voorkeur aan Republikeinse kandidaten als Ted Cruz die dichter bij hen lagen, maar in het voorjaar van 2016 zouden ze massaal overstag gaan. Ze zouden nooit op de Democraat Hillary Clinton stemmen, en dus gaven ze hun stem aan Trump.

Conservatieve gelovigen voelden zich in die periode meer dan ooit belaagd. De samenleving leek na George W. Bush toch weer de verkeerde kant op te gaan gezien de grondwettelijkheid van het homohuwelijk in 2016 en het felle verzet tegen de conservatieve rechter-kandidaat Brett Kavanaugh in 2018. Ook Hillary Clinton leek in de

ogen van veel religieuze conservatieven de belichaming van deze anti-christelijke beweging.<sup>26</sup> Trumps persoonlijke vroomheid was minder belangrijk dan zijn belofte dat hij het altijd voor hen zou opnemen als prochristelijke president, door onder andere conservatieve rechters te benoemen. Daarom heeft een studie uit 2018 deze kiezers 'Koning Cores christenen' genoemd – naar de heidense vorst in het Oude Testament die de joden beschermde.<sup>27</sup> Het verband tussen Trump en conservatieve gelovigen is er dus een van beschermheer en beschermden.<sup>28</sup>

Zo gezien is het religieus gekleurde populisme van Trump deel van de *culture war* die de Verenigde Staten al een halve eeuw in brand zet. Tegelijkertijd geeft zijn verkiezing ook een verschuiving aan. Het gaat nu vooral om het behoud van eigen religieuze vrijheden. De poging van religieuze conservatieven om abortus te beperken of te verbieden gaat met vernieuwde kracht door – aangemoedigd door Trumps rechterbenoemingen – maar Trumps betekenis ligt in zijn beschermende rol tegenover een antichristelijke elite. Zijn vijandigheid tegenover de islam is ook onderdeel van die rol als beschermer, maar is van ondergeschikte betekenis.

Wilders en de pvv hebben die rol niet. Het gaat hem niet om het beschermen van Nederlandse christelijke gelovigen tegen een seculiere samenleving; daar zijn de christelijke partijen voor. Hij gaat uit van een seculiere samenleving (met joods-christelijke wortels) en lijkt die ook te omarmen. De religieuze dimensies van Trumps populisme zijn daarentegen wezenlijk als bindmiddel met diens achterban en bestrijken meerdere aspecten van diens binnenlands en buitenlands beleid (zoals de erkenning van Jeruzalem als hoofdstad van Israël).

Zonder het breed gedragen gevoel onder conservatieve gelovigen dat hun door God speciaal gezegende land door kwade krachten wordt ondermijnd, zou Trump noch kandidaat noch winnaar zijn geworden. Het verband met religie is misschien nog sterker dan we hadden gedacht. Men ging er enige tijd van uit dat niet-kerkelijke evangelische gelovigen de ruggengraat vormden van de Trumpsupporters en dat de kerkelijke evangelische gelovigen meer reserves zouden hebben. Maar een studie door het Pew-onderzoekscentrum uit 2019 laat zien dat de steun voor Trump bij beide groepen even groot is. Bij andere religieuze groepen is de steun voor Trump wel veel minder.<sup>29</sup> Zonder het hechte verband tussen conservatieve christenen en de nieuwste

varianten van rechts-populisme zou Trumps ster dus niet zijn gerezen. Ook Wilders had wellicht kunnen profiteren van zo'n coalitie, maar dat heeft hij nauwelijks geprobeerd.

### *Tot slot*

Geert Wilders was Donald Trump tien jaar vooruit als leider van een rechts-populistische partij. Hij heeft de PVV zelf uit de grond gestampt en had veel succes door van buitenlandse bondgenoten te leren en zelf zijn eigen strategie te bepalen. Dat heeft hij met vallen en opstaan zeer bewust en zeer weloverwogen gedaan, in een politiek en cultureel landschap dat hem nieuwe kansen bood maar hem ook begrenste. Hij is ook opvallend dichtbij zijn beperkte kernthema's gebleven, de islam en immigratie. Trump daarentegen borduurde voort op patronen die al lang aanwezig waren in de Amerikaanse politiek, zoals de (rechts-) populistische stijl, de toenemende polarisatie in het tweepartijstelsel en de religieuze politiek van vervreemding. Trump is hierin geslaagd door zijn achterban vast te houden, ondanks (of misschien toch dankzij) een onnavolgbare communicatiestijl en gebrek aan veel strategisch denken of beginselvastheid. Dat hoefde ook niet, omdat de Amerikaanse politiek, en in het bijzonder de Republikeinse partij, hem al vrij snel een plekje verschaft. Zo gezien is Wilders met zijn partij de grotere innovator, die een nieuw element heeft ingebracht door zich te richten op het consequent zenden van een boodschap, een populistische boodschap van een eenzame en belaagde tribuun die het voor het volk opneemt. Zo heeft hij de politiek van zijn land veranderd.

Voor het bepalen van de geschiedenis maakt dat weinig uit. Trump is leider van het machtigste land ter wereld. Ook al is hij omhoog gevallen, toch heeft hij door zijn presidentschap de Verenigde Staten en de wereld al grondig veranderd. Ook op het terrein van de symboliek blijft hij invloedrijk. In mei 2019 besloot zijn ministerie van Financiën dat het nieuwe biljet van twintig dollar, met de afbeelding van de zwarte emancipatiestrijdster Harriët Tubman, er voorlopig niet komt en Andrew Jackson vooralsnog gehandhaafd blijft. Het is een kleine illustratie om te zien hoe die lange Amerikaanse geschiedenis door blijft dreunen in het heden: Trump als de nieuwe belichaming van de 'people's president', die maar niets moet hebben van politieke correctheid.

# DANKWOORD

Een aantal mensen heeft ons bijgestaan bij de totstandkoming van deze bundel. Yvonne de Geus-Bosma, Bjorn van den Brink, Sebastiaan van Leunen en Tim Welleweerd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen waren op uiteenlopende wijze behulpzaam bij de redactie en bij de selectie van de illustraties. Tijn Boon en Eva Wijenbergh droegen als redacteur van Uitgeverij Boom bij aan de totstandkoming van het boek. Wij willen hen allen bedanken voor hun medewerking, en natuurlijk ook de auteurs die een bijdrage aan deze bundel hebben geleverd.

Gerrit Voerman & Koen Vossen  
Groningen/Utrecht, augustus 2019



# NOTEN

## Inleiding

1. Frank Hendrickx, 'Pvv mort, maar Wilders gaat nooit weg', in: *de Volkskrant*, 28 mei 2019.
2. Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005).
3. Bij het afronden van deze bundel werd bekend dat de pvv opnieuw een gedeputeerde zal leveren in Limburg in een zogeheten 'extraparlamenteair provinciaal college'. Zie 'Forum voor Democratie en pvv in Limburg aan de macht', in: *De Limburger*, 7 juni 2019.
4. Emilie van Outeren, 'Wie is Wilders en wil hij wel regeren?', in: *NRC Handelsblad*, 8 maart 2017.
5. *Trouw*, 28 mei 2019.

## 1. Verslaafd aan en veroordeeld tot de politiek. Portret van Geert Wilders

1. Biografische studies: Meindert Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2010), Arthur Blok, *Zo gek is het geworden. Geert Wilders. Van eenmansfractie tot brede volksbeweging* (Meppel 2018); Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de pvv* (Amsterdam 2013); Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012). Autobiografische publicaties: Geert Wilders, *Marked for Death. Islam's War Against the West and Me* (Washington DC 2012); Wilders, *Kies voor Vrijheid*. Een overzicht van interviews met en portretten van Wilders tot 2013 is te vinden in Vossen, *Rondom Wilders*, 302-304.
2. Zie onder meer de volgende interviews met Wilders: Hans van Soest, 'vvd'er Wilders schopt iedereen naar zich toe', in: *Rotterdams Dagblad*, 21 juni 2001; Eric Vrijzen, "'Wij worden de grootste'", in: *Elsevier*, 2 oktober 1999; A. de Jong, 'De blonde engel kiest de aanval', in: *De Telegraaf*, 13 maart 1999; en Wilders' opiniestuk 'Stop de vakbondsmacht' in: *de Volkskrant*, 15 februari 2001.
3. Max van Weezel en Leonard Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiters* (Amsterdam 1999).
4. E. Lammers, 'Het is leuk, al die heftige reacties', in: *Trouw*, 17 december 1999.
5. Arjen Visser, 'De tien geboden van Geert Wilders', in: *Trouw*, 16 oktober 2004.
6. M. de Vries, 'De wilde haren en jonge jaren van Geert Wilders', in: *HP De Tijd*, 2 september 2009.
7. T. Koel en M. Kruij, 'Verliefd op Israël', in: *de Volkskrant*, 10 april 2007; Harm Ede Botje en Freke Vuijst, 'De Israël-connectie van Geert Wilders', in: *Vrij Nederland*, 17 oktober 2009.
8. Uitzending Barend en Van Dorp. RTL, 22 september 2001.

9. Hierover specifiek Harm Ede Botje en Thijs Niemantsverdriet, 'De draai van Geert. De vvd-jaren van Geert Wilders – reconstructie', in: *Vrij Nederland*, 10 april 2010.
10. Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders, 'Democratiseer het Midden-Oosten', in: *Trouw*, 27 april 2004; idem, 'Steniging laat moslims koud', in: *Trouw*, 20 maart 2003; idem, 'Het is tijd voor een liberale jihad', in: *NRC Handelsblad*, 12 maart 2003.
11. Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 44, 59, 66-67, 69, 76 en 82.
12. *De Telegraaf*, 28 februari 2015.
13. Visser, 'De tien geboden van Geert Wilders'.
14. *Psychosociale gevolgen van dreiging en beveiliging*. Rapport Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (Den Haag 2008).
15. Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 35-38.
16. Jan Hoedeman en Ron Meerhof, 'Wilders is alleen maar politiek', in: *de Volkskrant*, 28 maart 2008. Zie hierover ook Gerrit Zalm, *De romantische boekhouder* (Utrecht 2009), 279-281; en Arthur Blok en Jonathan van Melle, *Veel gekker kan het niet worden. Het eerste boek over Geert Wilders* (Hilversum 2008), 95.
17. Jochem Davidse, "'Zwijgen uit angst is onacceptabel.'" Interview met Geert Wilders', in: *Playboy*, februari 2016.
18. B. Soetenhorst, 'Ik ben geen extremist', in: *Het Parool*, 31 december 2004.
19. *Algemeen Dagblad*, 28 mei 2019.

## 2. Een uniek experiment. De pvv als partijorganisatie

1. Zie O. Mazzoleni en G. Voerman, 'Memberless parties. Beyond the business-firm party model?' in: *Party Politics*, 23 (2017), 783-792. Behalve de pvv kennen ook de Zwitserse Lega dei Ticinesi, de Griekse partij ANEL en de Tsjechische partij Vrijheid en Directe Democratie geen ledenstructuur.
2. Mazzoleni en Voerman, 'Memberless parties'; A. Krouwel, 'De gedaantewisseling van politieke partijen. Een theoretisch ontwikkelingsmodel', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 138-172.
3. Josje den Ridder, *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden* (Leiden 2014), 1-36.
4. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012).
5. Hierover Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005), 17 en 58. Zie ook het interview met hem van Koen Haegens, 'Ik wil echt niet de Kim Il Sung uithangen', in: *De Groene Amsterdammer*, 4 mei 2007.
6. 'De onmogelijke missie van Geert Wilders', in: *HP de Tijd*, 5 december 2005.
7. Martin Bosma, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2010), 212-217.
8. Zie bijvoorbeeld Peter Mair, *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy* (Londen 2013); en Den Ridder, *Schakels of obstakels*, 20-25.
9. Interview Oege Bakker, 3 april 2012; en met Geert Tomlow, 24 februari 2012.
10. Persbericht pvv; zie [www.pvv.nl](http://www.pvv.nl) (geraadpleegd 6 april 2012).



11. 'Sörensen verliet PVV om stilstand', in: *Trouw*, 6 mei 2017; 'PVV-Kamerlid vindt Wilders te machtig', in: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 22 oktober 2012.
12. Deze schatting is gebaseerd op bedragen die zijn vermeld in het 'Overzicht subsidiëring politieke partijen 2009'; zie [www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1eyo/vim3m3iupzy4](http://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1eyo/vim3m3iupzy4) (geraadpleegd 7 mei 2019).
13. Mededeling Centraal Informatiepunt Tweede Kamer 2012, 10 september 2012.
14. Marcial Hernandez, *Geert Wilders ontmaskerd. Van messias tot politieke klaplopper* (Soesterberg 2012), 64; Jhim van Bommel, *Wilders' ring van discipelen. Angst en wantrouwen als bouwstenen van een politieke partij* (Zoetermeer 2012), 24-25.
15. Onder meer Freke Vuist, 'Op zoek naar dollars', in: *Vrij Nederland*, 13 juni 2009; en Harm Ede Botje, 'Wie betalen Wilders?', in: *Vrij Nederland*, 14 november 2009.
16. *Reformatorisch Dagblad*, 27 november 2009.
17. Bedragen genoemd in 'Overzicht giften politieke partijen in de periode 1 januari 2015 t/m 22 februari 2017'; zie [www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/democratie/documenten/publicaties/2017/03/08/overzicht-giften-en-schulden-politieke-partijen-tweede-kamerverkiezingen](http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/democratie/documenten/publicaties/2017/03/08/overzicht-giften-en-schulden-politieke-partijen-tweede-kamerverkiezingen) (geraadpleegd 22 februari 2019).
18. 'Grootste PVV donateur ondersteuner Centrumdemocraten', zie [kafka.nl/grootste-pvv-donateur-ondersteuner-centrumdemocraten](http://kafka.nl/grootste-pvv-donateur-ondersteuner-centrumdemocraten) (geraadpleegd 17 april 2019).
19. Interview Johan Driessen, 21 mei 2015.
20. 'Giften van buiten de EU aan politieke partijen mogen niet meer'; nieuwsbericht Rijksoverheid, 25 januari 2019. Zie [www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/01/25/giften-van-buiten-de-eu-aan-politieke-partijen-mogen-niet-mee](http://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/01/25/giften-van-buiten-de-eu-aan-politieke-partijen-mogen-niet-mee) (geraadpleegd 10 februari 2019).
21. Interview Jelle Hiemsta, 1 februari 2012.
22. Interview Louis Bontes, 26 maart 2015.
23. Huib Modderkolk en Frank Hendrickx, 'Hoe Wilders de media bespeelt', in: *de Volkskrant*, 3 maart 2017; en 'Klattergoud en kopzorgen op de apenrots van de PVV', in: *Algemeen Dagblad*, 21 september 2016.
24. Interview Joram van Klaveren, 21 mei 2015.
25. Interview Bart Jan Spruyt, 13 augustus 2012. Zie hierover ook Karen Geurtsen, *Undercover bij de PVV. Achter de schermen bij de politieke partij van Geert Wilders* (Amsterdam 2010), 36-37.
26. Uitvoering in Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013).
27. Interview Bontes, 26 maart 2015.
28. Interview Jhim van Bommel, 20 november 2012.
29. Persbericht Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 12 februari 2019; zie [dnpp.nl/node/342](http://dnpp.nl/node/342) (geraadpleegd 17 april 2019).
30. Onder meer interviews Van Klaveren, 21 mei 2015; Bontes, 26 maart 2015; en anoniem III, 5 maart 2015.
31. 'PVV'ers in de fout', in: *de Volkskrant*, 17 november 2011; en 'VVD blijft schandalenkampioen maar PVV nadert', in: *Algemeen Dagblad*, 25 januari 2019.

32. “De pvv kostte mij vrienden”, in: *Dagblad van het Noorden*, 14 oktober 2017; interview Geert Tomlow, 24 februari 2012.
33. “Een keuze voor de pvv verandert je leven. Voorgoed”, in: *NRC Handelsblad*, 8 september 2017; en ‘pvv’ers voelen zich paria’, in: *De Telegraaf*, 2 december 2016. Zie ook Chris Aalberts en Dirk-Jan Keijser, *De puinhopen van rechts. De partijen van Pim, Geert, Rita en Hero* (Delft 2015), 211.
34. “Jongeren raad ik af op de lijst te staan.” Interview Nico Uppelschoten, in: *Dagblad van het Noorden*, 27 september 2014.
35. ‘Auto’s en huizen Friese pvv’ers beklad’, in: *Leeuwarder Courant*, 28 februari 2015; ‘Wilders: bescherm pvv-kandidaten’, in: *de Volkskrant*, 9 maart 2015; en ‘Friese pvv-docent mikpunt van actie’, in: *de Volkskrant*, 10 februari 2011.
36. Lucas Hartong, *De 1 minuut democratie. Vijf jaar voor de pvv in Brussel* (z.pl. 2015), 101-103.
37. Zie de biografische schetsen van deze personen op [parlement.com](http://parlement.com) (geraadpleegd 11 februari 2019).
38. Interview Bontes, 26 maart 2015.
39. Interview Van Klaveren, 21 mei 2015.
40. Interview Driessen, 21 mei 2015. Zie hierover ook Tom Jan Meeus en Huib Modderkolk, ‘De gemaskeerde vergissingen van Geert Wilders’, in: *NRC Handelsblad*, 3 juli 2012.
41. Hernandez, *Geert Wilders ontmaskerd*, 62.
42. Interview anoniem III, 5 maart 2015.
43. Tobias den Hertog. ‘De pvv maakt zich schuldig aan blanke slavernij’, in: *Algemeen Dagblad*, 14 januari 2017; zie ook Maud Effting, ‘Van golden boy tot total loss. Interview met Michael Heemels’, in: *de Volkskrant*, 29 oktober 2016.
44. Interview Van Bommel, 20 november 2012. Zie ook Hernandez, *Wilders ontmaskerd*.
45. Interview anoniem IV, 2 april 2015. Zie ook interviews Van Bommel, 20 november 2012; en Bontes, 26 maart 2015. Zie verder Aalberts en Keijser, *De puinhopen van rechts*, 70 en 142-144; en Hernandez, *Wilders ontmaskerd*, 43.
46. Interview Frans van Rhee, 14 juni 2012. Zie ook Hotze de Jong, *Duel in debat. Hoe kom je bij de pvv?* (Leeuwarden 2012).
47. Interview anoniem III, 5 maart 2015; hierover eveneens interviews Martijn Kap, 18 januari 2012; Van Rhee, 14 juni 2012; en Harm Uringa, 2 februari 2012.
48. Interview Arie Wim Boer, 3 februari 2012. Zie ook interview Jelle Hiemstra, 1 februari 2012; en interview Cor Bosman, 27 augustus 2012.
49. Interview Tomlow, 24 februari 2012.
50. Tom Jan Meeus, ‘Haagse invloeden. Hoe Trump het amateurisme van Wilders’ partij op de agenda zet’, in: *NRC Handelsblad*, 18 februari 2017; zie ook interview anoniem III, 5 maart 2015.
51. Zie onder meer conflicten in Purmerend (*Het Parool*, 15 januari 2019) en Zeeland (*NRC Handelsblad*, 18 april 2019).
52. Zie over FvD: Koen Vossen, ‘Een paradijs voor partijen. Nederland en zijn kleine partijen’, in: Carla van Baalen, Friso Wielenga en Markus Wilp (red.), *Een*

*versplinterd landschap. Bijdragen over de geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2017), 244-258.

53. 'Wilders: ik zal nooit opstappen', in: *De Telegraaf*, 28 mei 2019.
54. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 213.
55. Zie 'FvD krijgt wat het niet wilde: gedoe', in: *NRC Handelsblad*, 26 april 2019.
56. Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 61.
57. Zie hiervoor kwalificaties in Aalberts en Keijzer, *De puinhopen van rechts*, passim; en Vossen, *Rondom Wilders*, passim.
58. Interview Driessen, 21 mei 2015.
59. Interview Bontes, 26 maart 2015; zie ook Aalberts en Keijser, *Puinhopen van rechts*, 146-147.
60. Hierover uitgebreider Mazzoleni en Voerman, 'Memberless parties'.
61. Frank Hendrickx, 'PvV mort, maar Wilders gaat nooit weg', in: *de Volkskrant*, 28 mei 2019.

### 3. De vliegende Limburger. De internationale carrière van Geert Wilders

1. Geert Wilders, *Marked for Death. Islam's War Against the West and Me* (Washington DC 2012), 78.
2. Ibidem, 215.
3. Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York 1996)
4. Matthew Carr, 'You Are Now Entering Eurabia', in: *Race & Class*, 48 (2006), 1-22; zie in het Nederlands: H. Jansen en B. Snel, *Eindstrijd. De finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam* (Amsterdam 2009); en W. van Rooy en S. van Rooy (red.), *De islam. Kritische essays over een politieke religie* (Soesterberg 2010).
5. Hierover onder anderen Sindre Bangstad, *Breivik and the Rise of Islamophobia. Human Terror and the Weight of Words* (Londen 2014), M. Ekman, 'Online Islamophobia and the Politics of Fear. Manufacturing the Green Scare', in: *Ethnic and Racial Studies*, 38 (2015), 1-17.
6. Wilders, *Marked for Death*, 132.
7. Marcial Hernandez, *Geert Wilders ontmaskerd. Van messias tot politieke klaploper* (Soesterberg 2012), 95-97.
8. Interview anoniem, 5 maart 2015. Deze en andere voor dit artikel gebruikte interviews zijn gehouden voor het onderzoek dat is gepubliceerd in Koen Vossen, *The Power of Populism. The rise of Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands* (Londen/New York 2016)
9. Uitzending Barend en Van Dorp. RTL, 22 september 2001.
10. *De Volkskrant*, 28 maart 2008. Zie ook: Timothy Garton Ash, 'De drie wijze lessen die Fitna ons leert', in: *NRC Handelsblad*, 14 april 2008.
11. Zie [www.geertwildersinternationalfreedomalliance.com](http://www.geertwildersinternationalfreedomalliance.com) (geraadpleegd 10 maart 2012).

12. Koen Vossen, 'Naar het beloofde land. De Israëlcultus van radicaal-rechts', in: *De Groene Amsterdammer*, 22 juni 2016; en Harm Ede Botje en Freke Vuijst, 'De Israël-connectie van Geert Wilders', in: *Vrij Nederland*, 17 oktober 2009.
13. Geert Wilders en Martin Bosma, 'Israel als stootkussen van de jihad', in: *de Volkskrant*, 8 mei 2008.
14. 'AIVD onderzocht Israëlische contacten Wilders', in: *de Volkskrant*, 2 december 2016.
15. Marc Chavannes, 'Wilders snuift in de Verenigde Staten conservatieve thema's op', in: *NRC Handelsblad*, 15 januari 2005.
16. [www.horowitzfreedomcenter.org](http://www.horowitzfreedomcenter.org) (geraadpleegd 10 maart 2012).
17. Over de Amerikaanse connecties onder anderen Freke Vuijst. 'Op zoek naar dollars', in: *Vrij Nederland*, 13 juni 2009; Tom-Jan Meeus en Guus Valk, 'De buitenlandse vrienden van Geert Wilders', in: *NRC Handelsblad*, 15 mei 2010; Robin de Wever, 'Wilders' joodse, christelijke en anti-islamitische geldschietters', in: *Trouw*, 3 juli 2012; en Romana Abels, 'Wilders' Amerikaanse volgelingen zien Europa als hun voorland', in: *Trouw*, 22 mei 2017.
18. Zie bijvoorbeeld [www.geertwilders.nl/index.php/in-de-media-mainmenu-74/nieuws-mainmenu-114/1829-speech-geert-wilders-los-angeles-june-9-2013](http://www.geertwilders.nl/index.php/in-de-media-mainmenu-74/nieuws-mainmenu-114/1829-speech-geert-wilders-los-angeles-june-9-2013) en [www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvijsepjmjeyo/vj7aix4yolxw?ctx=vg09llkg6xvb&tab=1&start\\_tab1=5](http://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvijsepjmjeyo/vj7aix4yolxw?ctx=vg09llkg6xvb&tab=1&start_tab1=5) (geraadpleegd 12 januari 2019).
19. Zie [www.pvv.nl/36-fj-related/geert-wilders/8541-speech-us-11082015.html](http://www.pvv.nl/36-fj-related/geert-wilders/8541-speech-us-11082015.html) (geraadpleegd 10 januari 2019).
20. Freke Vuijst, 'Hoe 'Gurt' Wilders tot het Witte Huis doordrong', in: *Vrij Nederland*, 19 januari 2017.
21. 'Toekomstige Amerikaanse ambassadeur trekt eigen woorden in twijfel', in: *de Volkskrant*, 22 december 2017.
22. Jaco Alberts, 'Hoe Wilders over zijn eigen grens ging', in: *Vrij Nederland*, 21 mei 2014; en idem, 'De nieuwe extreem-rechtse vrienden van Wilders', in: *Vrij Nederland*, 9 november 2013.
23. *NRC Handelsblad*, 31 maart 2007.
24. Interview Louis Bontes, 26 maart 2015.
25. Max van Weezel, column in *Vrij Nederland*, 13 augustus 2011.
26. Vossen, 'Naar het beloofde land'.
27. Alberts, 'Hoe Wilders over zijn eigen grens ging'.
28. Interview anoniem, 5 maart 2015; ook bevestigd door Bontes, interview 26 maart 2015.
29. Jan Hoedeman en Remco Meijer, 'Alles voor Geerts gerief', in: *de Volkskrant*, 22 februari 2014.
30. Zie *Hún Brussel, óns Nederland. Verkiezingsprogramma PVV 2012-2017*.
31. *NRC Handelsblad*, 13 november 2013.
32. Wilders, *Marked for Death*, 215.
33. 'Wilders ontmoet held Orbán', in: *Elsevier*, 23 januari 2018.
34. Jelle Brandsma, 'Wilders ziet Poetin als bondgenoot tegen de islam', in: *Trouw*, 28 februari 2018; en Marc Lievisse Adriaanse, 'Wilders richt blik op het oosten', in: *NRC Handelsblad*, 24 november 2017.

35. Sterre Lindhout, 'Vol goede moed door Trump', in: *de Volkskrant*, 23 januari 2017.
36. Zie bijvoorbeeld 'The Dutch will be Next', in: *The Sun*, 28 januari 2017; '3 biggest Dutch election myths', in: *Politico*, 13 maart 2017; 'Niederlande Wahlen: zwischen Katzenfotos und Islamhass', in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 maart 2017; en 'Dutch Trump puts the Netherlands in the spotlights', in: *Gulf News*, 12 maart 2017.
37. *Eurotrump. As the right rises, so does he*. Stephen Robert Morse, Nick Hampton 2017.
38. *De Telegraaf*, 28 februari 2015.
39. Breivik noemde Wilders meer dan dertig maal. Anders Behring Breivik, ook bekend als Andrew Berwick, 2083- *A European Declaration of Independence*.

#### 4. De PVV in Europees perspectief. Een vergelijking

1. C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Western Europe* (Cambridge 2007), 32-59.
2. Ibidem, 18-19.
3. Wanneer een partij zowel nativistisch als autoritaristisch is, is er sprake van 'radicaal rechts'. Mudde, *Populist Radical Right Parties*, 24.
4. Ibidem, 23.
5. Zie onder meer P. Lucardie en G. Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012), 156-170.
6. G. Wilders, *Klare wijn*; zie: [www.geertwilders.nl/410-klare-wijn](http://www.geertwilders.nl/410-klare-wijn) (geraadpleegd 5 maart 2019).
7. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 166.
8. PVV, 'Concept: Verkiezingsprogramma PVV 2017-2021'; zie: [www.pvv.nl/visie](http://www.pvv.nl/visie) (geraadpleegd 5 maart 2019).
9. Ibidem.
10. Zie bijvoorbeeld M. Rooduijn, 'State of the Field: How to Study Populism and Adjacent Topics? A Plea for both More and Less Focus', in: *European Journal of Political Research* 58 (2019), nr. 1, 362-372.
11. K. Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', in: *Res Publica* 51 (2009), nr. 4, 437-465, aldaar 439.
12. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 159.
13. Groep Wilders, 'Onafhankelijkheidsverklaring', in: Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005), 104 respectievelijk 107.
14. Sinds het vertrek van zijn neoconservatieve ideoloog Bart Jan Spruyt in 2006 heeft Wilders zich onmiskenbaar in een meer populistische richting ontwikkeld. Zie Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?', 450.
15. Ibidem, 446.
16. Wilders, *Klare wijn*.
17. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 175; PVV, 'De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015' in: H. Pellikaan, J. van Hol-

- steyn en G. Voerman (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 9 juni 2010. Verkiezingsprogramma's* (Amsterdam 2010), 301-360, aldaar 305.
18. PVV, 'Concept: Verkiezingsprogramma PVV 2017-2021'.
19. Ibidem.
20. T. Pauwels, 'Explaining the Strange Decline of the Populist Radical Right Vlaams Belang in Belgium. The Impact of Permanent Opposition', in: *Acta Politica* 46 (2011), nr. 1, 60-82, aldaar 61.
21. T. Pauwels, 'Le Vlaams Belang', in: P. Delwit, J. Pilet en E. van Haute (red.), *Les partis politiques en Belgique* (Brussel 2011), 217-234.
22. Ibidem.
23. J. Jagers, *De Stem van het Volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen* (Antwerpen 2006), 252.
24. Vlaams Belang, 'Verkiezingsprogramma. Lokale en Provincieraadverkiezingen, zondag 14 oktober 2018'; zie: [www.vlaamsbelang.org/programma](http://www.vlaamsbelang.org/programma) (geraadpleegd 11 maart 2019).
25. Ibidem.
26. F. Dewinter, 'VB wil referendum voor migratiestop in Antwerpen' (interview op VTM nieuws); zie: [www.nieuws.vtm.be/politiek/vb-wil-referendum-voor-migratiestop-antwerpen](http://www.nieuws.vtm.be/politiek/vb-wil-referendum-voor-migratiestop-antwerpen) (geraadpleegd 11 maart 2019).
27. T. Van Grieken op Twitter; zie: [www.twitter.com/vlbelang/status/1070350794350833665](https://twitter.com/vlbelang/status/1070350794350833665) (geraadpleegd 6 december 2018).
28. PVV, 'Nee tegen Marrakesh zelfmoordpact'; zie: [www.pvv.nl/36-fj-related/geert-wilders/9874-nee-tegen-marrakesh-zelfmoordpact.html](http://www.pvv.nl/36-fj-related/geert-wilders/9874-nee-tegen-marrakesh-zelfmoordpact.html) (geraadpleegd 24 november 2018).
29. Rassemblement National, 'Marine Le Pen s'engage de nouveau contre le pacte mondial sur les migrations'; zie: [www.rassemblementnational.fr/videos/marine-le-pen-sengage-de-nouveau-contre-le-pacte-mondial-sur-les-migrations](http://www.rassemblementnational.fr/videos/marine-le-pen-sengage-de-nouveau-contre-le-pacte-mondial-sur-les-migrations) (geraadpleegd 11 maart 2019).
30. Ibidem (eigen vertaling).
31. Ibidem (eigen vertaling).
32. G. Ivaldi, 'A New Course for the French Radical Right?', in: T. Akkerman, S. de Lange en M. Rooduijn (red.), *Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe. Into the Mainstream?* (Abingdon 2016), 225-246.
33. Ibidem, 237.
34. Rassemblement National, 'Au nom du peuple. Les 144 engagements présidentiels'; zie: [www.rassemblementnational.fr/pdf/144-engagements.pdf](http://www.rassemblementnational.fr/pdf/144-engagements.pdf) (geraadpleegd 20 februari 2017), 1-24.
35. Ibidem, 5-6.
36. Ivaldi, 'A New Course for the French Radical Right?', 230.
37. Rassemblement National, 'Au nom du peuple', 3.
38. K. Arzheimer, 'The AfD. Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany?', in: *West European Politics* 38 (2015), nr. 3, 535-556.
39. D. Art, 'The AfD and the End of Containment in Germany?', in: *German Politics & Society* 36 (2018), nr. 2, 78-86.

40. N. Berbuir, M. Lewandowsky en J. Siri, 'The AfD and its Sympathisers. Finally a Right-Wing Populist Movement in Germany?', in: *German Politics* 24 (2015), nr. 2, 154-178.
41. C. Lees, 'The "Alternative for Germany". The Rise of Right-Wing Populism at the Heart of Europe', in: *Politics* 38 (2018), nr. 3, 295-310.
42. AfD, 'Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland [Langversion]' (2016); zie: [www.afd.de/grundsatzprogramm](http://www.afd.de/grundsatzprogramm) (geraadpleegd 11 maart 2019), 1-190, aldaar 96 (eigen vertaling).
43. Ibidem, 44-53.
44. Berbuir, Lewandowsky en Siri, 'The AfD and its Sympathisers', 173.
45. Arzheimer, 'The AfD'.
46. AfD, 'Programm für Deutschland', 16 (eigen vertaling).
47. Toen de Rotterdamse burgemeester Ahmed Aboutaleb in juni 2018 de Nederlandse regering opriep om haar excuses uit te spreken voor het Nederlandse slavernijverleden, reageerde Wilders met een tweet waarin hij stelde dat Aboutaleb 'knettergek' was: 'Islam [is] slavernij. Bied daar je excuses maar eens over aan...' G. Wilders op Twitter; zie: [www.twitter.com/geertwilderspvv/status/1013129206572740608](https://www.twitter.com/geertwilderspvv/status/1013129206572740608) (geraadpleegd 30 juni 2018).
48. P. Ignazi, *Extreme Right Parties in Western Europe* (Oxford 2003), 126.
49. H. McDonnell, 'The "Grey Zone" of Vichy France: Understanding Marine Le Pen's Latest Comments on the Second World War'; zie: [blogs.lse.ac.uk/europpblog/2017/04/12/the-grey-zone-of-vichy-france-understanding-marine-le-pens-latest-comments-on-the-second-world-war](https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2017/04/12/the-grey-zone-of-vichy-france-understanding-marine-le-pens-latest-comments-on-the-second-world-war), 12 april 2017 (geraadpleegd 11 maart 2019).
50. K. Vossen, 'Die Partij voor de Vrijheid und die Alternative für Deutschland im Vergleich', in: A. Krause en K. Vossen (red.), *Stinknormal? Die rechtspopulistische Herausforderung in den Niederlanden und in Deutschland* (Münster/New York 2017), 37-54, aldaar 43.
51. P. Taggart, 'Populism in Western Europe', in: C. Rovira Kaltwasser, P. Taggart, P. Ochoa Espejo en P. Ostiguy (red.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2018), 248-263, aldaar 256.
52. Pvv, 'Verkiezingsprogramma Europees Parlement 2019'; zie: [www.twitter.com/geertwilderspvv/status/1100050201371426816](https://www.twitter.com/geertwilderspvv/status/1100050201371426816), 25 februari 2019 (geraadpleegd 13 maart 2019). In het Europese verkiezingsprogramma van de AfD is er ook sprake van een Dexit-referendum, maar volgens de partij is dit 'de laatste optie', terwijl Wilders rondt een Nexit bepleit. De AfD is daarmee minder radicaal dan de Pvv. AfD, 'Europawahlprogramm 2019'; zie: [www.afd.de/europawahlprogramm](http://www.afd.de/europawahlprogramm) (geraadpleegd 13 maart 2019), aldaar 12.
53. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Western Europe*, 32-59.
54. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 152.
55. S. de Lange en D. Art, 'Fortuyn versus Wilders. An Agency-Based Approach to Radical Right Party Building', in: *West European Politics*, 34 (2011), nr. 6, 1229-1249.
56. Ivaldi, 'A New Course for the French Radical Right?', 225.

57. Pauwels, 'Explaining the Strange Decline of the Populist Radical Right Vlaams Belang in Belgium'.
58. Lees, "The 'Alternative for Germany'".
59. K. Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de pvv* (Amsterdam 2013), 15.
60. Berbuir, Lewandowsky en Siri, 'The AfD and its Sympathisers', 160.
61. AfD, 'AfD startet mit über 35.000 Mitgliedern und Förderern ins Super-Wahljahr 2019'; zie: [www.afd.de/afd-startet-mit-ueber-35-000-mitgliedern-und-foerderern-ins-super-wahljahr-2019](http://www.afd.de/afd-startet-mit-ueber-35-000-mitgliedern-und-foerderern-ins-super-wahljahr-2019), 29 januari 2019 (geraadpleegd 13 maart 2019).
62. 'Junge Alternative: AfD-Bundesvorstand will Jugendorganisation Status aberkennen', in: *Der Tagesspiegel*, 26 november 2018; zie: [www.tagesspiegel.de/politik/junge-alternative-afd-bundesvorstand-will-jugendorganisation-status-aberkennen/23681376.html](http://www.tagesspiegel.de/politik/junge-alternative-afd-bundesvorstand-will-jugendorganisation-status-aberkennen/23681376.html) (geraadpleegd 13 maart 2019).
63. E. van Haute en T. Pauwels, 'The Vlaams Belang. Party Organization and Party Dynamics', in: R. Heinisch en O. Mazzoleni (red.), *Understanding Populist Party Organisation. The Radical Right in Western Europe* (Basingstoke 2016), 44-77, aldaar 57; J. van Holsteyn, 'The Radical Right in Belgium and the Netherlands', in: J. Rydgren (red.), *The Oxford Handbook of the Radical Right* (New York 2018), 478-504, aldaar 490.
64. J. Jagers, 'Eigen Democratie Eerst! Een comparatief onderzoek naar het intern democratische gehalte van de Vlaamse politieke partijen', in: *Res Publica*, 44 (2002), nr. 1, 73-96.
65. G. Ivaldi en M. Lanzone, 'The French Front National. Organizational Change and Adaptation from Jean-Marie to Marine Le Pen', in: Heinisch en Mazzoleni (red.), *Understanding Populist Party Organisation*, 131-158, aldaar 144.
66. Ibidem, 149.
67. 'Fuite d'adhérents et d'élus au Front national', in: *Le Figaro*, 28 maart 2018; zie: [www.lefigaro.fr/politique/2018/03/28/01002-20180328ARTFIG00292-fuite-d-adherents-et-d-elus-au-front-national.php](http://www.lefigaro.fr/politique/2018/03/28/01002-20180328ARTFIG00292-fuite-d-adherents-et-d-elus-au-front-national.php) (geraadpleegd 13 maart 2019).
68. Ivaldi en Lanzone, 'The French Front National', 146.
69. H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'The Centre Does Not Hold. Coalition Politics and Party System Change in the Netherlands, 2002-12', in: *Governance and Opposition* 53 (2018), nr. 2, 231-255.
70. S. Otjes, G. Ivaldi, A. Jupskås en O. Mazzoleni, 'It's not Economic Interventionism, Stupid! Reassessing the Political Economy of Radical Right-wing Populist Parties', in: *Swiss Political Science Review* 24 (2018), nr. 3, 270-290.
71. T. van der Meer, 'Ook het verkiezingsprogramma van de pvv is niet links'; zie: [www.stukroodvlees.nl/ook-het-verkiezingsprogramma-van-de-pvv-niet-links](http://www.stukroodvlees.nl/ook-het-verkiezingsprogramma-van-de-pvv-niet-links), 5 maart 2017 (geraadpleegd 13 maart 2019).
72. AfD, 'Programm für Deutschland', 64-74.
73. G. Ivaldi, 'Towards the Median Economic Crisis Voter? The New Leftist Economic Agenda of the Front National in France', in: *French Politics* 13 (2015), nr. 4, 346-369.
74. Rassemblement National, 'Au nom du peuple', 2 (eigen vertaling).



75. Pauwels, 'Explaining the Strange Decline of the Populist Radical Right Vlaams Belang in Belgium'.
  76. Vlaams Belang, 'Verkiezingsprogramma: Lokale en Provincieraadverkiezingen, zondag 14 oktober 2018', 44.
  77. *NRC Handelsblad*, 12 maart 2011.
  78. Vossen, *Rondom Wilders*, 66.
  79. PVV, 'Concept: Verkiezingsprogramma PVV 2017-2021'.
  80. Rassemblement National, 'Au nom du peuple', 6.
  81. Ibidem, 4.
  82. AfD, 'Programm für Deutschland', 99 (eigen vertaling).
  83. Vlaams Belang, 'Verkiezingsprogramma: Lokale en Provincieraadverkiezingen, zondag 14 oktober 2018', 71.
  84. *De Volkskrant*, 9 augustus 2007.
  85. 'Dewinter herhaalt in Rotterdam gewraakte uitspraken over de Koran', in: *Knack*, 19 december 2015; zie: [www.knack.be/nieuws/wereld/dewinter-herhaalt-in-rotterdam-gewraakte-uitspraken-over-de-koran/article-normal-637055.html](http://www.knack.be/nieuws/wereld/dewinter-herhaalt-in-rotterdam-gewraakte-uitspraken-over-de-koran/article-normal-637055.html) (geraadpleegd 13 maart 2019).
  86. S. de Lange en L. Mügge, 'Gender and right-wing populism in the Low Countries. Ideological variations across parties and time', in: *Patterns of Prejudice* 49 (2015), nr. 1-2, 61-80.
  87. Ivaldi, 'A New Course for the French Radical Right?', 242.
  88. Vossen. 'Die Partei voor de Vrijheid und die Alternative für Deutschland im Vergleich'.
  89. A. Shekhovtsov, *Russia and the Western Far Right. Tango Noir* (Londen 2018).
  90. 'Die Russland-Reisen der AfD', in: *der Tagesspiegel*, 18 april 2019; zie: [www.tagesspiegel.de/politik/die-russland-reisen-der-afd-die-krim-ist-jetzt-die-russische-krim/24232604.html](http://www.tagesspiegel.de/politik/die-russland-reisen-der-afd-die-krim-ist-jetzt-die-russische-krim/24232604.html) (geraadpleegd 4 mei 2019).
  91. 'Waarom extreemrechts in Vlaanderen valt voor de charmes van Poetin', in: *Knack*, 3 januari 2018; zie: [www.knack.be/nieuws/belgie/waarom-extreemrechts-in-vlaanderen-valt-voor-de-charmes-van-poetin/article-longread-945631.html](http://www.knack.be/nieuws/belgie/waarom-extreemrechts-in-vlaanderen-valt-voor-de-charmes-van-poetin/article-longread-945631.html) (geraadpleegd 4 mei 2019).
  92. In 2016 sloot toenmalig AfD-politicus Marcus Pretzell (echtgenoot van voormalig AfD-voorzitter Frauke Petry) zich in het Europees Parlement aan bij de ENF-fractie. In 2017 kondigden Pretzell en Petry echter aan hun lidmaatschap van de AfD op te zeggen, maar Pretzell weigerde zijn zetel in het Europees Parlement aan de AfD af te staan.
  93. 'Le Pen becomes Group Leader in EU Parliament', in: *Euobserver*, 16 juni 2015; zie: [www.euobserver.com/political/129140](http://www.euobserver.com/political/129140) (geraadpleegd 13 maart 2019).
- 
5. De programmatische en ideologische ontwikkeling van de PVV
    1. A.P.M. Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriottisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009), 176-190; Sjoerdje van Heerden

- et al., 'The immigration and integration debate in the Netherlands. Discursive and programmatic reactions to the rise of anti-immigration parties', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40 (2014), nr. 1, 119-136; Koen Vossen 'Classifying Wilders. The ideological development of Geert Wilders and his Party for Freedom', in: *Politics* 31 (2011), nr. 3, 179-189.
2. Matthijs Rooduijn, *A populist Zeitgeist? The impact of populism on parties, media and the public in Western Europe* (Amsterdam, 2013), 87; Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013), 79.
  3. Vossen, *Rondom Wilders*, 60.
  4. Marc Chavannes, 'Wilders snuift in vs conservatieve thema's op', in: *NRC Handelsblad*, 15 januari 2005.
  5. Vossen, *Rondom Wilders*, 55.
  6. Koen Vossen, 'Van Bolkestein via Bush naar Bat Ye'or. De ideologische ontwikkeling van Geert Wilders', [dnpprepo.ub.rug.nl/12218/1/Vossen\\_VanBolkestein-viaBush.pdf](http://dnpprepo.ub.rug.nl/12218/1/Vossen_VanBolkestein-viaBush.pdf), 11 (geraadpleegd 28 mei 2019).
  7. Ibidem, 16.
  8. 'Wilders: verbied de Koran, ook in moskee', in: *de Volkskrant*, 8 augustus 2007.
  9. Aart Brouwer, 'Iedereen in bed met de islam', in: *De Groene Amsterdammer*, 18 november 2009.
  10. 'Wilders: verbied de Koran, ook in moskee'.
  11. 'Wilders: "Koran niet helemaal verbieden"'. *WNL op Zondag*, 12 februari 2017, [wnl.tv/2017/02/12/wilders-koran-helemaal-verbieden](http://wnl.tv/2017/02/12/wilders-koran-helemaal-verbieden) (geraadpleegd 2 juni 2019).
  12. PVV, *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015* (z.pl. 2010), 5.
  13. 'Oud-pvv'ers in Kamer kiezen voor rechtse koers', in: *de Volkskrant*, 15 april 2014.
  14. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 5.
  15. De agenda's voor verkiezingsdebatten worden in belangrijke mate bepaald in onderhandelingen tussen journalisten en politici, maar de uitkomsten worden in het algemeen bepaald door journalisten. Zie: Yael de Haan et al., 'Geven, nemen en keiharde voorwaarden. Onderhandelingen tussen politici en journalisten', in: Philip van Praag en Kees Brants (red.), *Media, Macht & Politiek* (Diepen 2014), 45-65. Terwijl in 2006 de thema's van de enkele debatten grotendeels vastlagen, werd een deel van de debatten in 2010 en 2012 opengelaten.
  16. Alexandre Afonso, 'Choosing whom to betray. Populist right-wing parties, welfare state reforms and the trade-off between office and votes', in: *European Political Science Review* 7 (2015), nr. 2, 271-292.
  17. Simon Otjes, *Imitating the Newcomer. How, When and Why Established Political Parties Imitate the Policy Positions and Issue Attention of New Political Parties in the Electoral and Parliamentary Arena: The Case of the Netherlands* (Leiden 2012), 216.
  18. Simon Otjes en Tom Louwerse 'Een bijzonder meerderheidskabinet? Parlementair gedrag tijdens het kabinet Rutte-I', in: *Res Publica* 55 (2013), nr. 4, 459-480.
  19. Groep Wilders, 'Onafhankelijkheidsverklaring', in: Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005).

20. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 17.
21. Geciteerd in Vossen, 'Van Bolkestein via Bush naar Bat Ye'or', 18.
22. Otjes en Louwerse, 'Een bijzonder meerderheidskabinet?'
23. Meer dan de zes moties van wantrouwen van alle andere partijen samen.
24. Guus Valk, 'Het koninkrijk van Allah zal er nooit komen', in: *NRC Handelsblad*, 24 februari 2007.
25. 'PVV loopt woedend weg uit crisisdebat', in: *Trouw*, 26 maart 2009.
26. Jan Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders en hoe ze werken* (Amsterdam 2012); Maarten van Leeuwen, 'Het hoofdzinnenbeleid van Wilders. Over de stijl van Geert Wilders en Ella Vogelaar', in: *Tekst* (2009), nr. 2, 6.
27. Sarah L. de Lange en David Art, 'Fortuyn versus Wilders. An agency-based approach to radical right party building', in: *West European Politics* 34 (2011), nr. 6, 1229-1249.
28. In het gedoogakkoord was de PVV expliciet gehouden aan de belofte om moties van wantrouwen niet te steunen.
29. Otjes en Louwerse, 'Een bijzonder meerderheidskabinet?'
30. Jaco Alberts, 'Hoe Wilders over zijn eigen grens ging', in: *Vrij Nederland*, 21 mei 2014.
31. Zie voor een reconstructie: 'Eerste kabinet-Rutte viel na verzet CDA'ers', in: *de Volkskrant*, 22 februari 2014.
32. Gebaseerd op de data van Chapel Hill Expert Surveys van 2014 en 2017. Zie R. Bakker et al., 'Measuring party positions in Europe. The Chapel Hill Expert Survey trend file, 1999-2010', in: *Party Politics* 21 (2015), nr. 1, 143-152.
33. Nexit. *Assessing the economic impact of the Netherlands leaving the European Union. A report by Capital Economics for Partij voor de Vrijheid* (Londen 2014).
34. 'Dit is Geert Wilders' Nexit-plan: geld in het laatje en tekenen bij het kruisje', in: *Business Insider*, 11 juli 2016, [www.businessinsider.nl/geert-wilders-pvv-nexit-europese-unie-brexit-651114](http://www.businessinsider.nl/geert-wilders-pvv-nexit-europese-unie-brexit-651114) (geraadpleegd 2 juni 2019).
35. Ibidem.
36. 'Ambassades voorbereid op cartoonactie van Wilders', in: *de Volkskrant*, 11 juni 2015.
37. 'Wilders vreest vervolging', in: *De Telegraaf*, 5 juni 2014.
38. 'Overzicht vertrokken PVV'ers', *Nu.nl*, 21 maart 2014, zie [www.nu.nl/geert-wilders/3732850/overzicht-vertrokken-pvvers.html](http://www.nu.nl/geert-wilders/3732850/overzicht-vertrokken-pvvers.html) (geraadpleegd 2 juni 2019).
39. 'PVV: 43% eens met minder Marokkanen', in: *De Telegraaf*, 22 april 2014.
40. Joost van Spanje en Claes de Vreese, 'The good, the bad and the voter. The impact of hate speech prosecution of a politician on electoral support for his party', in: *Party Politics* 21 (2015), nr. 1, 115-130.
41. Joep Dohmen, 'Extreem-rechts hielp partij Wilders', in: *NRC Handelsblad*, 13 januari 2007; 'Wilders: kabinet, ga naar huis – harde aanvaring met Pechtold', in: *NRC Handelsblad*, 25 september 2013.
42. Sjoerdje C. van Heerden, *What did you just call me? A study on the demonization of political parties in the Netherlands between 1995 and 2011* (Amsterdam 2014), 20-34, 91.
43. Ibidem, 33; zie ook Jan de Vetten, *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)* (Amsterdam 2016).

44. Alberts, 'Hoe Wilders over zijn eigen grens ging'.
45. Linda Bos, Wouter van der Brug and Claes de Vreese, 'How the media shape perceptions of right-wing populist leaders', in: *Political Communication* 28 (2011), nr. 2, 182-206.
46. 'Mensen zien ons als een serieus alternatief', in: *NRC Handelsblad*, 14 september 2013.
47. Volgens Wilders was de reden om de onderhandelingen af te breken dat de pvv-delegatie in het Europees Parlement verdeeld was over een verbond met UKIP. In een interview met een voormalig lid van de pvv-delegatie in het Europees Parlement werd echter benadrukt dat Wilders het vooruitzicht om met UKIP-leider Nigel Farage te moeten samenwerken niet aanstond en dat de onderhandelingen op zijn aandringen werden gestaakt. Zie Tjitske Akkerman, 'The Party for Freedom: balancing between mission, votes and office', in: Tjitske Akkerman, Sarah L. de Lange en Matthijs Rooduijn (red.), *Radical right-wing populist parties in Western Europe. Into the mainstream?* (Londen/New York 2016), 153 en 164.
48. Vossen, *Rondom Wilders*.
49. 'pvv geïsoleerd in Kamer sinds Wilders' Marokkanen-speech', in: *Trouw*, 12 januari 2015.
50. 'Rutte wil niet meer samenwerken met pvv – "Wilders: hetze tegen pvv"', in: *NRC Handelsblad*, 21 maart 2014.
51. Daarbij is ook meegewogen hoeveel voorstellen op dit terrein gedaan zijn, omdat verkiezingsprogramma's onderling en door de tijd heen sterk kunnen verschillen in lengte en in aandacht voor bepaalde beleidsterreinen. Zie voor een uitgebreide toelichting op de analyse: Tjitske Akkerman, 'Immigration Policy and Electoral Competition in Western Europe. A Fine-grained Analysis of Party Positions over the Past Two Decades', in: *Party Politics* 21 (2012), nr. 1, 54-67.
52. In de campagne van 2012 zette PvdA-leider Job Cohen vol de aanval in op de pvv (zie *Het Parool*, 30 december 2011); in de campagne voor de Europese verkiezingen in mei 2014 opende de PvdA de aanval met de website devriendenvanWilders.eu (*Het Parool*, 11 mei 2014); en in februari 2016 liet PvdA-voorzitter Hans Spekman weten dat Wilders de democratie en de rechtsstaat in gevaar zou brengen (*Het Parool*, 9 februari 2016).
53. Tjitske Akkerman, *The Impact of Populist Radical-Right Parties on Immigration Policy Agendas. A Look at the Netherlands*, Report Migration Policy Institute, juli 2018, [www.migrationpolicy.org/research/populist-radical-right-parties-immigration-netherlands](http://www.migrationpolicy.org/research/populist-radical-right-parties-immigration-netherlands) (geraadpleegd 2 juni 2019).
54. Baudet heeft een aantal uitspraken gedaan die de culturele of mogelijk ook raciale ondergang van Europa door immigratie suggereren. Een van die uitspraken tijdens een campagnebijeenkomst op 8 maart 2017 ging over 'homeopathische verdunning' van de Nederlandse bevolking, 'zodat er nooit meer een Nederlander zal bestaan'. Zie de facebookpagina van Forum voor Democratie: [www.facebook.com/forumvoordemocratie/videos/1123707407754969](https://www.facebook.com/forumvoordemocratie/videos/1123707407754969) (geraadpleegd 30 mei 2019). De aanval op de Europese of Nederlandse cultuur wordt volgens Baudet van binnenuit gesteund. 'Kwaadwillende, agressieve elementen

worden ons maatschappelijk lichaam in ongehoorde aantallen binnengeloost, en de werkelijke toedracht en gevolgen worden verdoezeld.' Zie Thierry Baudet, 'Westen lijdt aan auto-immuunziekte'; [forumvoordemocratie.nl/actueel/toespraak-thierry-baudet-alv-fvd-2017](http://forumvoordemocratie.nl/actueel/toespraak-thierry-baudet-alv-fvd-2017) (geraadpleegd 30 mei 2019). De PVV stelde bijvoorbeeld in een spotje uitgezonden in het kader van de ZPP dat er een demografische tijdbom tikte: 'Onze bevolking dreigt vervangen te worden', zie [www.youtube.com/watch?v=rN-LlMSS9tU](http://www.youtube.com/watch?v=rN-LlMSS9tU) (geraadpleegd 30 mei 2019).

55. Bakker et al., 'Measuring party positions in Europe'.
56. Zie voor een uitgebreide analyse Tjitske Akkerman, 'Populisme in Nederland na 2002. Een bedreiging voor de liberale democratie?', in: Carla van Baalen et al. (red.), *Het volk spreekt. Jaarboek voor parlementaire geschiedenis 2017* (Amsterdam 2017), 73-83.
57. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 6.
58. SP, *#Pak de macht. Programma voor een sociaal Nederland voor de verkiezingen van 15 maart 2017* (Amersfoort 2017) 5.
59. Daarbij is ook respect voor rechten van minderheden van belang. Dat is in deze analyse buiten beschouwing gelaten, omdat het overlapt met immigratie- en integratiebeleid. Voorstellen voor een raadplegend referendum, een correctief referendum, een volksinitiatief, referenda of rechtstreeks gekozen bestuurders krijgen elk één punt. Een minpunt kan gescoord worden als partijen zich expliciet tegenstander van dergelijke hervormingen verklaren. Met betrekking tot de vertegenwoordigende democratie worden pluspunten gegeven voor voorstellen ter versterking van de Tweede Kamer of de verkiezing van bestuurders door vertegenwoordigende organen. Een minpunt wordt gescoord voor voorstellen die de vertegenwoordigende organen verzwakken, zoals afslanking van de Tweede Kamer of afschaffing van de Eerste Kamer. Met betrekking tot de rechtsstaat krijgen voorstellen ter versterking positieve scores, terwijl voorstellen die de (onafhankelijkheid of het functioneren van) de rechtsstaat vermindern negatief scoren. Zie ook: Akkerman, 'Populisme in Nederland na 2002'.
60. Net als bij het thema immigratie en integratie is het programma van FvD ook als het gaat om stelselwijzigingen ten aanzien van de democratie gematigder dan de uitspraken van Forumvertegenwoordigers Baudet en Paul Cliteur. Die uitspraken lijken te wijzen op weinig sympathie voor de rechterlijke macht of het parlement. Baudet liep bijvoorbeeld weg bij de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer in 2018 met de opmerking dat deze 'nep' en 'onecht' waren. Cliteur heeft als streven om in de Eerste Kamer de invloed van de rechterlijke macht terug te dringen. Zie 'Baudet stuurt vooral zijn intimi naar de Senaat', in: *NRC Handelsblad*, 22 maart 2019.
61. Daarbij kan opgemerkt worden dat als het gaat om linkse regimes ook bij de SP soms de verdediging van liberaal-democratische waarden geen prioriteit heeft. Het Tweede Kamerlid Sadet Karabalut had bijvoorbeeld aanvankelijk enige aarzeling om afstand te nemen van het autoritaire bewind van president Maduro van Venezuela. Zie: 'SP vindt EU en VS te kritisch over Venezuela', in: *Trouw*, 9 augustus 2017; en BNR, 'Ook SP keert zich tegen regime Maduro', 6 september 2017.

6. De kruistocht van Geert Wilders. De PVV als vertolker van een nieuwe identiteitspolitiek
  1. Merel Thie, 'Geert Wilders had in 2001 niets tegen de islam, maar nu wel', in: *NRC Handelsblad*, 24 februari 2010.
  2. H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy. Party system change in the Netherlands', in: *Comparative European Politics* 5 (2007), nr. 3, 282-302; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'The centre does not hold. Coalition politics and party system change in the Netherlands, 2002-12', in: *Government and Opposition* 53 (2018), nr. 2, 1-25.
  3. Elmer Schattschneider, *The Semi-Sovereign People. A Realist's View of Democracy in America* (Chicago 1960).
  4. Peter Mair, *Party System Change. Approaches and Interpretations* (Oxford 1997), 9.
  5. Ibidem, 36.
  6. P. Mair, 'E.E. Schattschneider's *The semi-sovereign people*', in: *Political Studies* 45 (1997), nr. 5, 947-954, aldaar 949-950.
  7. Zie Pellikaan, De Lange en Van der Meer, 'Fortuyn's legacy'; en Pellikaan, De Lange en Van der Meer, 'The centre does not hold'.
  8. Zie Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011); Dick Houtman, Peter Achterberg en Anton Derks, *Farewell tot the Leftist Working Class* (New Brunswick 2008); Jacques Thomassen, Kees Aarts en Henk van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Den Haag 2000).
  9. Voor een diepgaande analyse van de aanbodzijde, zie het werk van Dick Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003); en idem, *Een zwak voor Nederland. Ideeën voor een nieuwe politiek* (Amsterdam 2005).
  10. Shadi Hamid, *The Role of Islam in European Populism. How Refugee Flows and Fear of Muslims Drive Right-wing Support* (Washington DC 2019); Olivier Roy, 'Beyond Populism. The Conservative Right, the Courts, the Churches and the Concept of a Christian Europe', in: Nadia Marzouki, Duncan McDonnell en Olivier Roy (red.), *Saving the People. How Populists Hijack Religion* (Londen 2016), 185-202.
  11. F. Fukuyama, 'The End of History?', in: *The National Interest* 16 (1989), 3-18.
  12. Zo schreef het Britse weekblad *The Economist* in reactie op Fukuyama: 'Islam he dismisses because it has little appeal, yet the faith may already have more true believers among its followers than communism ever had. The clash of gods and the clash of nations may prove just as destructive, and more enduring, than the clash of communism versus liberalism.' Geciteerd in: D. Hope, 'End of history? Not so, say critics from left and right', in: *Sydney Morning Herald*, 13 december 1989.
  13. S. Huntington, 'No Exit. The Errors of Endism', in: *The National Interest*, 17 (1989), 3-11.
  14. S. Huntington, 'The Clash of Civilizations?', in: *Foreign Affairs* 72 (1993), nr. 3, 22-49, aldaar 29.

15. Ibidem, 29.
16. Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York 1996), 20.
17. Ibidem, 20.
18. Huntington, 'The Clash of Civilizations?', 32.
19. Zie R. Leibowitz, 'One on One: When defeat means liberation. Renowned Arabist Bernard Lewis likens what he calls the "monstrous perversion of Islam" to the evils of Nazism and Bolshevism', in: *Jerusalem Post*, 6 maart 2008.
20. B. Lewis, 'The Roots of Muslim Rage', in: *The Atlantic*, 266 (1990), nr. 3, 47-60, aldaar 48.
21. Ibidem.
22. Huntington, 'The Clash of Civilizations?', 26.
23. Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds. Islam and the West* (Cambridge 2004), 62-63.
24. Voor een uitgebreidere analyse, zie hoofdstuk 6 van mijn proefschrift, waar deze bijdrage op voortbouwt: Merijn Oudenampsen, *De conservatieve revolutie. Een ideeëngeschiedenis van de Fortuyn-revolutie* (Nijmegen 2018).
25. F. Bolkestein, 'Einde geschiedenis laat nog even op zich wachten', in: *de Volkskrant*, 9 december 1989. Zie ook Wasif Shadid en Pieter van Koningsveld, *De mythe van het islamitisch gevaar* (Kampen 1992).
26. F. Bolkestein, 'De integratie van minderheden', in: *de Volkskrant*, 12 september 1991.
27. Matthew Kaminski, 'Pim's misfortune', in: *The Wall Street Journal*, 7 mei 2002.
28. Pim Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament* (Utrecht 1997), 10.
29. Ibidem, 37.
30. P. Fortuyn, 'Koude oorlog met islam', in: *Elsevier*, 25 augustus 2001.
31. Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur*, 109.
32. In de Verenigde Staten vormen moslims een veel kleiner deel van de bevolking en is het eerder Mexicaanse immigratie die politiek controversieel is. Zo publiceerde Huntington in 2004 het boek *Who are we?*, waarin hij Mexicaanse immigratie als bedreiging opvoert. Mexicanen kunnen echter minder makkelijk gepresenteerd worden als bedreiging voor de joods-christelijke identiteit. Zie Samuel Huntington, *Who are We? The Challenges to America's National Identity* (New York 2004).
33. George W. Bush, "'Islam is Peace" Says President. Remarks by the President at Islamic Center of Washington, D.C.' White House Press Release, 17 september 2001, [georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/09/20010917-11.html](http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/09/20010917-11.html) (geraadpleegd 31 mei 2019).
34. Olivier Roy, *The failure of political Islam* (Cambridge, MA 1994); Kepel, *The War for Muslim Minds*.
35. M. Oudenampsen, 'Deconstructing Ayaan Hirsi Ali. On Islamism, Neoconservatism, and the Clash of Civilizations', in: *Politics, Religion & Ideology* 17 (2016), nr. 2-3, 227-248.
36. Ayaan Hirsi Ali, *Mijn vrijheid. De autobiografie* (Amsterdam, 2006), 331.



37. A. Hirsi Ali, 'How to Win the Clash of Civilizations', in: *The Wall Street Journal*, 18 augustus 2010.
38. Zie Ineke van der Valk, *Islamofobie en discriminatie* (Amsterdam 2012); en Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013).
39. G. Wilders en A. Hirsi Ali, 'Het is tijd voor een liberale jihad', in: *NRC Handelsblad*, 12 april 2003.
40. Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005).
41. Ibidem, 76.
42. PVV, *Klare wijn* (Den Haag 2006).
43. G. Wilders, 'Genoeg is genoeg. Verbied de Koran', in: *de Volkskrant*, 8 augustus 2007.
44. Geert Wilders, *Marked for Death. Islam's War against the West and Me* (Washington DC 2012), 114.
45. Council of Europe, Committee on Culture, Science and Education, Parliamentary Assembly, *Islam, Islamism and Islamophobia in Europe*, 25 mei 2010.
46. Meindert Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2016).
47. Wilders, *Marked for Death*, 112.
48. PVV, *Klare wijn*.
49. Van der Valk, *Islamofobie en discriminatie*, 46. Zie ook Vossen, *Rondom de PVV*.
50. Van der Valk, *Islamofobie en discriminatie*, 55.
51. Martin Bosma, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem-rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2011), 226.
52. Van der Valk, *Islamofobie en discriminatie*, 46.
53. 'De oorlogstaal van Wilders: eerst "revolte", nu "burgeroorlog"', in: *HP/De Tijd*, 19 juli 2016.
54. Jan Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders & hoe ze werken* (Amsterdam 2010); Maarten van Leeuwen, *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken* (Leiden 2015).
55. Alexander Pechtold, *Henk, Ingrid en Alexander* (Amsterdam 2012).
56. Pew Research Center, *Islamic Extremism. Common Concern for Muslim and Western Publics: 17 Nation Pew Global Attitudes Survey* (Washington DC 2005).
57. Ivan Krastev, Mark Leonard en Susi Dennison, *What Europeans Really Want. Five Myths Debunked* (Brussel 2019).
58. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 226.
59. Edith Schippers, *De paradox van vrijheid, H.J. Schoo-lezing* (Diemen 2016).
60. Sybrand Buma, 'Verwarde tijden!' die om richting vragen. *H.J. Schoo-lezing 2017* (Diemen 2017).
61. J.W. Duyvendak en T. de Waal, 'Het eenmalig veroordelen van Buma's Schoo-lezing is niet genoeg', in: *De Groene Amsterdammer*, 23 september 2017.
62. Ewout Klei, 'Het populisme, de alt-rechtse ondergangstretoriek en de angst voor vluchtelingen', *Jalta*, 1 augustus 2017, [jalta.nl/politiek/populisme-alt-rechtse-ondergangstretoriek-en-angst-vluchtelingen](http://jalta.nl/politiek/populisme-alt-rechtse-ondergangstretoriek-en-angst-vluchtelingen) (geraadpleegd 31 mei 2019).
63. Bas Tierolf, Lisanne Drost, en Maaïke van Kapel, *Zevende rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland* (Utrecht 2018).



64. 'Wat zei Baudet eigenlijk in zijn overwinningsspeech', in: *NRC Handelsblad*, 21 maart 2019.
  65. T. Baudet, 'Houellebecq's Unfinished Critique of Liberal Modernity', in: *American Affairs* 3 (2019), nr. 2, 213-224.
- 
7. **Het soevereine volk. De PVV en de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht**
    1. Bilyana Petkova, 'Populism and Judicial Backlash in the United States and Europe', *Verfassungsblog*, 30 april 2017, zie [verfassungsblog.de/populism-and-judicial-backlash-in-the-united-states-and-europe](http://verfassungsblog.de/populism-and-judicial-backlash-in-the-united-states-and-europe) (geraadpleegd 8 juni 2019).
    2. A. Boudet, 'Que propose Marine Le Pen pour réformer le système judiciaire qu'elle accuse de complot?', *Huffpost*, 28 februari 2017, zie [www.huffingtonpost.fr/2017/02/28/que-propose-marine-le-pen-pour-reformer-le-systeme-judiciaire-qu\\_a\\_21845341](http://www.huffingtonpost.fr/2017/02/28/que-propose-marine-le-pen-pour-reformer-le-systeme-judiciaire-qu_a_21845341) (geraadpleegd 8 juni 2019).
    3. S. Repucci en R. Pekkanen, 'The Global Implications of Populism on Democracy' (Washington 2018), zie [jsis.washington.edu/wordpress/wp-content/uploads/2018/04/Task-Force\\_C\\_2018\\_Pekkanen\\_robert.pdf](http://jsis.washington.edu/wordpress/wp-content/uploads/2018/04/Task-Force_C_2018_Pekkanen_robert.pdf) (geraadpleegd 8 juni 2019); N. Urbinati, *Democracy Disfigured. Opinion, Truth, and the People* (Cambridge 2016).
    4. Gábor Halmay, 'Is There Such Thing as "Populist Constitutionalism"? The Case of Hungary', in: *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences* 11 (2018), nr. 3, 323-339; idem, 'The Rise and Fall of Constitutionalism in Hungary', in: Paul Blokker (red.), *Constitutional Acceleration within the European Union and Beyond* (Londen 2018), 215-231. Zie ook Bojan Bugarcic en Alenka Kuhelj, 'Varieties of Populism in Europe. Is the Rule of Law in Danger?' in: *Hague Journal on the Rule of Law* 10 (2018), nr. 1, 21-33.
    5. Michaela Hailbronner en David E. Landau, 'Introduction: Constitutional Courts and Populism', *Verfassungsblog*, 22 april 2017, zie [verfassungsblog.de/introduction-constitutional-courts-and-populism](http://verfassungsblog.de/introduction-constitutional-courts-and-populism) (geraadpleegd 8 juni 2019).
    6. C. Mudde, *Are populists friends or foes of constitutionalism?* (Policy Brief. The Social and Political Foundations of Constitutions) (Oxford 2013); C. Rovira Kaltwasser, *Populism vs. Constitutionalism? Comparative Perspectives on Contemporary Western Europe, Latin America, and the United States* (Policy Brief. The Social and Political Foundations of Constitutions) (Oxford 2013); Jan-Werner Müller, *What is Populism?* (Philadelphia 2016); idem, 'Populism and Constitutionalism', in: Cristóbal Rovira Kaltwasser et al. (red.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017), 590-606; en Paul Blokker, 'Populist Constitutionalism', in: Carlos de la Torre (red.), *Routledge Handbook on Global Populism* (Londen 2018), 113-128.
    7. Hans-Martien ten Napel, 'Geloof in de liberale democratie', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 8 (2018), nr. 3, 5-19, aldaar 11-12.
    8. Mudde, *Are populists friends or foes of constitutionalism?*, 6.
    9. Rovira Kaltwasser *Populism vs. Constitutionalism?*, 3.
    10. Mudde, *Are populists friends or foes of constitutionalism?*, 4.

11. Müller, *What is Populism?*, 61-68; idem, 'Populism and Constitutionalism'; Paul Blokker, 'Populist Constitutionalism', *Verfassungsblog*, 4 mei 2017, zie [verfassungsblog.de/populistconstitutionalism](http://verfassungsblog.de/populistconstitutionalism) (geraadpleegd 8 juni 2019); en idem, 'Populist Constitutionalism'.
12. Halmai, 'Is There Such Thing as "Populist Constitutionalism"?'; en idem, 'The Rise and Fall of Constitutionalism in Hungary'.
13. Müller, *What is Populism?*
14. Zie Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007); Paris Aslanidis, 'Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective', in: *Political Studies* 64 (2016), nr. 1, 88-104.
15. C. Mudde en C. Rovira Kaltwasser (red.), *Populism in Europe and the Americas. Correction or threat for democracy?* (Cambridge 2012), 8; Carlos de la Torre en Oscar Mazzoleni, 'Do We Need a Minimum Definition of Populism? An Appraisal of Mudde's Conceptualization', in: *Populism* 2 (2019), 79-95.
16. Y. Mény en Y. Surel, *Par le peuple, pour le peuple. Le populisme et les démocraties* (Paris 2001); zie ook M. Canovan, *The People* (Cambridge 2005), 81-82.
17. Paul Taggart, *Populism* (Buckingham 2000).
18. Ernesto Laclau, *On Populist Reason* (Londen 2005).
19. De exacte bepaling wie nu wel of niet tot het volk behoort is bij het nativisme niet altijd scherp.
20. Paolina Ochoa Espejo, 'Populism and the Idea of the People', in: Rovira Kaltwasser et al. (red.), *The Oxford Handbook of Populism*, 623.
21. P. Rosanvallon, *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust* (Cambridge 2010), aldaar deel 3.
22. Cees Nierop, 'Volk dat kan stemmen kan ook rechtspreken', in: *de Volkskrant*, 1 november 2010.
23. L. Corso, 'What does Populism have to do with Constitutional Law? Discussing Populist Constitutionalism and its Assumptions', in: *Rivista di filosofia del diritto* 2 (2014), 443-470, aldaar 446.
24. John Pratt, *Penal populism* (Londen/New York 2007), 12.
25. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe*.
26. A.S. Sweet, *Governing with Judges. Constitutional Politics in Europe* (Oxford 2000); Daniel R. Kelemen, 'Judicialisation, Democracy and European Integration', in: *Representation* 49 (2013), nr. 3, 295-308; Stephan de Spiegeleire, Clarissa Skinner Clarissa en Tim Sweijts, *The Rise of the Populist Sovereignism* (Den Haag 2017); B. Wellings en E. Vines, 'Populism and Sovereignty. The EU Act and the In-Out Referendum, 2010-2015', in: *Parliamentary Affairs* 69 (2016), nr. 2, 309-326.
27. Ran Hirschl, 'The Judicialization of Politics', in: Gregory A. Caldeira, R. Daniel Kelemen en Keith E. Whittington (red.), *The Oxford Handbook of Law and Politics* (Oxford 2008), 119-141; Corso, 'What does Populism have to do with Constitutional Law?'.
28. Tom Ginsburg, 'The global spread of constitutional review', in: Caldeira, Kelemen en Whittington (red.), *The Oxford Handbook of Law and Politics*, 81-98;

- Kate Malleson en Peter H. Russell, *Appointing judges in an age of judicial power. Critical perspectives from around the world* (Toronto 2006).
29. Wouter de Winter, 'Hoe Wilders het wil', in: *De Telegraaf*, 13 december 2016.
  30. Geert Wilders en Lilian Helder, 'Benoem rechters niet voor het leven', in: *NRC Handelsblad*, 18 maart 2011.
  31. PVV, *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015*, 17.
  32. Martin Bosma, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2011), 92-93.
  33. Ibidem, 9.
  34. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland. Verkiezingsprogramma 2012-2017*, 30.
  35. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 9.
  36. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012), 175.
  37. *Handelingen Tweede Kamer*, 15 februari 2018, 53-12-3.
  38. P.P.T. Bovend'Eert, *Benoeming en ontslag van rechters* (Deventer 2000), 9.
  39. PVV, *Verkiezingspamflet*.
  40. Ibidem; PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 9.
  41. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*, 31.
  42. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 11.
  43. Ibidem, 9.
  44. PVV, *Verkiezingspamflet*.
  45. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 11.
  46. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de pvv* (Amsterdam 2013), 94-96. Zie ook *Justitie en Politie met Ambitie. Plan Partij voor de Vrijheid voor een effectieve aanpak van de criminaliteit*, 26 oktober 2006, zie [www.pvv.nl/30-visie/publicaties/718-justitie-en-politie-met-ambitie.html](http://www.pvv.nl/30-visie/publicaties/718-justitie-en-politie-met-ambitie.html) (geraadpleegd 12 juni 2019).
  47. *Handelingen Tweede Kamer*, 14 november 2007, 23-1725.
  48. *Handelingen Tweede Kamer*, 26 oktober 2010, 13-63.
  49. 'Rutte II rekent af met 14 wetsvoorstellen van Rutte I', in: *de Volkskrant*, 27 november 2012.
  50. *Handelingen Tweede Kamer*, 20 november 2013, 26-6-2.
  51. *Handelingen Tweede Kamer*, 23 maart 2016, 68-9-4.
  52. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 17.
  53. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*, 31.
  54. Groep Wilders, 'Onafhankelijkheidsverklaring', in: Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005), 103-132, aldaar 129.
  55. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*, 31.
  56. Wilders en Helder, 'Benoem rechters niet voor het leven'.
  57. Steven de Jong, 'Wilders pareert kritiek op plan tijdelijke benoeming rechters', in: *nrc.nl*, 18 maart 2011.
  58. Lars Anderson, 'Rechters straffen steeds strenger – maar PVV en VVD willen het nog radicaler', in: *de Volkskrant*, 3 februari 2012.
  59. Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 129.

60. Gezocht op de website van de Eerste Kamer (die ook de documenten van de Tweede Kamer ontsluit) op 'juryrechtspraak'; zie [www.eerstekamer.nl/zoeken\\_in\\_volledige\\_tekst?\\_charset=UTF-8&q=juryrechtspraak&start=20](http://www.eerstekamer.nl/zoeken_in_volledige_tekst?_charset=UTF-8&q=juryrechtspraak&start=20) (geraadpleegd 10 juni 2019). Zoeken via de zoekmachine Google op 'juryrechtspraak' in combinatie met termen als pvv en Wilders leverde evenmin nieuwe treffers op.
61. *Handelingen Eerste Kamer*, 16 februari 2016, 20-6-11; *Aanhangsel Handelingen Tweede Kamer*, 18 april 2017, 2-3; *Handelingen Tweede Kamer*, 19 april 2017, 70-7-2.
62. *Handelingen Tweede Kamer*, 13 maart 2012, 61-3-3.
63. *Handelingen Eerste Kamer*, 13 maart 2012, 22-3-27-29.
64. *Handelingen Tweede Kamer*, 11 maart 2015, 62-6-7.
65. *Handelingen Tweede Kamer*, 11 maart 2015, 62-6-14.
66. *Handelingen Tweede Kamer*, 10 mei 2017, 73-7-2. Overigens kiest de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa (bestaande uit leden van de nationale parlementen van de lidstaten) rechters op basis van een meervoudige voordracht van de lidstaten.
67. *Handelingen Tweede Kamer*, 16 januari 2013, 40-2-19.
68. *Handelingen Eerste Kamer*, 5 juni 2012, 31-5-7.
69. Het ging aanvankelijk om het Investor-State Dispute Settlement (ISDS), dat uiteindelijk werd vervangen door het Investment Court System (ICS).
70. *Handelingen Tweede Kamer*, 7 juni 2016, 92-36-16.
71. *Handelingen Tweede Kamer*, 1 juni 2017, 82-3-7.
72. *Handelingen Tweede Kamer*, 21 november 2013, 33-750 VI, nr. 53.
73. *Handelingen Tweede Kamer*, 25 november 2014, 28-31-48.
74. *Handelingen Eerste Kamer*, 16 februari 2016, 20-6-10 en 11.
75. De Whinter, 'Hoe Wilders het wil'.
76. *Handelingen Tweede Kamer*, 20 november 2018, 25-29-1 en 55.
77. Geert Corstens, 'Bescherm onze rechters tegen politiek', in: *nrc.next*, 9 januari 2018; zie ook Bovend'Eert, *Benoeming en ontslag van rechters*, 7-10.
78. Rob Edens, 'Rechters en politiek', in: *Rechtspraak. Magazine van de Raad voor de Rechtspraak*, 4 (2016), nr. 2, 8-11, aldaar 11.
79. Ybo Buruma, 'Wilders, Mussolini en de burgerlijke samenleving', in: *Nederlands Juristenblad* (2007), nr. 31, 1949.
80. *De Volkskrant*, 8 maart 2011; *NRC Handelsblad*, 9 maart 2011.
81. *Handelingen Tweede Kamer*, 15 maart 2011, 60-20-31; zie ook Paul Bovend'Eert, 'Recruitment and appointment of judges and justices in Europe and the US: Law and legal culture', in: *Trema. Tijdschrift voor de Rechterlijke Macht* (2018); zie [trema.nvvr.org/editie/2018-05/recruitment-and-appointment-of-judges-and-justices-in-europe-and-the-us](http://trema.nvvr.org/editie/2018-05/recruitment-and-appointment-of-judges-and-justices-in-europe-and-the-us) (geraadpleegd 10 januari 2018).
82. Geerten Boogaard, 'Reactie Hoge Raad op de afgeketste benoeming van Aben', *Publiekrecht & politiek*, 5 januari 2012; zie [www.publiekrechttenpolitiek.nl/reactie-hoge-raad-op-de-afgeketste-benoeming-van-aben](http://www.publiekrechttenpolitiek.nl/reactie-hoge-raad-op-de-afgeketste-benoeming-van-aben) (geraadpleegd 6 mei 2019).
83. Jan IJssink, 'Benoeming in de Hoge Raad', in: *Nederlands Juristenblad* (2012), nr. 3, 194-195.
84. pvv, *Hún Brussel, óns Nederland : verkiezingsprogramma 2012-2017*, 31.

85. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 93-94. Zie ook p. 186: 'Ambtsdragers als rechters en politici beschermen de islam.' In 2013 bleek uit onderzoek dat meer dan de helft van de rechters en officieren van justitie D66 of PvdA stemde, zie Harry Lensink en Marian Husken, 'De rechter is het zat', in: *Vrij Nederland*, 11 december 2013.
86. Arthur Blok, *Zo gek is het geworden. Geert Wilders, van eenmansfractie tot brede volksbeweging* (z.pl. 2018), 150 en 222.
87. Ibidem, 154.
88. De inhoudelijke behandeling van het hoger beroep in de zaak Wilders zal op 25 juni 2019 starten; zie [www.rechtspraak.nl/Bekende-rechtszaken/Strafzaak-Wilders](http://www.rechtspraak.nl/Bekende-rechtszaken/Strafzaak-Wilders) (geraadpleegd 13 juni 2019).
89. Geerten Boogaard, 'Is het Wildersproces een politiek proces?' Zie [www.publiekrechtropolitiek.nl/is-het-wildersproces-een-politiek-proces](http://www.publiekrechtropolitiek.nl/is-het-wildersproces-een-politiek-proces) (geraadpleegd 28 november 2016).
90. In de tijd dat deze bijdrage werd afgerond, berichtte *De Telegraaf* dat de toenmalige minister van Veiligheid en Justitie Yvo Opstelten (vvd) destijds zou hebben gezegd 'dat het om Wilders moest vervolgen "omdat hij ons te veel voor de voeten loopt"'. Zie Saskia Belleman en Wouter de Winther, "'Bewijs voor politieke druk vervolging Wilders'", in: *De Telegraaf*, 7 juni 2019.
91. 'Laatste woord Geert Wilders – Rechtbank 23 november 2016', zie [www.pvv.nl/36-fj-related/geert-wilders/9369-laatste-woord-geert-wilders-rechtbank-23-november-2016.html](http://www.pvv.nl/36-fj-related/geert-wilders/9369-laatste-woord-geert-wilders-rechtbank-23-november-2016.html) (geraadpleegd 28 november 2016).
92. Blok, *Zo gek is het geworden*.
93. De Winther, 'Hoe Wilders het wil'.
94. Ibidem.
95. Geert Corstens, 'Ook Wilders, de verdachte politicus, zwoer trouw aan de Grondwet', in: *NRC Handelsblad*, 2 december 2016.
96. Peter Groenendijk, 'Oud-president Hoge Raad: Wilders beschadigt onze rechters', 3 december 2016, zie [www.ad.nl/nieuws/oud-president-hoge-raad-wilders-beschadigt-onze-rechters~aa424326](http://www.ad.nl/nieuws/oud-president-hoge-raad-wilders-beschadigt-onze-rechters~aa424326) (geraadpleegd 7 juni 2019).
97. 'Het laatste woord van Geert Wilders', zie [www.welingelichtekringen.nl/opinie/31219/het-laatste-woord-van-geert-wilders-de-complete-tekst.html](http://www.welingelichtekringen.nl/opinie/31219/het-laatste-woord-van-geert-wilders-de-complete-tekst.html) (geraadpleegd 24 november 2016).
98. Rainer Knopff, 'Populism and the Politics of Rights. The Dual Attack on Representative Democracy', in: *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique* 31 (1998), nr. 4, 683-705.
99. Pepijn Corduwener, 'The Populist Conception of Democracy beyond Popular Sovereignty', in: *Journal of Contemporary European Research* 10 (2014), nr. 4, 423-437, aldaar 432.
100. M. Canovan, 'Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy', in: *Political Studies* 1999 (47), nr. 1, 2-16, aldaar 11; zie ook Corso, 'What does Populism have to do with Constitutional Law?'
101. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 325.

8. Henk, Ingrid en hun verschillende verschijningsvormen. Een kwalitatief onderzoek naar de beweegredenen van PVV-kiezers
1. Dit hoofdstuk is gebaseerd op mijn promotieonderzoek getiteld *Roads to the radical right. Understanding different forms of electoral support for radical right-wing parties in France and the Netherlands*, dat ik op 14 december 2018 verdedigde aan het Europees Universitair Instituut in Florence. Een publieksvriendelijke versie van het Nederlandse deel van dit proefschrift verscheen in 2017 bij Uitgeverij De Arbeiderspers onder de titel *Wegen naar Wilders*.
2. Zie bijvoorbeeld Simon Bornschier, *Cleavage Politics and the Populist Right. The New Cultural Conflict in Western Europe* (Philadelphia 2010); Willem de Koster, Peter Achterberg, Dick Houtman en Jeroen van der Waal, 'Van God los. Post-Christelijk cultureel conflict in Nederland', in: *Sociologie* 6 (2010), nr. 3, 27-49; Hanspeter Kriesi et al., *West European Politics in the Age of Globalization* (Cambridge 2008).
3. Zie: Bas Blokker, 'Alle Trump-kiezers werden bediend', in: *nrc.nl*, 6 februari 2019 ([www.nrc.nl/nieuws/2019/02/06/alle-trump-kiezers-werden-bediend-a36530490](http://www.nrc.nl/nieuws/2019/02/06/alle-trump-kiezers-werden-bediend-a36530490)).
4. Zie bijvoorbeeld Claude Dargent, 'Les catholiques entre les primaires de la droite et le vote à la présidentielle', in : *L'enquête électorale française: comprendre 2017* (2017), nr. 29, zie [www.enef.fr/app/download/15141612725/LA\\_NOTE%2329\\_vague9.pdf](http://www.enef.fr/app/download/15141612725/LA_NOTE%2329_vague9.pdf) (geraadpleegd 3 april 2019); Martial Foucault, 'Un vote de classe éclaté', in : idem, nr. 32, zie [www.enef.fr/app/download/15315079525/Microsoft+Word+-+LA\\_NOTE%2332\\_vague+11.docx.pdf](http://www.enef.fr/app/download/15315079525/Microsoft+Word+-+LA_NOTE%2332_vague+11.docx.pdf) (geraadpleegd 3 april 2019); en Luc Rouban, 'Front National 2002-2017', 8 mei 2017, zie [theconversation.com/le-front-national-2002-2017-du-vote-de-classe-au-vote-de-classement-77303](http://theconversation.com/le-front-national-2002-2017-du-vote-de-classe-au-vote-de-classement-77303) (geraadpleegd 12 april 2019).
5. De beroemde politicologen Seymour Lipset en Stein Rokkan omschreven westerse partijen die naar meerderheidsposities streven een halve eeuw geleden dan ook als 'conglomeraten van groepen die verschillen op een breed scala aan issues, maar niettemin verenigd zijn in hun grotere vijandigheid jegens concurrenten'. Zie hun hoofdstuk 'Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments. An Introduction', in: Seymour Lipset en Stein Rokkan (red.), *Party Systems and Voter Alignment* (New York 1967), 6. Of zoals Joel Benenson, Barack Obama's en Hillary Clintons campagnestrategie, deze noodzaak van electorale aggregatie vijftig jaar later in meer praktische termen zou verwoorden: 'wat je moet doen, is een diverse coalitie van kiezers creëren die je in staat stelt om te winnen, en daarna weer te winnen.' Geciteerd in: Patrick Healy, 'Clinton Racks Up Wins, a Group Resists: White Men', in: *The New York Times*, 18 maart 2016.
6. Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis* (Colchester 2005 [1976]), 21.
7. De enige uitzondering hierop zijn kiezers met een migratieachtergrond. Deze zijn echter vrij marginaal binnen de PVV-achterban en vrijwel altijd ondervertegenwoordigd in opinieonderzoek. Aangezien PVV-kiezers erg lastig te vinden zijn en het nog lastiger is om hen bereid te vinden om mee te doen aan een

- onderzoek, volgde ik de zogeheten sneeuwbalmethode. Om deze zo neutraal mogelijk te houden, begon ik bij vrijwilligers van de pvv, die mij doorverwezen naar kennissen van hen met dezelfde partijpolitieke voorkeur. Om de groep uit te breiden, kwamen hier later kiezers bij die ik vond dankzij vrienden, kennissen en familieleden. De interviews vonden plaats tussen september 2015 en juli 2016.
8. Omdat ieder individu anders is en de werkelijkheid vaak vele grijsinten kent, zijn deze typen 'ideaaltypen': ze draaien niet om strikte gelijkheid tussen pvv-kiezers, maar om gelijkenissen op basis van relevante kenmerken. Zie ook: Max Weber, "Objectivity" in *Social Science and Social Polity*, in: idem, *The methodology of the social sciences* (Glencoe 1949 [1904]), 50-112.
  9. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen 1991 [1983]).
  10. Norbert Elias, *Die Gesellschaft der Individuen* (Frankfurt am Main 1987), deel 3.
  11. Jörg Flecker (red.), *Changing Working Life and the Appeal of the Extreme Right* (Aldershot 2007).
  12. Zie voor een overzicht Jens Hainmueller en Daniel Hopkins, 'Public Attitudes toward Immigration', in: *Annual Review of Political Science* 17 (2014), nr. 1, 225-249.
  13. Zie bijvoorbeeld Ernest Berkhout en Bert Hof, *De economische bijdrage van tijdelijke arbeidsmigranten. Een realistisch beeld* (Amsterdam 2012); Sociaal-Economische Raad, *Arbeidsmigratie* (Den Haag 2014), zie [www.ser.nl/nl/publicaties/adviezen/2010-2019/2014/arbeidsmigratie.aspx](http://www.ser.nl/nl/publicaties/adviezen/2010-2019/2014/arbeidsmigratie.aspx) (geraadpleegd 6 april 2019).
  14. Michael Lipsky, *Street-level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services* (New York 1980).
  15. Zie ook Daniel Gaxie, 'Des penchants vers les ultra-droites', in: Anie Collovald en Brigitte Gäiti (red.), *La Démocratie aux extrêmes. Sur la radicalisation politique* (Parijs 2006), 223-245; Thierry Kochuyt en Koen Abts, *Ongehoord populisme. Gesprekken met Vlaams Belang-kiezers over stad, migranten, welvaartsstaat, integratie en politiek* (Brussel 2017).
  16. Wim van Oorschot, 'Popular deservingness perceptions and conditionality of solidarity in Europe', in: Wim van Oorschot, Michael Opielka en Birgit Pfau-Effinger (red.), *Culture and Welfare State. Values and Social Policy in Comparative Perspective* (Cheltenham 2008), 268-288.
  17. Michèle Lamont, *The Dignity of Working Men. Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration* (Cambridge 2000).
  18. Hoewel invloedrijke internationale verklaringen voor het stemgedrag van kiezers voor partijen als de pvv zijn gebaseerd op de relatieve deprivatietheorie, blijven verwijzingen hiernaar doorgaans impliciet of aan de oppervlakte. Gebaseerd op het werk van Runciman zou je kunnen stellen dat relatieve deprivatie voorkomt wanneer vier elementen gecombineerd worden: 1) de omstandigheid dat een persoon X niet heeft, bijvoorbeeld een baan of een bepaald inkomen; 2) hij of zij X wil en 3) ziet dat een andere groep of persoon X wel heeft; 4) een normatieve factor op basis waarvan de deprivatie ongedaan gemaakt kan worden, bijvoorbeeld anciënniteit of gevoelens van meritocratische of etnische



- superioriteit. Daarbij moet een onderscheid gemaakt worden tussen ‘egoïstische’ en ‘fraternalistische’ deprivatie, gebaseerd op respectievelijk individuele en groepsvergelijkingen. Alleen deze tweede vorm van deprivatie resulteert in bewegingen voor en tegen structurele verandering in de samenleving – en is dus relevant hier. Zie W.G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice. A Study of Attitudes to Social Inequality in Twentieth-Century England* (Londen 1966).
19. Zie bijvoorbeeld Angus Campbell, Philip Converse en Warren Miller, *The American Voter* (New York 1960); Daniel Gaxie, *Le cens cache. Inégalités culturelles et ségrégation politique* (Parijs 1978); Walter Neuman, ‘Differentiation and Integration. Two Dimensions of Political Thinking’, in: *American Journal of Sociology* 86 (1981), nr. 6, 1236-1268; Lamont, *The Dignity of Working Man*, 246.
  20. In dat licht is het relevant om het onderscheid van de Duitse socioloog Karl Mannheim te noemen tussen traditionalisme (een universele, psychologische tendens om bestaande levenswijzen te behouden) en conservatisme (een politisering van traditionalisme in een specifieke historische situatie waarin gevestigde manieren van leven als bedreigd worden beschouwd). Zie: Karl Mannheim, *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens* (Frankfurt am Main 1984 [1927]), 92-97; Mannheims situationele benadering van het conservatisme wordt bediscussieerd door Merijn Oudenampsen, *De conservatieve revolte. Een ideeëngeschiedenis van de Fortuyn-opstand* (Nijmegen 2018), 203-205.
  21. In plaats van meer *one-size-fits-all*-verklaringen, vragen deze observaties aandacht voor wat ik *electorale equifinaliteit* noem: de coëxistentie van meerdere causale paden leidend naar verschillende vormen van electorale steun voor de dezelfde politieke partij.
  22. Nativisme wordt door politicoloog Cas Mudde gedefinieerd als ‘an ideology, which holds that states should be inhabited exclusively by members of the native group (“the nation”) and that nonnative elements (persons and ideas) are fundamentally threatening to the homogenous nation-state’. Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007), 19. Zie voor een meer uitgebreide analyse van dit concept: Hansgeorg Betz, ‘Nativism Across Time and Space’, in: *Swiss Political Science Review* 23 (2017), nr. 4, 335-353.
  23. Zie bijvoorbeeld Michèle Lamont, Bo Yun Park en Elena Ayala-Hurtado, ‘Trump’s electoral speeches and his appeal to the American white working class’, in: *The British Journal of Sociology* 68 (2017), nr. 1, S153-S180.
  24. Zie bijvoorbeeld Kochuyt en Abts, *Ongehoord populisme*; Flecker, *Changing Working Life and the Appeal of the Extreme Right*; en Arlie Hochschild, *Strangers in Their Own Land. Anger and Mourning on the American Right* (New York 2016).
  25. Marine Le Pen, tweet verstuurd op 14 september 2016: ‘Vous [de EU] avez imposé une politique économique destructrice aux pays du Sud de l’Europe pour sauver l’euro et non les peuples’.
  26. Zie bijvoorbeeld Jan Willem Duyvendak, *The Politics of Home. Belonging and Nostalgia in Western Europe and the United States* (Basingstoke 2011); Paul Mep-schen, Jan Willem Duyvendak en Evelien Tonkens, ‘Sexual Politics, Orientalism



and Multicultural Citizenship in the Netherlands', in: *Sociology* 44 (2010), nr. 5, 962-979; Oudenampsen, *De conservatieve revolutie*.

27. Bijvoorbeeld in een tweet op 13 februari 2013, waarin ze stelt: 'Je suis contre le mariage homosexuel et contre l'adoption'.
28. Chris Aalberts, *Achter de pvv. Waarom burgers op Geert Wilders stemmen* (Delft 2012), 67-74.

## 9. De strijd om de middelvinger. Over de kiezersaanhang van de Pvv

1. Bijvoorbeeld in *Trouw*, 6 april 2019. Zie ook de opiniebijdrage van de jurist Khalid El Housni van 29 januari 2017 op [joop.bnnvara.nl/opinies/potentielle-pvv-stemmer-volg-middelvinger](http://joop.bnnvara.nl/opinies/potentielle-pvv-stemmer-volg-middelvinger) (geraadpleegd op 15 mei 2019). Zie ook de spotprent van Joep Bertrams.
2. Zie voor informatie over en uit diverse (eerdere) nko's Bodan Todosijevic, Kees Aarts en Harry van der Kaap, *Dutch Parliamentary Elections Studies. Data Source Book 1971-2006* (Den Haag 2010); zie voor de aanpak van het meest recente nko 2017 Roderik Rekker, Tom van der Meer en Henk van der Kolk, 'Onderzoeksverantwoording', in: Tom van der Meer, Henk van der Kolk en Roderik Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig. Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (Amsterdam 2018), 98-101.
3. Een dergelijke tweedeling is niet ongebruikelijk; zie onder anderen Hilde Coffé, 'The impact of candidates' vocal expression on policy agreement and candidate support. Differences between populist radical right and other voters', in: *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* (2018), online gepubliceerd, zie doi: 10.1080/17457289.2018.1544905. We maken evenmin een vergelijking van de pvv-aanhang met de niet-stemmers, onder meer omdat het nko voor het in beeld brengen van de niet-stemmers allicht minder geschikt moet worden geacht. Zie voor een globale vergelijking van de stemmers en niet-stemmers Josje den Ridder en Paul Dekker, 'Stemmers en niet-stemmers. De betekenis van het algemeen kiesrecht', in: Rudy B. Andeweg en Monique Leyenaar (red.), *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (Amsterdam 2018), 69-91.
4. Populisme in het algemeen evenals de pvv en haar leider Geert Wilders in het bijzonder hebben de afgelopen jaren in en buiten de wetenschap veel aandacht gekregen. Omdat we hier bewust niet een overzicht van bestaande onderzoeksbevindingen presenteren maar een eigen profiel op basis van met name de nko's van 2006 en 2017 schetsen, gaan we niet of nauwelijks op die ruime hoeveelheid (deels Engelstalige) literatuur in. Enkele relevante Nederlands-talige studies (mede) over de pvv en Wilders zijn: Chris Aalberts, *Achter de pvv. Waarom burgers op Geert Wilders stemmen* (Delft 2012); Chris Aalberts en Dirk-Jan Keijser, *De puinhopen van rechts. De partijen van Pim, Geert, Rita en Hero* (Delft 2015); Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012), in het bijzonder 151-185; Koen Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', in: *Res Publica* 51 (2009), nr. 4, 437-466; Koen Vossen,

- Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013). Zie voor een bundeling van belangwekkende Engelstalige publicaties over populisme Cas Mudde (red.), *The Populist Radical Right. A Reader* (London/New York 2017) en voor overzichten van populistische politieke partijen bijvoorbeeld Tjitske Akkerman, Sarah de Lange en Matthijs Rooduijn (red.), *Radical right-wing populist parties in Western Europe. Into the mainstream?* (London 2016) en Stijn van Kessel, *Populist Parties in Europe. Agents of Discontent?* (Basingstoke 2015).
5. Onder deze naam en met lijstnummer 13 deed de partij mee aan de verkiezingen; zie Proces-verbaal zitting Kiesraad uitslag Tweede Kamerverkiezing 2006 ([www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/proces-verbalen/2006/11/27/proces-verbaal-zitting-kiesraad-uitslag-tweede-kamerverkiezing-2006](http://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/proces-verbalen/2006/11/27/proces-verbaal-zitting-kiesraad-uitslag-tweede-kamerverkiezing-2006); geraadpleegd 15 mei 2019).
  6. Peter Mair, 'Electoral Volatility and the Dutch Party System. A Comparative Perspective', in: *Acta Politica* 43 (2008), nr. 2/3, 235-253.
  7. Joop van Holsteyn, 'The Dutch parliamentary elections of March 2017', in: *West European Politics* 41 (2018), nr. 6, 1364-1377.
  8. Aldus het redactioneel commentaar van *NRC Handelsblad*, 15 maart 2017.
  9. Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007), 117.
  10. Roderik Rekker, 'De keuze van jongeren', in: Van der Meer, Van der Kolk en Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig*, 48-56.
  11. Zie Hanspeter Kriesi et al., 'Globalization and the transformation of the national political space. Six European countries compared', in: *European Journal of Political Research* 45 (2006), nr. 6, 921-956; Hanspeter Kriesi et al. (red.) *West European Politics in the Age of Globalization* (Cambridge 2008); Mark Bovens, Paul Dekker en Wil Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (Den Haag 2014).
  12. Zie ook Matthijs Rooduijn, 'Wie zijn Henk en Ingrid eigenlijk?', 12 mei 2014 op [stukroodvlees.nl/wie-zijn-henk-en-ingrid-eigenlijk](http://stukroodvlees.nl/wie-zijn-henk-en-ingrid-eigenlijk) (geraadpleegd 15 mei 2019).
  13. Ibidem.
  14. Tim Immerzeel, Eva Jaspers en Marcel Lubbers, 'Religion as catalyst or restraint of radical right voting?', in: *West European Politics* 36 (2013), nr. 5, 946-968.
  15. Paul Dekker, 'Cynisme als politiek probleem', in: idem (red.), *Politiek cynisme* (Driebergen 2006), 13.
  16. Ook ten aanzien van het eerlijke verloop van het verkiezingsproces in Nederland zijn pvv-kiezers wantrouwig; zie Leontine Loeber, 'De eerlijkheid van verkiezingen volgens Nederlandse kiezers', in: Van der Meer, Van der Kolk en Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig*, 22-29.
  17. Henk van der Kolk, 'Populisme, immigratie en Europa', in: Van der Meer, Van der Kolk en Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig*, 67.
  18. Zie onder veel meer, maar voor een in dezen zeer invloedrijke beschouwing Cas Mudde, 'The populist Zeitgeist', in: *Government and Opposition*, 39 (2004), nr. 4, 541-563; zie ook Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 11-19.
  19. Zie ook Agnes Akkerman, Cas Mudde en Andrej Zaslove, 'How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters', in: *Comparative Political Studies* 47 (2014) nr. 9, 1324-1353; en Van der Kolk, 'Populisme, immigratie en Europa'.

Overigens maken van de overige kiezers ook kiezers deel uit van eveneens vermeend min of meer populistische partijen als de sp.

20. Bernard Manin, *The Principles of Representative Government* (Cambridge 1997), 6.
21. Kristof Jacobs, 'Referenda en andere institutionele hervormingen', in: Van der Meer, Van der Kolk en Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig*, 90-97.
22. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 13.
23. Zie onder anderen Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe*.
24. De roemruchte kwalificatie is door wetenschappers aangegrepen als opstapje naar boeiende en relevante empirische analyses van de mate waarin, en kwesties ten aanzien waarvan, de Tweede Kamer al dan niet de publieke opinie representeert. Zie onder meer Armen Hakverdian en Wouter Schakel, *Nepparlement? Een pleidooi voor politiek hokjesdenken* (Amsterdam 2017); en Rudy Andeweg, *Kiezers, Kamerleden en 'de Kloof'* (Leiden 2018).
25. Huib Pellikaan, Sarah de Lange en Tom van der Meer, 'Fortuyn's Legacy. Party System Change in the Netherlands', in: *Comparative European Politics* 5 (2007), nr. 3, 282-302; Kees Aarts en Jacques Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space 1989-2006', in: *Acta Politica* 43 (2008), nr. 2-3, 203-234. Onderzoek onder partijleden wijst er inderdaad op dat 'gevestigde politieke partijen verdeeld zijn over vraagstukken die samenhangen met de culturele dimensie in de politiek. Leden van PvdA, GroenLinks en ChristenUnie, en in mindere mate D66, CDA en VVD, zijn weinig eensgezind over het vraagstuk van integratie en behoorlijk verdeeld over Europese eenwording'. Josje den Ridder, *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden* (Leiden 2014), 152.
26. Zie onder anderen Peter Mair, 'Left-right orientations', in: Russell Dalton en Hans-Dieter Klingemann (red.), *The Oxford Handbook of Political Behaviour* (Oxford 2007), 206-222; Wouter van der Brug en Cees van der Eijk, 'Enige nuances. Misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder', in: Robbert Coops et al. (red.), *Een politieke aardverschuiving* (Alphen aan den Rijn 2003), 74-88, in het bijzonder 77-78.
27. Simon Otjes, *Imitating the Newcomer. How, When and Why Established Political Parties Imitate the Policy Positions and Issue Attention of New Political Parties in the Electoral and Parliamentary Arena: The Case of the Netherlands* (Leiden 2012), 55.
28. Zie voor de ontwikkeling van de electorale steun voor FvD (en pvv) in de peilingen de Peilingwijzer: [peilingwijzer.tomlouwse.nl/p/laatste-cijfers.html](http://peilingwijzer.tomlouwse.nl/p/laatste-cijfers.html) (ge raadpleegd 15 mei 2019).
29. Suggestief verwant aan maar analytisch nadrukkelijk te onderscheiden van de 'cartel party'; zie voor dat laatste concept Richard Katz en Peter Mair, 'Changing models of party organization and party democracy. The emergence of the cartel party', in: *Party Politics* 1 (1995) nr. 1, 5-28.
30. Op geaggregeerd niveau is een duidelijke samenhang aanwezig tussen de electorale ontwikkeling van de pvv en FvD, gezien de correlatie van -.73 tussen de peilingsresultaten (van peilingen opgenomen in de Peilingwijzer) van beide

- partijen in de periode maart 2017 – maart 2019. Met dank aan Tom Louwerse voor deze informatie.
31. Al maakten FvD en de PVV in 2017 al wel deel uit van dezelfde zogenoemde keuzeset, dat wil zeggen een (voor)selectie van een beperkt aantal veelal inhoudelijk verwante partijen die in vergelijkbare mate worden overwogen als toekomstige stemkeuze; zie Joop van Holsteyn en Galen Irwin, 'Wie het laatst kiest, kiest...', in: Van der Meer, Van der Kolk en Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig*, 36.
  32. *PS19. Verkiezingsonderzoek Ipsos in opdracht van de NOS* (Amsterdam, 1 april 2019), 14.
  33. Zie Joop van Holsteyn, 'The radical right in Belgium and the Netherlands', in: Jens Rydgren (red.), *The Oxford Handbook of the Radical Right* (Oxford 2018), 478-504.
  34. In de ogen van althans sommige PVV-politici is het einde van de PVV zelfs al nabij; zie Enzo van Steenbergen en Barbara Rijlaarsdam, "'Wij, de PVV, zijn gevestigde orde geworden. Dat is kut'", in: *NRC Handelsblad*, 28 maart 2019. Twee maanden later, bij de Europese verkiezingen van 23 mei 2019, kreeg de PVV overigens nogmaals een forse electorale klap te verwerken: de partij verdween uit het Europees Parlement, mogelijk slechts tijdelijk als na de Brexit Nederland enkele extra zetels zou krijgen, waarvan er dan één de PVV zou kunnen toevallen. De tweede grote nederlaag op rij werd hier en daar aangegrepen om voorzichtig het naderende einde van Wilders' PVV te schetsen onder koppen als 'Het merk Wilders lijkt uitgewerkt' (*Trouw*, 25 mei 2019), 'De magic van Geert Wilders werkt niet meer vanzelf' (*NRC Handelsblad*, 1/2 juni 2019) en 'PVV had een enorm succes kunnen zijn' (*De Telegraaf*, 6 juni 2019). Op 7 juni wist *De Telegraaf* zelfs te melden dat er binnen de PVV sprake was van enige muiterij in de vorm van aanhangers die van plan zouden zijn een alternatieve PVV op te richten, de ledenpartij 'democratische PVV' of DPV. Voor een eerste electorale analyse van deze Europese verkiezingen (in Nederland), zie *EP19. Verkiezingsonderzoek Ipsos in opdracht van de NOS* (Amsterdam, 29 mei 2019).
  35. Enzo van Steenbergen, 'PVV gedwongen tot "diepe buiging" voor Baudet', in: *NRC Handelsblad*, 21 maart 2019.
  36. Huib Pellikaan en Sebastiaan van der Lubben (red.), *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006).
  37. Zie in dit verband Wouter van der Brug, 'How the LPF fuelled discontent. Empirical tests of explanations of LPF support', in: *Acta Politica* 38 (2003) nr. 1, 89-106; André Krouwel en Koen Abts, 'Politiek cynisme. Voedingsbodem of creatuur van populistten?', in: Dekker (red.), *Politiek cynisme*, 99-118.
  38. *Algemeen Dagblad*, 21 maart 2019.
  39. *NRC Handelsblad*, 21 maart 2019.

## 10. De geografische spreiding van de PVV-kiezers

1. Ron de Jong, Henk van der Kolk en Gerrit Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2010), 125-131.
2. V. Mamadouh en H. van der Wusten, 'Eindstand van een diffusieproces. Het geografisch patroon van de steun voor de LPF', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003), 181-205.
3. Voor 2017 zijn er 389 gemeenten in het databestand opgenomen. De uitslagen van de andere verkiezingsjaren zijn omgerekend naar de gemeentelijke indeling van 2017.
4. J. Rydgren, 'The sociology of the radical right', in: *Annual Review of Sociology*, 33 (2007), 241-262.
5. G.W. Allport, *The nature of prejudice* (Reading 1954).
6. De politicoloog Daniel Stockemer constateerde in een overzichtsstudie uit 2015 dat van de 175 onderzochte analyses (die werden gerapporteerd in 28 artikelen) er 91 uitwezen dat de aanwezigheid van immigranten samenging met meer steun voor rechts-populisme; 39 analyses vonden dat deze aanwezigheid juist leidde tot minder steun voor rechts-populisme; en 45 analyses toonden geen verband aan. Zie idem, 'Structural data on immigration or immigration perceptions? What accounts for the electoral success of the radical right in Europe?', in: *Journal of Common Market Studies* 54 (2016), nr. 4, 999-1016.
7. N. Rink, K. Phaet en M. Swyngedouw, 'The effects of immigrant population size, unemployment, and individual characteristics on voting for the Vlaams Blok in Flanders 1991-1999', in: *European Sociological Review* 25 (2008), nr. 4, 411-424; M. Biggs en S. Knauss, 'Explaining membership in the British National Party. A multilevel analysis of contact and threat', in: *European Sociological Review* 28 (2011), nr. 5, 633-646; M. Savelkoul, J. Laméris en J. Tolsma, 'Neighbourhood Ethnic Composition and Voting for the Radical Right in The Netherlands. The Role of Perceived Neighbourhood Threat and Interethnic Neighbourhood Contact', in: *European Sociological Review*, 33 (2017), nr. 2, 209-224.
8. S. Olzak, *The dynamics of ethnic competition and conflict* (Stanford 1994); E. Kaufmann, 'Levels or changes? Ethnic context, immigration and the UK Independence Party vote', in: *Electoral Studies* 48 (2017), 57-69.
9. J. Rydgren en P. Ruth, 'Contextual explanations of radical right-wing support in Sweden. Socioeconomic marginalization, group threat, and the halo effect', in: *Ethnic and Racial Studies* 36 (2013), nr. 4, 711-728.
10. M. Golder, 'Explaining variation in the success of extreme right parties in Western Europe', in: *Comparative Political Studies* 36 (2003), nr. 4, 432-466; K. Arzheimer, 'Contextual factors and the extreme right vote in Western Europe, 1980-2002', in: *American Journal of Political Science* 53 (2009), nr. 2, 259-275; E.L. de Blok en T.W.G. van der Meer, 'The puzzling effect of residential neighbourhoods on the vote for the radical right an individual-level panel study on the mechanisms behind neighbourhood effects on voting for the Dutch Freedom Party, 2010-2013', in: *Electoral Studies* 53 (2018), 122-132; J. Hainmueller en D.J.

- Hopkins, 'Public attitudes toward immigration', in: *Annual Review of Political Science* 17 (2014), 225-249.
11. E. Hartevelt, W. van der Brug, S.L. de Lange en T.W.G van der Meer, 'Multiple roots of the populist radical right. Voting for populist radical right parties in cities and the countryside'. Paper gepresenteerd op de Harvard's Populism, Nationalism and Radical Politics Study Group, 17 april 2018.
  12. B.B. Bock, 'Rural marginalisation and the role of social innovation. A turn towards exogenous development and rural reconnection', in: *Sociologia Ruralis* 56 (2016), nr. 4, 552-573.
  13. Hartevelt et al., 'Multiple roots of the populist radical right'.
  14. Omdat voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 niet voor alle gemeenten de data beschikbaar waren, is deze analyse gebaseerd op 364 van de 389 gemeenten in 2017.
  15. Deze enquête is door onderzoeksbureau GfK in april en mei 2017 uitgevoerd onder een representatieve steekproef van Nederlanders van achttien jaar en ouder. Het doel van de dataverzameling is om meer te leren over regionale en lokale variatie in de steun voor populistisch radicaal-rechtse partijen. Voor meer informatie zie de website van SCORE ('subnational variation in radical right support'): [www.score.uni-mainz.de](http://www.score.uni-mainz.de)
  16. Alle modellen bevatten ook een *random intercept* op het niveau van wijk of gemeente. Dit is een manier om statistisch rekening te houden met variatie op een hoger niveau.
  17. Opleidingsniveau (laag, midden, hoog), belangrijkste dagactiviteit (baan, student, werkloos, arbeidsongeschikt, gepensioneerd, huishouden), geslacht, leeftijd en immigratie-achtergrond (wel/niet). Deze variabelen worden niet getoond in figuur 2.
  18. Mamadouh en Van der Wusten, 'Eindstand van een diffusieproces', 192.
  19. In Oost-Nederland bestaat die correlatie tussen het percentage stemmen op de KVP en de Pvv wel. Landelijk behaalde de KVP bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1963 31,9% van de geldige stemmen.
  20. Ron de Jong en Henk van der Kolk, 'De electorale geografie van de VVD van 1948 tot 2010', in: *Liberaal reveil* (2011), nr. 4, 216-226.
  21. Mamadouh en Van der Wusten, 'Eindstand van een diffusieproces', 192-194.
  22. Paul Taggart, 'Populism and Representative Politics in Contemporary Europe', in: *Journal of Political Ideologies* 9 (2004), nr. 3, 269-288.

## 11. De Pvv in het parlement

1. Cas Mudde, *Populist radical right parties in Europe* (Cambridge 2007).
2. Ibidem.
3. Ibidem.
4. Alexandre Afonso en Yannis Papadopoulos, 'How the populist radical right transformed Swiss welfare politics. From compromises to polarization', in: *Swiss Political Science Review* 21 (2015), nr. 4, 617-635; Laurenz Ennser-Jedenastik, 'A Welfare State for Whom? A Group-based Account of the Austrian Freedom Par-

- ty's Social Policy Profile', in: *Swiss Political Science Review* 22 (2016), nr. 3, 409-427; Simon Otjes, Gilles Ivaldi, Anders Ravik Jupskås en Oscar Mazzoleni, 'It's not Economic Interventionism, Stupid! Reassessing the Political Economy of Radical Right-wing Populist Parties', in: *Swiss Political Science Review* 24 (2018), nr. 3, 270-290.
5. Simon Otjes en Tom Louwerse, 'Een bijzonder meerderheidskabinet? Parlementair gedrag tijdens het kabinet Rutte-I', in: *Res Publica* 55 (2013), nr. 4, 459-480.
  6. Andrea L.P. Pirro en Stijn van Kessel, 'United in opposition? The populist radical right's EU-pessimism in times of crisis', in: *Journal of European Integration* 39 (2017), nr. 4, 405-420.
  7. Simon Otjes en Tom Louwerse, 'Populists in parliament. Comparing left-wing and right-wing populism in the Netherlands', in: *Political Studies* 63 (2015), nr. 1, 60-79.
  8. Teun Pauwels, 'Measuring populism. A quantitative text analysis of party literature in Belgium', *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 21 (2011), nr. 1, 97-119.
  9. Matthijs Rooduijn en Teun Pauwels, 'Measuring populism. Comparing two methods of content analysis' in: *West European Politics* 34 (2011), nr. 6, 1272-1283.
  10. Carla Hoetincx *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018).
  11. Tom Louwerse en Simon Otjes, 'How Populists Wage Opposition. Parliamentary Opposition Behaviour and Populism in Netherlands' in: *Political Studies* 67 (2019), nr. 2, 479-495.
  12. Deze dataset bestaat uit stemmingen, moties, amendementen, wetsvoorstellen en schriftelijke vragen. Zie Tom Louwerse, Simon Otjes en Cynthia van Vonno, 'The Dutch Parliamentary Behaviour Dataset', in: *Acta Politica* 53 (2018), nr. 1, 149-166.
  13. Omdat de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 pas in november plaatsvonden, rapporteren we de gegevens vanaf 2007. We rapporteren steeds de meest recent beschikbare gegevens, hetgeen per indicator kan verschillen.
  14. De Dutch Parliamentary Behaviour Dataset betreft stemmingen, moties, amendementen, wetsvoorstellen en Kamervragen. Zie Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Officiële Bekendmakingen; [www.officielebekendmakingen.nl](http://www.officielebekendmakingen.nl) (2018). Zie verder Simon Otjes, "'No politics in the agenda-setting meeting". Plenary agenda setting in the Netherlands', in: *West European Politics* 42 (2019), nr. 4, 728-754; en Arco Timmermans en Gerard Breeman, 'Politieke waarheid en dynamiek van de agenda in coalitiekabinetten', in: Carla van Baalen et al. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2010. Waarheidsvinding en waarheidsbeleving* (Amsterdam 2010), 47-62.
  15. Simon Otjes en Tom Louwerse, *Kiezen voor confrontatie*. Rapport voor Argos Radio 1 (Leiden 2010).
  16. Rooduijn en Pauwels, 'Measuring populism'.



17. Die laatste categorie omvat alle voorstellen die volgens de griffie de code 'Europese zaken' heeft gekregen; dat zijn dus alle voorstellen met een Europese component.
18. Wat wel opvalt is dat de verschillen met de SP minder groot zijn dan bij bijvoorbeeld immigratie. Mogelijk is dit het geval omdat in de categorie 'openbare orde en veiligheid' meer wetgeving is opgenomen dan in de categorie 'migratie en integratie'.
19. S. Otjes, 'What is left of the radical right? The economic agenda of the Dutch Freedom Party 2006-2017', in: *Politics of the Low Countries* 1(2) (nog te verschijnen).
20. Ibidem.
21. Pauwels, 'Measuring populism'.
22. We nemen expliciet de term 'referendum' uit de woordenlijst van Pauwels niet op, omdat dit woord vooral gebruikt zal zijn in debatten over het referendum. De maat geeft dan aan of het referendum op de parlementaire agenda heeft gestaan, en niet de populistische retoriek in de debatten.
23. Koen Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', in: *Res Publica* 51 (2009), nr. 4, 437-466. Maarten van Leeuwen, *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken* (Leiden 2016).
24. Tom Louwerse en Simon Otjes, 'The impact of parliamentary specialisation on cosponsorship', in: *The Journal of Legislative Studies* 21 (2015), nr. 4, 476-494.
25. Louwerse en Otjes, 'How Populists Wage Opposition'.
26. Het gemiddeld aantal amendementen, moties of Kamervragen per Kamerlid ligt hoger bij kleine dan bij grote fracties. Ook als we hiermee in de onderstaande analyses rekening houden, blijven de gerapporteerde patronen in stand. De verminderde activiteit van de PVV-fractie in meer recente jaren is dus niet alleen toe te schrijven aan het toegenomen aantal fractieleiden.
27. J. de Vries, 'Kamervoorzitter maakt selectiecriteria vragenur openbaar', in: *de Volkskrant*, 29 februari 2016.
28. Otjes, "'No politics in the agenda-setting meeting'". Hij heeft een steekproef getrokken van 431 regelingen van werkzaamheden uit de in totaal 2054 regelingen (met 1760 agendavoorstellen) in de periode 1998-2017. Wij beperken ons hier tot de periode 2007-2017 en tot voorstellen voor interpellaties, meerderheids- of dertigledendebatten. De gerapporteerde cijfers zijn gecorrigeerd voor het feit dat we slechts data van een steekproef hebben. Deze geven dus (een schatting van) het totaal aantal debataanvragen per Kamerlid.
29. Otjes en Louwerse 'Een bijzonder meerderheidskabinet?'; en Louwerse en Otjes, *Loyaal maar met een scherpe rand*.

## 12. De taal van Geert Wilders en de parlementaire cultuur

1. Paul Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan* (Amsterdam 2003), 207.



2. Hans de Bruijn, *Geert Wilders in debat. Over de framing en reframing van een politieke boodschap* (Den Haag 2010); Jan Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders & hoe ze werken* (Amsterdam 2010).
3. Gelanceerd in een interview in *de Volkskrant* van 6 en 7 oktober 2006, kort voor de Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar.
4. Zie [www.volkskrant.nl/columns-opinie/thierry-baudet-zoekt-het-in-hemelse-sferen~bae8dfc1](http://www.volkskrant.nl/columns-opinie/thierry-baudet-zoekt-het-in-hemelse-sferen~bae8dfc1); *de Volkskrant*, 23 maart 2019.
5. Carla van Baalen in *de Volkskrant*, 12 juni 2010; Joop van Holsteyn in *Trouw*, 15 januari 2011.
6. In de serie 'Het oordeel van' in de *Leeuwarder Courant* in april 2002 werd de deelnemers, onder wie oud-Kamerleden, de vraag voorgelegd 'Waarom krijgen we historische verkiezingen?'
7. Eric Vrijen, 'Tweede Kamer: heftig woordgebruik', in: *Elsevier*, 31 augustus 2002.
8. *Handelingen Tweede Kamer*, 26 juli 2002, 92-5478/92-5479, 92-5468.
9. Zie Carla Hoetink, 'Tussen traditie en modernisering. De Tweede Kamer op het breukvlak van de eenentwintigste eeuw, 1983-2015', in: Remieg Aerts et al. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015), 409-436; idem, *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018).
10. Aldus de titel van het boek van Arendo Joustra en Erik van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek* (Baarn 1989), die het beeld van Lubbers en van de politiek in zijn tijd weerspiegelt.
11. J. Renkema, *De taal van 'Den Haag'. Een kwantitatief-stilistisch onderzoek naar aanleiding van oordelen over taalgebruik* (Den Haag 1981).
12. D. Dolman, 'Ons parlement en de taal' (oorspronkelijk 1981), in: Jaap de Jong en Peter Burger (red.), *Onze taal! Zestig jaar strijd en liefde voor het Nederlands* (Den Haag 1991), 183-184.
13. 'Afstotelijke taal politici opent wereld van onbegrip', in: *de Volkskrant*, 1 november 1975.
14. Vanaf hier heb ik voor deze bijdrage wat ontleend aan Henk te Velde, 'Culturele conventies in de parlementaire politiek', in L. Verhey en G.J. Geertjes (red.), *De constitutionele conventie. Kwal op het strand of baken in zee?* (Den Haag 2016), 29-40.
15. Jan Marijnissen, *Effe dimmen! Een rebel in Den Haag* (Amsterdam 1998).
16. Peter Bootsma en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006).
17. Zie ook Gerry van der List, *Boven de partijen. De voorzitter van de Tweede Kamer* (Amsterdam 2018), onder meer 84-85, 94, 100, 122, 150.
18. Gerdi Verbeet en Alexander Rinnooy Kan, *Voorzitter! De kunst van voorzitter zonder hamer. Opgeschreven door Margriet van Lith* (Amsterdam 2015), 75.
19. Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
20. *Handelingen Tweede Kamer*, 25 september 2013, 5-2-3.
21. *Handelingen Tweede Kamer*, 6 september 2007, 93-5266.

22. *Handelingen Tweede Kamer*, 22 september 2016, 3-7-14.
23. Zie bijvoorbeeld het vlog van Frits Wester, 28 juni 2016 (geraadpleegd 22 mei 2019).
24. Zie bijvoorbeeld Pieter Hotse Smit, 'Rutte promoveert "pleur op" tot campagne-thema', in: *de Volkskrant*, 23 januari 2017.
25. Zie bijvoorbeeld [www.vvd.nl/nieuws/lees-hier-de-brief-van-mark/](http://www.vvd.nl/nieuws/lees-hier-de-brief-van-mark/) (geraadpleegd 22 mei 2019).
26. *Handelingen Tweede Kamer*, 22 juni 2010, 7408-7425.
27. *Handelingen Tweede Kamer*, 25 september 2012, 4-10-24, 38/39.
28. *Handelingen Tweede Kamer*, 13 januari 2016, 41-6-23/25.
29. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013), 130.
30. Zoals blijkt uit Jan de Vetten, *In de ban van 'goed' en 'fout'? De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)* (Amsterdam 2016).
31. Maarten van Leeuwen, *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken* (Utrecht 2015). Heel informatief is de precieze stijl-analyse die Van Leeuwen biedt.
32. Vossen, *Rondom Wilders*, 62; Petra de Koning en Thijs Niemantsverdriet, 'De trukendoos van Pechtold', in: *NRC Handelsblad*, 8 juli 2017.
33. *Handelingen Tweede Kamer*, 17 september 2008, 2-54.
34. vvd-fractiegenoot en eveneens Limburger Frans Weekers, geciteerd door Vossen, *Rondom Wilders*, 33.
35. Op veel plekken op [www.youtube.com](http://www.youtube.com) terug te zien.
36. Zie bijvoorbeeld recentelijk R.B. Andeweg, *Kiezers, Kamerleden en 'de Kloof' (afscheidsrede)* (Leiden 2018).
37. Vossen, *Rondom Wilders*, 55; Meindert Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2010), 103-104.
38. Bram Spruyt, 'Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn', in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (Den Haag 2014), 79-100, legt het helder uit; de hele publicatie is interessant.
39. Dat is de teneur van Kuitenbrouwer, *Woorden van Wilders*.
40. Dat was althans nog zo in 2013: zie tabel 6.8 in Bovens, Dekker en Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden?*, 152.
41. Van Leeuwen, *Stijl en politiek*.
42. Dolman, 'Ons parlement en de taal', 183.
43. *Handelingen Tweede Kamer*, 21 september 2011, 2-4-71 (tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen – APB). Ik vond alleen een verwijzing in 'Doe normaal', in: *Trouw*, 24 september 2011. Bijvoorbeeld Barry Madlener, namens de pvv lid van het Europees Parlement, had de uitdrukking al eerder gebruikt, maar dan in het Europees Parlement: Gertjan van Schoonhoven, 'Wat als...'; in: *Elsevier Weekblad*, 8 januari 2011.
44. *Handelingen Tweede Kamer*, 17 september 2015, 3-6-51 (tijdens de APB).
45. Zie [www.nemokennislink.nl/publicaties/helderheid-overtuigingskracht-en-humor](http://www.nemokennislink.nl/publicaties/helderheid-overtuigingskracht-en-humor), 16 januari 2009 (geraadpleegd 1 mei 2019).

46. Zo begon Wilders zijn bijdrage aan de APB volgens de *Handelingen Tweede Kamer*, 17 september 2008 (2-52): ‘Mevrouw de voorzitter. Wij spreken vandaag over de begroting en de Miljoenennota 2009, een flutstuk van het slechtste kabinet ooit. Wij praten vandaag niet alleen over de begroting, wij praten ook over de staat van ons land.’ En verder gaf hij geen argumenten voor zijn invectieven.
47. Zie Sheila Sitalsing in *de Volkskrant*, 18 september 2008. Ze maakt in haar column wel bezwaar tegen de grove persoonlijke aanval op oud-Kamerlid van D66 Bert Bakker, die erop volgde.
48. Ernst Heldring, *Herinneringen en dagboek* (red. Joh. de Vries) (Groningen 1970), deel II, 1299-1300 (13 september 1938).
49. Zie [www.youtube.com/watch?v=BaB75uznT8o](https://www.youtube.com/watch?v=BaB75uznT8o) (geraadpleegd 1 mei 2019).
50. Carla Joosten, ‘Taal en stijl’, in: *Elsevier*, 23 augustus 2008, geciteerd door Vossen, *Rondom Wilders*, 129.
51. Vergelijk De Bruijn, *Wilders in debat*.
52. Vossen, *Rondom Wilders*, 26.

### 13. De invloed van de PVV op het immigratiebeleid

1. G. Sartori, *Party and Party Systems. A Framework for Analysis* (Cambridge 1976).
2. ‘Wilders: politieke revolutie na 22 mei’, [nos.nl/video/646673-wilders-politieke-revolutie-na-22-mei.html](https://nos.nl/video/646673-wilders-politieke-revolutie-na-22-mei.html), 11 mei 2014 (geraadpleegd 30 mei 2019).
3. Sjoerdje C. van Heerden, *What did you just call me? A study on the demonization of political parties in the Netherlands between 1995 and 2011* (Amsterdam 2014), 33.
4. J. Alberts, ‘Hoe Wilders over zijn eigen grens ging’, in: *Vrij Nederland*, 21 mei 2014.
5. Tjitske Akkerman en Sarah L. de Lange, ‘Radical right parties in office. Incumbency records and the electoral cost of governing’, in: *Government and Opposition* 47 (2012), 574-596.
6. Sarah L. de Lange en David Art, ‘Fortuyn versus Wilders. An Agency-Based Approach to Radical Right Party Building’, in: *West-European Politics* 34 (2011), nr. 6, 1229-1249.
7. Zie Tjitske Akkerman, ‘The Party for Freedom. Balancing between mission, votes and office’, in: Tjitske Akkerman, Sarah L. de Lange en Matthijs Rooduijn (red.), *Radical right-wing populist parties in Western Europe. Into the mainstream?* (Londen/New York 2016), 144-168, aldaar 157. De auteur interviewde vier voormalige pvv-fractieleden voor dit artikel. Dankzij hun dubbelfuncties en lange ervaring binnen de pvv waren ze een belangrijke bron van informatie over de interne gang van zaken, maar daarbij kan hun visie mogelijk gekleurd zijn door het feit dat ze uiteindelijk dissidenten zijn geworden. Zie de verantwoording over de bronnen op p. 164.
8. Er zijn uitzonderingen. In 2011 was de Finse radicaal-rechtse populistische partij *Perussuomalaiset* betrokken bij formatie-onderhandelingen, waaraan ook de sociaaldemocraten deelnamen. Sociaaldemocratische partijen lijken in toenemende mate bereid om een regeringscoalitie met radicaal-rechtse populistische partijen te overwegen, zoals in Oostenrijk en Denemarken gebleken is.

9. Stijn van Kessel, *Populist Parties in Europe. Agents of Discontent?* (Basingstoke 2015).
10. Zie Tom Louwerse en Simon Otjes. 'How Populists Wage Opposition. Parliamentary Opposition Behaviour and Populism in Netherlands', in: *Political Studies* 67 (2019), nr. 2, 479-495.
11. Partijen ter linkerzijde voelen in het algemeen minder druk van radicaal-rechtse partijen, maar zij zijn niet altijd immuun voor defectie van kiezers naar deze partijen. Ze profiteren echter ook vaak van de stemmen van kiezers met een immigratie-achtergrond. Zie Martin A. Schain, 'Commentary: Why political parties matter', in: *Journal of European Public Policy* 15 (2008), nr. 3, 465-470. Centrumlinkse regeringen voeren in het algemeen een open en kosmopolitisch immigratie- en integratiebeleid en ook grote coalities van centrumlinks en centrumrechts zijn minder restrictief en minder monocultureel dan centrumrechtse regeringen. Zie Tjitske Akkerman, 'Comparing Radical Right Parties in Government. Immigration and Integration Policies in Nine Countries (1996-2010)', in: *West European Politics* 35 (2012), 511-529.
12. Akkerman, 'Comparing Radical Right Parties'.
13. 'Nederland kiest', nos Verkiezingsdebat, 8 juni 2010; zie [www.uitzendinggemist.net/aflevering/13644/Nos\\_Verkiezingsdebat.html](http://www.uitzendinggemist.net/aflevering/13644/Nos_Verkiezingsdebat.html) (geraadpleegd 30 mei 2019).
14. Akkerman, 'Party for Freedom', 155.
15. S. van Heerden en B. Creusen, 'Responding to the populist radical right. The Dutch case', in C. Sandelind (red.), *European Populism and Winning the Immigration Debate* (Falun 2014), 179-213.
16. 'PVV wil rechts kabinet gedogen', in: *NRC Handelsblad*, 23 april 2010.
17. Zie Akkerman 'Party for Freedom'.
18. Ibidem; zie ook Van Heerden en Creusen, 'Responding to the populist radical right', 195.
19. Ibidem.
20. De bijdragen van de PVV aan de paragrafen over immigratie en integratie waren geïnspireerd door het succesvolle voorbeeld van de Dansk Folkeparti (Deense Volkspartij). Wilders zag de gedoogsteun van die partij als navolgenswaardig en kreeg hulp van de Deense partij bij de onderhandelingen over het gedoogakkoord.
21. De Lange en Art, 'Fortuyn versus Wilders'.
22. Dit vereiste een aanpassing van: Europese Commissie, 'Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Minimum Standards on Procedures in Member States for Granting and Withdrawing International Protection (Recast)' (COM [2009] 554 final), 21 oktober 2009.
23. Dit voorstel stond op gespannen voet met: 'Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the Right to Family Reunification', in: *Official Journal of the European Union*, L251/12, 3 oktober 2003.
24. Dit zou een aanpassing vereisen van: 'Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 Concerning the Status of Third-Country Nationals Who Are Long-Term Residents', in: *Official Journal of the European Union*, L16/44, 23 januari 2004.

25. Dit zou een aanpassing vereisen van: Raad van Europa, 'European Convention on Nationality', artikel 7 (1) (d), 6 november 1997.
26. Deze wet was in 2005 ingediend door minister van Vreemdelingenzaken en Integratie Rita Verdonk (VVD) en werd na verschillende wijzigingen vastgelegd op 30 november 2006 en ingevoerd per 1 januari 2007. De wet regelde de inburgeringsplicht voor vreemdelingen van 16 tot 65 jaar van buiten de EU en voor enkele specifieke groepen genaturaliseerde Nederlanders.
27. J. Dagevos en M. Gijsberts, 'Eigen verantwoordelijkheid in de inburgering', in: V. Veldheer et al. (red.), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?* (Den Haag 2012).
28. Ibidem, 220.
29. De voormalige pvv-Tweede Kamerleden Hero Brinkman, Louis Bontes en Richard de Mos stelden dat de afsplitsing van Brinkman en Wilders' angst voor meer dissidenten de hoofdredenen waren dat Wilders zijn steun voor het kabinet introk. Zie 'Wilders' wereld', AVRO, 25 mei 2014, [www.npostart.nl/wilders-wereld/25-05-2014/AT\\_2013146](http://www.npostart.nl/wilders-wereld/25-05-2014/AT_2013146) (geraadpleegd 30 mei 2019). Andere dissidenten die door mij werden geïnterviewd, bevestigden dat. Zie Akkerman, 'Party for Freedom', en Koen Vossen, *The Power of Populism. Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands* (Londen/New York 2016).
30. Louwerse en Otjes, 'How Populists Wage Opposition'.
31. 'Het koninkrijk van Allah zal er nooit komen', in: *NRC Handelsblad*, 24 februari 2007.
32. 'Pvv loopt woedend weg uit crisisdebat', in: *Trouw* 26 maart 2009.
33. Tom Louwerse en Simon Otjes, *Loyaal met een scherpe rand. Stemgedrag pvv 2010-2011 in kaart gebracht*. Rapport Argos vPRO Radio, 28 september 2011.
34. Akkerman, 'Party for Freedom', 151.
35. Tussen 2012 en 2014 diende de pvv bijvoorbeeld zes van de in totaal tien ingediende moties van wantrouwen in.
36. 'Pvv geïsoleerd in Kamer sinds Wilders' Marokkanen-speech', in: *Trouw*, 12 januari 2015.
37. Zie [watstemthetparlement.nl](http://watstemthetparlement.nl) (geraadpleegd 30 mei 2019).
38. Akkerman, 'Party for Freedom', 152.
39. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de pvv* (Amsterdam 2013).
40. Akkerman, 'Comparing Radical Right Parties'.
41. Ibidem.
42. Kees Aarts en Jacques Thomassen, 'Dutch Voters and the Changing Party Space, 1989-2006', in: *Acta Politica* 43 (2008), nr. 2-3, 203-234.
43. H. Pellikaan, S.L. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy in the Netherlands. Party system change in the Netherlands', in: *Comparative European Politics* 5 (2007), 282-302, aldaar 298; Tom van der Meer et al., 'Kieskeurige kiezers. Een panelstudie naar de veranderlijkheid van partijvoorkeuren', in: *Beleid en Maatschappij. Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij* 39 (2012), 153-178.
44. S.M. Breugelmans, F.J.R. van de Vijver en S. Schalk-Soekar, 'Stability of majority attitudes toward multiculturalism in the Netherlands between 1999 and 2007', in: *Applied Psychology. An International Review* 58 (2009), nr. 4, 653-671;

- en W. Huijnk en J. Dagevos, *Dichter bij elkaar. De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland* (Den Haag 2012).
45. W. Huijnk en I. Andriessen, *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken* (Den Haag 2016). Zie ook: 'Minder zorgen over immigratie: gevoel van onbehagen blijft', [nos.nl/artikel/2148495-minder-zorgen-over-immigratie-gevoel-van-onbehagen-blijft.html](https://nos.nl/artikel/2148495-minder-zorgen-over-immigratie-gevoel-van-onbehagen-blijft.html), 15 december 2016 (geraadpleegd 30 mei 2019). Deze trend in de publieke opinie met betrekking tot immigratie en integratie is niet beperkt tot Nederland. Ook in landen als België, Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk is er geen sprake van een ruk naar rechts. Zie Matthijs Rooduijn, 'Overall ruk naar rechts?', [stukroodvlees.nl/overall-ruk-naar-rechts](https://stukroodvlees.nl/overall-ruk-naar-rechts), 27 november 2017 (geraadpleegd 30 mei 2019).
  46. Zie voor een toelichting op deze analyse Tjitske Akkerman, 'Immigration policy and electoral competition in Western Europe. A fine-grained analysis of party positions over the past two decades', in: *Party Politics* 21 (2015), nr. 1, 54-67.
  47. P. Lucardie et al., 'Kroniek 2006. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2006', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 15-104, aldaar 25-27.
  48. Van der Meer et al., 'Kieskeurige kiezers'.
  49. Ibidem. Zie voor de analyse van de Tweede Kamerverkiezingen van 2017: Marc van de Wardt, 'Kiezers zweven minder, maar partijen hebben nog veel te winnen of verliezen', [verkiezingen.lissdata.nl/resultaten](https://verkiezingen.lissdata.nl/resultaten) (geraadpleegd 30 mei 2019).
14. De PVV en het Nederlandse buitenlands beleid
1. B. Verbeek en A. Zaslove, 'Populism and Foreign Policy', in: C. Rovira Kaltwasser et al. (red.), *Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017), 384-405.
  2. J. Kaarbo, 'Power and influence in foreign policy decision making. The role of junior coalition partners in German and Israeli foreign policy', in: *International Studies Quarterly* 40 (1996), 501-530; K. Oppermann, J. Kaarbo en K. Brummer, 'Introduction: coalition politics and foreign policy', in: *European Political Science* 16 (2017), 457-462; Brian Rathbun, *Partisan Interventions. European Party Politics and Peace Enforcement in the Balkans* (Ithaca 2004); en Verbeek en Zaslove, 'Populism and Foreign Policy'.
  3. Joris J.C. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles. A study of Dutch foreign policy* (Den Haag 1976).
  4. Joris J.C. Voorhoeve, 'Nederland: een middelgrote mogendheid in zakformaat', in: *Internationale Spectator* 45 (1991), nr. 2, 54-61.
  5. Commissie-Davids, *Rapport Commissie van onderzoek besluitvorming Irak* (Den Haag 2010); zie [www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2010/01/12/rapport-commissie-davids](https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2010/01/12/rapport-commissie-davids) (geraadpleegd 10 juni 2019).
  6. M. Metselaar en B. Verbeek, 'De cognitieve dimensie van besluitvorming. Minister Luns en het Nieuw-Guinea conflict', in: P. 't Hart, M. Metselaar en B. Verbeek (red.), *Publieke besluitvorming* (Den Haag 1995), 229-260; D. Hellema, *Negentienzesenvijftig. De Nederlandse houding ten aanzien van de Hongaarse revolutie en de Suezcrisis* (Amsterdam 1990).

7. B. Verbeek en A. van der Vleuten, 'The domesticization of the foreign policy of the Netherlands (1989–2007). The paradoxical result of Europeanization and internationalization', in: *Acta Politica* 43 (2008), 357–377.
8. Het debat werd gevoerd op basis van twee belangrijke rapporten: Jan Pronk, *Een wereld van verschil. Nieuwe kaders voor ontwikkelingssamenwerking in de jaren negentig* (Den Haag 1990); en idem, *Een wereld in geschil. De grenzen van de ontwikkelingssamenwerking verkend* (Den Haag 1993).
9. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013), 146–148.
10. G. Wilders en G.J. Oplaat, *Recht(s) op je doel af. Stellingen voor de partijraad VVD-Limburg* (2004).
11. Titels verkiezingsprogramma's PVV: *Klare wijn en Verkiezingspamflet* (2006); *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010–2015* (2010); *Hún Brussel, óns Nederland. Verkiezingsprogramma 2012–2017* (2012); *Nederland weer van ons! Concept-verkiezingsprogramma PVV 2017–2021* (2017); *Plan Wilders voor Nederland. Toelichting op de speerpunten van de PVV*, 5 november 2016.
12. Zie hierover: Andrea Volkens et al., *The Manifesto Data Collection. Manifesto Project* (MRG/CMP/MARPOR). Version 2018 (Berlijn 2018); zie doi.org/10.25522/manifesto.mpps.2018b (geraadpleegd 1 maart 2019).
13. Als percentage van het totaal aantal zinnen van het verkiezingsprogramma.
14. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 41.
15. PVV, *Plan Wilders voor Nederland*, 3.
16. Bijdrage Raymond de Roon aan Tweede Kamerdebat over de defensiebegroting 2014, 13 november 2013; zie: [www.pvv.nl/37-fj-related/raymond-de-roon/7210-defensiebegroting-2014-.html](http://www.pvv.nl/37-fj-related/raymond-de-roon/7210-defensiebegroting-2014-.html) (geraadpleegd 1 mei 2019).
17. PVV, *Agenda van hoop en optimisme*, 41.
18. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*.
19. PVV, *Verkiezingspamflet*, 5.
20. PVV, *Verkiezingspamflet*, 5; en *Hún Brussel, óns Nederland*, 12.
21. Geert Wilders en Martin Bosma, 'Israël als stootkussen van de jihad', in: *de Volkskrant*, 8 mei 2008.
22. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*, 47.
23. Ibidem.
24. Ibidem, 49.
25. PVV, *Verkiezingspamflet*, 5.
26. Bijdrage Raymond de Roon aan Tweede Kamerdebat over begroting buitenlandse zaken, 23 november 2016. [www.pvv.nl/37-fj-related/raymond-de-roon/9368-begroting-buitenlandse-zaken-2017.html](http://www.pvv.nl/37-fj-related/raymond-de-roon/9368-begroting-buitenlandse-zaken-2017.html) (geraadpleegd 1 mei 2019).
27. Kaarbo, 'Power and influence in foreign policy decision making'.
28. J.S. Nye Jr, 'Public diplomacy and soft power', in: *The annals of the American academy of political and social science* 616 (2008), nr. 1, 94–109.
29. Ibidem.
30. Janny Groen, 'Reputatie Nederland keldert', in: *de Volkskrant*, 18 maart 2010.
31. Syp Wynia, 'Geen schade, wel verlies', in: *Elsevier*, 17 mei 2008.



32. “‘Die film dient geen enkel doel’: VNO-NCW voorzitter Bernard Wientjes’, in: *Vrij Nederland*, 29 maart 2008.
33. ‘Kopzorgen om Saudi-Arabië’, in: *De Telegraaf*, 24 mei 2014.
34. ‘Pakistan boos op Nederland om Wilders’, in: *De Telegraaf*, 21 augustus 2018.
35. Alexander van Kessel, “‘Doe dit onze partij niet aan, doe dit ons land niet aan.’ De formatie van het kabinet Rutte I (2010)’, in: Carla van Baalen en Alexander van Kessel (red.), *Kabinetsformaties 1977-2012* (Nijmegen 2016), 447-509.
36. Marcel van Lieshout, ‘Deze CDA’er geeft geen land terug aan de zee. Profiel Ad Koppejan’, in: *de Volkskrant*, 3 april 2012.
37. *Gedoogakkoord VVD-PVV-CDA*, zie [www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2010/09/30/gedoogakkoord-vvd-pvv-cda](http://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2010/09/30/gedoogakkoord-vvd-pvv-cda) (geraadpleegd 1 maart 2019).
38. Ibidem.
39. Van Kessel, “‘Doe dit onze partij niet aan’”, 473.

## 15. *Hard to get and hard to neglect*. Geert Wilders en de Nederlandse pers

1. Bas Soetenhorst, ‘Ik ben geen extremist, het voornaamste probleem zijn de radicale moslims’, in: *Het Parool*, 31 december 2004.
2. Zie voor soortgelijke bevindingen: P. Bakker en P. L. Vasterman, ‘Wilders en de media’, in: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 41 (2013), nr. 1, 82-98; en L. Bos, W. van der Brug en C. H. de Vreese, ‘Media coverage of right-wing populist leaders’, in: *European Journal of Communication Research* 35 (2010), nr. 2, 141-163.
3. Maandelijkse gemiddelden zijn gebaseerd op de wekelijkse peildata van Maurice de Hond ([peil.nl](http://peil.nl))
4. Pearson’s r is een maat om de samenhang tussen twee variabelen uit te drukken. Pearson’s r loopt van -1 (perfecte negatieve samenhang) tot 1 (perfecte positieve samenhang), waarbij een r van 0 betekent dat er geen enkele samenhang bestaat.
5. N. Ruigrok, O. Scholten, M. Krijt en J. Schaper, ‘Fitna in de media. Een brongerichte mediahype’, in: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 37 (2009), nr. 3, 238-253.
6. Bakker en Vasterman, ‘Wilders en de media’.
7. Bos, Van der Brug en De Vreese, ‘Media coverage of right-wing populist leaders’.
8. ‘Wilders: Moslims moeten helft Koran verscheuren’, in: *de Volkskrant*, 13 februari 2007.
9. Geert Wilders, ‘Genoeg is genoeg: verbied de Koran’, in: *de Volkskrant*, 8 augustus 2007.
10. K. Vossen, ‘Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?’, in: *Res Publica* 51 (2009), nr. 4, 437-466.
11. M. Hameleers, L. Bos en C. H. de Vreese, ‘The appeal of media populism. The media preferences of citizens with populist attitudes’, in: *Mass Communication and Society* 20 (2017), nr. 4, 481-504.
12. Alexander Pechtold, *Henk, Ingrid, en Alexander* (Amsterdam 2012).
13. Ruigrok et al., ‘Fitna in de media’.



14. Michel Reijns, 'Balkenende: te veel aandacht voor Wilders', in: *De Telegraaf*, 9 november 2012.
15. Philippe Remarque, 'Besteedt de Volkskrant te veel aandacht aan Geert Wilders?', in: *de Volkskrant*, 7 januari 2017.
16. 'Pvv scandeert minder Marokkanen'; zie [www.nos.nl](http://www.nos.nl) (geraadpleegd 19 maart 2019).
17. Ruigrok et al., 'Fitna in de media.'
18. L. Jacobs en J. van Spanje, 'Prosecuted, but popular? Hate speech prosecution of anti-immigrant politicians in the news and electoral support.' Paper gepresenteerd tijdens de Joint Sessions van het European Consortium for Political Research, Nicosia, Cyprus, 10-14 april 2018.
19. 'Een Vandaag ziet aandacht voor Geert Wilders afnemen', 17 mei 2018; zie [www.mediacourant.nl](http://www.mediacourant.nl) (geraadpleegd 29 april 2019).
20. Zie [www.youtube.com/watch?v=rnYmfvrZQv8](http://www.youtube.com/watch?v=rnYmfvrZQv8) (geraadpleegd 28 april 2019).
21. 'Wilders: Nederlandse journalistiek is Noord-Koreaans', in: *Trouw*, 11 mei 2007; en 'Hoe Wilders de media bespeelt', in: *de Volkskrant*, 3 maart 2017.
22. Jan Hoedeman, *De strijd om de waarheid op het Binnenhof* (Amsterdam 2005), 92-93.
23. Koen Vossen, *The Power of Populism. Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands* (Londen/New York 2017).
24. Karen Geurtsen en Boudewijn Geels, *Undercover bij de Pvv* (Amsterdam 2010), 36-37.
25. Chris Aalberts en Dirk-Jan Keijser, *De puinhopen van rechts* (Delft 2015).
26. Geurtsen en Geels, *Undercover bij de Pvv*.
27. Peter Kee, *Het briefje van Bleker* (Amsterdam 2012).
28. Maud Effting en Huib Modderkolk, 'Oud-pvv-woordvoerder over drugs en Wilders: hij was ijskoud', in: *de Volkskrant*, 29 oktober 2016.
29. Sterre Lindhout, 'It takes one to tango', in: *de Volkskrant*, 25 februari 2012.
30. 'Wegblijver Wilders wint lijsttrekkersdebat', 28 februari 2017; zie [www.adformatie.nl](http://www.adformatie.nl) (geraadpleegd 24 april 2019).
31. Zie voor een meer uitgebreide bespreking: R. Vliegenthart, *U kletst uit uw nek. Over de relatie tussen politiek, media en de kiezer* (Amsterdam 2012).
32. L. Bos, W. van der Brug en C. H. de Vreese, 'How the media shape perceptions of right-wing populist leaders', in: *Political Communication* 28 (2011), nr. 2, 182-206, 198.
33. R. Vliegenthart en P. van Aelst, 'Nederlandse en Vlaamse politieke partijen in de krant en in de peilingen. Een wederkerige relatie', in: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 38 (2010), 338-356; Aalberts en Keijser, *De puinhopen van rechts*.
34. H. G. Boomgaarden en R. Vliegenthart, 'Explaining the Rise of Anti-immigrant Parties. The Role of News Media Content', in: *Electoral Studies* 26 (2007), nr. 2, 404-417.
35. A. Damstra, L. Jacobs, M. Boukes en R. Vliegenthart, 'The Impact of Immigration News on Anti-Immigrant Party Support. Unpacking Agenda-setting and Issue Ownership Effects Over Time', in: *Journal of Elections, Pub-*

- lic Opinion and Parties*; vooralsnog alleen digitaal beschikbaar, zie DOI: 10.1080/17457289.2019.1607863.
36. S. Walgrave, A. Tresch en J. Lefevere, 'The conceptualisation and measurement of issue ownership', in: *West European Politics* 38 (2015), nr. 4, 778-796.
  37. C. Mudde, 'The Single-issue Party Thesis. Extreme Right Parties and the Immigration Issue', in: *West European Politics* 22 (1999), nr. 3, 182-197.
  38. S. Walgrave en K. de Swert, 'Where does issue ownership come from? From the party or from the media? Issue-party identifications in Belgium, 1991-2005', in: *Harvard International Journal of Press/Politics* 12 (2007), nr. 1, 37-67.
  39. S. Walgrave en K. de Swert, 'The Making of the (Issues of the) Vlaams Blok', in: *Political Communication* 21 (2004), nr. 4, 479-50.
  40. Zie voor soortgelijke studies ook: Boomgaarden en Vliegenthart, 'Explaining the Rise of Anti-immigrant Parties'; Walgrave en De Swert, 'Where does issue ownership come from?'; B. Burscher, J. van Spanje en C.H. de Vreese, 'Owning the Issues of Crime and Immigration. The Relation between Immigration and Crime News and Anti-immigrant Voting in 11 Countries', in: *Electoral Studies* 38 (2015), 59-69.
  41. Data zijn afkomstig van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS; immigratiestromen en criminaliteitscijfers), Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD; economische cijfers) en Global Terrorism Database (terroristische aanslagen).
  42. Voor deze tijdreeksanalyses hebben we gebruik gemaakt van ARIMA-modellen, een techniek waarbij de afhankelijke variabele wordt voorspeld op basis van eerdere waarden van de afhankelijke variabele, en er pas daarna wordt gekeken naar de toegevoegde impact van – eerdere waarden van – onafhankelijke variabelen. Omdat de afhankelijke variabele niet stationair is, zijn zowel de afhankelijke als alle onafhankelijke variabelen gedifferentieerd ( $\Delta$ ), dat wil zeggen dat de verschilscores (de verandering ten opzichte van de voorgaande periode) worden gebruikt.
  43. De coëfficiënt van immigratienieuws  $\gamma_{t-1}$  (.73) is positief en significant (af te lezen aan de twee \*\*). Dit houdt in dat een verandering in het percentage immigratienieuws een positief effect heeft op de verandering in de electorale steun voor Wilders.
  44. Zie voor meer informatie: <https://www.chesdata.eu/our-surveys>.
  45. S. Geers en L. Bos, 'Priming issues, party visibility, and party evaluations. The impact on vote switching', in: *Political Communication* 34 (2017), nr. 3, 344-366.
  46. S. Walgrave, J. Lefevere en M. Nuytemans, 'Issue ownership stability and change. How political parties claim and maintain issues through media appearances', in: *Political Communication* 26 (2009), nr. 2, 153-172.
16. Geert Wilders in het licht van Donald Trump. Vergelijkende beschouwingen
1. Maïa de la Baume en Silvia Sciorilli Borrelli, 'Steve Bannon's stuttering European adventure', in: *Politico*, 19 april 2019; zie [www.politico.eu/article/steve-ban](http://www.politico.eu/article/steve-ban)

- non-european-parliament-the-movement-stuttering-european-adventure (geraadpleegd 10 mei 2019); zie ook Daniel de Petris, 'How Steve Bannon tried – and failed – to crack Europe', in: *Spectator USA*, 6 maart 2019; zie [spectator.us/steve-bannon-failed-crack-europe](http://spectator.us/steve-bannon-failed-crack-europe) (geraadpleegd 20 april 2019).
2. Foundation for European Progressive Studies, *State of populism in Europe 2018*; zie [www.policysolutions.hu/userfiles/elemzes/298/web\\_state\\_of\\_populism\\_in\\_europe\\_2018.pdf](http://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzes/298/web_state_of_populism_in_europe_2018.pdf) (geraadpleegd 15 mei 2019); Martin Eiermann, Yascha Mounck en Limor Gultchin, 'European populism. Trends, threats and future prospects', Tony Blair Institute for Global Change; zie [institute.global/insight/renewing-centre/european-populism-trends-threats-and-future-prospects](http://institute.global/insight/renewing-centre/european-populism-trends-threats-and-future-prospects) (geraadpleegd 18 mei 2019).
  3. Cas Mudde en Cristóbal Rovira Kaltwasser (red.), *Populism in Europe and the Americas. Threat or Corrective for Democracy?* (Cambridge 2012).
  4. Martin A. Schain, *Shifting Tides. Radical-Right Populism and Immigration Policy in Europe and the United States*, Migration Policy Institute; zie [www.migrationpolicy.org/research/radical-right-immigration-europe-united-states](http://www.migrationpolicy.org/research/radical-right-immigration-europe-united-states) (geraadpleegd 18 mei 2019).
  5. Jan-Werner Müller, *What is Populism?* (Philadelphia 2016).
  6. John B. Judis, *The Populist Explosion. How the Great Recession Transformed American and European Politics* (New York 2016).
  7. Voor een positieve waardering van Jacksons impact op de Amerikaanse democratie, zie Sean Wilentz, *Andrew Jackson* (New York 2005).
  8. John L. Brooke, *Columbia Rising. Civil Life on the Upper Hudson from the Revolution to the Age of Jackson* (Chapel Hill 2010).
  9. 'William Jennings Bryan Cross of Gold Speech July 8, 1896'; zie [www.let.rug.nl/usa/documents/1876-1900/william-jennings-bryan-cross-of-gold-speech-july-8-1896.php](http://www.let.rug.nl/usa/documents/1876-1900/william-jennings-bryan-cross-of-gold-speech-july-8-1896.php) (geraadpleegd 18 mei 2019).
  10. Zie Michael Kazin, *The populist persuasion. An American history* (Ithaca 1998); idem, 'How can Donald Trump and Bernie Sanders both be "populists"? in: *New York Times Magazine*, 22 maart 2016.
  11. Richard Hofstadter, *The Age of Reform* (New York 1955); idem, *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays* (New York 1964).
  12. Christopher Lasch, *The True and Only Heaven. Progress and Its Critics* (New York 1992).
  13. Charles Postel, 'If Trump and Sanders are both populists, what does populist mean?', februari 2016; zie [tah.oah.org/february-2016/if-trump-and-sanders-are-both-populists-what-does-populist-mean](http://tah.oah.org/february-2016/if-trump-and-sanders-are-both-populists-what-does-populist-mean) (geraadpleegd 19 mei 2019); idem, *The Populist Vision* (Oxford 2007). Zie ook Robert Shrout, 'Donald Trump is not a populist', in: *Politico Magazine*, 29 augustus 2017; zie [www.politico.com/magazine/story/2017/08/29/donald-trump-not-a-populist-215552](http://www.politico.com/magazine/story/2017/08/29/donald-trump-not-a-populist-215552) (geraadpleegd 20 april 2019). Voor Obama's opmerking, zie Hudson Hongo, 'Obama: Trump's "Us Versus Them" Rhetoric Isn't Populism, "That's Nativism"', *Gawker*, 29 juni 2016; zie [gawker.com/obama-trumps-us-versus-them-rhetoric-isnt-populism-1782853406](http://gawker.com/obama-trumps-us-versus-them-rhetoric-isnt-populism-1782853406) (geraadpleegd 8 juni 2019).

14. Thomas Frank, 'Forget Trump – Populism is the cure, not the disease', 23 mei 2018; zie [www.theguardian.com/books/2018/may/23/thomas-frank-trump-populism-books](http://www.theguardian.com/books/2018/may/23/thomas-frank-trump-populism-books) (geraadpleegd 17 mei 2019).
15. Jan de Vries, 'The Netherlands and the Polder Model. Questioning the Polder Model Concept', in: *BMGN – Low Countries Historical Review* 129 (2014), nr. 1, 99-111, aldaar 111.
16. Francis Fukuyama, 'The Decay of American Political Institutions', in: *The American Interest* 9 (2013), nr. 3; zie [www.the-american-interest.com/2013/12/08/the-decay-of-american-political-institutions](http://www.the-american-interest.com/2013/12/08/the-decay-of-american-political-institutions) (geraadpleegd 18 mei 2019).
17. Nolan McCarty, Keith T. Poole en Howard Rosenthal, *Polarized America. The Dance of Ideology and Unequal Riches* (Boston 2006); en Yuval Levin, *The Fractured Republic. Renewing America's Social Contract in the Age of Individualism* (New York 2016).
18. Meindert Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2016); en Arthur Blok, *Zo gek is het geworden. Geert Wilders, van eenmansfractie tot brede volksbeweging* (Driebergen 2018).
19. Voor Trumps achtergrond, zie David Cay Johnston, *The Making of Donald Trump* (New York 2016).
20. Gwenda Blair, 'How Norman Vincent Peale taught Donald Trump to worship himself', in: *Politico Magazine*, 6 oktober 2015; zie [www.politico.com/magazine/story/2015/10/donald-trump-2016-norman-vincent-peale-213220](http://www.politico.com/magazine/story/2015/10/donald-trump-2016-norman-vincent-peale-213220) (geraadpleegd 30 mei 2019).
21. David Brody en Scott Lamb, *The Faith of Donald J. Trump. A Spiritual Biography* (New York 2018).
22. Chris Cillizza, 'Michele Bachmann claimed that Donald Trump is "highly biblical." So...!', *CNN Politics*, 16 april 2019; zie [edition.cnn.com/2019/04/16/politics/michele-bachman-donald-trump-bible-religious/index.html](http://edition.cnn.com/2019/04/16/politics/michele-bachman-donald-trump-bible-religious/index.html) (geraadpleegd 17 mei 2019).
23. Olivier Roy, Nadia Marzouki en Duncan McDonnell, *Saving the People. How Populists Hijack Religion* (Oxford 2016).
24. Darren Dochuk, *From Bible Belt to Sunbelt. Plain-Folk Religion, Grassroots Politics, and the Rise of Evangelical Conservatism* (New York 2011).
25. Kate Zernike, *Boiling Mad. Inside the Tea Party* (New York 2010); en Michael Minkelman, 'Between Protest, Patriotism and Paranoia. The Tea Party and American Populism Today', in: *Zeitschrift für Public Policy, Recht und Management* 4 (2011), nr. 2, 283-296; zie [www.budrich-journals.de/index.php/dms/article/viewFile/5684/4812](http://www.budrich-journals.de/index.php/dms/article/viewFile/5684/4812) (geraadpleegd 17 mei 2019).
26. David French, 'Anti-Christian ideology is an emerging aspect of white progressive populism', in: *National Review*, 21 januari 2019; zie [www.nationalreview.com/2019/01/anti-christian-ideology-is-an-emerging-aspect-of-white-progressive-populism](http://www.nationalreview.com/2019/01/anti-christian-ideology-is-an-emerging-aspect-of-white-progressive-populism) (geraadpleegd 20 april 2019).
27. Saleno Zito en Bradley Todd, *The Great Revolt. Inside the Populist Coalition Reshaping American Politics* (New York 2018).

28. Michael Gerson, 'The Last Temptation', in: *The Atlantic*, april 2018; zie [www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/04/the-last-temptation/554066](http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/04/the-last-temptation/554066) (ge raadpleegd 10 mei 2019).
29. Philip Schwadel en Gregory A. Smith, 'Evangelical approval of Trump remains high, but other religious groups are less supportive'; zie [www.pewresearch.org/fact-tank/2019/03/18/evangelical-approval-of-trump-remains-high-but-other-religious-groups-are-less-supportive](http://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/03/18/evangelical-approval-of-trump-remains-high-but-other-religious-groups-are-less-supportive) (ge raadpleegd 17 mei 2019).



# AFKORTINGEN

|      |                                                             |
|------|-------------------------------------------------------------|
| AfD  | Alternative für Deutschland                                 |
| AOV  | Algemeen Ouderenverbond                                     |
| ANP  | Algemeen Nederlands Persbureau                              |
| AP   | Associated Press                                            |
| APB  | Algemene Politieke Beschouwingen                            |
| ARP  | Anti-Revolutionaire Partij                                  |
| CBS  | Centraal Bureau voor de Statistiek                          |
| CDA  | Christen Democratisch Appèl                                 |
| CDU  | Christlich Demokratische Union Deutschlands                 |
| CETA | Comprehensive Economic and Trade Agreement                  |
| CHU  | Christelijk-Historische Unie                                |
| CPN  | Communistische Partij van Nederland                         |
| D66  | Democraten '66                                              |
| DDR  | Duitse Democratische Republiek                              |
| DF   | Dansk Folkeparti                                            |
| DNPP | Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen          |
| DPBD | Dutch Parliamentary Behaviour Database                      |
| EHRM | Europees Hof voor de Rechten van de Mens                    |
| ENF  | Europe of Nations and Freedom                               |
| EPA  | European Pressphoto Agency                                  |
| EU   | Europese Unie                                               |
| EVRM | Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens |
| FN   | Front National                                              |
| FPÖ  | Freiheitliche Partei Österreichs                            |
| FvD  | Forum voor Democratie                                       |
| GPV  | Gereformeerd Politiek Verbond                               |
| HBO  | Hoger Beroeps Onderwijs                                     |
| ICS  | Investment Court System                                     |

|         |                                                                                    |
|---------|------------------------------------------------------------------------------------|
| ISDS    | Investor-State Dispute Settlement                                                  |
| IST     | Identiteit, Soevereiniteit en Transparantie                                        |
| KVP     | Katholieke Volkspartij                                                             |
| LPF     | Lijst Pim Fortuyn                                                                  |
| NAVO    | Noord-Atlantische Verdragsorganisatie                                              |
| NKO     | Nationaal Kiezersonderzoek                                                         |
| NSB     | Nationaal-Socialistische Beweging                                                  |
| N-VA    | Nieuw-Vlaamse Alliantie                                                            |
| OECD    | Organisation for Economic Co-operation and Development                             |
| OIC     | Organisatie van Islamitische Conferentie                                           |
| ÖVP     | Österreichische Volkspartei                                                        |
| Pegida  | Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes                      |
| PSP     | Pacifistisch Socialistische Partij                                                 |
| PvdA    | Partij van de Arbeid                                                               |
| PvdD    | Partij voor de Dieren                                                              |
| PVV     | Partij voor de Vrijheid                                                            |
| SGP     | Staatkundig Gereformeerde Partij                                                   |
| SP      | Socialistische Partij                                                              |
| TTIP    | Transatlantic Trade and Investment Partnership                                     |
| UKIP    | United Kingdom Independence Party                                                  |
| VB      | Vlaams Belang                                                                      |
| VNL     | VoorNederland                                                                      |
| VNO-NCW | Verbond van Nederlandse Ondernemingen-<br>Nederlands Christelijk Werkgeversverbond |
| VVD     | Volkspartij voor Vrijheid en Democratie                                            |
| Wfpp    | Wet financiering politieke partijen                                                |
| WTO     | World Trade Organisation                                                           |
| ZPP     | Zendtijd voor Politieke Partijen                                                   |
| ZZP     | Zelfstandige Zonder Personeel                                                      |



# ILLUSTRATIE- VERANTWOORDING

De redacteurs hebben geprobeerd alle rechthebbenden van het beeldmateriaal op te sporen. Eenieder die zich niettemin hiervan eigenaar weet zonder dat direct of indirect met hem of haar afspraken zijn gemaakt, verzoeken wij contact op te nemen met de uitgeverij.

Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) te Den Haag: 14, 54 (Marcel Antonisse), 95, 106 (Robin Utrecht), 147, 155, 216, 246 (Robert Vos), 284 (Arshad Arbab).

Associated Press (AP) te New York: 81 (Luca Bruno).

European Pressphoto Agency (EPA) te Frankfurt am Main: 255.

Hollandse Hoogte te Den Haag: 21 (Goos van der Veen).

Jean Gouders: 37.

Joep Bertrams: 172.

Marcel van den Bergh: 207.

Stephen Robert Morse: 311.

De Telegraaf: 298.



# PERSONENINDEX

- Aalberts, Chris 168  
Aartsen, Jozias van 22  
Aben, Diederik 146  
Agema, Fleur 23, 38, 259  
Alliot, Louis 58  
Andriessen, Koos 272  
Arib, Khadija 238, 240  
Arzheimer, Kai 72  
Asscher, Lodewijk 182  
Bachmann, Michele 54, 321  
Bakker, Marcus 244  
Bakker, Oege 28, 29  
Bakker, Piet 293  
Balkenende, Jan Peter 22, 90, 91,  
    218, 228, 230, 233, 234, 253,  
    258, 260, 262, 268, 273, 294  
Ban, Ki-moon 51  
Bannon, Steve 56, 309, 310, 320  
Bat Ye'or 49, 86, 121, 125  
Batten, Gerard 59  
Baudet, Thierry 11-14, 24, 41-43,  
    63, 65, 99, 102, 125-127, 181,  
    182, 187-189, 232, 249, 289,  
    297, 307, 308, 312, 323  
Beatrix, koningin 92, 260  
Beliën, Paul 49  
Bemmel, Jhim van 33  
Bin Laden, Osama 117  
Blokker, Paul 132  
Bolkestein, Frits 18, 22, 106, 113,  
    114, 120, 121, 262, 319  
Bolsonaro, Jair 268  
Bolton, John 56  
Bontes, Louis 29, 31, 33, 38, 41, 45,  
    58, 145  
Bos, Linda 301  
Bosma, Martin 10, 23, 27-29, 38, 42,  
    121, 123, 136, 137, 146, 151, 281  
Boukes, Mark 301  
Bouyeri, Mohammed 289  
Breivik, Anders Behring 64  
Brinkman, Hero 28, 30, 38, 240,  
    255, 258, 259, 306, 307  
Brug, Wouter van der 301  
Bryan, William Jennings 314  
Buitenen, Paul van 273  
Bukman, Piet 236  
Buma, Sybrand 97, 124, 125, 239  
Buruma, Ybo 145, 146  
Bush, George W. 54, 86, 115, 116,  
    318, 324  
Camus, Renault 125  
Canovan, Margaret 133  
Carlson, Tucker 314  
Castricum, Rutger 296  
Cavanaugh, Brett 324  
Churchill, Winston 50, 55  
Clinton, Hillary 324

Cliteur, Paul 117  
 Collard, Gilbert 58  
 Conte, Guiseppe 268  
 Corduwener, Pepijn 150  
 Corstens, Geert 148  
 Cruz, Ted 324  
 Deetman, Wim 236  
 Dewinter, Filip 68, 69, 79, 80, 83  
 Dibdin, Michael 111  
 Dijk, Emiel van 37  
 Dijkgraaf, Jan 306, 307  
 Dijkstal, Hans 22  
 Dolman, Dick 234, 245  
 Donner, Piet Hein 258  
 Driessen, Johan 30, 31, 38, 44  
 Duyvendak, Jan Willem 125  
 Eerdmans, Joost 243  
 Eldad, Arie 52  
 Elias, Norbert 158  
 Fallaci, Oriana 49  
 Falwell, Jerry 324  
 Farage, Nigel 59, 81  
 Fennema, Meindert 120  
 Flynn, Michael 56  
 Fortuyn, Pim 19, 21, 22, 27, 51,  
     75, 86, 96, 105-109, 115-117,  
     120-122, 127, 165, 173, 188, 191,  
     195, 232-234, 237, 239, 242,  
     252, 268, 273, 301, 308, 319  
 Frank, Thomas 315  
 Fritsma, Sietse 143, 145, 261  
 Fukuyama, Francis 110, 113, 317,  
     319  
 Gabriel, Brigitte 54  
 Gauland, Alexander 75, 309  
 Geller, Pamela 49, 53  
 Geurtsen, Karen 299  
 Gogh, Theo van 20, 96, 117,  
     120, 122, 289, 290  
 Gohmert, Louis 54  
 Goldwater, Barry 315  
 Gollnisch, Bruno 96  
 Goslinga, Hans 171  
 Graaff, Marcel de 141  
 Graus, Dion 23  
 Greenfield, Daniel 49  
 Grieken, Tom van 70  
 Haider, Jörg 268  
 Halsema, Femke 234  
 Hartong, Lucas 36  
 Hattem, Alexander van 34  
 Helder, Lilian 138-141  
 Heldring, Ernst 247  
 Hernandez, Marcial 38, 50  
 Herre, Stefan 49  
 Hiddema, Theo 41  
 Hiemstra, Jelle 31  
 Hirsi Ali, Ayaan 19, 24, 106,  
     116-121  
 Hitler, Adolf 119, 247, 293  
 Hoedeman, Jan 297  
 Hoekstra, Pete 56  
 Hofstadter, Richard 315  
 Hond, Maurice de 86  
 Horowitz, David 30, 31, 54  
 Huntington, Samuel 49, 110-118,  
     124, 126  
 Ivaldi, Gilles 76, 77  
 Jabotinsky, Ze'ev 52  
 Jackson, Andrew 312, 313, 326  
 Jacobs, Laura 295, 301  
 Jagers, Jan 69  
 Janmaat, Hans 96, 165, 236,  
     240, 242

Jansen, Hans 49  
 Jefferson, Thomas 313  
 Kaltwasser, Cristóbal Rovira 131  
 Kazin, Michael 314  
 Kepel, Gilles 112, 113  
 Kesteren, Ton van 34  
 Ketron, Bill 55  
 King, Steve 54  
 Klaver, Jesse 182  
 Klaveren, Joram van 32, 38,  
     41, 88, 261  
 Koekoek, Hendrik 236, 244  
 Koppejan, Ad 285  
 Kops, Alexander 37  
 Krol, Henk 181, 182  
 Krouwel, André 246  
 Kuzu, Tunuhan 182  
 Kyle, Jon 54  
 Laclau, Ernesto 133  
 Lamont, Michèle 163  
 Lange, Sarah de 106  
 Lanzzone, Maria Elisabetta 76  
 Lasch, Christopher 315  
 Le Pen, Jean-Marie 57, 58, 71,  
     76, 96  
 Le Pen, Marine 39, 57, 58, 60,  
     62, 63, 70, 71, 76-81, 96, 129,  
     154, 167, 168, 310  
 Leers, Gerd 59, 92, 257, 259  
 Leeuwen, Maarten van 241  
 Lewis, Bernard 111-114, 117, 120,  
     126  
 Lieberman, Avigdor 52  
 Lincoln, Abraham 55  
 Littman, Gisèle (zie Bat Ye'or)  
 Lubbers, Ruud 17, 234  
 Lucke, Bernd 75, 77  
 Macron, Emmanuel 70  
 Madlener, Barry 23  
 Maduro, Nicolás 268  
 Maeyer, Vicky 37  
 Mair, Peter 108, 122, 123  
 Mamadouh, Virginie 195, 196,  
     206, 209  
 Maréchal-Le Pen, Marion 125  
 Marijnissen, Jan 236, 243  
 Markuszower, Gidi 53, 142, 144  
 Martel, Karel 48  
 Maududi, Abul Ala 117, 119  
 May, Edward S. 49  
 McCarthy, Joe 315  
 Meer, Tom van der 106  
 Mény, Yves 133  
 Merkel, Angela 75  
 Messerschmidt, Morten 59, 91  
 Meuthen, Jörg 81  
 Miltenburg, Anouchka van 240  
 Mudde, Cas 66, 131, 132  
 Mueller, Robert 318  
 Müller, Jan-Werner 132  
 Nawijn, Hilbrand 306  
 Nixon, Richard 317, 320  
 Obama, Barack 315, 318, 324  
 Oplaat, Gert-Jan 274  
 Orbán, Viktor 61, 102, 268  
 Otten, Henk 43  
 Pastors, Marco 243  
 Peale, Norman Vincent 321  
 Pearson, Malcolm 59  
 Pechtold, Alexander 122, 182, 237,  
     239, 241, 242, 245, 294, 300  
 Pellikaan, Huib 106  
 Perry, Rick 56  
 Petry, Frauke 62, 77, 83  
 Philippot, Florian 76, 80  
 Pipes, Daniel 30, 54

- Poetin, Vladimir 61, 62, 80  
 Popken, Gabriëlle 37  
 Postel, Charles 315  
 Pronk, Jan 271  
 Qutb, Sayyid 117, 119  
 Ratelband, Emile 243  
 Reagan, Ronald 54, 55, 86,  
     115, 319, 323  
 Remarque, Philippe 294  
 Reynaers, Tobias 143  
 Roemer, Emile 101  
 Roon, Raymond de 138, 141-143,  
     277-279, 282, 299  
 Roos, Jan 306, 307  
 Rosenmöller, Paul 231  
 Rosenwald, Nina 30, 54  
 Rutte, Mark 8, 11, 12, 14, 23, 39,  
     44, 59, 60, 91, 92, 97, 99, 101,  
     103, 121, 137, 138, 147, 163, 166,  
     173, 182, 217-225, 228-230, 239,  
     248, 251, 253, 255-261, 264,  
     265, 275, 285-287, 291, 305  
 Salvini, Matteo 62, 63, 81, 82,  
     125, 167  
 Sanders, Bernie 314, 315  
 Sartori, Giovanni 154  
 Schattschneider, Elmer 106-108,  
     111  
 Scherrenburg, Wouke van 242  
 Schippers, Edith 124  
 Schumpeter, Joseph 107  
 Segers, Gert-Jan 182  
 Sessions, Jeff 56  
 Sharon, Ariel 52  
 Shrum, Robert 315  
 Sobieski, Jan 48  
 Sörensen, Ronald 29  
 Spanje, Joost van 295  
 Spencer, Robert 49, 53  
 Spruyt, Bart Jan 31, 32, 53, 86  
 Staaij, Kees van der 182, 238  
 Stassen, Laurence 41  
 Strache, Heinz-Christian 125  
 Surel, Yves 133  
 Swert, Knut de 303  
 Taggart, Paul 133  
 Thieme, Marianne 182  
 Thorbecke, Johan Rudolph 90,  
     235  
 Tomlow, Geert 28, 40  
 Trump, Donald 12, 47, 55, 56, 62-  
     64, 83, 102, 116, 124, 129, 154,  
     167, 252, 253, 268, 309-326  
 Trump, Melania 321  
 Tubman, Harriët 326  
 Vasterman, Peter 293  
 Verbeet, Gerdi 146, 237-239  
 Verdonk, Rita 14, 237, 243, 258,  
     306  
 Verhagen, Maxime 233, 234,  
     239, 241, 248, 255, 284  
 Vliet, Roland van 41  
 Vogelaar, Ella 238  
 Vreese, Claes de 301  
 Vries, Jan de 316  
 Vries, Peter R. de 243  
 Vuijst, Freke 56  
 Waal, Tamar de 125  
 Walgrave, Stefaan 303  
 Wallace, George 317  
 Weezel, Max van 300  
 White, Paula 321  
 Wilders, Geert passimi  
 Wusten, Herman van der  
     195, 196, 206, 209  
 Zijlstra, Halbe 14, 22

# OVER DE AUTEURS

Tjitske Akkerman is als onderzoeker verbonden aan de afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Haar huidige onderzoek richt zich op nationalisme en populisme en op vergelijkend onderzoek naar radicaal-rechtse populistische partijen in West-Europa.

Koen Damhuis is als universitair docent verbonden aan de School voor Bestuurs- en Organisatiewetenschap van de Universiteit Utrecht. In 2018 promoveerde hij aan het Europees Universitair Instituut in Florence op een vergelijkende studie naar de verschillende vormen van electorale steun voor radicaal-rechtse partijen in Nederland en Frankrijk. Deze dissertatie werd bekroond met de Els Witte Jaarprijs voor het beste politicologische proefschrift.

Alyt Damstra is politicologe en promovenda aan de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoek gaat over de impact van nieuws op de publieke opinie. Ze heeft gepubliceerd over effecten van economisch nieuws, politiek nieuws en immigratienieuws in een groot aantal internationale wetenschappelijke tijdschriften.

Eelco Harteveld is universitair docent aan de afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Hij onderzoekt en doceert politiek gedrag in Nederland en Europa, in het bijzonder populisme en politieke polarisatie.

Joop van Holsteyn studeerde Nederlandse taal- en letterkunde en Politieke wetenschap. Hij is als hoogleraar Politiek gedrag en methoden van onderzoek verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek richt zich op vraagstukken van (de meting van) publieke opinie en politiek gedrag – met name

kiesgedrag –, politieke partijen en partijlidmaatschap, extreemrechts in Nederland, het (lokale) referendum en de perceptie en impact van politieke tekeningen.

Galen Irwin is emeritus hoogleraar Politicologie aan de Universiteit Leiden. Hij heeft voornamelijk over politieke participatie, publieke opinie, verkiezingen en stemgedrag in Nederland gepubliceerd. Samen met Rudy Andeweg heeft hij het boek *Governance and Politics of the Netherlands* geschreven.

Ron de Jong is historicus en onderzoeker bij de Kiesraad. Hij publiceert vooral over (de geschiedenis) van verkiezingen en kiesrecht.

Léonie de Jonge promoveerde in juli 2019 bij de afdeling Politicologie van de Universiteit van Cambridge. Vanaf september 2019 werkt ze als universitair docent Europese politiek en maatschappij aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ze doet onderzoek naar rechts-populisme in de landen van de Benelux.

James Kennedy is hoogleraar Moderne Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en decaan van het University College Utrecht. Hij is specialist in de naoorlogse geschiedenis en heeft recentelijk twee NWO-projecten geleid over de kerk-staatverhouding in Nederland en de geschiedenis van het Nederlandse drugsbeleid. Hij is ook auteur van *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, die in 2017 verscheen.

Tom Louwerse is als universitair hoofddocent verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek richt zich op parlementair gedrag, politieke representatie, peilingen en stemhulp.

Oscar Mazzoleni is hoogleraar Politieke wetenschap aan en directeur van het Research Observatory of Regional Politics van de Universiteit van Lausanne. Zijn belangrijkste onderzoeksthema's zijn politieke partijen, populisme en regionalisme, waarover hij veel publiceert in internationale tijdschriften. In 2017 verscheen *Political Populism. A Handbook* (gezamenlijk geredigeerd met Reinhard Heinisch en Christina Holtz-Bacha).



Simon Otjes is onderzoeker bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en universitair docent politicologie bij de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek richt zich op politieke partijen, parlementair gedrag en stemgedrag.

Merijn Oudenampsen is socioloog en politicoloog en als postdoc verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Voor zijn promotieonderzoek aan de Universiteit van Tilburg bracht hij het gedachtegoed achter de Fortuyn-revolte in kaart. In het najaar van 2018 verscheen bij Uitgeverij VanTilt *De conservatieve revolte*, de Nederlandse handelseditie van zijn proefschrift. Zijn huidige onderzoek richt zich op de politieke geschiedenis van het neoliberalisme in Nederland.

Henk te Velde is hoogleraar Vaderlandse geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Na boeken over de Nederlandse politieke cultuur publiceerde hij in 2015 *Sprekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw*, over Franse en Britse parlementaire welsprekendheid. Na een bijdrage over welsprekendheid en debatkunst aan *In dit Huis. Tweehonderd jaar Tweede Kamer*, werkt hij momenteel aan een geschiedenis van Nederlandse politieke welsprekendheid. Hij is voorzitter van de Vereniging Thorbecke, die de bekende debatprijs uitreikt aan Nederlandse Kamerleden.

Bertjan Verbeek is hoogleraar Internationale betrekkingen aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij verricht landenvergelijkend onderzoek naar (crisis)besluitvorming in buitenlands beleid. Daarbinnen richt hij zich op de volgende gebieden: de invloed van binnenlandse politiek, met name populisme, op buitenlands beleid; de rol van internationale organisaties tijdens crises; en het leervermogen van overheden tijdens en na crises.

Rens Vliegthart is hoogleraar Media en samenleving bij de afdeling Communicatiewetenschap van de Universiteit van Amsterdam. Tevens is hij directeur van de Amsterdam School of Communication Research (ASCoR). Hij promoveerde in 2007 aan de Vrije Universiteit op het immigratiedebat in Nederland.

Gerrit Voerman is historicus en directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Daarnaast is hij hoogleraar Ontwikkeling en functioneren van het Nederlandse en Europese partijstelsel. Hij publiceert regelmatig over politieke partijen en is redacteur van de serie over Nederlandse politiek die bij Uitgeverij Boom wordt uitgegeven.

Koen Vossen is universitair docent politicologie en politieke geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij heeft in wetenschappelijke en journalistieke media gepubliceerd over tal van onderwerpen, variërend van populistische bewegingen in heden en verleden, regionalisme in Spanje en België, autoritaire regimes en kleine politieke partijen in Nederland. In 2013 verscheen van zijn hand *Rondom Wilders. Portret van de PVV*, waarvan in 2016 een Engelstalige bewerking verscheen onder de titel *The Power of Populism. The Rise of Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands*.

Andrej Zaslove is universitair docent vergelijkende politicologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn voornaamste onderzoekinteresses zijn: het meten van populisme (onder kiezers), populisme en democratie, populisme en buitenlands beleid, populisme en gender, en de invloed van populisme op partijstelsels.

In 2008 startten Uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen een reeks publicaties over de Nederlandse politiek. Tot dusverre zijn verschenen:

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar vvd*, Amsterdam, 2008.
2. Gerrit Voerman, met medewerking van Lucas Osterholt, *De vvd visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008.
3. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980*, Amsterdam, 2008.
4. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009*, Amsterdam, 2009 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
5. Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie, 2000-2010*, Amsterdam, 2010.
6. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen*, Amsterdam, 2010 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
7. Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks, 1990-2010*, Amsterdam, 2010.
8. Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appel, 1980-2010*, Amsterdam, 2011.
9. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder*, Amsterdam, 2012.
10. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV*, Amsterdam, 2013.
11. Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst (red.), *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013*, Amsterdam, 2013 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
12. Maaike Kamps en Gerrit Voerman, *Het Christen Democratisch Affiche*, Amsterdam, 2015.
13. Frans Becker en Gerrit Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, Amsterdam, 2016.
14. Chris Hietland en Gerrit Voerman (red.), *10 over rood 50 jaar later*, Amsterdam, 2016.
15. Gerrit Voerman en Koen Vossen (red.), *Wilders gewogen*, Amsterdam, 2019.

In voorbereiding is een monografie over de SP.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) is onderdeel van de Rijksuniversiteit Groningen. Het is aangesloten bij het in Den Haag gevestigde Montesquieu Instituut, een samenwerkingsverband waartoe ook het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen, het Parlementair Documentatie Centrum, de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden en de Capaciteitsgroep Publiekrecht van de Universiteit Maastricht behoren.

Nadat Geert Wilders in september 2004 uit de VVD-fractie was gestapt, slaagde hij er lange tijd in om met zijn Partij voor de Vrijheid het politieke debat te domineren. Als erfgenaam van Pim Fortuyn vertolkte hij de stem van kiezers die zich zorgen maken over immigratie, islam, het afbrokkelen van de Nederlandse identiteit en de staat van de democratie.

Met zijn eigenzinnige, onvoorspelbare en dwarse optreden verraste Wilders dikwijls vriend en vijand. Als gedoogpartner van het eerste kabinet-Rutte verspeelde hij een machtspositie door plots zijn steun in te trekken. Meermaals werd zijn politieke einde voorspeld, maar meermaals ook leek hij, afgaande op de peilingen, de macht voor het grijpen te hebben.

Met de opkomst van Thierry Baudet en het Forum voor Democratie is een nieuw hoofdstuk begonnen in de geschiedenis van de PVV. Wilders is het monopolie op de rechterflank kwijtgeraakt, zo lieten de laatste verkiezingen zien. Wat nu?

**Gerrit Voerman** is hoogleraar Nederlandse politiek en directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

**Koen Vossen** is historicus en universitair docent aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Beiden hebben veel over Geert Wilders en de PVV gepubliceerd.



[www.bua.nl](http://www.bua.nl)

[www.boomgeschiedenis.nl](http://www.boomgeschiedenis.nl)

